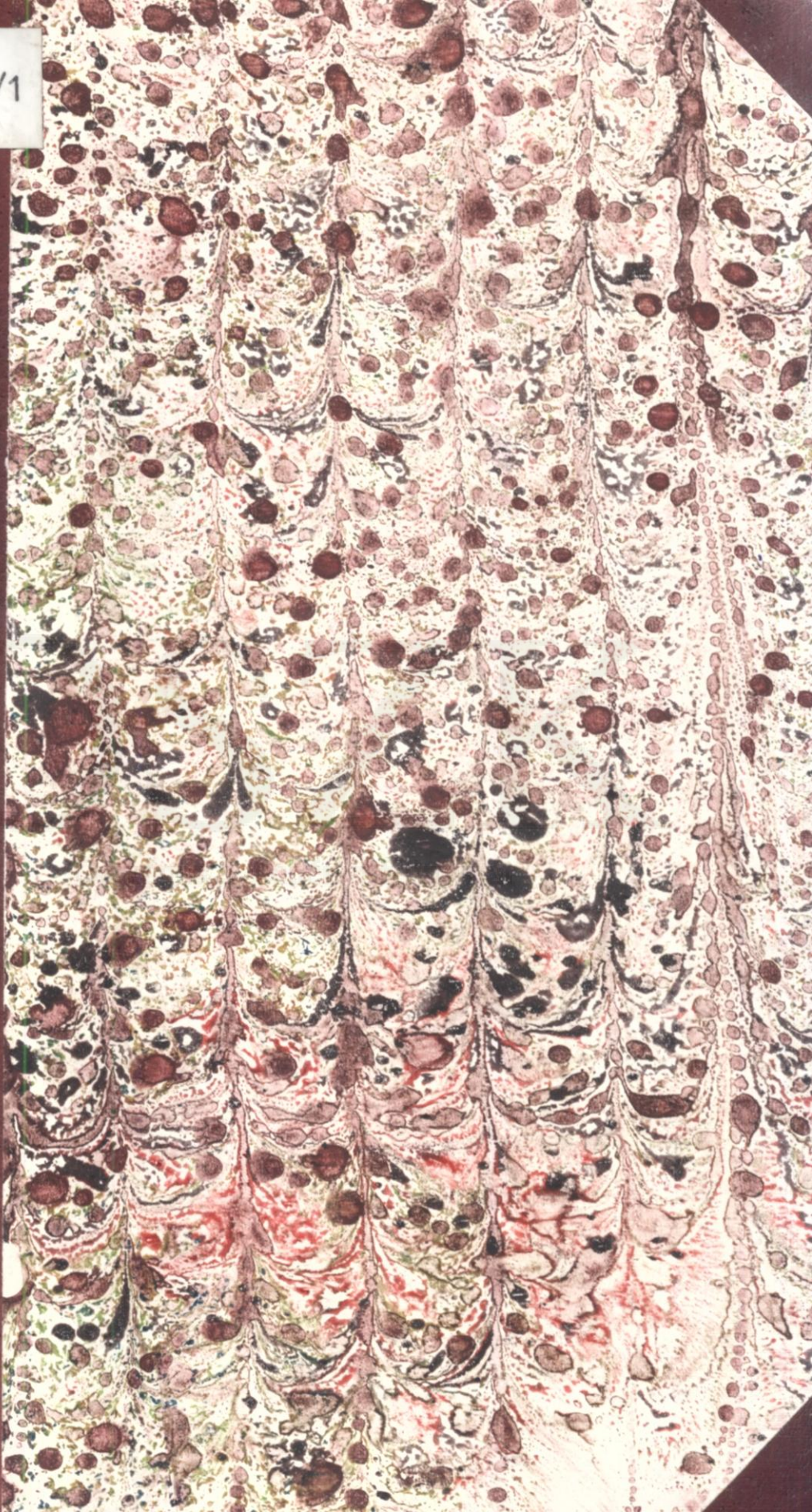

7.654/1

97. fl.

HUNYADVÁRMEGYE TÖRTÉNETE

KIADJA A VÁRMEGYE KÖZÖNSÉGE

ELSŐ KÖTET

HUNYADVÁRMEGYE FÖLDJÉNEK TÖRTÉNETE
AZ ŐSKÖRTŐL A HONFOGLALÁSIG

IRTÁK

DR. GRÓF KUUN GÉZA
DR. TORMA ZSÓFIA ÉS TÉGLÁS GÁBOR

SZERKESZTETTE

A «HUNYADMEGYEI TÖRTÉNELMI ÉS RÉGÉSZETI TÁRSULAT» MEGBIZÁSÁBÓL

TÉGLÁS GÁBOR

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNY TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA

1902

HUNYADVÁRMEGYE TÖRTÉNETE

KIADJA A VÁRMEGYE KÖZÖNSÉGE

ELSŐ KÖTET

HUNYADVÁRMEGYE FÖLDJÉNEK TÖRTÉNETE
AZ ŐSKORTÓL A HONFOGLALÁSIG

IRTAK

DR. GRÓF KUUN GÉZA
DR. TORMA ZSÓFIA ES TÉGLÁS GÁBOR

SZERKESZTETTE

A »HUNYADMEGYEI TÖRTÉNELMI ÉS RÉGÉSZETI TÁRSULAT« MEGBIZÁSÁBÓL.

TÉGLÁS GÁBOR

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI BESZÜLTARS KÖNYVNYOMDÁJA

1902

HUNYADVÁRMEGYE

FÖLDJÉNEK TÖRTÉNETE

AZ ŐSKORTÓL A HONFOGLALÁSIG

*

IRTAK

DR. GRÖF KUUN GÉZA

DR. TORMA ZSÓFIA ES TÉGLÁS GÁBOR

Országos Széchényi Könyvtár

BUDAPEST

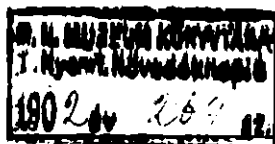
AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI RESZV.-TÁRS. KÖNYVNYOMDÁJA

1902

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

7634/1

ELŐSZÓ.

Hunyadmegye monographiájának rég várt, rég óhajtott első kötete végre-valahára megjelent! Tagja voltam azon első megyei bizottságnak a hetvenes években, mely Barcsay László Hunyadmegyének akkori főispánja s gróf Kuun Kocsárd elnöklete alatt a megírandó monographia tervének elkészítésével bízott meg. A megyegyűlésen először életemben épen ezen bizottság dolgában szólaltam fel, a teljesítendő munkát megsűrgetni. A bizottság eredmény nélkül oszlott szét, úgy látszott, még nem jött el a kellő időpont. Vártunk s ismét vártunk, s időnk rohant. Már a feledés moha belepte azon jegyzőkönyv-lapot, melyre egykori kiküldetésünk s első felszólalásom ez ügyben feljegyezettek, midőn Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulatunknak egyik vándorgyűlésén, Vajda-Hunyadon, 1893-ban megyénk monographiájának érdekében ismét szót emeltem, s ekkor, hivatkozással az új milleniumra, amelynek hajnalhasadása már közel volt s első fényét látták a vigyázók. A megjelentek közt ott volt Hollaky Arthur, Hunyadmegyének akkori alispánja, aki sürgősségi érveimet helyeselte s velem együtt a monographia ügyét elhalaszthatatlannak tartotta, s igen tisztelt barátom nem az az ember, aki annak, amit jónak s kívánatosnak tart, eszközlésében késedelmeskedjék; s így történt, hogy az ő lelkes indítványára megyegyűlésünk a megírandó s megyei költségen kiadandó monographia tervét elfogadta s a munkával Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulatunkat bízta meg. A mi társulatunk pedig muzeumunk nagyérdemű igazgatóját, Téglás Gábort kérte fel a szerkesztés nehéz munkájára. És ez a szerkesztés csakugyan több és nagyobb nehézségbe ütközött, mint amennyi az ilyen munkáknál, melyek több munkatárs közreműködésével szerkeszthetnek, rendszeren szokott lenni. A »Bevezetés« számot fog adni a különböző nagy nehézségekről, melyekkel a szerzőnek meg kellett küzdeni s amelyekkel

még mai nap is küzd, mert hiszen az itt megjelenő első kötet még csak kezdet, a kezdet eleje. Egy második Odyssea ez a szerkesztés, szirtek közt, tele veszélyekkel.

Főczélunk megyénk monographiájával az volt, megyénk művelt lakóinak oly munkát adni kezükbe, melyből törvényhatóságuk multját s jelenét megismerhetik, s ezért kérjük a tisztelt olvasót a munka megítélésénél ezt a mértéket s nem más mértéket alkalmazni. Oklevéltárunk a történészek s az olyanok számára fog kiadatni, kik bővebb felvilágosításokat keresnek, s évkönyveinkben is, reméljük, nem fognak hiányozni az olyan értekezések sem, melyek a tudomány ügyét előbbre viszik; de a megyei monographiák nem a szaktudósok számára készülnek, noha ezek is találnak azokban új adatokat, általuk felhasználhatókat.

Örvendek, hogy az első kötetet legalább látnom lehet, s buzgón óhajtom és hõn reménylem, hogy megyénk vezetõi továbbra is lelkes áldozatkészséggel biztosítsák a monographia haladását, s a szerkesztõ és a munkatársak kitartó fáradozásaival *folytatás ne sokáig várasson magára!*

Maros-Németi, 1901 október havában.

Gr. Kuun Géza,

a Hunyadm. Tört. Rég. Társulat elnöke.

A MONOGRAPHIA ELŐZMÉNYEI.

Rövid vázlat a hunyadmegyei történelmi, régészeti társulat tagjainak és a dévai állami főreáliskola tanári testületének idevonatkozó munkásságáról.

Hunyadvármegye monographiájának eszméje már a mult század második felében, az alkalmányos élet újraébredésével, mindjárt 1867 után, foglalkoztatni kezdte megyénk jobbait, olyannyira, hogy *gróf Kuun Kocsárd* és *Barcsay László* elnökletével, és *gróf Kuun Géza* tagsági kiküldetésével megyei bizottságot is szerveztek volt annak megvalósítására.

A lelkes kezdeményezés azonban az annyiféle alakban jelentkező szalmatűz szomorú sorsára jutott, mignem *dr. Sólyom-Fekete Ferencz*, kir. törvényszéki elnök, az Országos Történelmi Társulat 1879 évi segészvári és székelyföldi vándorgyűlésének levéltári gazdag aratásán felbuzdulva, 1879 októberében a »Hunyad« 31. számában »*Derítsük fel multunkat és mentsük meg emlékeit*« című felhívásával a megye monographiájának megírása czéljából történelmi régészeti társulat alakítására hívta fel vármegyénk közönségét. Az 1880 május 13-án szervezkedett Történelmi Régészeti Társulat elnökéül megnyert *gróf Kuun Géza* első elnöki megnyitójától kezdve csaknem mindannyiszor ezt a magasztos czélt szötte be magasszárnyalású, eszme gazdag fejtegetéseibe, míg társulati alelnökünk, *dr. Sólyom-Fekete Ferencz* mindjárt a második felolvasó-gyűlésen, 1880 deczember 1-én »*A hunyadmegyei magyarság és az oláh incolatus*«¹ című felolvasásával megnyitá ama tanulmányainak hosszú sorát, melyekből — fájdalom — nem mindegyik gazdagíthatá már a társulat évkönyveit, pedig a hunyadmegyei magyarság régi fényét, az egész országra kiható hősi harczeit nem egy feledésbe ment szabad előadása is meglepő színekkel ecsetelte. Mert nemcsak a társulat vándorgyűlésein, hanem még hivatalos szemléi közben is, pár hozzá hasonlóan lelkesülni tudó bírótársa és megyei birtokos közreműködésével, *dr. Sólyom-Fekete Ferencz* szerencsés keze a falusi udvarházak levelesládáinak az utódoknál már kevesebb figyelemben részesülő maradványait akárhányszor a házi tűzhely zsarát

¹ *A magyarság és az oláh incolatus Hunyadmegyében.* Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve. 1882. 52—76. II.

nokai közül ragadta ki, s a tárgyalási percsomókból nem egyszer ma már lehanyallott családok előkelő szereplésének documentumait mentette meg.

Első Évkönyvüinktől, vagyis 1880-tól¹ az 1891-ben megjelent hatodik Évkönyvig, mindegyikben ott tündökölnék a Sólyom Fekete Ferencz sokat ígérő levéltári bűvárlatainak értékes eredményei. A méltán nagy feltűnéssel találkozott hunyadmegyei oláh incolatus története után *Dévai Nagy Sándornak*, a Rákóczy-korszak hunyadmegyei krónikusának verses emlékiratai alapján a XVIII. század első felében itt szerepelt családokról kaptunk tömör, de annál jellemzőbb rajzot.² Az 1881 október 1-én Hátszegen s a vidéki értelmiség lelkesítése céljából rendezett vándorgyűléseinken az oláh kenézi intézmény megyei fejlődését világította meg igen tanúságosan.³ 1883 február 7-diki gyűlésünkön, Déva szomszédságából a ma Brettyelinnek nevezett *Törzsökfalváról* mutatta be *Hunyadi János* csatáiban jeleskedett Törzsök Tivadar utódait. Erne *Törzsök Tivadar* a rigomezei csatában *Kemény Simon* módjára mentette meg Hunyadi életét, s utódai *Aukos* néven eloláhosodtak.⁴

Majd az 1883. évi május hó 29-diki közgyűlésünkön, amikor gróf *Szechen Antal* és *Pulszky Ferencz* vezetése alatt *Torma Károly*, *Szilágyi Sándor*, *Hampel József*, *Szabó Károly*, *Finaly Henrik*, *Csánky Dezső*, *Márki Sándor*, *Szádeczky Lajos* s más jeleseink, dr. *Benndorf Ottó*, bécsi tudományegyetemi tanár, dr. *Studnitzki Ferencz* jelenleg lipcsei egyet. tanárral, emelték társulatunk diszét, a hunyadmegyei helynevek történetéhez szolgáltatott a Kendeffy-család XV. századbéli szép magyarnevű birtokairól egész új adalékokat.⁵ Ezt a kedvencz témáját a társulati választmány buzdító felszólítására 1890-ben az egész megyére kihatólag továbbfejlesztette, okmányokkal illusztrálván sok ma már átalakult (például Brettyelin, az egykori *Törzsökfalva*, *Dilsa*, az 1453-beli *Vizköz*, *Zsoszány*, az 1329-beli *Középtelek*, *Nándor*, az ugyanakkori *Ölyves-Ságh* stb. helyett), elferdült (*Ulyes* = *Ölyves*, *Kujes* = *Köves*, *Vormága* = *Veremága*), helyneveink ősi magyar eredetijét.⁶

¹ A Hunyadm. Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyvének 1880. évben történt alakításától 1881 május 29-ig lefolyt történelmi évről. Szerkesztette Kun Róbert. Budapest, Athenaeum, 1882. A magyarság és az oláh incolatus Hunyadmegyében. 52—78. ll.

² U. o., 87—104. lap. *Dévai Nagy Sándor* emlékirata.

³ *Vázlatok az oláh kenézi intézmény történetéből*. A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat II. Évkönyve, 1881 május 31-től 1883 május 30-ig. Szerkesztette Kun Róbert. Arad, 1884. 14—37. ll.

⁴ II. Évkönyv, 68. lap.

⁵ E becses felolvasás, sajnos, csak kivonatilag olvasható: *Hunyadvármegye hely- és helységneveinek történelméhez*. Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat II. Évkönyve, 1881 május 31-től 1883 május 30-ig. Szerkesztette Kun Róbert, társulati titkár. Arad, 1884. 74—76. lapok.

⁶ *Hunyadvármegye hely- és helységneveinek történelméhez*. A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat VI. Évkönyve, az 1880-dik és 1890-dik évekről. Szerkesztette Mailand Oszkár. Kolozsvárt, 1891. 27—35. ll.

1883 szeptember 23-án az általa régi szolgálata révén annyira kedvelt zarándi részekbe az ő buzdítására rendezett vándorgyűlésünkön a volt Zarándmegyének Keresbányán, a szomszéd Chibebányán (a mai Czebe) virágozott aranybányászatáról, az 1445-ben *Keresbányán* Hunyadi János által engedélyezett pénzverőről¹ tartott előadásával szolgálta monographiánk ügyét.

1886 februárjában a Déva, V.-Hunyad és Hátszeg mögött kiemelkedő Erdőhátságon a XVIII. század folyamán III. Károlytól kezdve Mária Terézia, II. József és Ferencz császárok idejében eszközölt nagymérvű telepítések okmányait mutatta be dr. Sólyom-Fekete, s nagy veszteségnek tekintjük, hogy e kimerítő s megyénk eme nagy vidékére kiható értekezése még kivonatilag sem juthatott be Évkönyveinkbe.²

Az 1889. évi közgyűlésen a V.-Hunyad tőszomszédságában virágozott *Hosdát* és a szomszédos *Rákosd* magyar nemességének történetét bocsátá rendelkezésünkre Sólyom-Fekete, oly gazdag oklevél-készlettel, hogyha minden vidékünkéről csak egy hasonlóval rendelkezniénk, alig okozhatna további gondot a megye történetének megírása.³ Bárcsak hasonló alakban birhatnók a szomszéd Felső- és Alsó-Nádas egykori urairól, a ma már elszegényedett *Ongó-családról* s *Leudzina* nemességéről tartott előadását.⁴

Felettebb nagy veszteség monographiánkra nézve, hogy ezt a lelkes munkásságot dr. Sólyom Fekete Ferencz szemeinek meggyengülése épen akkor bénította meg, amikor e sokat ígérő előtanulmányait, a hazai történetírás vezérférfaival folytatott levelezései közben megérlelt, széleskörű tudását, kora ifjúságától tervszerűleg gyűjtött levéltári és könyvtári készletét épen megyénk történetének megírására kell vala értékesítenie.

De dr. Sólyom-Fekete Ferencz példája a társulat fiatalabb nemzedékét szokatlan tevékenységre ragadá. Szöcs Sándor ref. lelkész: *Az oláhok letelepedése Dévára*;⁵ *A dévai ref. gymnasium*⁶ s különösen *Adatok Szántóhalma és Szent-András történetéhez*⁷ című felolvasásai előnyösen egészítik ki a hunyadmegyei magyarság küzdelmes történetét.

¹ Adatok a Zarándmegyei részek történetéhez. Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat IV. Évkönyve, az 1885/86. évekről. Szerkesztette Kun Róbert titkár. Budapest, 1888. 17—24. II.

² A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat IV-dik Évkönyve. Szerkesztette Kun Róbert. Budapest, 1858. 122. I. *Kun Róbert* titkári jelentése is igen homályos emlékezetét őrzi e becses munkának.

³ *Egy ősmagyar telep Hunyadmegyében.* 46 oklevél-meliéklettel. Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat V. Évkönyve, 1887. és 1888. évekről. Szerkesztette Kun Róbert titkár. Budapest, 1889. 75—137. II.

⁴ Ugyanazon Évkönyv 157. lapján röviden felemlíti 1888 novemberről a titkári jelentés.

⁵ Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat II. Évkönyve. Szerkesztette Kun Róbert. Arad, 1884. 38—55. lap.

⁶ U. o., elég sajnosan, csak rövid kivonathán olvashatjuk az 1884 május 29-diki közgyűlésen tartott felolvasását. 57—59. lap.

⁷ A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat V. Évkönyve, az 1887/1888. évekről. Szerkesztette Kun Róbert, Budapest, 1889. 29—40. II.

Mellette Király Pál sietett kivenni a maga részét, s ő vala a társulat első felolvasója is. A bolgárok letelepítését Dévára ¹ ő derítette először ki. A bankdevalvatio hunyadmegyei siralmas következményei ² után azonban teljesen Dácia régiség-történetéhez fordult P. Aelius Theimes felirataival, ³ s Dácia nyugoti határáról ⁴ dr. Domasewsky Alfréd, heidelbergai tanárral nem egészen sikertelen harczot víva, a dáciai collegiumok ismertetése ⁵ után megírta a muzeumunk alapjául szolgáló s Európaszerte leggazdagabbnak ismert várhelyi Mithra emlékekről a M. Tud. Akadémia kiadására méltatott monographiáját. ⁶

Sok figyelemreméltó történeti vonatkozás csillan meg *hunyadvári dr. Arányi Lajos* fölött tartott emlékbeszédében is, meleg szavakkal ecsetelvén abban a nagyérdemű tudósnak Hunyadvár restaurálása érdekében kifejtett s ritka idealismusra valló tevékenységét.

Így melegegett bele lassanként a versenybe *Kun Róbert* tanártársunk is, kit Társulatunk mindjárt alakulásakor a titkársággal tüntetett ki. A *Hora-lázadás* adatkészletét a nagyszebeni császári és királyi hadparancsnoksági levéltárban egyenesen a monographia bevezetéséül tanulmányozva, két rendbeli terjedelmes jelentése ⁷ után nagy előzeretettel folytatta kutatásait. De ezekben csupán *Kyss Dániel* és *Getse Benjámín* családi pere ⁸ és a Zarándmegyei követ utasítása 1841-ből ⁹ jelentek meg, míg a Hora-lázadás utójátékaul tekinthető felsőnádasi 1817-beli ribillió, melyről 1893 szeptember 15-én V.-Hunyadon tartott volt előadást, nem jutott nyilvánosság elé.

¹ *A bolgárok betelepedése Dévára* s a bolgár Sz. Ferencz-rend zárdájának keletkezése. Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve, 1881 május 30-tól 1883 májusig. Szerkesztette Kun Róbert. Arad, 64—65. ll. Csak kivonatossan adja a felolvasást. Ugyanerről a kérdésről tüzetesen értekezett Király Pál, a dévái m. kir. állami főreáliskola 1881/82. tanévi Értesítőjében. Déva, 1882.

² Hunyadmegyei adalékok a bankdevalvatio történetéhez. II. Évkönyv, 1883. 61—63. ll.

³ *P. Aelius Theimes feliratai*. Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat V. Évkönyve. Budapest, 1889. 41—50. ll.

⁴ Dácia nyugoti határa s a határvédelem. Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat VI. Évkönyve. Szerkesztette Mailand Oszkár. 1891. 84—103. ll.

⁵ *Emlékbeszéd hunyadvári dr. Arányi Lajos fölött*. Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat V. Évkönyve. 1889. 65—74. ll.

⁶ *Archaeologiai Közlemények*. A hazai műemlékek ismeretének előmozdítására. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia archaeologiai bizottsága. XV. kötet. (Új folyam, XII. kötet.) Budapest, MDCCCLXXXVI. (*A sarmizegetusai mithraeum*, Irta Király Pál. Bevezetés. A spaelum. Az ásátás leletci. Adalékok Mithra cultusához. Függelék.)

⁷ *Kun Róbert*: Adalékok a Hora-lázadás történetéhez. III. Évkönyv, 1883/84. Szerkesztette Kun Róbert. 1886. A lázadás okai és kitörései czimű közlemény, 33—47. ll. Ugyanő: *A lázadás hunyadmegyei története*. IV. Évkönyv, 1885/86. Budapest, 1888. 41—74. ll.

⁸ *Kyss Dániel és Getse Benjámín családi pere*. Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat VII. Évkönyve. 1891/92. Szerkesztette Mailand Oszkár. Kolozsvár, 1893. 91—109. ll.

⁹ VII. Évkönyv, 1893. 91—103. ll.

Igazán meglepő vala az a nemes vetélkedés, amivel a sokfelől igénybe vett, s az anyagiakban épen nem bővelkedő tanárok s néhány hasonló sorsbeli tisztviselőtársunk a megye multjának, népéletének aknazásához fogtak. Soos Antal képezdei tanár, a dévai czéhek történetével,¹ Mailand Oszkár,² Kolumban Sámuel³ a megye néprajzának beható tanulmányozásával, Szinte Gábor⁴ a malomvizi Kendeffy-várról, Hunyadmegye czimeréről, a várhelyi amphitheatrumról, Tornya Sándor a megyei pecsétről és czimerről, Buda Imre⁵ a déli harangszó helyi jelentőségéről, Tóth László,⁶ az elsők egyikéül A tized (dézma) jogtörténeti jelentőségéről, A föld jogi természetéről, Réthy Lajos,⁷ kir. tanfelügyelő, a hunyadmegyei népiskolák fejlődés-történetéről figyelmet keltő cikkeket irtak. S akit legelől kell vala említenem, mert időrendileg is őt tisztelhattük a kezdeményezők élén: *Torma Zsófia* Hunyadmegye őstörténelméről, a tordosi leletek alapján irt dolgozatai,⁸ a német anthropologusok figyelmét⁹ is felénk irányíták, s új világot derítének Daciával együtt megyénk őslakóinak műveltségi és néprajzi állapotaira.

Még emlékbeszédeink némelyike is történelmi adalékszámbe vehető. *Réthy Lajos báró Józsika Gézát*,¹⁰ a nagynevű regényirónak szintén költői hajlamú fiát korának eszméivel, politikai irányzataival méltatá, s Tóth Lászlót¹¹ a régi táblabíró-typus alakjaként örökölté meg.

¹ *Soos Antal: Hunyadmegyei czéhdíplomák.* Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat IV. Évkönyve, 1885/86. Kun Róbert. Budapest, 1888. Kivonatossan közölve, 100—107. II.

² *Mailand Oszkár: Mythosi elemek a rumén népköltészetben.* Történelmi Társulat III. Évkönyve, 70—79. II. Ugyanő 1887 júniusában A román népköltészet varázslatairól értekezett, de az már másfelé látott napvilágot.

³ *Néprajzi adalok Lozsadról.* Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat VII. Évkönyve, 1891/92. Szerkesztette Mailand Oszkár. Kolozsvár, 1893. 80—90. II. Ugyanő: Lozsadi népdalok és tánczok. VIII. Évkönyv. Szerkesztette Kun Róbert, Téglás Gábor. 1897. 38—52. II.

⁴ *Szinte Gábor: Kolozsvár.* VII. Évkönyv, 1893. 69—79. II. Ugyanő, VIII. Évkönyv, 1893/96. Szerkesztették Kun Róbert és Téglás Gábor. Kolozsvár, 1897. Hunyadmegye czimere, 27—35. II. Sarmizegetusa Ulpia Trajana amphitheatruma, 35—38. II. A tervrajzzal.

⁵ *Buda Imre: A déli harangozásról.* II. Évkönyv, 56—57. II.

⁶ *Tóth László, II. Évkönyv. A tized (deзма) mint tényező hazánk történetében.* II. Évkönyv, 1881/83. 66—67. II. A föld. Ugyanazon Évkönyv, 79—80. II.

⁷ *Réthy Lajos: A hunyadmegyei népiskolák főképen nyelvi és nemzeti szempontból, az utolsó évtized alatt.* II. Évkönyv. 58—61. II.

⁸ *Torma Zsófia: Hunyad vármegye őskori történelméhez. Három felolvasás és egy indítvány.* I. Évkönyv, 1880/81. 1—51. II. 4 phototypiai táblával.

⁹ *Ugyanő: A német anthropologusok XIII. nagygyűlése.* III. Évkönyv, 56—58. II. 1883 szeptember 5-diki felolvasás.

¹⁰ *Báró Józsika Géza emlékezete.* 1888 november. Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat V. Évkönyve. Budapest, 1889. 10—18. II.

¹¹ *Tóth László emlékezete.* Réthy Lajostól. Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat III. Évkönyve. Szerkesztette Kun Róbert. Arad, 1886. 18—26. II.

S mit szóljunk fenkölt szellemű elnökünknek¹ országszerte elismeréssel találkozó megnyitó beszédeiről, melyek nagy történeti problémák fejtegetésével, a munkatársak törekvéseinek lekötelező méltatásával oly hatásosan élesztgeték a lelkesedés tüztét? S akinek mindenre kiterjedő vezéri szellemével, sőt a munkások közé vegyülő példaadásával a hétköznapi élet egyszerű munkásait a tudomány számottevő faktoraivá vala képes átvarázsolni?

Mert társulatunk működése s elnökünk buzdító beszédei még a vidéken is oly élénk visszhangot keltettek, hogy a már megnevezett Tornyai Sándor,² Buda Imre,³ Markup Ferencz⁴ tagtársaink mellett Bőjthe Ödön magyarbrettyei ref. lelkész is, 1882—1890. a Sztrigy-mellék nemes családainak, ref. egyházainak leveles ládáit vizsgálgatva, falusi magányából egy kötetnyi adattarral kedveskedett társulatunknak.⁵ Munkája magasabb igények nélkül készült ugyan, de sok becses adattal szolgálja megyénk multját, s tévedései dacára, haszonnal forgathatják azt történetiróink is, habár hasznavehetőségét még jobban fokozza vala, ha az átforgatott levéltári anyag teljes közlésétől szerző vissza nem riad.

Hatalmas lépéssel haladt előbbre monographiánk ügye a Magyar Történelmi Társulat 1887 július 24-én tartott dévai vándorgyűlésével. E nagy fényvel és ritka érdeklődés közt megtartott közgyűlésen olvasta fel dr. Csánky Dezső bő levéltári apparatussal irt értekezését »Hunyadmegye és a Hunyadiak«-ról, vidékszerte név szerint kimutatva a Hunyadiak koráig virágzott, de ma már nagy részben névleg is elenyészett birtokos, magyar — vagy oláhokból nemesített — családok szép számát.

A közgyűlés tagjai levéltári kutatást végeztek V.-Hunyadon, hol a gör. kath. templom leveles ládájából Szabó Károly Mátyás amaz eredeti okmányát⁶ másolta le, melyben boldogult László fivére által a hunyadi

¹ Gróf Kun Gábor: A Corpus Inscriptionum Latinarum harmadik kötetének Daciát illető pótkötete. 1891 november 4-diki gyűlésünkön tartott felolvasás. Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat VII. Évkönyve, az 1891/92. évekről. Szerkesztette Mailand Oszkár. Budapest, 1892. 37—40. II. Ugyanő: Társulatunk előzményei és előjelei. X. Évkönyv. Szerkesztette dr. Veress Endre. Déva, 1899. 105—121. II.

² Tornyai Sándor: *A hunyadmegyei pecsét és czimer*. Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat I. Évkönyve. Budapest, 1882. 79—80. II.

³ Buda Imre: *A déli harangozás vonatkozása megyénkire*. Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat II. Évkönyve. 1884. 56—57. II. Csak kivonat.

⁴ Markup Ferencz: *A vajdahunyadi és gyalári vasbányák fejlődése*. A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat VIII. Évkönyve, 1897. 20—27. II.

⁵ Hunyadmegye sztrigymelléki részének és nemes családainak története, tekintettel a birtokviszonyra. Irta 1882/80-ben, okmányok alapján, marosújvári Bőjthe Ödön reform. pap. Budapest, 1891. A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulatnak és a Társulat egyik buzgó pártfogójának, ó-brettyei és nagy-klopolvai Pogány György főispán úr ö méltóságának, a Lipót-rend lovagkeresztésének ajánlva.

⁶ Jelentés a vajdahunyadi görög katolikus egyház levéltárából, Szabó Károly, Századok. 1887. évf., VIII. füzet.

rácoknak és oláhoknak megígért templomot biztosítja. Még jutalmazóbb vala a marosnémeti levéltár átvizsgálása. E levéltár alapját gróf Gyulay Lajos vetette meg, s gróf Kuun Géza a két családra vonatkozó okleveleket több oldalról összegyűjtve, megyénkkel együtt számos törvényhatóság és család adattárát tevő, habár gróf Gyulay Lajos az Árpádok és Anjouk korabeli okleveleket az Erdélyi muzeumnak ajándékozta volt.

A dévai és kapcsolatos kirándulásokról Szilágyi Sándor által 1887 október 6-án a Magyar Történelmi Társulat elé terjesztett kötetnyi jelentés felét a marosnémeti levéltárról gróf Kuun Géza szakdolgozatai töltik ki. A gróf Kuun és gróf Gyulay családokkal rokon Sulyok, Gyulafy, Melith, Csakoly, Drágfy, Prépostváry, Péchy és Kapy családok leveleivel igen sok becses, historiai s culturtörténeti adatot sikerült megyénkre nézve e futólagos szemlével is constatálni, beigazolván ezzel is, mennyi kiaknázni való várja itt még a történetbúvárt.

Ugyanezen jelentésbe került dr. Sólyom Fekete Ferencz jelentése *Hunyadmegye közlevéltáiról s családi leveles ládáiról*. kimutatván, hogy a *Kendeffy-család* levéltára a leggazdagabb, mely mostani hézagos állapotában is 3—4000-re tehető oklevelet szám áll a kernyesdi kastélyban. Ezt a roppant adattömeget kellőképen máig sem ismeri a nyilvánosság, mert Szabó K. után csak Sólyom-Fekete Ferencz dolgozott idáig abból. Époly becsesnek ígérkezik a báró Bornemisza Tivadar tulajdonát képező levéltár Maros-Ilyén, melynek az előbbivel együtt leendő közzététele nagyban elősegítené megyénk pragmaticus történetének megírhatását.

Tevékeny részt vett a megyei monographia anyagának összegyűjtésében a dévai állami főreáliskola tanári testülete is, és pedig nem csupán a Történelmi Társulat támogatása és készséges szolgálata útján, de az iskolai Értesítő helyi vonatkozású értekezéseivel is.¹

Csoda-e ezek után, hogy amikor a honfoglalás ezredéves ünnepélyeinek fokozására több törvényhatóság történelmi monographiáját is kiadatni határozta: megyénkben szintén eljöttek kezdék látni ennek idejét, s az

¹ *Egyed Mózes*: A légtüneti állomás észleletei. Déva, 1878/79. évi Értesítő. — *Dr. Hankó Vilmos*: A dévai hideg sósforrás chemiai elemzése. 1882/83. évi Értesítő. Üdülő helyek Hunyadvármegyében: Boholt, Gyógy, Vásza. 1883/84. évi Értesítő. Hunyadmegye ásványvizei. A M. Tud. Akadémia kiadásában. — *Kiráty Pál*: Adalékok Erdély XVIII. századbeli statisztikájához. 1879/80. évi Értesítő. A bulgárok betelepítése Dévára s a bulgár sz. Ferencz-rend zárdájának keletkezése. 1881/82. Sarmizegetusa. Vázlat a tanuló ifjúság számára. 1881/86. Micia. Maros-Németi Vecsel rövid ismertetése. 1889/90. Sarmizegetusa. Dácia fővárosa. Külön kötet, az Athenaeum kiadásában. — *Maitland Oszkár*: Az argesi zárda mondája és annak hunyadmegyei variatiója. 1884/85. évi Értesítő. Az oláh népköltészet főjellemvonásai. Kisfaludy Társaság. 1880/90. Évlapjai. Der Fluch in der rumänischen Volkspoese. Volkskunde. Újabb adatok az oláh népköltészethez. Kisfaludy Társaság. 1891/92. Évlapjai. Román néptulányok. Ethnographia. 1891. — Saját értekezéséből legközelebb érdeklík a megye monographiáját bányásztörténeti tanulmányaim s A kőkorszaki ember nyoma Hunyadmegyében. 1876/7. évi Értesítő. 1—22. ll.

örvendetesen felszaporodott előmunkálatokat elégséges alapnak is minősíté a helyi érdekeltség? A mindhangosabban megnyilatkozó közóhaj tolmácsaként eleveníté fel tehát *gróf Kun Géza* elnökünk 1893 szeptember 15-én, a vajdahunyadi vár lovagtermében rendezett emlékezetes gyűlésünkön, a három évtizeddel azelőtt elhangzott indítványt, melyet *Hollaky Arthur* alispánunk lelkes örömmel felkarolván, alig pár hét múlva, október hó 12-én, azzal emeltetett határozattá, hogy a kivitellel, a szerkesztő megválasztásával, Történelmi és Régészeti Társulatunkat bizta meg törvényhatósági közgyűlésünk.

Az elnökünk közvetítésével vett sürgető utasításhoz képest már 1893 november 4-én tárgyalás alá vette Társulatunk a megyei monographia kiviteli módozatait s alulírottat szerkesztőül választván, a részletes tervezet sürgős bemutatására utasította. Ilyeténkép még ugyanazon hónap 18-án megtartottuk *Hollaky Arthur* alispán, mint monographia-bizottsági elnökkel a szervező gyűlést, mely a munka anyagi és szellemi szükségleteire négyezer forintot hozott javaslatba, az »Athenaeum« budapesti nyomda-társaságnál, az Archaeologiai Értesítő nagyságában, 600 példányban kiadandó monographiára. A szerkesztő tervezetét a monographia bizottsága deczember 29-diki ülésében felülvizsgálván, helybenhagyásával megerősítette, s *Téglás Gábor* szerkesztőt következő átirattal hívta fel a további teendőkre:

Tekintetes Téglás Gábor úrnak, a megyei monographia szerkesztőjének.

Tekintetes Szerkesztő Úr!

A megyei monographia szerkesztő-bizottsága 1893. évi deczember hó 28-án tartott ülésében T. Szerkesztő Úrnak a monographiára vonatkozó tervezetét és a hozzá mellékelt költségvetést beható tárgyalás alá vevén, a tervezetet minden egyes részletében elfogadva és a 4000, azaz négyezer osztr. ért. forintban előirányzott költségvetést helybenhagyva, T. Szerkesztő Úrnak körültekintő gondos munkájáért köszönetet és elismerést szavazott.

Midőn ezt örvendetes tudomásul hozom, felkérem egyúttal, hogy a szépen kezdett művet hasonló befejezésre juttatni sziveskedjék.

Déva, 1894. évi január hó 26-án.

Tisztelettel

Kishalmágyi Hollaky Arthur

alispán, mint a bizottság elnöke.

Hollaky Arthur alispánnal a munkatársak kiválasztását rövid pár hét alatt elintéztvén és rajzfelvételekre *Szinte Gábor* tanártársam részéről benyújtott tervezetet elfogadván, 1896 április 1-re tűztük ki a munkarészletek beszolgáltatását, mindnyájunk leghőbb óhaját az képezvén, hogy a millennium esztendejében munkánkat mi is felajánlhassuk a haza oltárára.

A szép sikerrel kecsegtető kezdet haladását azonban csakhamar váratlan nehézségek megakaszták. A honfoglalástól a mohácsi vészig terjedő kor-

szakra kiszemelt s a Hunyadiak monographusaként arra megyénk szempontjából kiválóan rátermett társulati tiszteleti tagunkat: *dr. Csánky Dezső* országos allevéltárost közbejött betegsége akadályozá megbízásunk elfogadásában. Majd az utódául megnyert *Király Pál* igazgató-társunkat nehéz hivatali állásának gondjai akadályozák meg vállalata kivételében s pár év múlva ő is kénytelen vala meghiztatásától visszalépni.

A millenium esztendejében tehát az annyira sürgetett monographiával nem készülhettünk el, sőt az akadályok betetőzéseül 1897 április 12-én Kun Róbert társulati titkárunkat is oly váratlanul elragadá a kérelhetetlen halál, hogy az újkor megiratása érdekében vele végeztetett költséges levéltári kutatások eredményét sem állíthatá teljesen össze.

Kun Róbert hirtelen elhalálozásával a lehető legválságosabb helyzetbe jutott a monographia sorsa, mert habár a jelen kötettel közrebocsátott ókori fejezetek már rendelkezésünkre is állottak, a következő kötetek biztosítása nélkül azt sem hozhatjuk vala nyilvánosság elé. Szerencsére *dr. Veress Endre* reáliskolai tanártársamban, a *Kun* Róbert hivatali utódában nemcsak a Történelmi Társulat jutott áldozatkész és nagybuzgalmú titkárhoz, de a monographiához is épen az erdélyi részek multjával foglalkozó munkatárs jött segítségünkre.

És Hollaky Arthur alispán, valamint gróf Kuun Géza társulati elnökünk hathatós közbenjárásával *dr. Amlacher Albert* romosi ág. ev. lelkész személyében szerencsések valánk azt a kiváló szakembert is munkatársaink díszes körébe vonnunk, aki a megyénkbe *Szászvárosszékről* kebelezett régi már jóval azelőtt kiadott oklevéltárával¹ amúgy is a legkiválóbb megyei történettudósunk gyanánt vált ismeretessé.

A monographia tudományos becsének semmi esetre hátrányára nem szolgálhatnak ezek a személy- és tervváltozások, melyekről 1898 október 18-án volt szerencsém a monographia bizottságának részletes jelentéssel szolgálni. A *Hollaky Arthur* alispán elnöklete alatt *dr. gróf Kuun Géza* társulati elnökünk, *gróf Bethlen Miklós* főispán, Déva, Szászváros, Vajdahunyad, Hátszeg polgármesterei, az összes főszolgabírák és számos érdeklődő részvételével megtartott eme monographia-bizottsági gyűlés a szerkesztői tervezet-változásokat helyeslőleg elfogadván, megnyugvással vette Hollaky Arthur elnök ama jelentését is, hogy a hibánkon kívül felmerült s legjobb szándékunk daczára elháríthatatlanná vált programváltozás anyagi veszteségeit a szerkesztő utánjárásával egészen díjtalanul, vagy igen mérsékelt árban kieszközölt illustratiók beszerzésével s a *dr. Amlacher Albert* és *dr. Veress Endre* munkatársak eddigi hazafias áldozatkészségével sikerült úgy kiegyenlíteni, hogy a munka még nagyobb terjedelme

¹ *Urkundenbuch, Geschichte der Stadt und des Stuhles Broos bis zum Uebergang Siebenbürgens unter Erbfüsten aus den Hause Oesterreich* (1690). Von Dr. Albert Amlacher, Hermanstadt. Gedruckt in der Buchdruckerei der v. Closius'schen Erben, 1870. 1–293. I. 252. oklevél, II. Endre 1206-diki oklevelétől 1690-ig.

daczára is alig kerülhet az előirányozottnál annnyival több kiadásba, mint amennyit az alispáni kezelés alá eső pénzalapok intercalaris jövedelmei ki ne egyenlíthetnének.

Minthogy pedig a honfoglalásig terjedő őskor kézíratai már huzamos idő óta be vannak szolgáltatva s az elavulás veszélyétől féltik azokat szerzői, ennél fogva a szerkesztő kötelességévé tevő a bizottság, hogy az eredeti tervezettől eltérőleg, azokat első kötet gyanánt bocsássa azonnal nyilvánosság elé. Ezzel kapcsolatosan határozattá emeltetett az a további javaslat is, hogy, miután az új munkatársak az eddigi előtanulmányokat s főleg oklevél-készletet rendszeres monographia alapjául elégtelennek ítélik s csakis az oklevél-készlet gyarapítása feltételével valának hajlandók a megbízatást elfogadni: úgy dr. Amlacher Albert, mint dr. Veress Endre felhatalmaztatik a legjobb belátásuk szerinti oklevéltárak kutatására, s az általuk összegyűjtendő anyagból a többi törvényhatóságok által követett eljárás szerint szerkesztjük meg a második kötetet, hogy ősi megyénknek idáig oly sajnosan nélkülözött oklevél-kincse ilyenképen a további elkallódástól és szétszóródástól örökre meg legyen mentve!¹

Ezen határozatok következtében dr. gróf Kuun Géza elnökünk javaslatára történelmi társulatunk évkönyveiben is külön rovatot nyitattott dr. Veress Endre titkárunkkal »*Hunyadmegyei oklevéltár*« czim alatt s az 1898-ban megjelent IX-dik,² valamint az 1899-beli X-dik³ *Évkönyveink* már örvendetes számban tartalmazzák több munkatársunk buzgóságából az évről évre gyarapodó oklevél-készletet. S dr. Veress Endre titkárunk eléggé nem méltányolható buzgósága az 1900-beli XI.⁴ *Évkönyvvel* »*Hunyadmegye nemes családjainak monographiáját*« is munkába vette. Ily módon társulatunk még az eddiginél is hathatósabb segítő társául szegődött a megye közönségének a korábbi nemzedékek által bizony kevés figyelemre méltatott ősi maradványok megmentésében. Most a megye értelmiségétől s főleg a tősgyökeres családoknak az eddiginél melegebb és tömegesebb pártfogásától függ, hogy első sorban a megye érdekét és dicsőségét képező

¹ Téglás Gábor: *Hunyadmegye monographiájának ügye*. A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat kilenczedik Évkönyve, az 1896/98. évekről. Az igazgató választmány megbízásából szerkesztette dr. Veress Endre. 1898. 181—182. lap.

² A IX. Évkönyvbe Zimmermann Ferencz, dr. Berger Albert, dr. Veress Endre, dr. Munteanu Miklós, Szilágyi Sándor közöltek igen becses okleveleket. A X. Évkönyvet Koncz József, dr. Veress Endre gazdagították.

³ A XI. Évkönyvben dr. Amlacher Albert, Szabó Károly, dr. Veress Endre gyarapították ezt az érdekes rovatot.

⁴ A XI-dik Évkönyvben Kóváry László: Hunyadmegye kihalt családairól, Adalék a Szilágy-Somlyón 1856-ban elhunyt Dobai György nyomán a hunyadmegyei családok Aranykönyvéhez. Dr. Wertner Mór Hunyadmegye legrégebb tisztikarát ismertette a XV. század végéig és a Hunyadiak családi eredetét, nemzedékrendjét mutatta be. Dr. Sólyom-Fekete Ferencz: A Hunyadiak rokonságáról értekezett az általa először felfedezett oklevelek alapján.

lelkes vállalkozás olyan alakban és teljességben s azalatt a rövid idő alatt megvalósulhasson, amint azt a tervezők és munkatársak eléggé alig méltányolható hazafias készsége kitűzte.

A fentebbiekben, hitem szerint, nem vala egészen felesleges beszámolnom a könnyen itélő és gáncsoló tájékozatlanabbak megnyugtására is azokról a fáradságos küzdelmekről, melyek a látszólagos tétlenség daczára a munka kivitelével teljhatalmúlag megbizott szerkesztővel együtt a monographia-bizottág elnökét és a Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat választmányát éveken át foglalkoztaták, s melyek szerencsés leküzdése nélkül a monographia ügye újból, bizonytalan időkre, leszorul a napirendről.

Ezek előrebocsátása után most már kötelességszerűleg ismertetnem kell a legitt közközre bocsátott első kötet beosztásánál követett irányelveinket is.

Amint szives olvasóim első tekintetre látni fogják, a mai Hunyadmegye legrégebb lakóiról, valamint a szintén itt átviharzott népvándorláskor nagyon is gyér adatkészletéről irt cikkeivel dr. gróf Kuun Géza, társulatunk nagyérdemű elnöke, volt kegyes kötetünket megtisztelni.

Ő Nagyméltósága, valamint alulírott és Torma Zsófia, a történelem előtti kor ismertetésében a legjellemzőbb adatokra szorítkozva, a szó szoros értelmében vázlatos képet nyujthattunk ama rég mult idők változatos életnyilvánulásairól, olyannyira, hogy az általunk is elevenen érzett, de a szerkesztő-bizottság első megállapodása szerint már meg nem változtathatott tárgyalási szűkszavúságot legalább a praehistoricus lakosság életéből, háztartási- és hadieszköz-készletéből, valamint a nálunk feltűnő nagy számban mutatkozó, s általam szerencsére épen a monographia előmunkálati idejére kinyomozott s a M. Tud. Akadémia kiadásában megjelent barlangokkal, őslakóink eme fellegrárainak bő illusztrációival igyekeztünk pótolgatni. Ki hitte volna akkor, hogy Torma Zsófia, kit Tordos felfedezésével megyei őstelepeink úttörőjeként ismert a külföld is, s akinek enemű hasznos tevékenységét épen e kötet sajtó alá rendezése idején doctori diplomával tüntette ki a kolozsvári Ferencz József tudományos egyetem, nem érhető meg annyi izgalmas munkásságának teljességét, s már 1899 november 14-én, mikor még alig hangzott el a kitüntetése feletti örömrivalgás vidám zaja, époly megdöbbenő hirtelenséggel kiválik örökre munkatársaink sorából, miként az pár évvel azelőtt Kun Róberttel történt? Óh, bizony ha csak legkisebb sejtelmével birunk vala korai elmulásának, vajmi kész örömmel engedünk több tért sürgető leveleinek, hogy immár hattyúdalává vált tordosi vázlatát kedve szerinti terjedelemre kiegészítve, még gazdagabban felszerelhesse a Szinte Gábor tanártársunk által esztendőkön át hangyaszorgalommal készítettett s ma már nyilvánosságra alig kerülő gazdag rajzkészletéből.

Alig van őskori leletekben is gazdagabb területe hazánknak, s ha volna is, alig rendelkezik azzal a világtörténelmi jelentőséggel, aminőt Hunyadmegye geographiai kedvező alakulásának köszönhet. S ha mégis

rövidebbre kelle szabnunk ennek a művelődéstörténelmileg kellően még ki nem aknázott őskornak jellemzését, tehetjük vala-e ugyanezt a megyénk területén összpontosult római uralom emlékeivel, főleg miután a Hunyad-megye földjéből napfényre derített felirat-készlet még számbelileg is túlszárnyalja mindazt, mit Dacia összes többi lelőhelyeiről összehordhatott idáig a tudósok szorgalma, s főleg akkor, midőn Történelmi és Régészeti Társulatunk létalapját, virágzása eszközeit is jóformán ennek a kivételes helyzetnek s az ebből kifolyólag összehordott muzeumunk nem utolsó jelentőségű kincseinek köszönhetjük? S amidőn a római élet minden jelentékenyebb mozzanata, elkezdve Decebal dákjainak élethalál-küzdelmétől s Trajanus legióinak csodálatos fegyvervitészségétől, a mi területünkhöz fűződik, amikor a Várhely területén pompázott Sarmizegetusa már Decebal királyi várakát képezé s a Daciában hivatali vagy közgazdasági téren szerepelt összes előkelőség otthonául szolgálhatott, s az összes hadászati forgalom, kereskedelmi érdekhálózat itt bonyolódott le, s a rómaiak által annyi előrelátással körülzárt aranytermő hegyek kincseit legfőképen itt értékesíté a birodalmi kormányzat: minderről rövid, nagyvonalú, általános-ságban érthető képet adni nemcsak a megye, de az én tudományos reputációm érzékeny sérelme nélkül aligha sikerül. Szükséges-e, kell-e tehát bizonyítgatnom, hogy nagyon is sok munkába és erős fejtörésbe került, míg az élembe tárult óriási adathalmazt ennyire sikerült tömörítenem?

Mindez a szakkörök előtt alig szorulna indokolásra, valamint azt is felesleges volna emlegetnem, hogy a vezetésem alá keletkezett hunyadmegyei muzeum nem utolsó jelentőségű régiségtára és a budapesti N. Muzeum mellett a szomszédos Temesvár, Gyulafehérvár, Nagy-Szeben, Nagy-Enyed muzeumain kívül tanulmányimat Versecz, Kolozsvár, a sepsi-szt-györgyi Székely muzeum, a brassói, besztercei ág. ev., a balázsfalvi gör. kath. gymnasiumok gyűjteményeire, sőt Bécs, Grác, Klagenfurt, Villach, Laibach, Triest, Pola és Fiume nyilvános muzeumaira is ki kelle utazásaimmal terjeszkednem. Hogy pedig Dacia különböző területein a hadi utak, táborhelyek rendszerét mekkora odaadással s minő sikerrel tanulmányoztam, épen megyénk őskora érdekében, arról némi tanuságot nyújthat az a munkasorozat, amivel az utóbbi másfél évtizeden át Dacia őskorát, s vele együtt megyénk történetének legrégebb művelődési állapotát felderítenem sikerült. Mindezeket az érdeklődők a Magyar Tud. Akadémia történet-tudományi Értekezései között, az Archaeologiai Értesítő, Archaeologiai Közlemények, az Erdélyi Muzeum, a Századok, a bécsi Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen, a selmeczi Bányászati és Kohászati Lapok, a Földtani Közlöny, a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Értesítő, a Földrajzi Közlemények, az Oesterreichische berg- und hüttenmännische Zeitschrift s más közlönnyök hasábjain olvashatják, nem is szólva saját történelmi és régészeti társulati Évkönyveinkről és a dévai realiskolai, Értesítő évfolyamaiban kizárólag megyei tárgyokról közzétett értekezéseimről.

Hunyadmegye őskora.

Az erdélyi részek őslakói a római uralom előtt, tekintettel Hunyadmegyére.

Daciának nagyjában a mostani erdélyi részeket nevezték. Ezen a területen a kutatók mind ez ideig a palaeolith korszakbeli ember nyomaira nem találtak, ez idő szerint tehát hazarészünk története az új kőkorszakkal kezdődik, melyben az ember házi eszközeit s fegyvereit csiszolt kőből készítette. Itt is a kőkorszak nyomába a rézkorszak következett, melyet a bronz- s vaskorszak váltott fel. Ezek a korszakok azonban egymást nem mereven kizárók s a későbbiekben az előbbiek iparágai szintén használatban voltak. A nemes érczek közül az aranyat már a neolithkor emberei is ismerték s ékszereik készítésére használták, a mint ezt a bessenyői lelet bizonyítja Háromszék megyében, hol kovakő- és agyagtárgyakkal együtt aranykarpereczekre is találtak.¹ A szomszéd Alsó-Fejérbe tartozó Remetén s Gyertyánoson (Torda-Aranyos megyében) kőeszközök közt egy arany gyűrű s egy arany fülbevaló találtatott. Tordoson nem sikerült mindeddig aranytárgyakra találni, de a kő- és agyag házieszközök közt a rézipar leletei is előjönnek. Minthogy az erdélyi részekben kizárólagos kő-, réz-, bronz-, vaskorszakról nem lehet szó; az a kérdés mereven fel nem tehető, hogy e korszakok egyikében-másikában minő különfajú nép lakta Erdélyt? De ha fel is tehetnők a kérdést, arra a hiányzó adatok miatt kielégítő választ nem tudnánk adni. Érdekes volna tudni, hogy a vas használata mikor kezdődött Erdélyben. Nyugat-Európában körülbelül a Kr. előtti ötödik évszázad közepe körül történt, hogy a fegyverek és szerszámok készítésénél a vas majdnem teljesen kiszorította a bronzot s ezen művelődési változat idejét a *La-Tène* korszaknak nevezik. Ezt a korszakot megelőzi az ugynevezett *hallstatti* korszak a maga sajátos díszítésű bronz tárgyaival. A bronz a phoeniciaiak által került Európába. Az ezüst rendszeren a vas-szerszámokkal tűnik fel. A bronzkor Magyar- és Erdélyországban egész addig tartott, míg a rómaiak fegyvere ide is behatolt. Azon

¹ I. Téglás Gábor »Őskori nemes fémányászatunk némely adalékai« (Kolozsvárt, 1887), a 25-ik lapon.

Hunfalvy Pál által »Magyarország Ethnographiája« című jeles művében felvetett kérdésre, hogy vajjon csak a rómaiak hadi seregével jutott-e hazánkba a vas használata, a Szászsebes közelében Téglás Gábor által talált rozsdás penge megadja a kellő választ, mely alakjára nézt igen hasonló a Traján-oszlopon látható dák kardokhoz s egy másik, Remetén (Alsó-Fehér megyében) talált szintén erősen rozsdás vaspenge, mely a Traján-oszlopon előforduló sarmata késekhez hasonlít. Ezeken kívül Panádon (Kis-Küküllő megyében) is találtak egy bronz markolatu vaspengét s valószínűleg újabb leletek szaporítani fogják ezek számát. Ezek szerint a vas használatát Erdélyben már a rómaiak előtt is ismerték. Az ezüst, mint mondók, rendszeren a vas-szerszámokkal együtt mutatkozik, de azért már a bronzkorszakban is előfordul. A Felső-Csórán (Torda-Aranyos megyében) talált ezüst-kincs egyik tábláján látható emberi alakok anatómiai megjelenítése nagyon elevenen emlékeztet a hallstatti övek — s a nem rég Waatschnál felfedezett cisták alakjaihoz.

A legrégibb, történelmi időkben, Herodot feljegyzései szerint,¹ agathyrsok és syginok lakták Erdélyt. A görög történetírók elseje Hekataios az Al-Duna partján lakó néhány thrák törzsről ugyan tesz említést, de csak olyanokról, melyek a Duna jobb partján voltak megtelepedve s azon parti város, melyet *Orgalema*² néven említ, bizonyára nem a régi Dacia területén feküdt. Timagetos töredékeiből azt is látjuk, hogy a görög tudósok a hatodik évszázad közepén már a Duna középfolyásáról is birtak némi ismerettel s Apollonius (Kr. e. 230 körül) Skythiája alatt egyenesen Daciát kell értenünk, a ki ezt az elnevezést igen valószínűleg már az ő idejében is régi forrásokból merítette.

A thrák-szokású s nagy valószínűséggel thrák eredetű agathyrsok³ a Maros völgyét lakták, nőközösségben éltek, szerették az arany-ékszereket és Vergil szerint festették bőrüket.⁴ Azok a finom lemezekből készült csillagalaku aranylapok, melyek több évvel ezelőtt Hátszegvidéken találtak s a mykenaei hasonlaku aranylapokhoz nagy hasonlatosságot mutatnak, talán e népfaj aranyiparának gyér maradványai közé számíthatók. Az említett arany-tárgyak, bármilyen legyenek eredetűk, más egyéb leletekkel, jelesen a tordosiakkal együtt, arról tanuskodnak, hogy az erdélyi részek őslakói élénk kereskedelmi összeköttetésben állottak Helászszaal, sőt Elő-Ázsia tartományaival is. Az agathyrsok kormányformája monarchicus volt; törvényeiket, hogy jobban emlékekbe véshessék, versekbe szedték.⁵ Különös tünemény a vallások történetében, hogy a kéjelgő, gonosz agathyrsok,

¹ L. története IV. k.

² L. Müller K. »Fragmenta historicorum Graecorum« I. k., 10.

³ Eredeti nevök Tomaschek szerint *Traus* (Τραυσοί) volt.

⁴ Aeneis 4, 116: *pictique Agathyrsi*. Testöket annál élénkebben tetoválták, minél előkelőbb volt az illető, mint ahogy erről P. Mela s Ammianus Marcellinus értesítenek.

⁵ Aristoteles Problem. XIX., 28.

mint ahogy szomszédaik nevezték,¹ az emberi nemnek egy közös, igazságos Istenében hittek, mint a hogy ezt Herodotnál olvassuk. Byzanti István V. évszázbeli író az agathyrsokról megjegyzi, hogy ἔθνος ἐνδοτέριον τοῦ Αἰμοῦ, »a Haimoson belül lakó nép« s Tómaschek helyesen jegyzi meg, hogy Haimos a régiebb időben a Kárpátokat is jelentette s az a hegység, melyből, mint Herodotnál olvassuk,² az Ἄτλας, Ἀῦρας s Τίβρισις nagy folyók erednek, nem a Balkán, hanem a Dél-Kárpátok hegysége.³ Ugy látszik, hogy az agathyrsok már a neolith-korszakban lakták Erdélyt s mivelődésök fejlődéséről számos oly lelet tesz bizonyosságot, melyek a réz- s bronzkorszakhoz tartoznak. Az agathyrsok bizonyára igen hosszú időn át folytattak csere-viszonyt a déli népekkel: a kik a tölök kapott aranyért nekik cserébe különböző készítményeket, gyöngyöt, ónt, borostyánkőt adtak s később a nálók talált aranyt vertpénzzel váltották be,

Skytha alakok a nikopolisi ezüst-korsóról.

l. mind ezekről Tomaszchek id. értekezését. A dionyszi θύραξ (egy szálló- és folyó borostyán által felfuttatott bot) és az agathyrsok közti vonatkozás az ifjabb Pisandernél talán csak játék a nevekkal, de az is lehet, hogy az agathyrsok szállómivelésére céloz. Midőn a dákok az erdélyi részek urai lettek, az agathyrsok részint közéjük olvadtak, részint a Dneper felé vándoroltak. Ptolemaeus a Kárpátok északi lejtőin, Plinius messze északon, Pomponius Mela pedig a Kr. u. való első évszáz közepe körül a Maeotis fölé helyezi késő utódaikat.

A méd eredetű syginek Herodot idejében az agathyrsokkal egyidejűleg lakták Dacia délnyugati vidékeit s kereskedéssel foglalkoztak, mely-

¹ *Agha* a zend nyelvben gonoszt, kinzót jelent s Tomaszchek szerint az Ἄγα-θουροι név első része ezen *agha* szó lenne, l. »Die alten Thraker« I. (Bécs, 1893.), a 99. lapon.

² IV., 49.

³ Az említett folyók az *Olt*, *Zsil* és *Temes*. Király Pál »Dacia Provincia Augusti« című jeles munkája I. kötetében a Herodot által említett három folyót kétségtelenül a Duna balpartjára tartozóknak mondja.

nek összeköttetései kelet felé Cyprusig, délkeleten a Haimosig, déli irányban az ádriai tengerig, nyugatnak Liguriáig terjedtek, úgy, hogy a liguroknál a *sygin* szó¹ ép úgy jelentett kereskedőt, mint nálunk régebben a »görög« vagy a finnnek² nyelvén *saksa* »német«. Strabo idejében a sygin néptörzs már ki volt szorítva Erdélyből és a Kaukaszus völgyeibe húzódott.

Hogy a dákok mikor települtek a rólok nevezett Daciába, nem tudjuk, igen valószínűnek tartjuk azonban, hogy a Duna balpartjára való települések a kelta-mozgalom következtében történt, hogy az erdélyi részekbe való benyomulások még az agathyrsok idejére esik, s hogy ezek legyőzetésével lettek az erdélyi fensík urai. Ugy látszik, hogy a dákok géta törzse hódította meg Erdélyt, legalább Strabo értesítése (VII. k.) s a *Sarmizegethusa* és *Sargetia* megyénkben erre mutatnak. Nem lehetetlen azonban, hogy a *dák* és *géta* (*Γῆται*) ugyanazon népet jelenti, s hogy míg Augustus császár ideje óta a latin írók inkább a *dák* nevet használták, a görögöknél a *géta* volt közhasználatban. Herodot története V. könyvében azt mondja, hogy a thrák törzsek különbözőkép neveztetnek ugyan, de szokásaikra nézt a géták, trausok és azon néptörzs kivételével, mely Kreston városa felett lakik, majdnem teljesen megegyeznek (*νόμοισι δὲ οὗτοι παραπλησίοισι πάντες χρέονται κατὰ πάντα, πλὴν Γετέων καὶ Τρανσῶν καὶ τῶν κατὰ περὶ Κρηστοναίων οἰκούντων*).³ A *dák* név valószínűleg a thrák *dava*, *deva* szóval függ össze, mely telepedést jelent s nem lehetetlen, hogy Hunyadmegye székhelyének neve *Déva* eredetileg egy ősrégi thrák telepedést jelent. Az első dák király, kiról a világtörténet lapjain szó van, *Oroles*⁴ volt, a ki a Kr. e. való második évszázban a hatalmuk tetőpontjára jutott bastárnokkal hosszú időn át tartott háborút folytatott, míg végre azokat legyőzhette. Justinus az itt következő szövegben azt is elmondja, hogy *Oroles* miképen szégyenítette meg rest hadinépét s változtatta át győzőkké a legyőzötteket: *Daci quoque suboles Getarum sunt; qui, cum, Orole rege, adversus Bastarnas male pugnant, ad ultionem segnitiae, capturi somnum capita loco pedum ponere jussu regis cogebantur; ministeriaque uxoribus, quae ipsi antea fieri solebant, facere. Neque haec ante mutata sunt, quam ignominiam bello acceptam virtute deleverunt.*⁵ »A dákok a géták törzséből erednek, a kiket, mert a bastárnok ellen hanyagul harcoltak, *Oroles* nevű királyok avval büntetett, hogy a mikor éjjeli álomra hajtották volna fejüket, lábaikat kellett fejeik megszokott helyére tenni⁶ s ezen felül női munkákat végeztetett velök s ezzel a büntetéssel mindaddig fel nem hagyott,

¹ Herodot V. 9.

² V. 3.

³ L. a thrák *Oloros* nevet Tomaszek id. tanulmányában.

⁴ XXXII. k. 3. f.

⁵ Plato »de legibus« cz. művében említ ilyen büntetést (a IX. k. elején).

míg a vesztett csaták szégyenfoltját vitézségük le nem törölte.¹ A mikor C. Curio a dárdánokon vett győzelem után az Al-Dunai zuhataghoz ért, Daciába is be akart törni, de visszariadt az erdős hegyek homályától, mint a hogy L. Annaeus Florus-nál olvassuk: *Curio Dacia tenuis venit: sed tenebras saltuum expavit.*² Később Augustus alatt ugyan Florus szerint Lentulus is visszariadt a dákok és sarmaták havas és erdős vidékeitől s meglegedett a Duna partjainak védelmével: *Visum est Caesari Augusto gentem aditu difficillimam submovere. Misso igitur Lentulo, ultra ulteriorem repulit ripam: citra praesidia constituit. Sic tunc Dacia non victa, sed summota, atque dilata est. Sarmatae patentibus campis inequitant. et hos per eundem Lentulum prohibere Danubio satis fuit. Nihil praeter nives, rarasque silvas habent. Tanta barbaries est, ut pacem non intelligant.*³ »Caesar Augustus szándékában volt a (dákok) nehezen megközelíthető népét a (Dunától) elmozdítani. Lentulust bízta meg ezzel, ki e népet a (Duna) tulsó partjára (a balpartra) szorította s a folyamon innen várakat épített. Ilyeténképen Dacia ekkor még le nem győzetett ugyan, de a (Dunától) mintegy eltávolított. A sarmaták tágas rónáikon lovagolnak, ezeket is (Augustus) ugyanazon Lentulus által a folyamtól eltiltatta. Egyebök sincs sűrű hónál s ritka erdőségeknél. E népek oly annyira elvadultak, hogy még azt sem tudják, mit jelent a béke.« Illetőleg a béke áldásai iránt nem fogékonyak.

Boirobista király a dák népet erkölcsi eszközök felhasználásával a jólét és hatalom magas fokára emelte. Sikeres igyekezeteiben nagy segítségére volt a papi osztály feje Dekaineos, kit Strabo varázslónak mond.⁴ A főpap egy szent hegy barlangjában élt, melynek alján egy folyam hőmpölygette vizeit; ezt a hegyet tartották a természet istene *Zalmoxis* szentélyének, kit Herodot a geták védistenének mond s a kinek neve Porphyrius szerint medvebőrt jelentt: *ζαλμός · δορά ἀρκτου, Θραῖκες*, l. vita Pythag. 14. *Zalmoxis*t, mint Tomaszek találóan jegyzi meg, a thrákok a téli álmodó s tavasszal újból felébredő természet geniusának tartották s ez okon a téli álmodó medvében látták jelképét. A segesvári ágost. hitvallású főgymnázium régiséggyűjteményében őrzött ezüst szemü bronzmedve, úgy vélem, e dák istenséget jelzi. A dákok főpapja, ki az istenséggel benső összeköttetésben állott, csakis a királynak s küldöttjeinek volt megközelíthető s ezeket részesítette tanácsaiban, a melyeket aztán isteni parancsoknak tekintettek. Boirebista a főpap Dekaineos segélyével reá vette a népet, hogy a valószínűleg még az agathyrsok idejéből fennmaradt szőlőtőkék kiássák s a borívással felhagyjanak. A hadi fenytéket is szigorúvá tette. A bastárnokot megnyerte szövetségeseinek s a Dunán többször rontott át a jobbpart vidékeire; serege körülbelül 200.000

¹ L. a III. k. negyedik fejezetében.

² L. a XII. k. negyedik fejezetében.

³ L. Tomaszek id. értekezésében,

emberből állott. Halála után királysága négy részre oszlott s a benső egyenetlenség s az erkölcsök ziláltsága következtében nagyot hanyatlott. Tiberius uralkodása alatt a sarmáta jázygok a Duna és Tisza közt elterülő síkságnak uraivá lesznek s eképen a dákok uralmát nyugat felől megtörik, a kik előlük a hegyek közé menekülnek, mint a hogy erről Plinius következő helye értesít: *Daci, pulsi ab Jazygibus montes et saltus tenent usque ad Pathissum amnem* »a dákok a jázygoktól üldöztetve, a hegyek és berkek közé szorulnak egész a Tisza folyóig.«¹ Az elaggott Duras után *Decebal* következett az uralkodásban, a kinek kiváló egyénisége népébe új erőt öntött és ha okosan tervezett s előkészített, bátran végrehajtott dúló csaták után kénytelen is volt Trajan legióinak meghódolni s egy újabb hadjárat végén (106-ban Kr. u.) ismét legyőzetett s a midőn a futamodót az üldöző ellenség utólérte, szívébe meríté kardját, mindazonáltal egyike az ó-kor legjelesebb hadvezéreinek s bölcs uralkodóinak. A dák-római hadjárat leírása nem tartozik rövid cikkünk keretébe. Egy reánk maradt fölíratban² *Decebal* neve *Deci-Balis*-nak iratik, ez a név megerősít azon nézetemben, hogy ez összetétel szó szerint »dák király«-t jelent, Hesychiusnál ugyanis olvassuk, hogy a *balin* szó a phrygok nyelvén királyt jelentett (*βαλιν. βασιλεύς φρυγιστί*).³ A dákok jelentékeny része a csatatereken lelte hősi halálát, a megmaradtak azonban legnagyobbbrészt nem olvadtak be a hódító római népfajba, hanem nemzeti egyéniségöket szívósan megőrizték. Innen van, hogy több dák isten- s személynév fordul elő a dáciai felirásokban. Megint mások az erdélyi részeket birt dákok közül kimenekültek a Dacia hatarain kívül lakott fajrokonaihoz, a *Dac(i)* Petoporiani karpodákokhoz, a kik magokat III. Gordianus uralkodása alatt még a gótoknál is hatalmasabbaknak tartották, l. Priscusnál. Némely elnevezés, mint Vurfu Daci, Gruju Dakuluj, *Déva* helynév, egy pár dák glossa az oláh nyelvben, azon feltevésnek kedveznek, mintha a dákok kevésszámú utódjai Erdély hegyei közt az oláh incolatus kezdetéig maradtak volna meg, a kik aztán, valószínűleg rövid idő alatt, a Balkán-félszigetről bevándorolt oláhságba olvadtak. A *deva* thrák szóról Hesychius, kinél e szó hibásan *leva*-nak van írva, megjegyzi: *πόλις, ὑπὸ Θρακῶν* »város a thrákoknál«. A dákok ezen utódjai származtathatták át az *Ampela* folyó nevet a későbbi időkre, a mely név *Ompoly*-nak mondvá, mai nap is dívik. Megyénkben a Muncseli várrom Szászváros vidékén a dák uralom egyik reánk maradt emlékjele; a dákoknak több ilyen váruk volt, mint a Traján-oszlop domborműveiből és számos várromból Erdély különböző vidékein meglátható, így a Téglás Gábor jeles régészünk által kutattott keleti limes táján Udvarhely-megyében. Azon néhány Téglás Gábor

¹ Nat. Hist. IV. k. 12-ik f.

² C. J. L. III. 4150. l. Tomascsek »Die alten Thraker« 1894, II. füzetét a 31. lapon.

³ L. »Étude sur l'origine des nationalités de la Transylvanie« cz. értekezésemet, megj. a »Revue d' Ethnographie« 1888-ik évfolyamában.

által felfedezett, igen gyarlóan faragott bányász-szobor, melyek a dévai muzeumban őriztetnek, a dákok bányászatának emlékét újítják fel s egy Muncselen talált s szintén a dévai muzeumban őrzött igen primitív kivitelű dombormű, mely egy óriást ábrázol, a mint lábát egy a földre terített törpe mellé helyezi, a dákoknak egy más itten lakott népfajjal, talán ép az agathyrsokkal folytatott harczaira emlékeztet.

Ugy látszik, sarmatak is laktak valamikor Erdély délnyugoti táját. A *sarmata* gyűjtő név s mint ilyen, a különböző szláv néptörzseket is magában foglalja, hiszen Ptolemaeusból tudjuk, hogy a *venedai* népfaj a sarmatak törzseiből való. A *Bersovia* (Begava) és *Tierna, Zierna* szláv nyelvű folyóneveket, melyek már a rómaiaknál előfordulnak, valamely sarmata törzs használhatta legelőször, talán ép az, mely a getákkal együtt lakta Daciát s itt fenhatóságukat elismerte. Feliratilag csak egyetlen szláv személynév megállapítható, u. m. *Juni Nedym* Ampelumban,¹ lásd Király Pál »*Dacia* Provincia Augusti« című jeles műve II. kötetét a 234-dik lapon. A *Sarmizegethusa* név eredetileg talán a szarmata és geta nép lakta földet jelenti s ez esetben a *sarmize* + *gethu-sa* alkotórészekre bontható, melyek végső része *sa* locativusi értelemmel bír, i. az *Arsaza, Argiza, Ergissa, Boruza, Kattuza, Tiriza* stb. thrák helyneveket Tomaszek helynévtárában. A *Ζεφυγεθουσα* névalak Cassius Dionál úgy viszonylik a felirásokban előforduló *Σαφυγεθουσα*-hoz, mint a *Decebal* személynév első része *dece* a dák néprévhez, a miből az következnek, hogy a *Decebal* név alapértelme csakugyan »dák királyt« jelent.

¹ Corpus Inscriptionum Latinarum III., 1296.

Országos Széchényi Könyvtár Gr. Kun Géza.

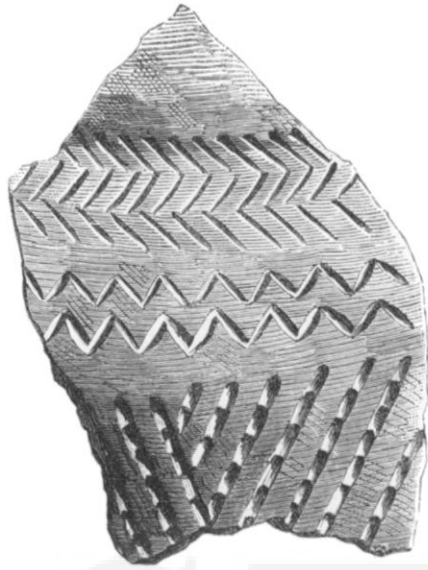
Skythia alakok a nikopoliai ezüst-korsórol

Hunyadmegye őstelepeinek vázlatos áttekintése.

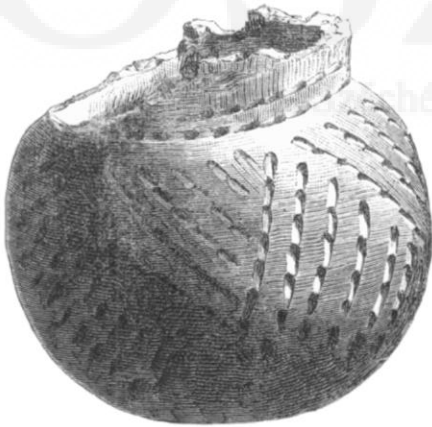
Hunyadmegye területi alakulásánál fogva országutját képezé ősidők óta kelet és nyugat népmozgalmainak. A keleti Kárpátoktól le az Alföldig a Maros és a két Küküllő szolgáltató a legrövidebb összeköttetést. És ismét megyénk földje osztotta meg ezt a forgalmat az Al-Duna felé, a midőn Piskitől a Sztrigy mentén délre, egyfelől a banyiczai hágón a Zsil-medenczébe s onnan a Volkány (Vulkán) hágón le az Árpádok Cumanijába (Kunország); másfelől pedig a hátszegi medence érintésével a Vas-kapu hágón ki a Temeshez s onnan Orsovának a legkönnyebb összeköttetést biztosította. Sőt ennek a kényelmes és a hadak utjával méltán nevezhető átjárónak megrövidítésére a Déva közelében betorkoló Egregy (Cserna) völgyön s a Ruska-Pojana hegységnek valami 30 □ mfdnyi terület lakossága által ma is sűrűn használt magaslatain egyenesen Lugoshoz még közelebbi ösvények kínálkoztak; míg megyénk nyugati szélén a Jóviz (-Gura Dobra) beszakadásától a kossovai hágó a Béga völgyére egy újabb és rövidebb kapcsolatot nyitott.

Ez a kedvező geographiai helyzet, párosulva hegyeinknek a legrégebb időkre visszavezethető arany- és vasérczeivel, a műveltség bölcsőkeretétől kezdve nagy vonzerőt gyakoroltak minden idők nemzedékeire s a történelmi időben is nem egyszer népek és országok sorsát döntő csaták színhelyévé tévék Hunyadmegye kies tájait. A Herodotosnál név szerint megemlített agathyrsektől elkezdve a dákokon, rómaiakon s a népvándorlás gyorsan váltakozó néprétegein keresztül minden kor annyi emlékét hagyta területünkön, hogy a rómaiakat megelőző ugynevezett történelem előtti idők (praeistoria) állomásainak összeválogatásánál *csakis a legnagyobb általánosságokra szorítkozhatunk*. Mert daczára annak, hogy a hatvanas években *Pávay Vajna Elek* volt földtani intézeti geologus és Csató János Alsó-Fejér jelenlegi alispánja, meg Buda Ádám ismert, buzgó ornithologusunk és természetbúvárunk által inkább kedvtelésből megindított gyűjtéstől számíthatjuk ide vonatkozó adalékainkat s Koch Antalnak ezeket is felölelő »Erdély ősemmlős maradványai és az ősemberre vonatkozó leletei« (Erdélyi Múzeum 1876.) képezik ugyyszólva az első tüzetesebb irodalmi vonatkozást. Időközben, főleg a midőn Torma Zsófia 1875-ben Tordost kutatni

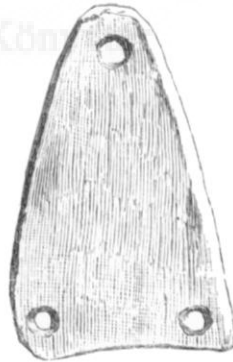
I. TABLA.

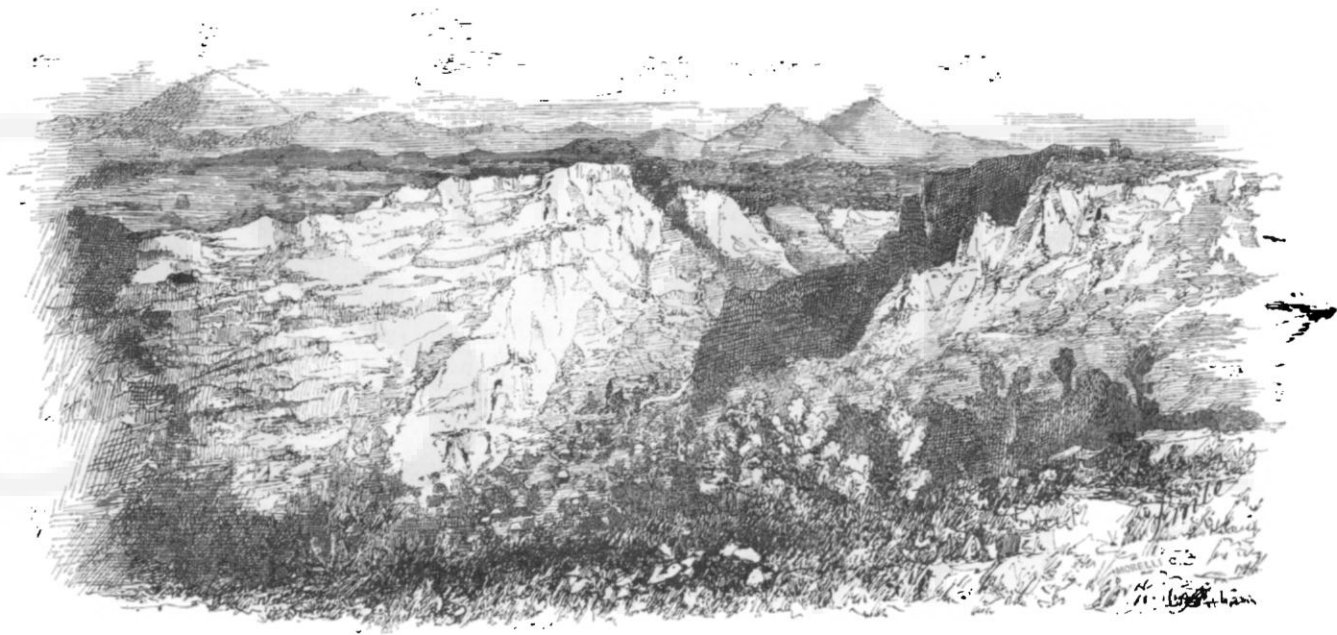
1. rajz. Kannarészlet Godinesd felső barlangjából.

2. rajz. Ivópohár cziráda-diszítéssel
Godinesd felső barlangjából.

3. rajz. Amulette
Godinesd felső barlangjából.

5. rajz. A karácsonyfalva-kisbányai (boiczai) sziklaszoros ltképe a barlangokkal együtt.

A karácsonyfalvi Magura
barlangjai.

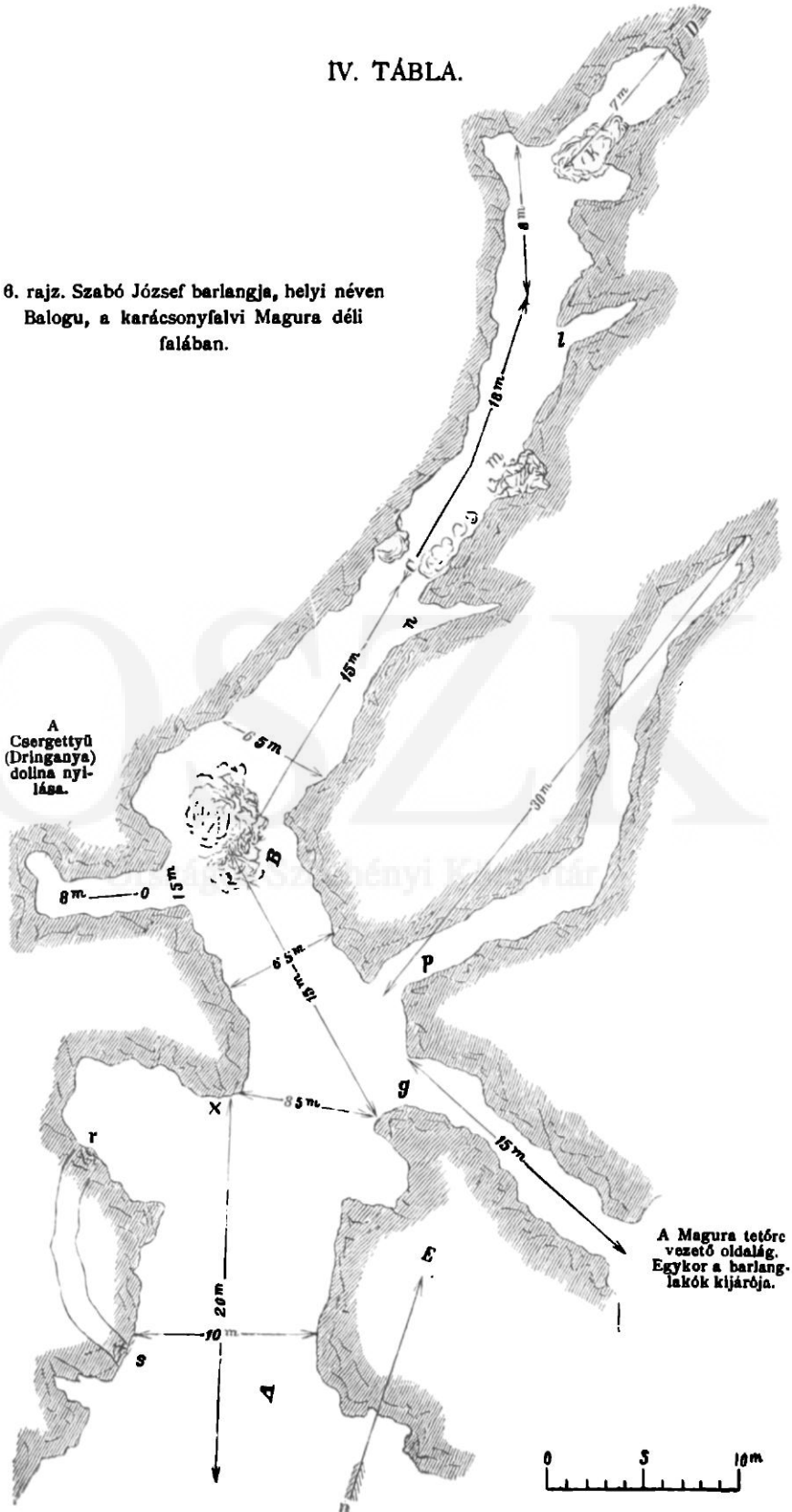
Háttérben a hercegányi Érezhegyek.
A Dobhegy Doba).

Középen a Karácsonyfalváról (Krecnesa)
Kisbányára (Boica) vezető sziklaszoros.

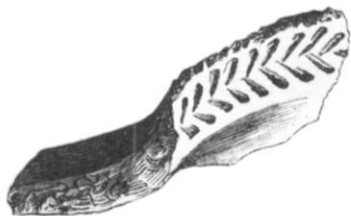
A kisbányai Csűrök
a Magura alatt.
Háttérben az Érezhegység
gerince.

IV. TÁBLA.

6. rajz. Szabó József barlangja, helyi néven Balogu, a karácsonyfalvi Magura déli falában.

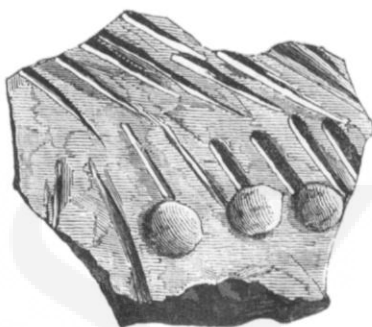
V. TÁBLA.

7. rajz. Fenyőgaly-cziráda a Szabó J. barlang egyik edényének peremén.
(Saját gyűjtésem a dévai museumban 7—29-ig).

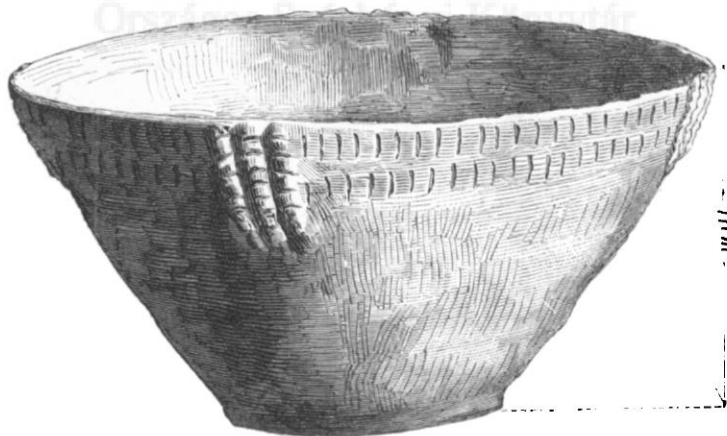

8. rajz. Háromféle czirádatat a kisbányai (boiczai) Szabó J. barlangból.

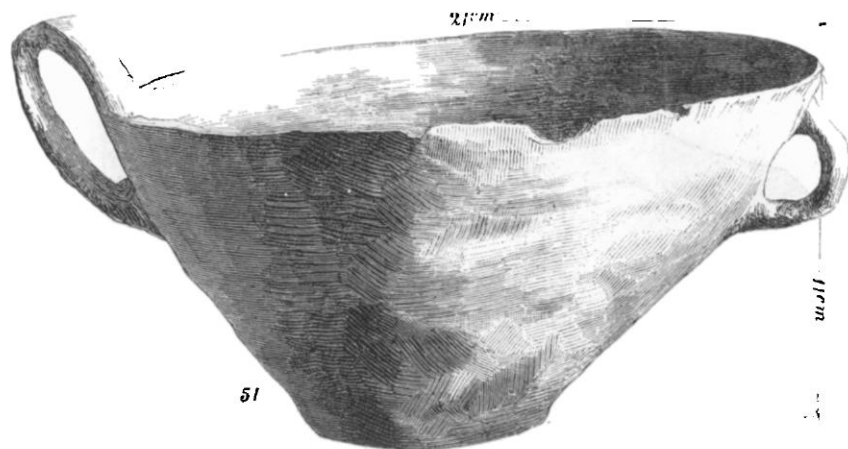
9. rajz. Cziráda- és lenese-disz a Szabó J. barlangból.

22 cm

10. rajz. Czirádas tál a Szabó József barlangból (Balogu).

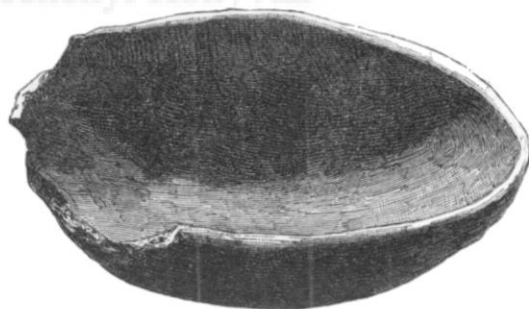
VI. TÁBLA.

11. rajz. Kétfüülű csészeféle, kézzel formált edény a Szabó J. barlangból.

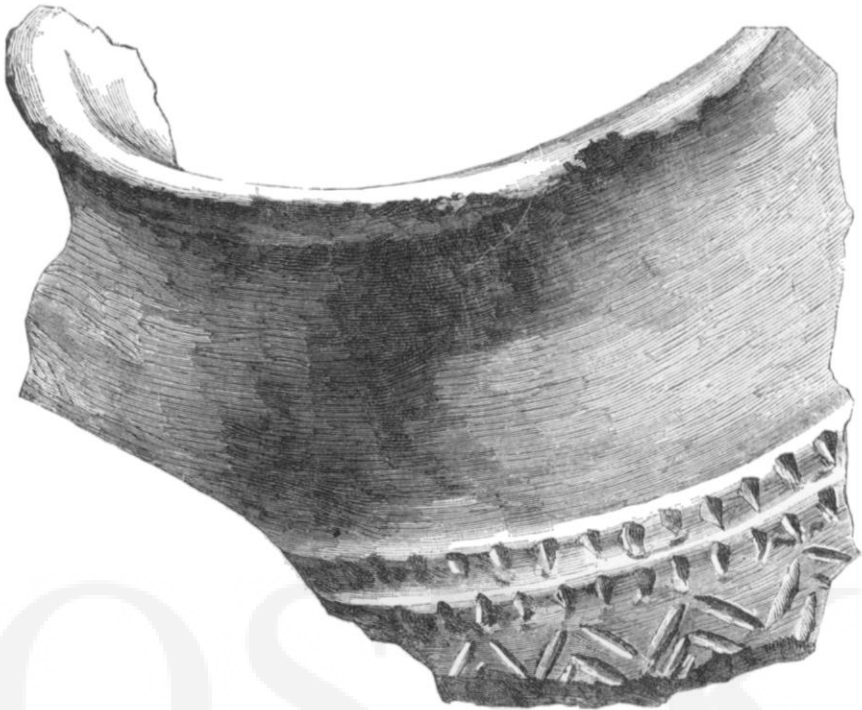

12. rajz. Ivoedény a Szabó József barlangból.

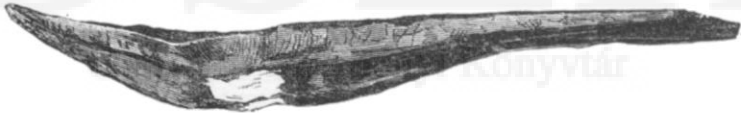

13. rajz. Merítő-kanál vagy ivó-csésze, esetleg olvasztótégely a Szabó J. barlangból.

VII. TÁBLA.

14. rajz. Graphitos diszitésű körömdisszel, barázda-czirádával és zezugos mértani diszitéssel ékített edény-töredék a Szabó J. barlangból.

15. rajz. Medve-agyarból formált ár a Szabó J. barlangból.

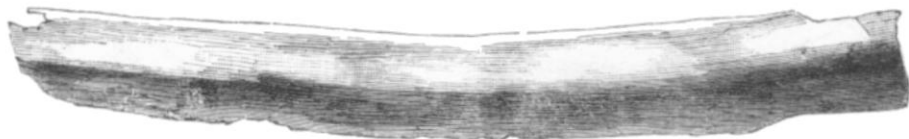

16. rajz. Juhbordából formált ár a Szabó J. barlangból.

17. rajz. Marhabordából alakított ár a Szabó J. barlangból.

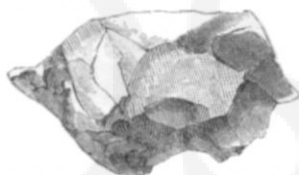
VIII. TABLA.

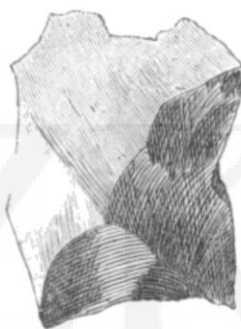
18. rajz. Bordacsontsímító a Szabó barlangból.

19. rajz. Szarvaságnesből alakított símító a Szabó barlangból.

20. rajz. Jaspis szilánk a Szabó barlangból.

21. rajz. Jaspis szilánk a Szabó barlangból.

22. rajz. Szarukő szilánk a Szabó barlangból.

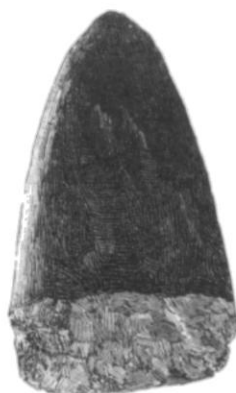

23. rajz. Amphibolit fejsze a Szabó barlangból.

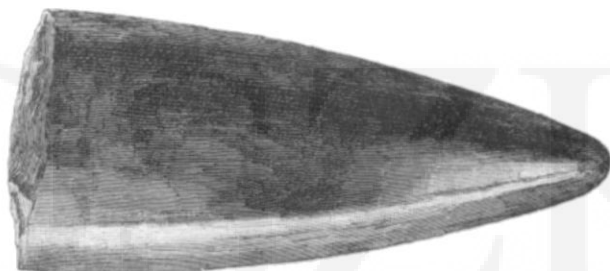
IX. TABLA.

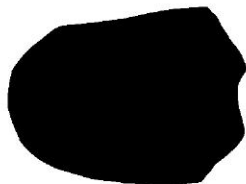
24. rajz. Amphibolit tejsze a Szabó-barlangból.

25. rajz. Amphibolit csákány a Szabó-barlangból.

26. rajz. Hosszu amphibolit csákány a Szabó-barlangból.

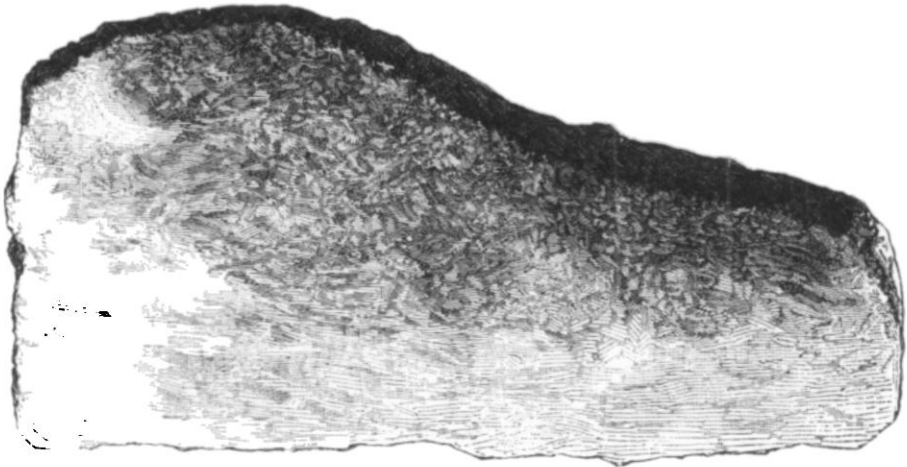

27. rajz. Kővésőfok a Szabó-barlangból.

28. rajz. Amphibol véső a Szabó-barlangból.

X. TABLA.

29. rajz. Símitó és őrlő kő a karácsonyfalvi Szabó József barlangból (Balogh).

30. rajz. A karácsonyfalvi Felső elfalazott barlang (Zidu hej din sus) vagy Hüntalvi János barlangja. A török világból származó védő falazat maradványai.

Nl. TÁBLA.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

31. rajz. A felső elfalazott
barlang vagy Hunfalvi
János barlang alaprajza.
A homlokzati zárófal
alaprája.

XII. TÁBLA

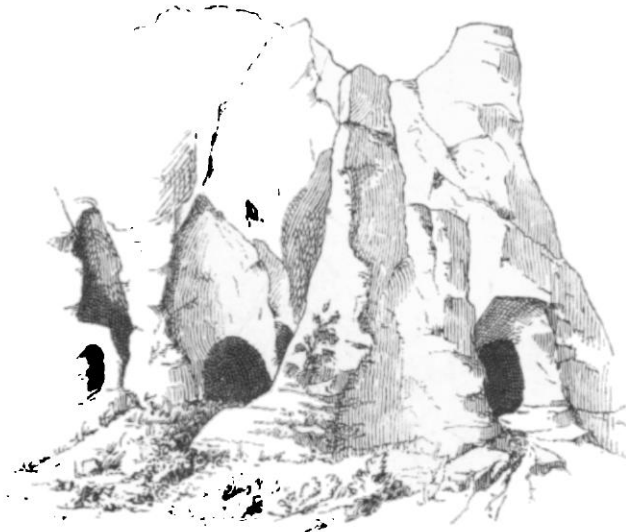
32. rajz. A Szabó József barlang (Balogu) nyílása Karcasonyfalvatól északra.
(A Kis-Bányára — Boicza vezető utrol jól látszik.)

XIII. TÁBLA.

33. rajz. A kishányai Magura mészsírt délnyugati falában látható felső „Csűr” = báró Eötvös Loránd barlangja.

XIV. TABLA.

34. rajz. A kishányai Magura középső esürje = Sölyom Fekete Ferencz barlanga

35. rajz. A kishányai Magura alsó esürje = Gróf Kuun Géza barlang.

XV. TABLA.

36. rajz. A esigmői Magura Besericuti-Templomocska nevű barlang ürege.

37. rajz. A „Kőalja” nevű mésztufa magaslat Algyógy felett a gróf Kuun Kocsárd sírhelyeül szolgáló barlanggal.

38. rajz. Diszített kanna a gróf Kuun Kocsárd sírboltjává alakított barlangból
Algyógynál (Torma Zsófia gyűjteményében.)

39. rajz. Diszített kanna a gróf Kuun Kocsárd sírboltjává alakított
algyógyi barlangból. (Torma Zsófia gyűjteményében.)

kezdette, oly arányokat öltött a közreműködésünkkel megyeszerte kiterjesztett buvárlatok eredménye és irodalmi értékesítése: hogy azokból ma egymagukban terjedemesebb monographiát állíthatnánk össze, mint a menyire a vármegye egyetemes monographiáját szabhatjuk. Azért az érdeklődőket a vonatkozó irodalomra utalva, itt csupán az ősember állomásainak topographiai kitűzésére szorítkozhatunk s a jellemzőbb leletek mutatóványával halvány vázlatát adhatjuk legrégebb művelődési állapotainknak. Csupán Tordosnál teszünk némi kivételt, miután e nagyszerű telepről Torma Zsófia egymagában egész kis könyvtárra menő dolgozattal ajándékozta meg őskori irodalmunkat. Ő n. is kitartó buvárlatainak külföldön is méltó elismeréssel találkozó eredményeiből összefüggőbb kivonattal volt szives e mű becsét is fokozni. Koch Antal említett dolgozatán kívül fel kell említenünk a netán tovább érdeklődők részére a Schuster szászvárosi lelkész: Heimstätte aus der Steinzeit 1876. Siebenb. Deutsch. Tagblatt 710/11. sz. Carl Goos: Bericht über die Sammlung des Fräulein v. Torma. Archiv des Vereins zur Siebenb. Landeskunde 1876. U. o. Chronik der Archaeol. Funde Siebenbürgens. 1876. Téglás G.: A kőkorszaki ember nyomai Hunyadmegyében. Dévai reáliskola 1876/7. évi Értesítője 31. lap. Torma Zsófia: Hunyadmegyei neolithtelepek. Erdélyi Múzeum 1879. évf. 5., 6., 7. füzet s Hunyadmegyei tört. régész. Társulat első Évkönyve 1881. U. ő. A nándori barlangcsoport Hunyadmegyében. Erdélyi Múzeum 1886. 6., 7. füzet. Téglás Gábor: A nándori barlangcsoport Hunyadmegyében. Természettud. Közöny 1878. 132. sz. Bielz Albert; Beiträge zur Höhlenkunde Siebenbürgens. Jahrbuch des siebenbürgischen Karpathen-Vereins (Nagy-Szeben), Téglás Gábor Ujabb barlangok az erdélyrészi Érczhegység övéből 1—166. lap. Magyar Tudományos Akadémia Matematikai és Természettudományi Közleményének XXIII. kötetében 1889/90. 1. szám. Tordos és a Nándor őstelepei. Archeologiai Értesítő 1884. évf. A történelemelőtti Daciáról. Arch. Értesítő 1893. évf. 1. füzet. stb műveit.

Ha a megyét az Alföld felől, vagyis nyugatról bejárjuk, Zám mögött az *Almás* patak völgyén, *Almás-Szelistye* és *Mikanesd* mellett, találjuk az ősember első állomását s egyuttal nyomait annak a régi utnak, mely ezen a völgyön Brassó hegyi községhez s onnan *Vácának* a *Fejér Körösrre* szolgált. Párhuzamos ezzel a godinesdi völgy, melyen Godinesd szétszórt házai között két barlangot s ezek felsőjének előtornáczában ősemberi tűzhelymaradványokat találunk. Szépen díszített (fenyőgalyas cziráda) edényrészletekkel (1. és 2. rajz) egy amulettre (3. rajz) is akadtam ott (4. rajz).

És a következő völgyön vagyis a Guraszádáról a körösbányai hegyre vezető hegyi ut régiségét is a *Bradaczel* és *Felső-Boj* közti hegyélen talált kőfejsze és praehistorikus telep jelzi, sőt Guraszádán alul, épen a *tiszai Maroskanyarodó* átellenében, a vasuti őrház által jelzett magaslaton, a dákokra utaló thasosi tetradrachmákat és dyrrhachioni-érmeket is

találtak. Az átellenes balparti *Tisza* falu felett, épen a hegy lábához simuló ut 1873-beli javítása közben 50 thasosi tetradrachma, 2 ezüst barbarérem, 19 apolloniai (Avola), 37 dyrrhachioni (Durazzo), 837 római családi és 11 császári érem került egy edényben napfényre. Ez a lelet a Maros, emez, az *Alföld kapujának* nevezhető völgynyílásának jelentőségét s a tiszai tető hadi rendeltetését tehát a rómaiak előtti időkből igazolja. Sőt tul a tiszai oldalról Laszó felé a *kossovai* hágón át Facsetnek is egy ilyen közlekedési elágazást jelezhetünk. A laszói fogadóval szemben, a patak balparti magaslatát jelentékeny földvárral védelmezték. Épen ehhez az erősséghez szolgál a bástyai mellékvölgy, a hol Pánk és Alsó-Lapugy faluk táján 1880-ban valami ismeretlen helyre jutott tiz aranykarikát találtak. Közel ide *Dobrán* a régi *Jó-fön* (innen Gura Dobra) Lázár Árpád országgyűlési képviselő kertjéből bronzvésőkkel jelzi, hogy a Roskány felől kiszolgáló (= Jó) Dobra völgyét is megszállták volt. Fennebb az ilyei medenczéből a *Szirbnél* egyesülő vorczai és lunksorai völgyek közül akkoriban a keleti *lunksorai* közvetíthető inkább a forgalmat, mit Albu Juon luj Petri telkén *Dumesden* 1895. tokos vésőkéből, lándzsa sarlótöredékekből felmerült bronzlelet (a már régebben találtakon kívül) igazol. Az Alföld délkeleti vidékéről, a Temes, Béga felől a kossovai hágón beszolgáló régi forgalom tehát Maros-Ilyétől a lunksorai völgyön érte el leghamarább a Fejér-Kőrös aranymosásait és Karacs, Ruda körüli aranybányászatot. De nemcsak a magaslatokon, hanem lenn a Maros vizmentesebb partemelkedésein a félnomad, halászattal, vadászattal, baromtenyésztéssel és már akkor egyes kitűnő közeteikről ismeretes pontokon, így Sztanizsa mellett (Fejér-Kőrös), a dévai Besan hegyen; de leginkább Héviz közelében a Turzson bazaltjából (Nagy-Küküllő) mondhatni gyárilag termelt kézi őrlőkből kitetszőleg gabonatermeléssel is foglalkozó törzsek tanyáztak. Egy ilyen, az olasz *terra marekra* emlékeztető telep *Lesnyek* (a szép ősi elnevezés szerinti vadászóhely) előtt. Mindenféle alaku, nagyságu durvább és finomabb minőségű cserépedénytöredék mellett nagymennyiségű *jaspis*-szilánk (vágó-, szuró-eszköz), a Maros hőmpölyeiből (calcedonféleségek) válogatott parittyakövek omlanak ki a Maros partjáról s az a feletti szántók barázdáiból. Az egész Maros mentén *Tordos*, *Déva* után *Lesnyeket* tekinthetjük a praehistoricus népek egyik *központjának* s ennek háztartási eszközeiből, konyhahulladékaiból báró Bornemissza Tivadar egész collectiót gyűjtött maros-ilyei kastélyába.

A *déva-kisbányai* (boiczai) országutig kisebb állomásokat jelölhetünk; de Krecsunyerd (Karácsonyfalva), Boicza (Kisbánya) között az *Ércz-hegység* mészkövén át megnyíló regényes szirtszoros mindkét oldalán valóságos őskori erődítményeket képez az átellenes két *Magura* nevű szirttető a bennök tátongó barlangszorozattal együtt. (L. Sziklaszoros Karácsonyfalva és Kisbánya között 5. rajz.) Megyénk számos barlangjából tehát az őskori lelőhelyeket következőleg adhatjuk.

A karácsonyfalvi Magura barlanglakásai.

(5—34. rajz)

A karácsonyfalvi Magura hegylapon jó legelő kínálkozott s a szirt-homlokzat alá mélyedő „Balogu“ (Szabó József-barlang) és Felső elfalazott barlang (Zidu cel den sus — Hunfalvi János-barlang) terjedelmes üregei az alább fekvő »Alsó elfalazott barlanggal« (Király Pál-barlang) több száz főnyi népcsoportnak menhelyül és otthonul szolgálhatott. A 6. rajzon szemléltetett »Balogu« vagyis Szabó József néhai nagynevű tudósunk és barlangkutatásaink kezdeményezőjéről »Szabó József-barlangból« ép tál, fazék, ivópohárfélék mellett a fazekasság minden elképzelhető termékének töredékeit gyűjthetjük. A rosszul égetett, durván iszapolt s épen azért érdemes, levelesen töredező s törési lapjain quarcz-földpátszemcséket mutató cserépnemük festésére alkalmazott agyagvas-graphit és szénoldatot tartósság és jobb tapadás okáért zsiros anyaggal keverték és bordacsontokkal jól odasimitották, sőt sepiával is kifestették és különféle czirádázattal ékítették. A barázdált, árral betűzdelé ékítmények, ujj-, körömbenyomatok, lencse-, vonal-ékítés változatos geometriai formákkal vegyülnek. Növényi motivumot használtak mégis legörömbestebb s itt az ág (fenyű) disz uralkodik. (7—9. rajz.) A barázdanyomokat kaolinnal fehérre, rőthellegel pirosra festették. Ép edény kevés akadt, így két tál (10—11. r.), merítő kanna (12. r.), egy cserépkánál vagy merítő (14. r.). A többi rendeltetését a rajzok szemléltetik. (7—14. r.),

A rőthellegel, graphittal saját magukat is cziczomázhatták itt; hisz Herodotos könyvéből olvassuk: hogyan tetovirozták, festették magukat a hiu agathyrsek. S a női disz egyik elengedhetetlen járuléka: a gyöngy (igaz, hogy csak agyagból) szintén előfordult. Csonteszközökből különféle árák (15—17. r.), melyekkel ruháikat készítették, simítók (18—19. r.) bordákból, szarvas agancsból. A 20—30. rajzon bemutatott *kőeszközök* amphibol-palából, amphibolit-kőzetből, melyet a közel Ruzska-Pojana, a szászvárosi hegyek, a Retyezát szolgáltatottak. A helyben előforduló diorit melaphyr-anyagból gyártott, gondosan kisimitott csákányok (25. és 26. r.), fejszék (nyéllyukkal) (23—24. r.), vésők (27—28. r.), buzogányok jaspiszilánkokból (20—22. r.) kések, bőrvakarók, nyilhegyek, dárdák, simítók stb. fordultak elő. *Parittyaköveken* kívül csiszoló- és őrlő-kölemezek (a Boiczán található porphyrból) is mutatkoztak. (29. rajz.) Háziiparként a kő- és agyagmivesség mellett a szövést (sok szövőszéknehezék) is űzték. Értettek a vadászathoz, (vadmacska, medve, nyul, őz, szarvas és más vadak csontjai); halászathoz (sok hálónéhezék); de a gyakori kagylóhéjból (uniopictorum) következtetve a festőkagylót sem vetették meg. A vadállatok negyedeit szállították barlangotthonukba s parázson, nyárson sütötték meg és a hulladékot kutyáiknak dobálták. Házi állatok gyanánt a kutyán

kivül (mely tanya- és nyájörzőtől szolgált), a csontokból s főleg a fogakból megítélhetőleg a juh, kecske, tulok, már becsben állottak e nehezen bevehető természetes fellegrákok lakóinál.

A Szabó József-barlangtól életveszélyes sziklaösvény szolgál a Felső elfalazott barlanghoz (Zidu hej din sus), melyet a török betörések alatt menhelyül használtak. Ezt Hunfalvy János geographusunk nevével tüntetem ki. (30. r.) Ott sokkal kevesebb a tűzhelymaradék, mert akkor sem volt könnyen járható (31. alaprajz). Még kevesebb a Király Pál-barlangban (Alsó elfalazott barlang), mely a dr. Szabó József barlang (32. r.) alatt tátong.

A kisbányai barlanglakások. (33—35. r.)

Az előbbivel átellenben a kisbányai Magura-tető is kedvező tanyát kínált messzi vidék áttekintésére s a könnyű biztos védelemre alkalmas magaslatával. (Lásd 5. rajz.) A teljesen izolált szirttető Kisbánya, a múlt század óta Boiczára oláhsított bányaközség felől közelíthető meg némileg; de arra felé is egy kis karózáttal, túske-gyepével teljesen biztosíthaták magukat minden meglepetéstől. S akkoriban itt a forrásokat még erdei tenyészet táplálhatta, úgy hogy marháikkal fenn tányázhattak.

A kisbányai Magura déli és nyugati homlokzata alá mélyedő üregeket *Csűrőknek* nevezi a vidék. Három csűr sorakozik egymásután, u. m. a legfelső (33 r.) (*bárá Eötvös Loránt-barlang*), a középső (34. r.) (a Súlyom-Fekete Ferencz-barlang), alsó-csűr (35 r.) (Gróf Kuun Géza-barlang). Őskori leletekben szegényebbek a karácsonyfalvinál, minthogy a kisbányai Magura izoláltabb; amaz pedig nyugatra nagy vidékkel tarthat kapcsolatot. Kiegészítője lehetett a kisbányai telepnek a közel Fűzes-völgy, hol aranykarikákat szántottak ki és a boholti Csutahegy jellegzetes kőeszközeivel, cserépkészítményeivel. Közel ide Magura bányaközség előtt a *Magulicsa* nevű domb praehistoricus erősség. Hasonlót láthatunk *Boholtól* nyugatra a *Csuta* hegyen, hol cserépdarabokat, kőeszköz-töredékeket-találunk.

Visszatérve a *Maroshoz*, *Déva* várhegyétől keletre a város fölé emelkedő *szőlőhegyek* során ki a római catholicus temetőig, mindenütt kezdetleges cserépneműkre akadunk. A várhegy keleti és déli meredekjén a sétautak kivágásánál az egykori kunyhók égetett agyagpadjai, hamutömege a juh-, tulok-, kecskecsontokból álló konyhahulladékokkal, jáspis-szilánkokkal, fazekas-készítményekkel, agyaggyöngyökkel, orsó- és hálónéhezékekkel meglehetősen gyakoriak. Csaknem mindenikben ott találjuk a közeli mocsarakból csemegéül gyűjtött festő kagyló héját is. Néhai Akner Mihály, jeles régészünk a Kalvária-sziklán 1847. egy bronzkarpereczet is talált. Valóságos *acropolist* birhattak itt az őslakók. A Várhegytől nyugatra a Máltető és Szárhegy (Colcu) közti hegynyergen is találtak consularis érmeket és a dákok pénzutánzatait. Ezen hegyi tanyákról a Maros terére is leszálltak legalább időnkint. A vasuti állomástól keletre a »Tóállás« nevű mo-

csaras határreszen czölöpfalut is építhettek, honnan a Maros mellékén halászattal foglalkozhattak. Cserepeken kívül kőbaltákat, csontárákat és vésőket vet fel ott az ekevas. A Maros tulsó jobb partján Haró *Földvár* nevű területe az ott mutatkozó, durva cserepekből láthatólag a dákok átkelő állomását képezte. A szomszéd *Kéménd* is őskori telepet képezett, a muzeumunk legelső gyarapodását a Barcsay Béla által beszolgáltatott kőfejsze képezte.

Dévtől délre a *Kövendvár* (Petrosza), *Kövendpataka* mellett mutatkozó szürke amphibol-andesit hegyet kétségen kívül a dákok kezdték bányászni, miután Uj-Sebeshely határába eső Uj-Gredistve Muncel havasán a dák királyi várak oszlopdíszzeiben dévai trachytot sikerült megállapítanom.

A Bezsán (hajdan Bessenyő) hegy délnyugati oldalán is őstelep létezett s egész Száraz-Almásig gyűjthetjük a czirádázott cserepeket. Ez a dák bányászoktól ered.

Dévtől a Maros balparti térségén az áradványi környezetből kiemelkedő Pap dombja is őskori telepet képezett s *Piski-telep* 1883-beli urnájával s 1896. tavaszán Tóth Ferencz gyári kovács kertjében egy durva edényben 1 $\frac{1}{2}$ m. csontvázsal talált 2 vastagabb és 1 vékony huzalkarperecze, mind bronzból, sorakozik őstelepeinkhez. *Arany* messzire ellátzó hegykupján látható földvárának s az innen muzeumukba került bronzkarperecz és a kolozsvári muzeumban látható bronzvésővel, valamint a hegylejtőn mutatkozó barbar cseréptöredékekkel jelzik az őskor állomásait. Aranytól vissza Gyertyános felé a hetvenes években kőlapokkal lefedett urnatemetkezést észlelt néhai Margittay Gábor tagosító mérnök.

Arany tőszomszédságában, Nagy-Rápoly területén, de különösen Bábolna felé a *Dobogo* hegyfokon és az onnan levezető Sármany-patak árkában sok cseréptöredék; odább Bábolnán felül *Boj* (bun) előtt a messzire észrevehető Magulicsán czirádás cserepek, jaspis-szilánkok, két rézszekcze s legutóbb bronzkard és egyéb bronzneműk kerültek napfényre. A Magulicsa hegyvonala mögött Csigmo erdejében a Magura mögött Templomocska (Besericuta) nevű beszakadt barlangban is találtunk cserepeket. (36. r.) Odább megyénk nagynevű fiának, gróf Kuun Kocsárdnak sirboltjával szolgáló s a vasutról is látható *Kőalja* nevű (37. r.) mészsirt barlangjaiban őskori emberi lakásokat, kőfejszék (44—46. r.), csinos edények (38—43. r.), egy bronzfibula öntőmintája (47. r.). Az edények betűzdelt diszitményei hatszögű csillagot formálnak alul (38. r.). A rómaiak által Germizarának nevezett telep itt, az aranyhegyek felé, tehát a legrégebb időktől nagy jelentőséggel bírt s a 38—47. rajzokon bemutatott tárgyak is jó izlésre s módra utalnak. Fennebb Nyirmező és a Homorod, Bokaj mögötti *Bulbuk* szolgáltatott kőfejszék, szilánkokat, szuró szerszámul őzagancsárákat a szászvárosi ev. ref. kollegium gyűjteményébe. *Bokaj* felső határából a *Piatra Thomi* mészsirt, odább Karna egy hallstadtlal jellegű bronzlelettel, majd Alvincz Borberek magaslatai (47. r. rézszekercze) képezték az ősember tanyáját.

Az algyógyi hármás völgy őstelepei és barlanglakásai. (48—60. rajz.)

Gyógyvölgy. Az Érczhegység gerinczére vezető s ugy Zalatna, mint Abrudbánya ősi bányászatához az Aldunának legrövidebb utat kínáló Gyógyvölgy őstelepei annyival fontosabbak, mert Herodotos marosmelléki agathyrseinek természetes otthonát itt az Ompoly és Aranyos mellett kereshetjük. Algyógytól Bózesig a fővölgyön haladva ott három utirányt szabnak a szétágazó völgyek. A nyugati Mádától Balsáig 3 klm. hosszú gyönyörű szorost képez, de csak gyalog járható. (48. rajz.) A középsőt követi a járási ut. Itt *Erdőfalván* feltáruló regényes sziklaszoros (Teja) (49. rajz.) két oldalán, u. m. a jobbpárti Szerbek tanyája (Scopte Sirgylor), vagy elnevezésem szerint gróf *Kuun Kocsárd*-barlang tágas üregében (54. rajz.) találunk barlangtanyát. Ezzel átellenben a balparti sziklát mesterségesen egyengetve a völgy elzáró várul alakították s erre még szikla-ösvényt is vágtak. A váracskának, Cetecuja nevezett szikla (50. r.) előfokát Deală Zsudele nevezik (50. rajza.) s e lépcsősen leegyengetett előfokon orsónehezékek (51. rajz), betűzdelt díszítésű cserepek (52. rajz) mellett jaspis és carneol (53. r.) szilánkokat is találunk, sőt egy bronzlándszahegy is találtatott már ott. A cserepeket, konyhahulladékokat ki a tetőig gyűjthetjük. A falun felül kiemelkedő Mennyország (Raju) nevű szirthomlokzat (55. r.) alatt egy beszakadt barlang körül ismétlődnek az ősember háztartásának maradványaiból a körömbenyomattal betűzdelt és különféle alaku benyomatokkal díszített cserepek, (56. és 57. r.) csiszolt kővésők (58. r.) szilánkok (59).

És innen kihatóva a Mennyországnak (Raju) nevezett szirthomlokzat barlangjaihoz, majd a Muncsel sziklaháton át (49. rajz) Zalatnára vezető hegyi ösvény körül találjuk az ősember háztartási eszközeinek, főleg cserépneműinek töredékeit, sőt odább a *Glódra* néző magaslaton egy hatalmas diorit kőszekerczét (60. rajz) találtam, mely csiszolt nyéllukain és egész felületén erős használat nyomait viseli. Erdőfalváról keletre a Csebnék átvezető lankás magaslaton is bőviben mutatkoznak a régi ember primitív cserépkészítményei s lenn *Cseb* és *Bakonya* között a völgyben őskori temetőt ástak ki a hetvenes években. A Csebről Bakonyára vezető Tál (Blidár) nevű öblös szirtszoros szikláin is megtaláljuk az őskor cserépmaradványait. A Gyógyviz középső völgyéről a nyugati szélsőre hatolva, Balsán a gör. kel. templomtól a *Muncsel*-tetőre vezető hegyoldalon gyűjthetjük ezen cserepeket. A helységtől délre, a *balsa-mádai* sziklaszoros (48. r.) nyugati kijárója közelében, Nagy-Ág vonuló mészsziikla (*Piatra Sincoisuluj*) barlangjából bronzneműket ástak ki a hetvenes években, de tudatlanságból megsemmisítették. A szintén Nagy-Ághoz közelítő *Voja* községből egy bronzvésőt nyert a kolozsvári muzeum. A Gyógyvölgy forrásvidékén látható aranybányászatot az agathyrsek és dákok kezdhették és rájuk utalnak a Fericseletető. Magyarok hegyén Pojana felett feltárt nyomok is.

XVII. TÁBLA.

40. rajz. Az algyógyi Kőalja barlangjából, Torma Zsófia gyűjteményében.

41. rajz. Az algyógyi Kőalja barlangjából, Torma Zsófia gyűjteményében.

XVIII. TÁBLA.

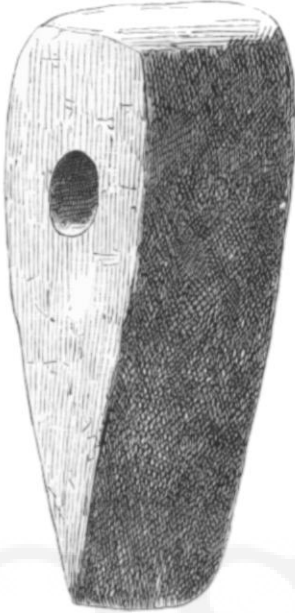

42. rajz. Diszített kanna a gróf Kuun Kocsárd sírboltjává alakított barlangból
Algyógynál. (Torma Zsófia gyűjteményében.)

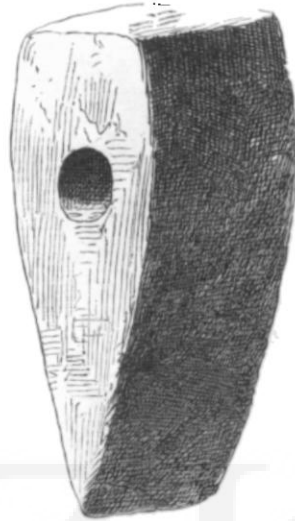

43. rajz. Diszített kanna a gróf Kuun Kocsárd sírboltjává alakított barlangból
Algyógynál. (Torma Zsófia gyűjteményében.)

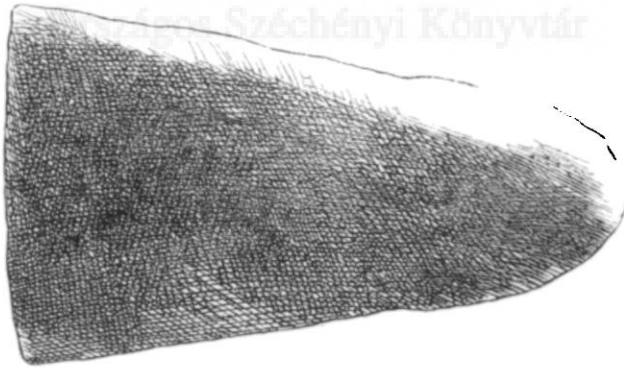
NIX. TABLA.

11. rajz. Homokkő fejsze az algyógyi Kőalja barlangjából.

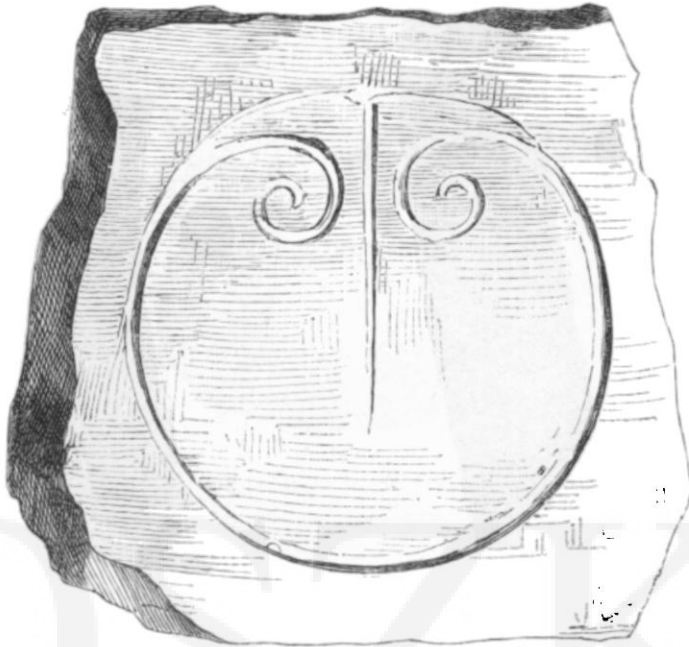

15. rajz. Amphibolitkő-fejsze az algyógyi Kőalja barlangjából. (Torma Zsófia gyűjteményében.)

16. rajz. Quarzit fejsze az algyógyi Kőaljának gróf Kun Koesárd sírhelyéve alakított barlangjából.

XX. TABLA.

47. rajz. Fibulát öntő minta a gróf Kuun Koesárd sírboltjává alakított algyógyi Kőalja barlangból. (Torma Zs. gyűjteményében.)

Országos Széchényi Könyvtár

47. b) rajz. Réz szekere Hunyadmegye határáról, Alvinczről felső és oldal nézetben.

XXI. TÁBLA.

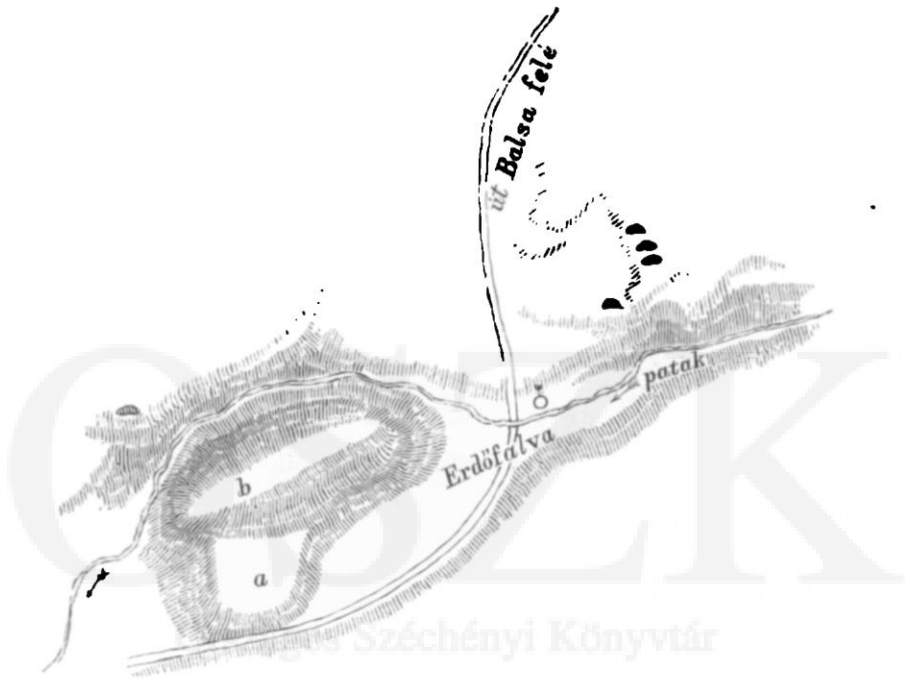

48. rajz. A mádai sziklászoros alsó déli nyílása.

49. rajz. Az erdőfalvi sziklaszoros (Teja) a váracskával (Cetecuja), s a gróf Kuun Kocsárd barlanggal (Scoptye Sirgylor).

XXIII. TÁBLA.

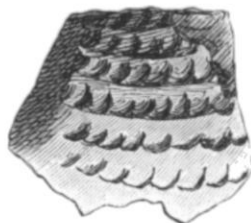

50. rajz. Az erdőfalvi kettős t. i. alsó és felső sziklászoros. Az alsó sziklászorosnál *a*) a Dealu Zsudele nevű leegyengetett előfok vagyis őrhely, *b*) a váracska (Cetecuja) nevű várfok a hegyőlen. A mögött az alsó szirtszoros (Teja). A falun felül a Meenyoraszág (Raju) szirthomlokzat és a Glodról jövő patak sziklászorosa.

XXIV. TÁBLA.

51. rajz. Agyagból égetett orsónehéz az erdőfalvi váraeskától (Cetecuja).

52. rajz. Betűzolt díszítésű eszerép az erdőfalvi barlangból.

53. rajz. Jaspis szilánk az erdőfalvi gróf Kuun Kocsárd barlangból.

54. rajz. Gróf Kuun Kocsárd barlang (Scapte Sírgylor) Erdőfalyánál az alsó sziklaszoróban (Teja).

XV. TÁBLA.

55. rajz. A Mennyország (Raju) nevű szirthomlokzat Erdőfalva felett. A sziklafal barlangjai alatt egy beszakadt barlangüreg.
Jobbra az erdőfalva-glódi szirtszoros.

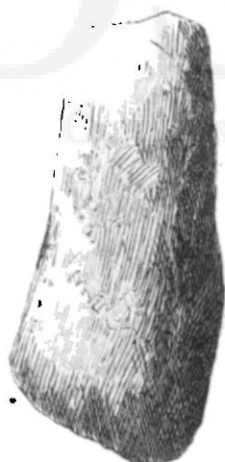
XXVI. TÁBLA.

56. rajz. Betűzeldt ékítésű esereptöredék az erdőfalvi Barlangszikla (Piatra Pestere) mellől.

57. rajz. Cziráadás edénytöredék Erdőfalván felül a Mennyország (Raju) szikla alul.

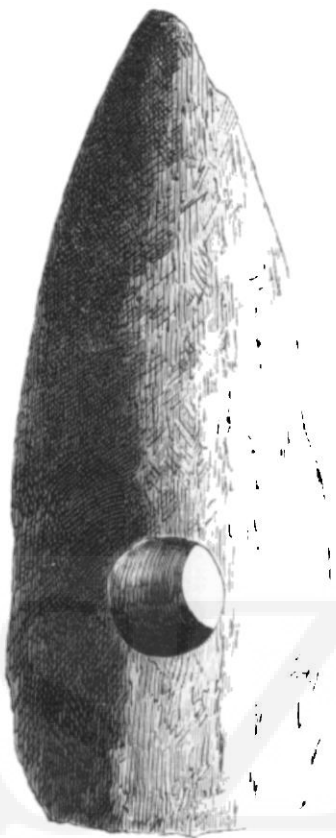

58. rajz. Amphibolit kőveső Erdőfalva felett a Mennyország (Raju) szikla alól.

59. rajz. Piros jaspis szilánk az erdőfalvi Barlangsziklától.

XXVII. TABLA.

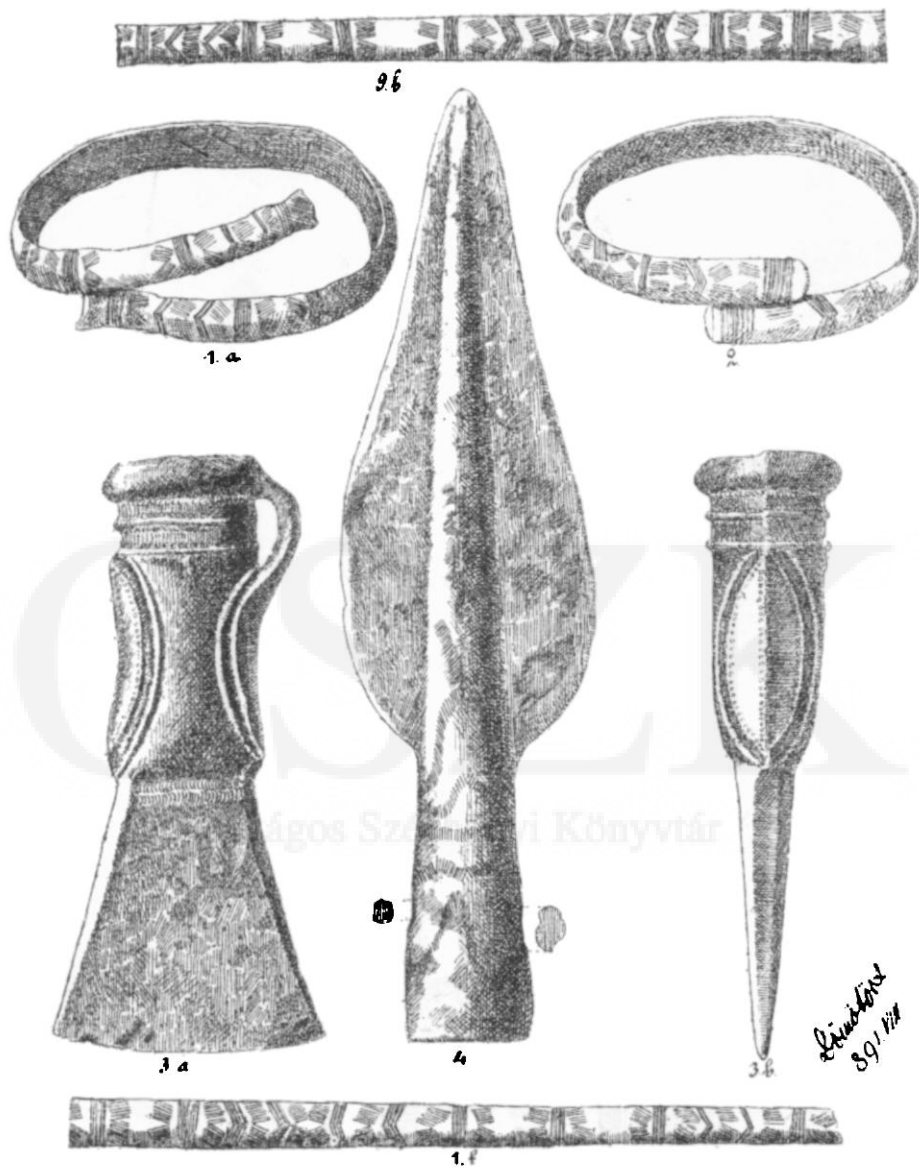

60. rajz. Nagy kőszekereze az Erdőfalvyárol Glódig terjedő Muncel tetőről.
(Saját gyűjtemes a devai museumban.)

61. rajz. A romoszi (vagy u. n. szászvárosi) bronzkocsi. Aldozó edény
a bécsi es. és kir. régiségtárban.

XXVIII. TÁBLA.

100. a) rajz. A brádi bronzlelet. Egy karpereczekből, füles véső és lándzsából álló néhai Boross Béni vasúti igazgató által az aradi Kölcsey-egyesületnek ajándékozott bronzlelet.

A Fejér-Kőrösvölgy őstelepei.

A Gyógyvölgy vidékével szoros geographiai kapcsolatban álló s attól csakis egy hegygerincz által elválasztott Fejér-Kőrösvölgye a nagy magyar Alföldre természetes utat nyitván, már ez okból is beletartozott az őslakók forgalmi hálózatába. Az aranymosás és aranybányászat azonban még fontosabb rugóját képezé itt a népmozgalmaknak.

Megyénk határán kívül *Guravojnál* 1850. utépítésekor 65 cm. mélyen 70 apolloniai érem, 1 ezüstsodrony tekeresztöredék, 2 sodrony fülönfüggő. Fennebb *Karács* aranybányái mellett diorit-kalapács, melyet ütő (Schlegel) gyanánt használhattak az őskori bányászok. Kőrösbányánál trachyttfejsze jelzi, hogy a rómaiak előtt is foglalkoztak itt aranymosással. A Kőrösbányához éjszokról benyiló s az Aranyosra a hegyi népnek most is átjárót nyitó riskuliczai völgyön felfelé *Alsó-Grohotnál* a sziklaszoros Bulcsed felőli »Hid« (podu) nevű sziklaivén durva cserepek jelzik az ősi átjárót. A Maros felé vezető brád-valisoraí uton *Pogyelétől* egy megsemmisült bronzlelet; a Fejér-Kőrösről Abrudbányának a Vulkánhegy felé és a gyógyi völgyre egy *Mihályfalváról* (Mihaleny) birtokunkba került kőszekercze jelzi az utirányt. Brádról egy karperecezből, véső és lándzsából álló bronzlelet (80a rajz).

A Cserna vagy Egregy mellék.

A Szántóhalmánál végződő Egregy völgy mindkét torkolati előlokán, ugy Szántóhalomnál, mint Szent-Andrásnál, egy-egy tumulus. Kis-Barcsától délre a hegylejtőn jáspisszilánkokat, durva cserepeket gyűjtött Barcsay Kálmán s a hetvenes évek elején egy trachyt kőfejsze találatott. Odább *Al-Pestesen* a tordasiakra emlékeztető edénytöredékek, pohárfélék, Vajda-Hunyad déli szőlőiben őskori cserepek és egy gondosan lecsiszolt kőfejsze; Alsó-Teleknél csiszolt amphibolit kőfejsze, kőbuzogány fordultak elő. Az Egerügy mellék völgyeiből: a) *Peták-völgy*. Az Al-Pestesenél végződő Peták-völgyön, a mai Zsósán és hajdani Ölyves-Ságtól kezdve fel Nándor-Vályán át Nándorig találjuk az ősember nyomait. Különösen gazdag a Nándor-Vályától délre emelkedő hegyoldal, hol a barázdákból marékszámra kapjuk a füstös dendrites jáspis-szilánkokat, azok nucleusait és a cserépdarabokat. Nándor felé a Peták jobbparti »Téglás«, »La Ceremid« mutat ilyeneket s végül Nándornál a sziklaszoros mindkét parti odokban, de különösen a jobbparti barlangban Torma Zsófia fedezte fel azt az érdekes barlanglakást, melyből a kő- és cserépnemükön kívül a skót szarvas (*Cervus megaceros*) két az ősember által idomítani kezdett agancsát is birja.¹

b) *Almás-kersecci völgy*. Kereszturról felfelé a Sub Costa Bucsumaluj nevű határrészben a patak balpartján L. Gyárfás Ferencz jelenlegi curiai biróval cserépnemük, konyhahulladékok, Kerseczen felül La Grohotya nevű

¹ Torma Zsófia A nándori barlangcsoport. Erd. Muzeum 1880. évf. Teglás G. A nándori barlangcsoport Természettud. Közöny 101. füz.

határreszen a patak mindkét partján jáspiszilánkok, cserépnemük gazdag választékát észleltük.

c) *Zalasdi völgy*. Zalasdnál a Vajda-Hunyadról felvezető sziklaszoroson felül durvább és finomabb cserépnemük, graphitos és agyagvas mázolásal, geometriai díszítéssel. *Cserbel* az Erdőhátságon e falu érintésével észak-nyugatra *Roskány-Dobráig* vezető hegyi ut készítésekor 1874. október 8-án egy agyag edényben egy ezüst láncz, kigyófejes karperecz, 3 ezüst karika, 2 sodronytekercs, 2 fabula, 3 spiralis lemez, 6 sodrony fülönfüggő és 491 római családi éremmel telt bronz edényt találtak. Az érmek Julius Caesarig terjedő időt, vagyis Boiriobista korát képviselik.

Sztrivölgyi őstelepek.

Nagy-Tótin kívül új korszerű benyomatos edények, Petrény 1868. a falun felül a Gropa Stini árok partjából egy női csontváz ezüst-spiralis kardiszszel és nyaklánczczal. A négyszögű sodronytekercsnek csak töredékeit láthattam, habár annak idején beküldték volt a vármegyéhez.

Kőboldogfalva. A helységtől délre a Magura erdős magaslatán durva cserepek. Még több a Sztrigy-Szentgyörgy-Vályára néző oldalon. Az onnan fejtett kövekből, Új (muncseli) Gredistyé és a Petrozsény előtti *Cetate Boli* erdőjénél kőczkákat látni. Sztrigy Szacsal felé is mindenfelé durva cserepek találhatók, sőt az utóbbinál gazdag bronzlelet fordult elő.

Sztrigy-Szent György-Vályán, a Magura előfokain u. m. a Gorgan, *Fata Bercsan* cserepek, tüzhelypadok, kőszerszámok, pohárfélékből alakra, díszítésre és sepiával való befestésre több a tardosira emlékeztet. Graphit és rőthel festés is gyakori. Amphybolitból, trachytból fejszék, vésők, lapított és lyukasztott buzogányok. Dendrites jaspis és füstquarczból szilánkok. Tulok, juh, disznó, kecskecsontok s ezekből eszközök. A helységtől Denkre menőleg hatalmas 2 tumulus. *Kitidől* Ék a *Plesa* hegynyakán 1883-ban aranyrudak, tetradrachmák egy disznótúrásból.

Lunkány. A lunkányi patak mellett, fenn az erdők közé szoruló *Ciklovina* házcsoport közelében *Piatra Rosia* kőboldogfalvi kőczkákból rendszeresen épített dák vár. Innen Gredistyére átjáró lehetett. Vizvezetéket is constatáltak. Pár órányira a délre eső *Ponorics* házcsoportnál jelentékeny terjedelmű sánczvár, honnan egy bronzsisak állítólag Temesvárra került, de melyet megszerezni nem tudtam.

Piatra Rosia és *Ponoric* Gredistyé elővárjaihoz számíthatók.

Sztrigy-Szent-György a Sztrigy jobb partján a hidon átmenőleg kőzi őrlőkő, jaspis szilánkok, durva cserepek jönnek elé. A kitidi patak mellett felfelé haladólag amphybolit fejszék, füstquarcz szilánkok.

Jó Valcsel (Jópatak) 1786-ban nagy mennyiségű dirrhachiumi és avellonai ezüst drachma, Pokol-Valcselen a hajdani Gonosz-Patakon 1886-ban ugyanilyen lelet. *Brettyen* Buda Ádám egy félig kifurt és egy kerekre

simitott s középén elkeskenyült trachyt kalapács. *Balomir* a Strigy jobb partjától felfelé az erdőnek, rosszul égetett cserepek; ugyanonnan egy kőfejsze a kolozsvári muzeumban.

Hátszegvidékről a Hátszegtől nyugatra a Ruzska-Pojána előhegyei közé rejtőző *Boicza* finomabb cserépneműk spiralis és a bronzkorra jellemző cziradázattal. Állítólag bronzlándzsát is találtak. A szomszéd *Valea Reen* 1865. egy variolithes zöldkő balta, tüzkő, lándzsahegy, rosszul égetett cserepek. *Várhelyen* is kőfejszék találhatók s a dákok királyi várakaként a római részben méltatják. *Totesd* Gredistiora határáról 1854. (Hatase) Kis-Hátszeg felé 14 nagy arany karika került a bécsi császári régiségtárba 0.736 arany és 0.259 ezüsttartalmu elektronból. *Rea* Buda Ádám kertjében majdnem tojásdad diorit buzogány félig elkészült nyel-lyukkal. Felső-Szálláspatakán szivalaku trachyt-fejsze, Mező-Livadiáról hatalmas kőfejsze gránátos csillámpalából. *Ponor Ohabán* a barlang feletti *Vurva Szecsuluj* sziklaháton konyhahulladékok és a Ponor mészsziklán is mindenféle ókori település nyomai.

Szászváros és környéke.

Szászváros kőszekőzei kovasavtól áthatott serpentin csákány, kőbuzogány, pyrites amphiból szekercze, balta kovapalából, majd *Romosznak* 1846-ból részben n. muzeumunkba (Budapest) jutott bronzlelete; de különösen az 1834-től a bécsi csász. régiségtárat gazdagító s nyilván vallási füstölőül használt bronzkocsi (61. r.) s egy 60—70 cm. hosszú bronzláncz, virágzó őstelepre utalnak. A szomszéd *Vajdej* (hajdan = Ujfalu) a bécsi régiségtárba ezüst spiralkercset szolgáltatott, melynek két vége kigyófejvel végződik. *Kudzsir* mellett a déli Kárpátok előfokául szolgáló *Várhegy* (*Cetate*) 1868. több százra menő thasosi tetradrachmát szolgáltatott egy edényben. Az edényt a szászsebesi gymnasium szerezte meg. A *dákok* eme menhelyén szintén egyikét birjuk amaz elásott kincsleleteknek, melyek a dákok önvédelmi harcza alatt kerülhettek a földbe. *Kudzsirtól* 45 km. fenn a *Donya* havasalján serpentin vésőt találtak gátépítés közben. Megyénk keleti véghatárán *Balomir* a vasut építésekör egy 3 lábú meandervonalakkal díszített edényt juttatott a budapesti n. muzeumba.

A Marosmellékhez számíthatjuk még a *Tordos* közelében benyuló denki völgyből *Martinesd* bronzleletét. Két peremes véső, két díszes fibula részlete. 2 öntési rög került onnan 1887 tavaszán muzeumunkba. *Lozsádnak* *Kincses* nevű területén consularis és római családérnek jelzik: hogy a dákok tanyájául szolgált. *Borovsky Soma* goth eredetű szavai közé sorolja, mint lakott, bekerített helyet.

A vidék legfontosabb őstelepéről: *Tordosról*, *Torma Zsófia*, a telep felfedezője és kutatója alább fog beszámolni.

A Városvölgy őskora.

Szászvárostól délre a sebeshelyi vagy szászvárosi havasok rejtik Decebal hegyi várainak egyikét s a Muncel havas lejtőjén őserdők között mutatkozó terjedelmes falmaradványokban nem egészen alaptalanul gyanítjuk végső menedékhelyét. A Városvölgyön mutatkozó barbár erődítvények a kudzsiri várral és a lunkányi erdőségből említett Pietra Rosiával meg a ponoricsi sánczolatokkal mind eme havasi erődítvény fedezésére szolgálhattak. Alsó- és Felső-Városviz között a római táborhely is dák alapokra épült. A dákok hatalmas koczkaköveit kőekkel foglalták össze s a gondosan kifaragott koczkakövek a kőboldogfalvi kőbányából kerültek ide. Felső-Városvitzól olyan fonatos ezüst lánczdarabot ismerünk, a minőt a medgyesi, csóvai, nagyváradi, guravoji és cserbeli dák leletek mutatnak még.

Fennebb *Ludesd*-nél a Caius Marius Capito családnak Kr. e. 81/69. eső s így éppen Burivista első dák király rabló hadjáratára utaló éremleletével.

A Városviz kulcsát azonban Kosztesdnél a hegységbe vezető völgynyilat baloldalán látható két szomszédos várban kereshetjük. Mindkettőnél lépcsőzetesen sorakoznak az erődítvények a sánczczal erősített tetőig. A felvezető várut faragott kövekből épült kapuzattal kezdődhetett s anyagából jökora darabokat találhatunk a bokrok között a kincskeresők rombolásai után is.

Innen 17 kilométernyire a rómaiság révén ismertetendő Uj-Gredistye kincstári telep előtt a jobbparti *Anies völgyben* újabb teleppel rendelkezettek a kincseletekből ítélve a dákok. Boér György kincstári erdész u. is 1847. június 13-án, Neigebaur bucuresti porosz consul látogatása alkalmából, a völgyi-házak egyikének kertjét felásatva, egyetlen nap alatt 500 érmet gyűjtött össze. Ebből 148 consularis, 15 Julius Caesar, 10 Augustus, 2 Antonius és Lepidus, 4 Germanicus, 3 Agrippa, 2 Tiberius, 2 Agrippina, 16 Caligula, 4 Claudius, 69 Titus, 119 Domitianus, 15 Nerva korabeli és csupán 2 mutatott Traianus Germanicus veretet. Az egész lelet világosan Traianus hadjáratára utal s akkor áshatták el a völgy jobb oldalán kimagasló *Caput Pietri* dolina mélyedéseiben századunk elején talált Lysimachus aranyakat is. A Caput Pietri délre néző homlokzatát *Sub Kunun* (koszoru) emlegetik s az alatt is sokszor találnak római előtti érmekeket.

Ez a kincskeresés még régibb keletű lehet. 1575-ben Báthory István fejedelem Mészáros A. nagyszebeni polgártól megtekintésre elkérte azt az 5 Lysimachos arany darabot, melyet az egy szászvárositól vásárolt. 1805-ben Pechi (de Pech-Ujfalu) őrnagy a kormány megbízásából ásatott ott Lysimachusok után. Martinuzzi hagyatékában 40 ezer Lysimachus részben szintén innen származhatott. E százados ásatások a falak felforgatásával jártak s e közben csakugyan találták Kozon aranyait is. A Darius kincs hiedelme azért fűződik várunkhoz. Ackner Mihály 1838-ban

2 serpentin szekerczét szerzett innen s magam is vascsákányokat, vaslánczokat láttam. Fodor András egy kőgömbre faragott sast talált volna itt 1844-beli első látogatása alkalmával. (Hon és Külföld 1844. évi 77/97. sz.)

Mindezek, de különösen a Déváról és Kőboldogfalváról származó kőmonolitek felszállítási lehetősége a mellett bizonyítanak: hogy e messze távolban fekvő s ma tengelyen járhatatlan hegyi vár a dákok elsőrangú erődítményei közé tartozott s hogy Decabal a Domitianustól kierőszakolt várépítő rómaiakkal állíttatá elé e romjaiban is csodálatot keltő építményt, sőt minden hihetőség szerint itt záródott élettragoediája is.

A rómaiak a hatalmas vár elpusztítása után aligha tartottak itt maguknak őrséget s ők beérték az innen jó 2¹/₂ órával délnyugatra lenn az Ariées völgy megszállásával, mint a hol a felső városvizi castrum előőri szolgálata mellett a Timpa havas vasérczeit is felhordozhatták.¹

Ugy látszik, hogy a dákok a Kosztesdnél kezdődő emelkedéseken idáig őrhelyeket tartottak, mert az egész hegyháton reájuk utaló cserépmaradványokkal, vasolvasztéki salakokkal találkozunk. E század elején innen ásta volna fel egy kisoklosi pásztor azt a sok aranyat, miből Dárius kincsére következtetett az akkori közvélemény. Decebal királyi várlaka azonban innen még jó messzi, a Muncel havas alján épült.

Decebal királyi vára.

A gredistyei erdészháztól jó órányi gyalogolás után érjük el a Valea Alb és Reu Alb egyesülését, melyeknek összefolyó vizét nevezik Városviznek. A két viz között lépcsős fokozataival kimagasló s most hatalmas bükkerdővel borított várhegy (Gredistye) a Muncel havas egyik előfokán rejtegeti a nép által Cetate (vár) néven is emlegetett Decebal királyi várlakát. A keskeny hegyéltre gondosan kanyargó ut vezetett, melyet helyenként egész épségében szemlélhetünk. E 20—30 meter hegy 130 m. szélesülő emelkedését 1280—1290 lépés kerületű s kockakövekből rakott

¹ Irodalom Eder Antiquar-Erörterungen neulich in Siebenbürgen gefundner Goldmünzen in den Ruinen des Muncseler Gebirges. Schaedijs Zeitschrift Jhg IV. — Xav. Hene Die Ruinen am Muncseler Gebirge in Gredistye 1803. Péchi de Pechujfalu. Provinzialblätter I. 249. Fodor A. Mult és Jelen. 1844. Ackner Michael Johann Reisebericht über einen Theil der südlichen Karpathen, welche Siebenbürgen von der kleiner Walachei trennen, aus dem Jahre 1838. Archiv des Verein für siebenbürgische Landeskunde. Hermannstadt I. k. 2. f. 1845. 8—33. I. Die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen. Jahrbuch der k. k. Central Commission Wien 1856 3—41. I. Különlenyomatban is. U. o. Dacien in den Antiken Münzen. Mitth. der C. Commission 1862. év. 136. lapja. Lugosi Fodor András Utazás nemes Hunyadmegyében régiség. Hon és Külföld. Kolozsvár, 1847. évi 87. sz. 340—8. I. 88. sz. 351/2. I. 89. sz. 355/6. I. 90. sz. 368—60. I. 91. sz. 302/4. I. Első gredistyei utazása. Hon és Külföld 1844. évi 76. és 77. sz. A magyar orvosok és természetvizsgálók munkálatai. Kolozsvár, V. köt. 1845. év. 67. lap. Kéziratai Erdély régiségeiről. Erdélyi muzeum kéziratárában.

és összeékelt várfal övezi. A délről északra emelkedő várterületre délfelől vezetett be a kapu, melynek 80 cm. átmérőjű 1—2, m. hosszúságú oszlop-darabjai dévai, szürke trachytból készültek. A kapu boltív-részeit is ott láthatjuk. Innen északkeletre követve a falomokat, 100 lépésnyire egy mélyedésben 7 óriás oszloptörzs (a nép hordónak nevezi) hever dévai trachytból. Odább egy oszloptalpat ugyancsak *déva-kövendvári* szürke trachytból, melynek vastagsága 34 cm., átmérője 2 m. Itt egy bástya vagy újabb kapu állhatott, melynek bejáró oszlopait csupán külső részén faragták ki gondosan. A kockakövekből rakott falazat áthalad 200 lépésnyire a Reu Alb meredekjéről a *Valea Alb* fölé. Valami 50 meterrel a falakon kívül külön váriak állhatott. Alapzata szintén kőboldogfalvi kockakövekből épült egész a párkányig; a felépítmény itt helyben található csillámpaladarabokból téglatörmelék bevegyítéssel. Ezt az épületet Müller Frigyes jelenlegi ág. ev. püspök is felvette¹ s 1884-ben mi is átvizsgáltuk, Szinte Gábor, Mailand Oszkár és Téglás István társaságában. A keleti hegyfokon a circus nevű külépitmény tulnyomólag a dévai *Kövendvár* nevű szürke amphiból andesit kőbánya kockaköveiből igen szabályosan rakott 80 cm. vastag falépitménynyel. A dévai kockakövek között 90 cm. h., 55 cm. magas, 45 cm. vastag példányok is mutatkoznak. E mellett egy előrugó hegynyulványon tőszerű mélyedés az egykori reservoir. A *Godean* felőli hegynyulványon, a forrás közelében, Neigebaur által 14 p. alatt (101. lap) említett domborművet (óriás alak törpére lép egyik lábával) Romosán László kincstári főerdővéd közreműködésével muzeumunkba szállítatván, egy dévai trachytból kifaragott oszloprészettel együtt A leszállítás nehézségeiről csak annyit: hogy a két víz egyesüléséig kézi erővel, fahengereken kellett azt lecsusztatnunk.

Észak felé a *Godean* havasnak szintén kijáróval birhatott ez a várlak, mely 1200 m. magasságban Decebal végvárát képezhette. Részemről a Columna Traiana 168/70 tábláján a két hegy közé kockakövekből épült végvárat, a hol három katona már Decebal kincseivel terhelt öszvért vezet s a dák urak (170/72) egy része méreggel, mások fegyverrel keresnek a szolgaság elől szabadulást, míg mások kegyelmet esdnek a győztes császártól (172) s a menekülőket a dák lovasság üldözi (172/75) s Decebal üldözi elől kardjába ereszkedik (176/77), a legionáriusok pedig hajuknál fogva hurokolják az elfogott menekülteket: hajlandó vagyok mind ide helyezni.

A várhoz vezető hegyélt sáncz zárja el (Commandanak — őrhelynek nevezi a nép). Fennebb egy agyaggal kidöngölt vízmedence, mely nyilván vizgyűjtőül szolgált a rómaiak tavának (Teu romanyilor) nevezeték. Ezek között nagy mennyiségű elszenesedett buza. Ilyen buzát egyébként bennebb a várfalaknál is találunk s ezek az őrség egykori raktárhelyeit jelölik.

¹ Friedrich Müller. Archaeologische Streifzüge. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Jhg 1883.

A vár területén két kifaragott irás nélküli oltárt is találtak. E század elején a falak még magasan állottak; de kincskeresők a Brutus szövetségese Koson dák király által veretett Lysimachos aranyakra akadva, feldúlták.¹ Sőt úgy látszik a kiküldött katonaság is segített a pusztításban.

A két szakállas fejet ábrázoló reliefet (a fejek felett különféle egyenes és görbe kések) nem birtuk lehozatni. Szintén dévai trachytból látni ott egy 8 cm. átmérő (kisebb 1·2) 0·55 m. magas (belső világa 0·35 m., mely 0·14 m. vastag falu vízmedenczét. Az Ackner Mihály 1838. látogatása alkalmával a quaderekről feljegyzett és Neigebaur 36 p. között betüket nem igazolhatjuk.

Az óriás várépitményben alig találunk építő téglát, fedélcserépi esetlenül nagyok, de vékonyak és gyenge fedélszékre készültek. A külső fal alapvastagsága meghaladja 2 m. s koczkakövei Kőboldogfalváról kerültek oda. Találtunk 1·5, 1·8 m. hosszú, 0·5 magas, 0·2 m. vastag faragott köveket. Az óriás épületcomplexum egész terjedelmét, alakzatát azonban nem sikerült teljesen kiderítenünk s a Valye Alb tulsó északi partján a Faule Albe (Facele albenak is hívják) erődítvényei is a jövő feladatai közé tartoznak s csak a Godean felé akadtam biztos sánczolatokra.

A Zsilvölgy őstelepei.

A déli Kárpátok hatalmas sziklafalán át Vulkán irányában a legrégibb időktől élénk forgalom kapcsolta felföldünket a Dunavölgyhöz. Ezen utvonal részint a *Dealu Babin* át kereste a Zsil völgyét, mely esetben Krivadia Merisortól történt az elágazás; részint a mai vasut és megyei ut vonalán tartott Petrozsénynek a Magyar Zsilhez s úgy folytatódott tovább.

A Dealu Babin átvezető rövidebb uton Vulkánig nincs őskori adatunk. A krivadia-petrozsényi uton a Cetate Boli barlang és sziklavár jelzi az egykori összeköttetést.

A Boli barlang előcsarnokában s a külső sziklákon találjuk a gondosan czirádázott, lencsedíszszel ékitett cserepeket. Némely áradás után százával halmozódnak azok fel, úgy, hogy Barcsay Kálmán alispán a hetvenes évek végén zsákszámba gyűjtötte.

Boli vára a Boli-barlang átellenében.

A Petrozsényből oly könnyen elérhető barlang Bolivár = Cetate Boli neve a vele szemben emelkedő mészszikla várára vonatkozik, melyet a vasuti két hid közéről csak jó hegymászó érhet el.

A nehezen megközelíthető s annak idején északról (Banyicza) a meredek sziklába vésett lovagló ösvényen egy vár 160 m. emelkedik ki környe-

¹ Hene gyulafejevári kanonok híradása 1803-ban s utára Eder J. C. és Neugeboren ev. lelkész a Siebenbürger Botében.

zetéből. A sziklatetőt dél-északra haladó ellypsissé formálták. Az előtér mélyebben feküdt s mögötte kőboldogfalvi quaderekből épült fellegvár állott. Ez tehát a krivádiai őrtoronytól szerkezetére is különbözik s a dákok végvárai közé tartozik. A petrozsényi vasut építésekor 1867/9. koczkaköveit ledobálták s a legközelebbi hidba és Cetate Boli alagut északi felébe falazták. Mutatványul muzeumunkba pár koczkakövet és természetes oszloprészletet szállítottam. A Boli vár jelzi a dákok utirányát a Vulkánhágó felé s Decebal végső alkotásai közé tartozhatik. L. Quietus mór sejk lovasai, a kik a Vulkánon lepték meg Sarmizegetusát, itt vonulhattak el. Néhai Maderspach Victor a vasut építésekor vasfegyvereket talált.

Petrozsény vasuti állomásán az indulóház felett egy csatorna építésekor 1869 augusztus 25-én egy durva cserép-edényben barbár utánzatokkal II. Fülöpnek 200-nál több tetradrachmáját, Nagy Sándor eredeti tetradrachmaival együtt, Petrozsénynél a hetvenes években 2 bronzvésőt is találtak.

Vulkán. Épen a határszéli hágó alján 1858-ban 47 darab római családi, 1 Augustus, 1 Tiberius, 1 Germanicus, 2 Galba, 1 Otho, 3 Vitellius, 29 Vespasianus, 8 Titus, 1 Julia (Titus neje), 5 Domitianus éremből álló lelet merült fel. Épen Traianus hódítási időszakára utaló lelet s a rómaiak elől menekülő dákok egyike rejtheté el. A kolozsvári muzeumban egy mammuth fog és czímer.

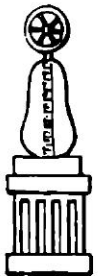
Az Archaeologiai Közlemények VII. kötete 198. lapján Zsil néven említett kőfejszék származását nem tudtuk kideríteni.

Zsilvölgyi aranymosások.

A Neigebauer által Dacienje 86. lapján Petrilláról és 103. lapon *Maléjaról* feljegyzett mélyedésekben aranymosások maradványait constálthatom. A *Magyar-Zsil* mentén főleg a *Kis-Zsil* (Zijec) és *Meleja* közti területen találjuk az aranymosási mélyedéseket s Thallatsek Ferencz bányagazgató egy *kavicsfejtő* csákányt is juttatott muzeumunkba. Egész a szénrétegig fejtették a diluvialis kavicsot. A Rómán Zsil mellett sokkal több és kiterjedtebb aranymosások mutatkoznak s Vulkánnál találták azt a csinos *Ares* mellszobrot, mely kétségtelenül a hirneves Lysippus corynthusi mester kezeiből került ki a Kr. e. III. században s melyet néhai Maderspach Viktor ajándékából birunk. Zsil-Farkaspaták körül ért legnagyobb kifejlődést az aranymosás s az említett *Ares* szobor tanúsága szerint a görög vállalkozók a Vulkán hágón át idáig elhatoltak s az ók kezdeményezésüket folytathatták a dákok és rómaiak.

Téglás Gábor.

XXIX. TÁBLA.

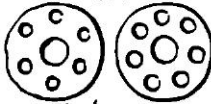

Babyloni oltdt.

62.

63.

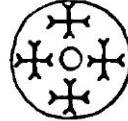

Tordos.

65.

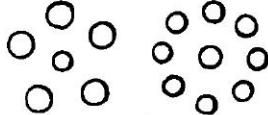
64.

aqyag gyönyu Troja.

Tordos

Babylon.

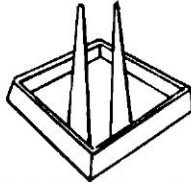
Babylon

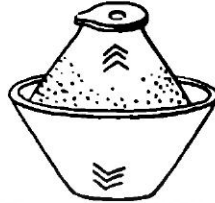
68.

69.

67.

66.

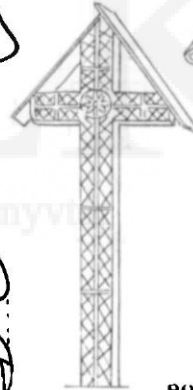
70.

71.

72.

73.

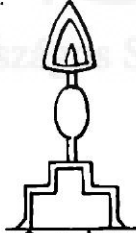
76.

78.

74.

Tordos.

80.

77.

Babylon.

79.

Tordos.

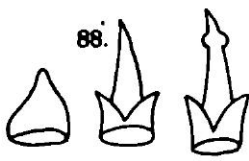
Egypton.

XXX. TÁBLA.

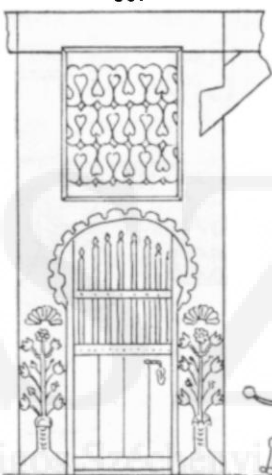
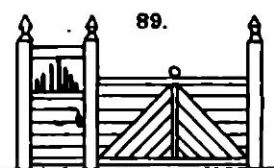
Egyptom.

Cyprus.

Kun süvegek.

90.

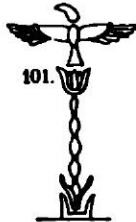
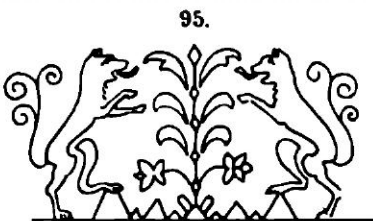
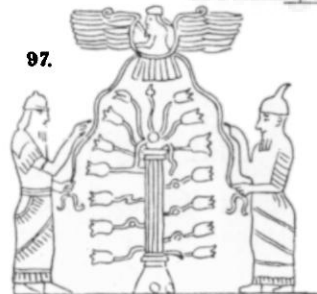
Cyprus.

Troja.

Tordos.

A tordosi őstelep.

(Szinte Gábor dévai főreáliskolai tanár rajzaival s a telep látképevel.)

A Szászvárossal szomszédos Tordos község határán előforduló őskorszakbeli telepet 1875. év őszén kezdettem ásatni s mivel azóta eszközölt szakadatlan kutatása több ezer darab kiásott különleges alakú kő, csont, cserép és ércz tárgyakban annyira új és fontos adatokat tárt előm, bemutattam a régi népek ezen nevezetesebb emlékeit 1880-ban a berlini, 1882-ben a Majna-Frankfurtban tartott régészeti congressusok szakembereinek is felhívtam értekezésemben azokra figyelmüket, kérve, vezetnének leleteim hovátartozóságának felismerésére. Megállapíták általánosan e tárgyak nagy horderejét, fontosságát, miután azok új világot vetnek az ősmult tisztázására; de mivel azok újdonsága őket is meglepte, el kellett magamat tanulmányozásukra határoznom; habár teljes tudatában voltam annak, mily küzdelemteljes leend nekem a magam törte csapáson iránytű és pihenés nélkül keresni, kutatni az összekötő pontokat, melyekhez leleteim kapcsolhatók legyenek.

Gyűjteményem tárgyait ekkor az összehasonlító régészet segítségével figyelmes vizsgálat alá véve, az egymáshoz tartozó ténykörülményekből kivonható eredmények arra a meggyőződésre vezettek, hogy Tordos őskorára következtetve föltételezzem, miszerint e telepet a Florus, Curtius stb. által fölléptetett *dákoknak thrák eredetű géla törzse* lakta, kik a rokon fajú kelták mozgalmával települhettek Herodotus »*Maris*« azaz Maros menti »*thrák szokású Agathyrseire*«, lévén akkor a különböző thrák népek forrongásának s vándorlásának kora

Nem lehet itt szándékom Dácia ezen őslakóiról tett nyilatkozatom támogatására említett megfigyeléseimből nyert eredményeket, vagy a görög és római írók reánk maradt töredékeiből a thrákokra vonatkozó fogyatékos jegyzeteket idéznem szabadjon, c sakis az ősz Dácia akkori kulturájára vonatkozólag annyit következtetnem, hogy *fölismerém gyűjteményem tárgyain Babylon-Chaldaeae kultúrelemeiből keletkezett s az egyiptomi művészettel együtt Syriában tovább fejlődött azon művelődést, a mely hasonló volt Trója thrákjainak kulturájával s a melyet itt Dáciában meg nem*

előzött az eddigi régészet által ismert gall-kelta, pelasz-görög és etrusk-római kultúra.

»*Ethnographische Analogien*« című illusztrált művemben (Jena, 1894) részletesen kimutatom azokat a palaeethnologiai adatokat, melyeknek módosító hatásából származtatható néprajzi vonások visszatükröződnek a fölējők került mai népek hitében s e hitből magyarázható szokásaikban, sőt azok az adatok a jelenlegi néplélek alkotó elemeiben jelenségeit képezik maig főtartott hagyományos szokásaiknak és mostani szertartásaiknak.

Az emberiség azonos érzelmeinek kifejezésére azonos jelvényeket használt; de a nyelvhatárok ezek migratiójára nézve határvonalat nem képeztek, miután azok mint ős Babylon népének a Sumer-Akkádoknak hitelvét bemutató jelvények megvannak most, majdnem *hat ezer év* után is, csodálatosan árja népeink ethnológiájában, életében, szokásaiban csak úgy, mint a hogy megvoltak azok a velük egy eredetű árja pelasz-hellenek és etrusk-rómaiak vallási felfogásaiban. Mindezek feltüntetésére, beigazolására gyűjteményem egyes leletei, kultust jelképező tárgyai csilhatlan bizonyítékokat nyújtanak, mint ugyanegyek a Schliemann által Kisázsziában Hissárlik magaslatán kiásatott trójai leletekkel, mely erdőben Priamusnak szintén thrák eredetű népe lakott.

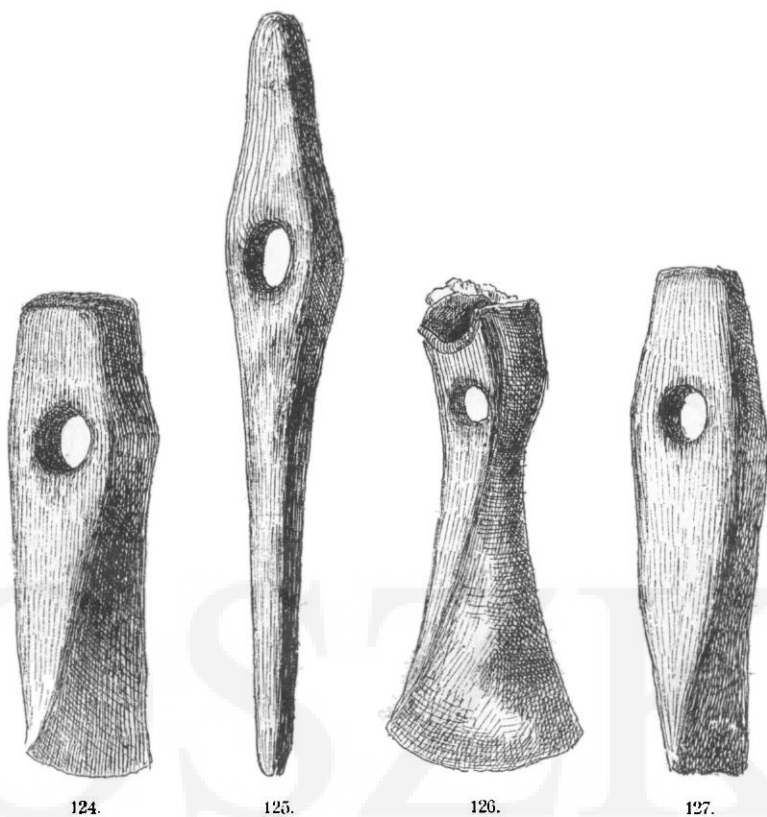
Babylon-Assyria felvéste a maga írásjegyeit s vallásos szertartásainak ceremonijait, manifestatióit feltüntető jeleneteit s attributumait az úgynevezett alapítványi féldrága kőből faragott és agyagból, hosszabb gyöngyalakra égetett kis hengereikre, melyeket építményeik alapjába, alapítványi jegyzőkönyvek gyanánt, házaik küszöbe alá pedig a gonosz szellemek hatása ellen tettek le; felvésték továbbá ékszereik, gyűrűik, pecsétnyomóik kőveire, féldomborműveikre és bronzakra. De nemcsak ezen szertartásaiknak birtokomban levő azonos apró attributumai, jelvényei képezik gyűjteményem nagy becsét, hanem agyag bibliothekámnak a trójai, az őssumer és semitizált akkad papok vallásos fogalmaikat kifejező s *a tárgyak representatiójának teljesen megfelelő symbolikus nyelvének hiero-ideogrammjai s feliratai*, melyek gyűjteményem bálványocskáira, más különféle ritualis tárgyaira, különösen pedig a planeta-kultust jelképező 6—9 cmtr. átmérőjű agyagkerekeik sima lapjaira vésettek úgy, hogy a babyloni és trójai, valamint ezen daciai azonos jelképes írás értelmezésére *ugyanegy megfejtési módszer és siker alkalmazható*. Ezen chald hitelvek ősegységére vezetnek még gyűjteményem mikro-pantheonában létező — eddig merőben ismeretlen — thrák istenségeknek szintén őss *Babylonban gyökerező theogoniája és mythológiája*. Sőt kultusra vonatkozó leleteim világosan érthető magyarázatát adják egyszersmind a babylon-assyr cylinderek eddig fel nem ismert megoldhatlan jelentőségű attributumainak is. S most, midőn nyelvészeink a skytha-sarmata és evvel oly közel rokon thrako-dák-géta nyelvmaradványokból az akkad jelleget szintén kimutatni kezdik (Nagy Géza »*Ethnographia*« 10. sz. 1890), rendkívül fontosságúnak

XXXI. TÁBLA.

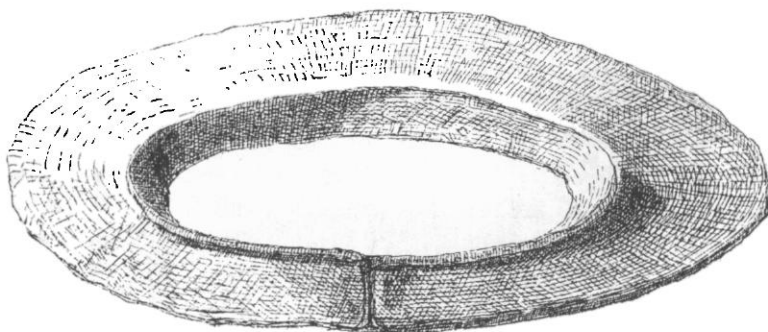

A tordosi őstelep látképe, a Maros partján a vasuti őrház alatt.

XXXII. TÁBLA.

Négy réz szekercze Tordosról, Torma Zsófia gyűjteményében.

128. rajz. Réz karperecz a tordosi telepről, Torma Zsófia gyűjteményében.

találom, hogy említett nagy fontosságú dák adataim ezen nyelvmaradványok jellegének, eredetének kimutatását, beigazolását valóban képezik is.

A sumer-akkad, mint az ural-altai népcsaládhoz tartozó turáni faj, helyet foglalt a finn-ugorság és török-tatárság között; innen olvadhatott a magyar nyelvbe — a mint ezt Sayous francia assyriologus észrevette — több ilyen akkad-féle elem. Vannak nyelvészek és ősrégészek, kik azt vitatják, miszerint Európa ősnépének nem Ázsia, hanem éppen Skandinávia ősgermánjai adták volna a művelődést. Grimm a thrákokat a germánok őseinek tekinté, valamint Fressl is ezeket az európai skytha és thrák törzsek régen elvált ágának. Ha Európa lenne az árják ős hazája, akkor a *babyloni Kr. e. 3500 évről keltezett ékirásjegyek genuinjait a skandináv és orosz őskorszakbeli kulturrétegek kellett volna hogy számunkra feltárják, nem pedig azok hasonlóira Dacia földjén, Tordos thrákjainak hátrahagyott rommaradványaiban találják, sem hogy a kutatók Európa más árja népeinek legősibb telepein is mind csak azon írásjegyek modifikált utánezatait ássák ki.*

Összegyűjtött adataim tehát, mivel a régi Dáciának műveltségét tüntetik fel, nemcsak szoros értelemben magyarországi, hanem tágabb értelemben európai érdekűek, miután világot vetnek arra a kérdésre, hogy hol keressük az őseurópaiak eredeti fészket, magában Európában-e, vagy Ázsiában, a mint ezt a régibb egyhangú vélemény tartotta volt. Annyi bizonyos, hogy az Euphrat és Tigris mellékein hamarabb fejlődtek államok, mint Európa déli félszigetén; ámbár Ázsia és Európa ethnographiai értelemben egy világrésznek tekinthető. Babylon-Chaldaeae volt az anyaország, melynek kulturáját az árja- és turáni törzsek amaz ágai közvetíték, a melyek Európába telepedtek; különösen vallásának több ily félreismerhetlen vonását ezen helyen, ily számos babyloni eredetiséget thrák telepeinken nem is találhatnánk. Ezen sumer műveltség volt a világ legrégebbi kulturája.

Vallásának különböző attribútumaiból azokat kivánom itt ismertetni csak, a melyek mostani népeink gondolkozásának, hagyományos szokásaiknak mintegy kifejezői gyanánt még ma is szerepelnek, s azok utánezatait birjuk Trója és Tordos ásatásaiból; például meg van a napimádás babyloni eszmeköréből a *napnak: kerék, korong, gömb, bogár, háromszög, szögre állított négyszög, küp, pirámis, obelisk, csillag, életfa stb. jelzői.* — *A holdnak és Vénusznak: a bagoly, béka, szarvas félhold, gömbös pirámis stb. symboluma.* — *Az assyr papok és oltáraik attribútumaiból pedig: a fenyő toboz, lebegő sárkány, olvasó gyöngy, gondviselés keze, zászlós oltár, az állványba alkalmazott botocskának napot jelképező agyag gömbje stb.* A napot ábrázoló agyag kerek jelentősége kifejezést nyer egyik sima lapjukra vésett s napsugárokat feltüntetető vonalozásokban (62.), másokra a bolygók (63.) s azoknak babyloni hierogrammjai vannak vésvé és a papok úgynevezett titkos írásának a planeta-kultus jelképes nyelvének más jegyei.

Igen érdekes jelenség még az, hogy Babylon hét plánétájának hét szent színéből agyag kerekeim lapjaira festetten előfordul a chald hadistennek Nergal-Marsnak vörös színe, Nebo-Merkurnak sötétkék színe és Nindár-Saturnusnak fekete színe beégetve, csak úgy mint a hogy Babylon és Chorsabad tornyainak hét lépcsőzetére s Ekbatana hét kerítésének pilótáira ezen színek festve valának az ékirás legendái szerint. Jelentősebb agyag kerekeim lapjaira, bálványocskaira az akkád napistennek Samasnak (Dáciában Zebeleizis), azután Sin holdistennek (Dáciában Bendis a hold leánya), és az ég istenének Anu-nak (Uranusnak felel meg) nevei ugyanazon astrologiai számok systemájának jegyeivel vannak felvésvé, mint a hogy azokat Trója irástudói és a sumer-akkád papok titkos írásaikkal kő és agyagnemű tárgyaikra analog jelentményű kifejezésül alkalmazták. Használatban volt még így Lenormand szerint Anu transformált akkád ideogrammjá (64.), mely jegy azonban alkalmazásai szerint Venusnak felel meg inkább. Ez a jegy egy Renan által bemutatott Tyrus vidéki phönik betűs feliratnak a hold és nap jelzői mellett fordul elő (65.). Renan e kereszt alakú ideogrammban a katolicizmus befolyását akarja felismerni, azonban tévesen, mert ugyanezen kereszt alakú ideogramm Trója és Tordos leletein megvannak, a hol pedig a katolicizmusnak akkor híre sem volt. Samas neve az asztrologia ☾ = 20 számával iratott; Sin neve ☾☾ = 30 számmal, Bel-é ☾☾☾☾ = 50 számmal, Anu istené ☾☾☾☾☾ = 60 számmal, s ha nem csalódom, a Dágoné ☾ = 10 számmal. Több astrologiai dák jegyét leleteimnek nem ismertethetem, mivel azoknak az assyriologusok által megfejtett jelentményei előttem ismeretlenek. Bálványocskáimon ez ékirásos számjegyekkel a planetár isteneket representálhatták; míg ugyanezek rituális edényeken már istenek jelzői gyanánt lettek alkalmazva Trójában is (66.), megjelölvén azokkal, melyik istennek szólt a bennök felajánlott áldozati vagy fogadalmi czikk avagy tömjénnek füstje (67.) mely mythikus fogalmak gyakorlatát ezen templomi edények feliratai olyan érthetően állítják elének.

Nagy megnyugvásomra Sayce az oxfordi egyetem hirneves assyriologusa oly kijelentéssel ismerte el ezen jelképes írásjegyeimet symbolumoknak, »hogy összehasonlító módszerem az egyetlen egy, a mely megengedi nekik, hogy tudományos értelmezéséhez juthassanak jelentőségöknek.« Ezen nyilatkozata annyival kellemesebben lepott meg, mivel: »Ethnographische Analogien« című művem kiadása előtt valamennyi írásjegyét gyűjteményemnek a trójaiakkal együtt a külföld tudósai általánosan a készítő vagy tulajdonos bélyegeinek, sőt egyszerűen csak diszítéseknek tartották.

Az akkád mágia által személyesített napisten női felül a holdistent állítja, s e viszony vallásos kifejezője gyanánt — sculpturáik szerint — kúpot, pirámist vagy obelisket párosan alkalmaztak (68.). És hogy ez a két égitest ugyanezen hitrege szerint itt Dáciában is így együtt imádatott,

ennek emlékét hátrahagyta számunkra örökbecsű művén Apollodorus, a Rómában ma is létező Trajan-oszlopon, a melyre Trajan dáciai hadjáratának képletei közé a thrák *Zebeleizisnek* és női felének *Bendisnek* — mint a hold leányának — ezen páros bálványképeit felvéste (69), még pedig két külön álló elkertelt térnek közepébe két-két obelisk alakban; mely idoloikat maga Trajan császár az általa bevett Dacia fővárosának Sarmizegethusának romjai között bámulni látszik. S ámbár e képletnek hátterét egy szentélyerőd és a napnak temploma — a maga jelvényeivel — képezi, Fröhner francia tudós nagy művében azokat tévesen farkasfogó csapdának ismerteti. Hő óhajtasom lenne, ha ezeket a hátszegvidéki Várhely község határában temetett planeta-imádás páros emlékeit is' mielőbb átadhatnók tanulmányozóinak.

E rég eltűnt népek vallásos fogalmainak nyilvánulásai azonban nemcsak faragott emlékeken élnek, hanem köre vésett szókincsekben is. Ugyanis a napistennek egyik nevét az akkád »*Agw*«-t megtaláljuk tovább képződve a pelasz samothrákei sziget *Axieros* szentháromságának névalakjaiban úgy, miként egy »*Ad-aquas*«-i (a Sztrigý mentén Pusztá-Kalán község) római feliratos kövön már a dák napistenre vonatkozó »*Acuinus*« nevében. Hány ehhez hasonló kincsét az ó-történelemnek rejti még magában meggyénk classikus földje.

Gyűjteményem nevezetességei közé tartoznak még — az állatfej utánzatokkal díszített rituális edényeken kívül — az arczurnák, vagyis olyan edények, a melyeket fővegszerű födelek süvegként boritnak le és amelyeknek csúcsa különböző állatfej és emberarcz utánzatokkal van díszítve. A babylonchaldaeai hitregének tétele szerint a napnak és bolygóinak hajlékai az égben vannak, mely hajlékok az állatkörnek jegyeit képezik, ezt a mythost egy határkövükre vésett ilyen csoportozat így be is mutatja; — következésképpen a nap és pláneták magokra öltik az állatkör jegyeit, midőn hajlékaikban vannak. S ezért papjaik, mikor a napot vagy planeta-isteneket képviselték, symbolizálván a zodiákus kör valamely jegyében való lépésüket, ezen actusnak az által adtak kifejezést, hogy ilyenkor ezen állatöv jegyének megfelelő állatfejes álczát használtak s ezen jelmezöltözeteikben mint csillagászati istenek tartották felvonulásaikat (70.). Ilyen jelentményű *transformált* kifejezdi lehettek Trója és gyűjteményem arczurnáinak födelei (71.), mely edényekben áldozati ajándékok vitettek a planetár isteneknek olyformán, hogy födeleiket azon istent jelző attributum ékíté, a melynek az ajándék éppen vitetett. Összefügg ezen kultussal az úgynevezett »*Fasching-begraben*«, a hamvazó-szerdán még szokásban levő álczaszerű felvonulása az ifjúságnak, midőn a mulatók különböző állatok fejait feltüntető álczátot kötnek képökre. *Így lesznek ősi vallásos hagyományok, szokások egy későbbi korban merőben értelmetlenné.*

Hogy hány ilyen jelentményben nyilatkoznak a napimádással kapcsolatos kerék, háromszög, korong, csillag és kúp idomok alkalmazásai Európa

árja és turáni telepeseinek utódainál, ezt a szokásos népünnepek vonásai-
ban leginkább észlelhetjük. Nálunk például a szász községek népe Péter
és Pál napján, június 29-én, mikor a nap rövidülni kezd, egy gyümölcscesel
és süteményekkel teli akgatott árboczfa körül tánczol; mely népies szokás
az apadó nap egykori engesztelése céljából bemutatott fogadalmi ajándék-
vitelnek emlékezte. Más községben az árboczfa tetőjére helyezett szekér-
kerék vagy méhkas körül tánczolnak. Itt a méhkas a napnak kúp jelzőjére
vonatkozólag figurál. Nem különben allegorizálják a napot, mikor egy
szalmával körültekert s meggyújtott égő kereket vagy kátrányos hordót a
község dombjáról alágördítenek és karácsony éjjelén a torony ablakából
égő szurokcsóvákat sebesen forgatnak úgy, hogy azok egy égő keréknek
látzatát nyújtják. Karácsony estvéjén a »Betlehemmel« járó gyermekek
fénylő csillaga is mind csak idetartozó emlék. Így a germán nép korong-
hajtásának vagy röpítésének játéka.

Ponor rumén községben Hátszeg vidékén az ifjak szalmával körül-
tekert meggyújtott szekérekereket gördítenek le a falu dombjáról. Más
községekben a kerék alakját beégetik a keresztfa középpontjára, avagy
domboran kifaragják (72.); ugyanígy alkalmazzák a »gondviseles szemé-
nek« a vonaloktól körzött háromszög alakját (73.), mely teljesen azonos a
napnak cylinderek oltárállványára vésett, sugáiraiban ragyogó háromszögü
emblemájával. (74.) Erdőhátú utjaink szélén álló emlékfáknak tetőjére oly-
kor fakerék van erősítve, ezt a legkifejezőbb jelképét a napimádásnak ma
a ruménok kerékkötés jelzőjének tekintik csak (75.).

Vannak Hátszeg vidékén kúpos fedél alatt olyan keresztfák (76.),
melyeken a kereszt ágai közé négy körmegyed úgy van beillesztve, hogy
azok egy korongot képeznek mint a chaldaei hengerek napkorongja. —
Midőn a rumén, bérczeink utszéleinek mentén másfél méter magas idom-
talan kúpalakú felállított kő elé ér (77.), kalapját levéve megáll, magára
keresztet vet és imádkozik, de hogy miért? megmondani nem tudja a nap-
imádás folytonosságának ezt a világos kifejezését éppen úgy, mint nem értve
táncolja karácsony ünnepén tizenkét rumén ifjú alkalmi diszruhában az úgy-
nevezett »Koloszer« vagy »Kaluser« tánczot. E név alakja a szláv *Kolo* =
kör = kerékből képződött. Jelenleg vezértánczosuk, régebben pedig kerek
árbocz körül különböző táncmozdulatokban zeneszó mellett körben forog-
tak. A thrák *Sabaziáknál*, napimádásuk ez ünnepén, a körtáncz a hold, nap
és bolygók forgásának papjaik által utánczolt előadása volt. Az üvöltő
dervisek körtáncza, a szláv népek *Kolo*-ja, a régi magyar *Körtáncz*, széke-
lyeink »*Csürdöngölő*«-jével együtt mind a napimádásra visszavezető vallásos
táncznak folytonosságai.

Még egy más népies bohózat kerül színre karácsony napján. A rumén
ifjú magára ölt egy diszes terítőkből összevarrt, földig érő áruháat; a mely
egy fából faragott szarvas-agancsos madárfej alakú készülékhez van erő-
sítve, neve e csodaszörnynek »*Cerbu*« vagy »*Turka*«, e ruha alatt aztán

zeneszó mellett ugrál s madárfej-csőrével ide-oda kapkod elnyeléssel ijesztvén az őt bámuló gyermekeket. Eszünkbe juttatja ez a népies szokás Saturnus legendáját, midőn Kronos — az idő saját gyermekeit az éveket, hónapokat és napokat magába kebelezi. Az idő mulandóságának ez az allegorizálása a római Saturnáliakon is a legrövidebb napokon tartott. S mivel az alakok beburkolózása Bachus tiszteletére vonatkozott, ezen elfödött csodaállatban a római Saturnuson kívül a görög Dionysos-Bachus és thrák Sabazius-féle elem egyaránt nyilvánul. Sabaziusnak, a természet istenének tisztelete kapcsolatos volt a nap győzelmének ünneplésével, mikor megtérése után a nap ujja született, megifjadt. Tomaschek szerint a római Saturnáliák gyújtott viaszgyertyái csak úgy valának kifejezői a fény gyarapodásának, mint ma a karácsonyfák gyertyadíszei s ezek szerint a karácsonyfát a napra vonatkozó értelemhez fűzött symbolikának tartja, mint a hogy Babylon azonos életfájának traditionalis jelentményét s alakját ide sorozhatónak találom.

Sabos-Bachus, az egyiptomi Osiris, a perzsa Mithras, a görög Herkules és phryg Adonis, valamennyi a napnak incarnatiója. Az Adoniákon Adonis diszágya mellé helyezték papjai — a nap bekövetkezendő eltűnésének vagyis apadásának ezen ünnepén — a lapos kis tálacsák földjében könnyen csírázható magvakból kelesztett úgynevezett Adonis-kerteket, jelzésül az Adonis, vagyis a nap gyors elenyészésének s épp oly gyors felvirágzásának symbolisálására. Míg ezen vallásos szertartás átültetését Daciába gyűjteményem lapos kis diszített rituális tálacsái bizonyítják (78.), Szeben és Hunyad megyékben a mélyített kis tányérokban szintén karácsonyra kelesztett buzavetésnek friss zöld díszét (79.) most már csak egyszerűn szobáik ékítésére fordítják a nők. A sumer-akkád Istar-Vénust félholdas fejdíszszel ábrázolták (80.), miként a görög Artemis-Dianat, jelzésül, hogy ők a holdisten leányai. Ennek az Istar-Astarte legendának vallásos jelvénye összefüggésbe hozható egy tordosi rituális agyagedény mythologiai alakjának szarvas fejdíszével (81.) és a hátszegvidéki Malomvíz község rumén nőinek varratos kis fejkötőjükből kidomborított két szarvacskájával (82.), melyeket hagyományként viselnek a nélkül, hogy tudnák, miszerint *azok az Istar-Venus papnőinek vallásos szertartásaiból átöröklött emlékmaradványok*. Ez az istennő Trójában mint Aphrodite-Venus már koszarokat nyer annak jeléül, hogy neki kecske és kos áldoztatott (83.). Moesiának thrák asszonyai — mint rumén nőink ősei — *ezen traditióból eredt papnő-viseletet* is magokkal a Balkánból hozták, mennyiben Szászváros és vidékének rumén asszonyai fehér kendővel borított hajok két széles fonatát, aláhajló szarvak alakjára fülirányban tűzik fejükre (84.).

Egy másik fogalom szerint planetikus jellegénél fogva Venus obelisk, pyramis, háromszög és kúp alakokat akkor nyert, mikor a napistennek női felévé vált; mely viszony feltűntetéséül kapta ezen alakításaira, aztán, a napnak gömb attributumát s ezt a fogalmat a babylon árkádiai (85.) úgy,

mint a tordosi (86.) s más dák leleteken (87.) is megörökítve birjuk. A kun süveg viselését megtiltja Fülöp fermoi püspök 1200 körül mint az apostoli szentszék követe. Alakjuk (88.) ilyen gömbös pirámishoz, kúphoz és obeliskhez volt hasonló, mely idomakat akkor tehát a napimádásra vonatkozó jelvényeknek tartották még. Korunkban pedig a házak kapuinak kétfeléhez védül erősített kúpos kövek — tetőjükön olykor félgömbbel — Venusnak ugyancsak ezen kultusára vezetnek vissza. A Szamos és Maros menti léczes kapukra (89.) szintén léczekből alakított gömbös pirámis idomat alkalmaznak ma is, nem sejtve ennek egykori vallásos jelentőségét.

A székely kapuk palma és csokor motivuma (90.), a palócz és rumén házak homlokzatára festett fák, a magyar nép május-fája, continuitását képezik Babylon-Chaldea szent életfájának (91.), mely fa idomai Cyprus szigeti (92.), trójai (93.) és tordosi leleteken fordulnak elő (94.).

Meglepően utánozzák varrottasaikon Szászváros és vidékének rumén női (95.) a geniusokat ábrázoló oroszánok által őrzött babyloni napisten szent életfáját (96.).

A csiki kapuk ivezeteit patkóhoz hasonló alakra faragják mint e kapuajtók ivezetét is (29.), mely idomát ez ajtók fölibe faragott orientális ornamentikában is föltaláljuk.

Ilyen patkóalakhoz hasonló attributum mint a napisten emanatiója figurál a hengervésetek életfáján (97.) s oltártárgy gyanánt is (98.), néha pedig amulett-diszt képez az áldozó pap karján (99.). Ezt a ma is használt csillagászati jegyét a zodiakus kör oroszánjának annak az actusnak jelzésére használhatták a planetár papok ünnepi felvonulásaiknál, mikor a nap az oroszán jegyébe lépett.

Ebből következtetileg a hengereken előforduló skorpió, rák, hal és mérték jegyeit — mely két előbbi Tordos telepén is megtaláltam — olyankor szerepeltették papjaik, mikor a nap az illető állatöv jegyébe lépett. Mágusaik ismerete tehát korántsem állott olyan távol csillagászaik tudásától.

Ha a cylinderek emblemái közt az életfa (100.), tulipánfa (101.), az oltár (102) és két láng fölött (103.) lebegő madár (Egyiptomban Phönix madár) a napisten egyik jelzőjét képezé, akkor Attila lobogóján a Turul vagy Karuly madár a magyarok napimádásával volt kapcsolatos symbolika. Az eddig különlegesen magyar motivumnak tartott tulipános ornamentika számai ismét a babyloni nagy adattárház készletéhez vezetnek, a hol a szertartást végző pap tulipán virágot visz áldozatul (104.), mint a hogy ugyancsak tulipán virágok borítják a 97. számú babyloni életfát. Azt állíták Árkádia mágusai, hogy bizonyos mondásaikkal tüzet tudnak lecsalni az égből oltáraikra. Egyik ilyen mágus a babyloni Prometheus legendáját állítja elének egy henger legöngyölt vésetének képletén (105.), melyen látjuk, hogy a féltérdre ereszkedett alak egy oltárt emel feje fölött, a melyen a fölötte lebegő nappól kifogott lángok lobognak. A henger ezen oltárjának utánzata sok trójai agyaggyöngyre (106.) s Tordos edényeire (107.)

vannak bevésve. Megyénk havasainak ruménjai pedig faedényeikre díszül égetik be (108.) nem gyanítva legendáris jelentőségét.

A tordosi telep felemlítendő adataihoz sorozom még gyűjteményemnek a chald papok ismertetem számjegyeivel s más symbolumaival bekarcolt nagyobb agyag gyöngyeit (109.), melyeket olvasónak fűzhetek, a mint ez tisztán kivehető a hengerekre vésett vallásos szertartások jelvényeiből (110.), hol a napisten olvasót nyujt a felavatandónak s a Trója romjaiból ezerekkel kikerült azonos jegyű gyöngyök (111.) halmazából is. A török mecsetek »tesbih« gyöngysora meglepően hasonló szemekből áll. Az olvasó használatát a perzsa holdisten — Lunus — is bemutatja (112.).

Mindezen vallásos eszméket magokba foglaló írásjegyek számos utánzatát megtaláljuk a rumén nők gyapjú szöveteiben és fehérruháik ornamentális elemeiben (113.), így az életfás és zászlós oltárt feltüntető babyloni képlet (114.) meg van őrizve szászvárosi rumén varrottásokon (115.) rajta oltár, zászló csak úgy szerepel egy csoportban, a mint ezt a henger véset mutatja, mely általuk már nem értelmezhető motívumok teljes eredetiséggel még a Balkánból mint thrák vagy on öröklődött reájuk; azok közt az úgynevezett »svastika«, a horgas kereszt, mely Trója leletein úgy mint a tordosiakon, például cserépedény-aljon (116.) fordul elő; Nagy-Enyed vidékén ma a rumén ingek (117.) és vajda-hunyadi husvéti tojások (118.) díszét képezi. Ez a horgas kereszt a thrák Venus jelzője volt s előjön a trójai olvasó gyöngyökön a nap és hold elferdítve utánzott számjegyével egy csoportban (119.) mint a mágusok szentháromságát feltüntető jelenség, melyet a cylinderek emlékfáján egymás fölibe állított kúp, félhold és csillag jelez (120.); a székely házfödél homlokzati ívén pedig ugyancsak egymás fölibe faragott kerék, csillag és félhold (121.). Smirnai érmeiken ezt a háromságot a nap és hold két gömbös pyramisa symbolisálja a fölöttük lebegő nap korongjával (122.). Mindezen archaeologiai és ősnéprajzi, Jenában illusztrált összehasonlításaimat a philadelphiai Dr. Brinton mint nevezetéseket és találokat ismerteti.

Megörökíték végül rumén nőink varrottásaikon s agyagipar tárgyai-
kon még az eddig diluviálnak tartott Cervus euryceros Hartm. féle óriás szarvasnak alakját. Ennek az őszállatnak faragott agancstöveit kiásattam a Vajda-Hunyad és Felpestes község szomszédjában fekvő nándori barlang őskori rétegeiből. Külföldi hírneves őslénytan-művelők ezen kipusztultnak hitt diluviál állat sokat vitatott kérdését úgy oldották meg, hogy a Nibelung »Grimme Schelch«-jét óriás szarvasnak ismerték fel és így ez a faj a történelmi korban pusztult csak ki s vált megörökíthetővé — e nép által — alakja.

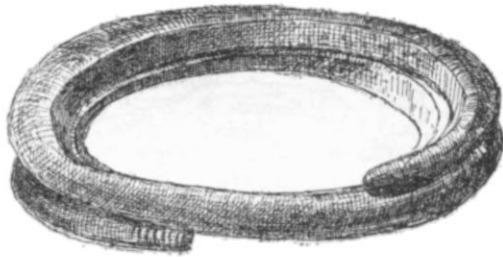
A görögök által Chetáknak vagy Hettitáknak elnevezett azon népszo-
vetkezet, mely Előázsia területén lakott a Fekete tengertől Syriáig s a Halis folyótól Armeniáig — Champollion francia tudós szerint — skytha fajú volt. Tőlök ered az a *bogházköi* (Pteria) sziklavészet, mely egy vallásos felvonulást ábrázol; ezen csoportozatban a kétfejű sasnak prototypje is

meg van örökítve (123) Babyroni szokás volt oroszánokra vagy más faragott állatokra emberi alakot vésmi a hatalom kifejezésének jeléül. Az uralkodóház czimerében előforduló kétfejű sas ilyformán Előázsziából importálódott Konstantinápolyba a keresztes hadjáratokkal s alakja abban a római kettős császárságot illetve az egységes nyugati és keleti birodalmat jelképezé. A hettita sziklavészet sasa szintén országnak, még pedig csoportosításánál fogva egy a Hettiták által megtört kettős birodalomnak lehet képleges kifejezője. Ha Champollion szerint a Hettita népszövetkezet tényleg skytha népfajból állott, *akkor az a kétfejű sas a magyarok ősmultjához fűződő symbolika.*

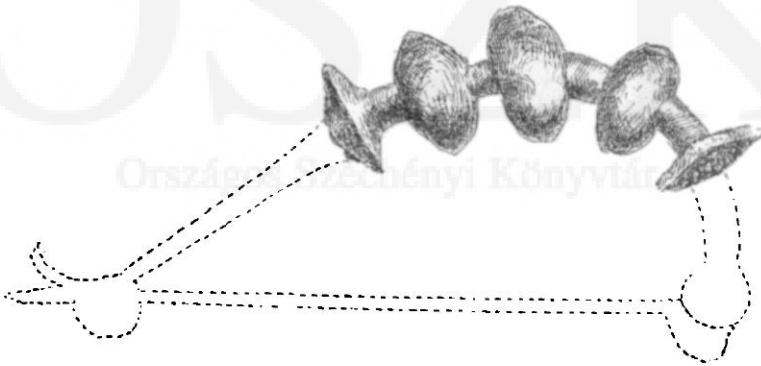
Az érczek művelésének eddig megállapított elméletét más világitásba helyezik Tordosnak és a többi dák telepek ujabbnál újabb adatai. — Például Helm Otto ismert danzigi tudós egyik tordosi ércz bálványocskím anyagát közelebről vegytanilag elemezvén, arra a nevezetes felfedezésre jutott, hogy az Strabo »*pseudargyros*«-a — álezüstje; vagyis azt czink-ércznek ismerte fel. Ugyanis Strabo (Geogr. XIII) szerint »Andeira és Pioniai (Peon, Pannon) vidékén (a Troasban) létezik egy kőzet, a mi égetve vassá lessz; melyet aztán ha még egy földnemmél összeolvasztanak, az »álezüstöt« adja és hozzá ha vörös réz vegyítetik, azt megsárgítja. Ezt tartja Helm a rómaiak »aurichalcum«-ának; s tudományosan okadatolva kimutatja (Verhandlungen der Berliner anthropologischen Gesellschaft 1895), hogy a czinket mint érczet nem csak a XVI. század elején kezdték művelni — miként ez eddig tudva volt — hanem különböző elnevezések alatt ős idők óta munkáltatott, még Chinában és Keletindióban is, mely utóbbi helyen »Spiauter« név alatt csak úgy volt kereskedelmi forgalomban, mint részben nálunk még ma is Spiauter közhasználatú neve van a nyers, azaz termék-czinknek. Tájékozásul a tordosi telepről a (124, 125, 126 és 127) rézszekerczét, (128.) rézkarpereczet, (129.) bronzkarpereczet és (130.) alatti hallstadi jellegű bronzfibulát mutatjuk be, utóbbinak vastúje volt. Még egy torques, egy edényfűl, egy kisebb fibula és egy fűlönfüggő került innen napfényre mind bronzból; továbbá az ősember által is lakott barlangokat a guraszádei és kajánpataki völgyekről (132) és a gyógyvizvölgy környékéről (133.) térképíleg is bemutatjuk. Végül még Sente Gábor dévai réaliskolai rajztanár rajzában (131.) adjuk az érdekes lelet látképét.

Mivel említett dák telepeinknél ősbib lakók rommaradványaira itt még nem találtunk, biztosra tehető szerintem, hogy ezen Ázsiából bevándorolt thrák nép az összes érczek előállításának ismeretével birt és így vette hazánknak érczekben gazdag bérceit művelés alá, együtt készítve ércz tárgyaival olcsóbb kőszközeit. Alig leendő fönntartható tehát amaz eddig megállapított nézet, mely szerint eredetileg kő, azután különleges réz, bronz és vas korszakok egymást váltották volna fel; s elfogadhatóbb nézet lenne, ha ezen érczek előállítását, vagyis művelésük korát, *évszázadok szerint különböztetnék meg.*

XXXIII. TÁBLA.

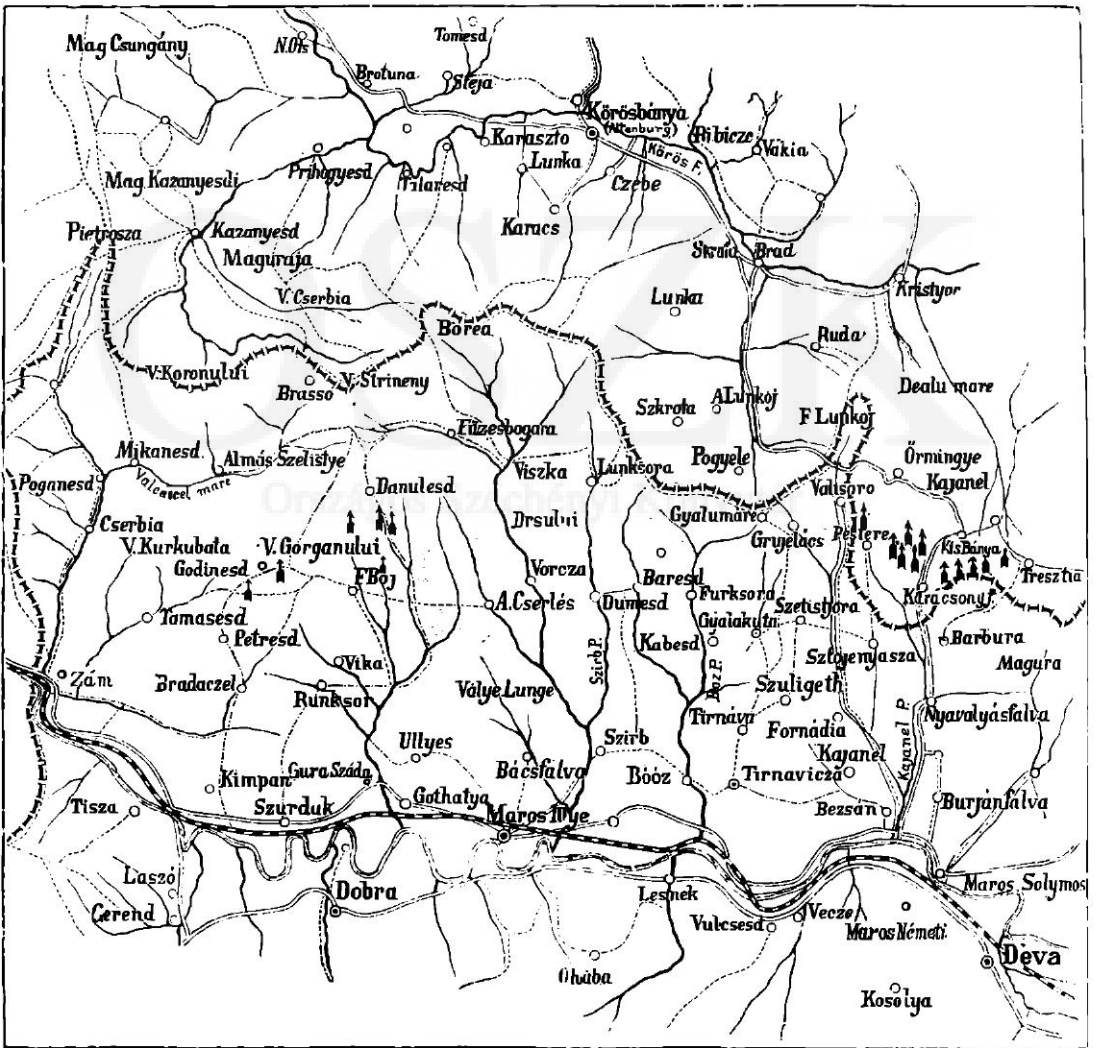

129. rajz. Bronzkarperecz Tordosról.

130. rajz. Hall-stadti jellegű bronzfibula Tordosról, Torma Zsófia gyűjteményében. A tű vasból lehetett.

XXXIV. TÁBLA.

132. rajz. Az ősember által is lakott barlangok a Kőrös-bányai hegységnek guraszádi és kajánpatoki völgyein.

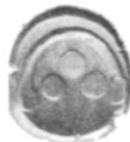
XXXV. TÁBLA.

133. rajz. Az ösembertől is lakott barlangok az Ércshegység déli lejtőiről, vagyis a Gyógyvizsvölgy környékéről.

XXXVI. TÁBLA.

134. rajz. Nagy Sándor arany statera.

135. rajz. Barbar aranypénz.

136. rajz. Barbar tetra-drachma.

137. rajz. Barbar tetra-drachma.

138. rajz. Barbar tetra-drachma.

139. rajz. Ugyanaz még kezdetlegesebb
vésetben.

140. rajz. Barbar ezüstpénz EVOIVRIX felirattal.

141. rajz. Barbar ezüstpénz.

Tordosi leleteim tehát érthetővé teszik a népek civilizációjának, sőt az emberiség egységes eredetének kérdését, különösen a vallások alakulásának és fejlődésének történetét, hogy miként keletkeztek Babylon-Ákád népének szellemi életében vallási és kulturális állapotának olyan mozzanatai, melyek *geographiai és kronológiai folytonosságukban* nemcsak a dákok, hanem a mai néplélek és népélet nyilatkozataiban szent hagyományként tűnnek fel, mint elmúlt nagy idők emlékeinek örökbecsű maradványai.

Szászváros, 1896.

Torma Zsófia.

Hunyadmegye őskori védműveinek vázlatos áttekintése.

A leletek és őskori telepek összegezéséből egész határozottsággal a következő végeredmény derül ki megyénkre nézve: Legrégibb védelmi pontokul a nehezen hozzáférhető, de marhalegeltetésre alkalmas környezettel rendelkező szirttetőket, hegykupokat, az áradásoktól mentes partemelkedéseket választották. Ilyenekül nyugatra a Tisza falu fölé emelkedő hegytető, ezzel szemben Cumpeny Szurdok (a vasuti őrháznál), felfelé a maros-brettyei hegykup (Magura), a boholti Csutahegy, a karácsonyfalvi és boiczai két Magura, Magura bányaközség alatt a Magulicsa; a Fejér Kőröstől éjszakra a grohoti sziklatető; Dévánál a várhegy és lenn a térségen a Pap dombja, a harói Földvárt az aranyi hegykup, a szentandrás-kisbarcsai magaslat, a kőboldogfalva strigy-szentgyörgyvályai *Magura*, a hátszeg-váraljai hegykup, a gyógyi völgy sziklaszorosai felett emelkedő mészszirtek, mint a mádai, erdőfalvi sziklák, a Pietra-Tomi *Bokaj* mögött.

Már rendszeresebb műveltséggel és hadászati szervezettel bíró nép, vagyis a rómaikat megelőző dákok várai; a laszoi vár, a kossovai szoros védelmére a dévai várhegy, és ennek ellenpárja; az aranyi hegy, az algyógy-csigmoi Törökvár, melyet a rómaiak is átalakítottak. A kudzsiri vár (Cetate), a felső városvizi vár, a kosztesdi kettős vár, Uj-Gredistyénél, Sub Kunun feletti szikla (Caput Pietri), de legkivált a Muncsel havas rengetegében mutatkozó terjedelmes vár, melyet Decebal mentsvárául tekintünk. Ennek védelmi övébe esnek a kosztesdi kettős vár, a *Piatra Rosia* sziklavára, Lunkány határában; a ponricsi sánczvár, a kitidi Plesia tető erőssége, a hátszegváraljai vártető, melyet a középkorban a Kendeffyek átalakítottak. Várhely, a vaskapui hágó, a Boli vára (Cetate Boli) Petrozsény előtt. Nem töltheti-e méltó büszkeséggel el szívünket, hogy ezt a gyönyörű földet tartotta Decebál is legnagyobb becsben s hogy a kellően még be sem fejezett vizsgálatok csupán megyénk területéről a dákok szabadságszeretetének annyi emlékéi derítették fel, a mennyivel tíz vármegyén át sem találkozunk egyebütt!

Téglás Gábor.

HARMADIK FEJEZET.

Hunyadmegye a dákok és rómaiak idejében.

ELŐSZÓ.

Dacia meghódításának megyénk területét is érdeklő előzményei és történelmi mozzanatai.

A római hódítás úgy irányzatával, mint tárgyánál fogva annyira felölelte vármegyénk területét, hogy Dacia egész történelmi fejlődésének, a római-dák háborúknak, valamint a tartomány bekebelezése után bekövetkezett politikai, közgazdasági és hadászati állapotoknak súlypontját állandóan megyénkben találjuk. Ez a sokágú kapcsolat és történelmi elválaszthatatlanság nehezíti meg feladatunkat, a midőn a kiszabott szűk kerethez vagyunk kénytelenek reducálni a kötetekben is csak nehezen összefoglalható adathalmazt, s Dacia összes élellüktetésétől érintett megyénk szűkörű szempontjából vagyunk kénytelenek mérlegelni a felveendőket.

Epen azért előre érezzük, hogy az arany középutra nem mindenütt fogunk eligazodni s a legjobb akarat daczára is csalódva forgatják könyvünket mindazok, a kik Dacia multjának tüzetes monographiáját várnák e helyen is. De bármennyire tartjuk is magunkat a megszabott programhoz, lehetetlenség kitérnünk Dacia földiratának és történelmi alakulásának rövid bemutatásától, sőt a tartomány meghódolásának vázlata után térhetünk csupán az egyes telepek felirati anyagára s azokból levonható történelmi adalékokra, fő figyelmet szentelve önként érthetőleg magának a Dacia közéletét és történelmi viszontagságait amúgy is visszatükröző metropolisnak.

A dákok első szereplése, összehűközéseai Rómával Traianus fellépéseig.

Julius Caesar éleslátása ismerte fel először annak szükségességét, hogy a Földközi tenger medenczéje körül túlsúlyra emelkedett *Italiát* éjszak felé is természetes határokkal kell biztosítani. Mindenekelőtt az Adriai tenger partvidékeit sietett tehát beolvasztani, mint a hol a római műveltség és kereskedelem befolyása amúgy is uralkodott már. Beavatkó-

XXXVII. TABLA.

112. rajz. Daczei ezüstpénz, olykor vékony bronzból is.

143. rajz. Lysimachos aszure.

144. rajz. Dák király. Trajan Burebista mellszobra a vatikáni múzeumban.

XXXVIII. TÁBLA.

145. rajz. Traianus a ráma-palánkai (lederata) hajóhidon Dácia ellen indul.
Az első daciai hadjárat kezdetén. A Traianus oszlopáról.

zására subjectiv okai is valának, a mennyiben Dalmácia Pompeius mellé csatlakozott s még a pharsalai vereség után sem adta meg egykönnyen magát. Julius Caesar tehát kipróbált hadvezérét, Publius Vatiniust indítá ellenük s ő maga is azzal a szándékkal készült utána, hogy Boiribista dák fejedelmet majd szintén megalázza.

A dákok között Dekaeanus főpap segítségével Boiribista (Baerobistes) hirtelen túlsúlyra jutva, 200 ezernyi fegyveres erővel útját szegte a rómaiak határrendezési törekvéseinek s a Duna völgyén egyszerre rettegetté vált. A Kárpátok hegycsoportjától le az Alduna mindkét partján az Aegei tengerig, sőt a Bosporuson is túl el Bithyniáig, Phrygiáig a dákokkal rokon thrák népelemek lakoztak. Herodotos könyve az indek után őket ismerte a leghatalmasabbaknak, valóban a történelmi kutatások is mind jobban ahhoz a végeredményhez jutnak, hogy a Balkántól délre a moesiaiak s a Haemustól É. a Dunán át a Kárpátokig elhelyezkedett *geták* vagy dákok ugyanazt a nyelvet beszélték.

E rokonsági összetartozóságot még jobban fokozta a közös veszedelem előérzete. A hol a római legiók lábukat megvetették, ott vége volt a népszabadságnak is. A dákok vállalkozó királya tehát merész támadásaival próbálta a leigáztatást Daciától elhárítani. Lázító követveivel egész Közép-Európát fegyverbe szólította, s miután *Krissarius*, a bojok királya, nem volt hajlandó csatlakozni: Boiribista keresett ürügy alatt, jogcímül használván, hogy a hegyei közül kiinduló Parisos (*Παρθισσος*)¹, vagyis a kordiskok mellett lakozó, s így a thrákokkal rokon kelták földjén ömlik a Dunába, reárontott és elfoglalta országát. Így a rómaiak szomszédságába került. Túlfelől a pontusmelléki görög gyarmatokat (mint Olbia) is sietett megsarczolni, sőt az Adriai tengerpartig terjeszté pusztító hadjáratait s Dyrrhachium (Durazzo), Apollonia,² (ma Avola) városokból annyi pénzt harárcsolt össze, hogy százával rejthették el utóbb üldöztetésük idején a dákok. Nagy Sándor arany staterjeivel (134 r.) Thasos sziget s a görög gyarmatok érmeiről utánozták a maguk primitiv módja szerint idehaza arany (135 r.), ezüst (136, 137, 138, 139, 140, 141, 142 r.) és bronzpénzeiket. Ezen gombformán kidomborult idomtalan arc- és lovasalakzataikkal feltűnő kezdetleges veretek Hunyadmegyében különösen gyakoriak s mindenütt a dákokra utalnak.

Julius Caesar vállalkozott volna az elhatalmasodott dákok megalázására, ha Brutus töre ketté nem vágja a nagyszabású tervet, melyhez 10 ezer lovas és tíz gyalog legio várta már Italia kikötőiben az indulási parancsot.

A polgárháború zürzavarai még jobban kedveztek a vérszemre kapott dákok vakmerő kalandozásainak, úgyhogy Thracián, Macedonián Illyriáig éreztethették fegyverük erejét. A rómaiak szerencséjére az összeharárcsolt

¹ Strabo.V, 1, 6; VII, 3, 11; VII, 5, 2.

² Dio Cassius I. 75.

zsákmányon meghasonlott főurak valamelyike az erőszakoskodásaival tűrhetetlenné vált Boiribistát legyilkolta (144. rajz) s az ő a vezéri főlényének varázsával összetartott dák királyság ismét apró törzsekre bomlott szét. De a magukra maradt dákok azért még mindig féltelmes szomszédságot képezének a rómaiakra nézve. Szerencsére a legközelebről fenyegetett Macedónia Brutus hatalma alá került s vissza tudá szorítani a dákokat, sőt azok megsemmisítésére tervet is készített. A senatus visszautasítá Brutus javaslatait épen akkor, a midőn a dákok ismét támadásra merészkedtek.

Brutus a város építése után 712-ben (Kr. e. 42) legyőzve a dákokkal szövetséges besseket, a thrák *Sadala* ellen fordult, a ki előre meghódolva, kincseit Rómának hagyományozta. Őzvegye Polomakratia a kincseket átadva, a nálunk oly gyakran felmerülő *Lysimachos* (143) és ΚΟΣΩΝ aranyak ebből keletkeztek.

A Julius Caesarral elbukott daciai hadjárat fonalát Augustus vette fel Kr. e. 35-ben (719), az Alpok déli lábánál a salassokat leküzdve Illyricumhoz utat nyitott. Majd Docleánál (Cernagora) a Cetine szirtrepedéseiben behatolt s Fiume környékén a *japudok* ellen fordult. A japudok Metullum nevű fővárosukban utolsó szál emberig küzdöttek. Onnan a Kulpa mentén Sisciaíig hatolt s azt őrséggel rakta meg. A következő két évet a dalmaták leigázása vette igénybe. Promona (Sebenicon felül) után Tergestum (Triest), Pola, Jader (Zara), Salona (Spalato), *Narena* után a Karston át Emmonáig (Laibach) terjeszté a római uralmat.

Most került volna Dáciára a sor, s ezt ismét a polgárháború mentette meg. Állítólag attól sem lett volna idegen Augustus, hogy *Coliso* dák király leányát feleségeül vegye és saját öt éves Julia leányát Cotisohoz adja. A dákok Antoniusnak ajánlák fel fegyverüket az összemérkezésben s az a hazafiatalan szövetkezéstől visszariadva, Actiumnál (Kr. e. 29) a város építése után 725-ben elbukott.¹

Octavius Lucius Crassust, Macedónia helytartóját indítá a dákok megfenyítésére. Ezek rokonai ugyanis, a bastarnok a Dunát átlépve Moesiában a *triballokat* és dardanokat, majd a Kebruson (Dsibra) túl lakozó dentheleket vérbe fojtották. Crassus elől futással próbáltak menekülni, de Moesia fővárosánál *Sardicánál* (Sofia) Crassus utoléri őket s a mysieket is leveri, a kiknek megsemmisítését a bastarnok a Kebrus partjáról tétlenül nézték. A rómaiakhoz küldött békekövetség lakmározás közben kifecsegvén a hadi tervet, a rómaiak az erdőbe rejtett szekérvárukat meglepték és feldúlták. Csakis egy sziklaváruk vala képes egy ideig dacolni, mignem a rómaiak által ügyesen megnyert *Roles* dák király szövetségével azt is elfoglalhatták. A bastarnok a Thraciában telelő legionáriusokon próbáltak bosszút állni, s mialatt Augustus *imperatorrá* avatási ünnepélyén Crassus távol vala, a bastarnok az árulóknak tartott denthelekre

¹ Mommsen Römische Geschichte.

vetették magukat. Crassus hamar a helyszínén termett s a bastarnok békeajánlatát elfogadva, elébb a *thrákokat*, majd a serdeket verte le. Csupán a besseknek kegyelmezett s a *Rhilo Dag* hegységben Dyonisosnak¹ szentelt berket gondjaik alá helyezé.

Most *Roles* dák király érdekében a trónkövetelő Dapyxot támada meg. A csatát vesztt Dapyx egy sziklavárba menekült, s látva, hogy ott sincs szabadulása, kardjába ereszkedett. Hadseregének romjai a *Cira* (Keiris) barlangba vonultak, hol egykor a titánok is menedéket nyertek az istenek ellen. Crassus ekkor elég kegyetlenül elfalaztatá a szerencsétleneket, úgy hogy utolsó emberig éhhalállal kelle elpusztulniok.

Most a geták ellen indult, s míg azok királya Zyraxes a skytháktól segítséget próbált szerezni, Genucla fővárosukat elhamvasztotta. Még a mysiek és artaciak lázadását fojtotta el s a Balkánvidék fel a Dunáig Illyricum helytartósággá alakította.

A délkeleti felsőld dákjait ezek az események még nagyobb gyűlölségre hangolák a rokonaikkal ily szívtelenül eljáró rómaiak ellen. A dákok most 40 ezernél több fegyveressel nem rendelkeztek.² *Cotiso*³ királyuk valamelyik portyázáson elvérzett. Ennek daczára, a hányszor a befagyott Duna⁴ csak lehetségessé tevé; hegyeikből át-átsaptak a túlsó partra. Mindennapi esemény számba mentek ezek a vakmerő támadások, a Duna nagy könyök-hajlásában, a mai Constancánál (Küstendzse) állott Tomiból Ovidius⁵ »Keserveiben« és Leveleiben minduntalan vonatkozásokat olvashatunk a *geták* ellenségeskedéseire

Igy Kr. e. 10-ben is, mialatt a bessek elvesztett szent berkeik visszafoglalásával a rómaiakat foglalkoztatták, a dákok a befagyott *Dunán* Pannoniába csaptak. Tiberius⁶ azonban keményen visszaverte őket. Három törzsfőnök maradt a csatatéren s Dáciáig üldöztetve, menekült a támadók maradványa Tíz évig meg sem mertek mozdulni. Ekkor *Aelius Caius*⁷

¹ Dio Cassius 51, 25; ez volt ama Leberi Patris locus, a hol Nagy Sándor áldozott s Augustus atyja, cum per secreta Thraciae exercitum duceret, a fia jövője felől jóslatot kér. Herodotus is megemlíti 2. 111. Lásd Euripides Hel. 1287.

² Horatius odae 3, 8, 18. Occidit Daci Cotisonis agmen.

³ Florus II. 28. Daci montibus inhaerent; inde Cotisonis regis imperio, quoties concretus gelu Danuvius iunxerat ripas, decurrere solebant et vicina populari.

⁴ Horatius Satirae II. 6, 59. quicumque ovius est me consult: O bene — Nam quid de Dacia audisti?

⁵ Ovidius Tristia IV. el. 10. v. 109—110. — V. el. 3. v. 8. — V. el. 2 v. 71. Ex Ponto számos helyei.

⁶ Augustus beszámolója a *Monumentum Ancyranumban*, Corpus Inscript. Latín. III. 796. lapján caput 30. Pannoniorum gentes, quos ante me principum populi Romani exercitus nunquam adit, devictus per Tiberium) Neronem, qui tum erat privignus et legatus meus, imperio populi Romani subieci protulique finis Illyrici ad ripam fluminis Danuvi quod Dacorum transgressus exercitus meus auspiciis profligatus, victusque est, et postea trans Danuvium ductus exercitus meus Dacorum gentes imperio populi Romani perferre coegit.

⁷ Suetonius V. Augusti C. 21. Coercuit et Dacorum incursiones, tribus eorum ducibus cum magna copia caesis.

ismét 50 ezer foglyot ejt a támadókból s Thracia belvidékein szórta szét.¹ Tiberius uralkodása vége felé annyira bátorodtak a dákok, hogy a császár életirója Suetonius² egyenesen az ő lanyhaságából származtatja a dákok és sarmaták garázdálkodásait.

Pedig az aldunai szabályozás vonalánál s nevezetesen a *Gospodin* sziklánál már gróf Marsigli Lajos által felismert Tiberius tábla, valamint az általam 7 km. alatt *Izlas* zuhatag átellenében a Boljetin patak torkolatnál megállapított második *Tiberius* tábla³ szerint a legio IV. Scythica és legio V. Macedonica legénységével Tiberius Kr. u. 33—34-ig Belgrádon alul a Duna partját is befoglalta birodalmába, s a sziklafalak bemetszésével le a juczai könyökhajlásig s onnan a *Miroc* fennsíkján át Brzo-Palánkáig terjeszté úthálózatát és hadállásait. Ez a berendezkedés és hadi rend annyira veszélyezteté Dacia függetlenségét és a megyénk területéről az Aldunához vezető *várhely-karánsebes-orsovai*, valamint Várhely-Karánsebes s onnan a *Poganis* völgyén *Zsidovinon* át Bogsán mellett Báziasznak szolgáló nyílásokat oly közel érintette: hogy a dákok érhető nyugtalanságukban minden képzelhető módon siettek a veszélyes szomszédságot megsemmisíteni s nemcsak nyaranta háborgatták a moesiai partvidéket, hanem télviz idején is felhasználták a Duna jegét s minduntalan megsarczolgatták Moesiát

A legio IV. Scythicat Kr. u. 43. Germániába, s onnan (58) Syriába vezényelték s a legio VIII. vette át a nehéz szolgálatot a dákok ellen. Ritkán élvezhettek nyugodalmasabb időket s kivétel számba ment az olyan helytartó is, mint Plautius Silvanus⁴ Nero idejében, a ki alig két legiójával otthon békét teremtve, habár az armeniai expedícióhoz kölcsönző fegyvereinek egy részét, mégis a felbátorodott skythák támadását is visszaverte, sőt azelőtt alig ismert ellenségeskedő népeket királyostól a római zászló előtti hódolatra kényszerített s a Duna jobb partjára telepített át. A bastarnokot és roxolánokat okos mérséklettel semlegességre bírta, a midőn a belőlük ejtett foglyokat, »a dákok testvéreit«, kezesek fejében visszaszol-

¹ Strabo 7 k. 3 f. 10. és 13.

² Sueton. Tiberius 41. Moesiam a Dacis Sarmatisque vastari neglexit: magno dedecore imperii nec minore discrimine.

³ Ujabb adatok az aldunai sziklafeliratokhoz. M. Tud. Akad. 1894. Téglás Gábor.

⁴ Willmann Exempla Inscriptionum 1145. legato pro praetore Moesiae in qua plura quam centum milia et numero Transdanuvianorum ad praestanda tributa cum coniugibus ac liberis et principibus aut regibus transduxit. Motum orientem Sarmatorum compressit quamvis parva magna (eredetiben partam magnam) exercitus ad expeditionem in Armeniam misisset. Ignotos aut infensos populo Romano reges signa Romana adoratorios in ripam quam turbatur perduxit. Regibus Bastarnarum et Roxolanorum filios Dacorum fratrum (fratrem vagy fratres értendő) captos aut hostibus ereptos remisit; ab aliquis eorum obsides accepit; per quem pacem provinciae et confirmavit et protulit; Scytharum quoque regem (rege helyett) a Chersonaei que est ultra Borustenem obsidione summatia. Primus ex ea provincia magno tritici modo annonam populi Romani adlevavit. Ezt a gabonabőséget Strabo is dicséri. 310.

gáltatá. Még a skythák királyát is, ott a Borystheneszen (Dnjepr), túl rátudta venni: hogy Chersonesos ostromától elálljon. Befolyásával azt is kivitte, hogy ama távol vidékről Róma gabonát kapjon s a közélmezés olcsóbb legyen. Pedig a legio V. Macedonica is a parthusok ellen vonult ekkoráig, s a dákok és szövetséges társaik ellen, a legio VIII. a legio VII. Claudia és legio III. Gallicával kelle egész Krimiaig a békét fenntartani, s ehhez az Aldunán 3000 matrózzal a tengeri rablók ellen szervezett 40 hajónyi flotilla járult még.

A Nero után bekövetkezett zürzavaros idők újból feléleszték a szarmaták, roxolánok és dákok vállalkozásait, s Kr. u. 69-ben két cohorsnyi haderőt a Duna partján hirtelen felkonczoltak. De Marcus Aponius¹ még elég hamar érkezett, hogy véres fejvel visszafűzze őket. Ennek a kudarcnak megfélemlítő hatása azonban csakis a Duna-Tisza közti jazygok látszott meg, a kik, midőn Nero halálával M. Aponius is a császárválasztó gyűlésre vonult, semlegességet ajánlottak.² Lehetséges és valószínű is, hogy ezzel csak leplezni igyekeztek a dákok készülődéseit, a kik 70-ben a Tisza-Duna torkolatnál teremve, iszonyú pusztítást műveltek. Mucianus³ helytartó a legio VII. Claudiánál csak nehezen szoríthatá őket vissza. S mintha csak kiosztották volna maguk között a szerepeket, most a szarmaták kezdtek Moesia superiorra prédálni. Szerencsére Rubrius Gallus épen akkor érkezett a cremonai császárválasztó háborúból vissza, s a magukat teljes biztonságban képzelő szarmatákat meglepve, még hírmondót is alig hagyott belőlük s összes zsákmányukat visszafoglalta. Most Vespasianus az egész hadi rendet Daciára fordítá. Míg a Julius-Claudius dynastia idejében *Spalato-Pettau-Belgrád* képezte a stratégiai alapot, 71-ben, a Judaeából visszahívott legio XV. Apollinarist a kis magyar Alföld tőszomszédságába Carnuntum (Petronell, Deutsch-Altenburg) rendelé, s a legio XIII. Geminat. Poetovioból (Pettau) *Vindobonába* (Bécs) helyezték.⁴ Ily módon az egész Dunavonal római hatóság alá került, s a dákok többé nem érintkezhetek oly könnyen a sudet-hercyniai rokon-szellemű népekkel.

Ez a hadi rend a dákok ellenállási erejét azonban csak jobban fokozta. A monda szerint az elaggott *Duras* tehetetlenségét érezve, a törzsfőnökök közül maga választotta volna ki azt, a kit hadvezéri képessége már azelőtt tekintélyhez juttatott. A kijelölt utód: *Decebal* vaserélylyel fogott országa és hadserege újjászervezéséhez. Római mintára alakította az egész hadsereget és vezényletet s a népszabadság üldözötteivel a szomszédos népeket oly sikeresen tudta izgatni, hogy az egész Duna

¹ Josephus Flav. Bell. Jud. Facitus Historia II. 83. I. 79.

² Tacitus III. 5.

³ Tacitus III. 46.

⁴ Jung Julius. Die romaenischen Landschaften des römischen Reiches. Innsbruck, 314 - 481.

vonalán szabadítóként üdvözlék mindenfelé. Ide járult, hogy a római helytartók embertelen zsarolása a már leigázott pannonok és moesiaink sorsát valóban türhetlenné tevé.

Decebal harcai riadója tehát nemcsak itthon a mi Retyezátunk alján, de messze távol, a sudet-hercyniai hegységig visszhangra talált, s az elnyomott rokonnépeket lázadásra bírta, úgy hogy Kr. u. 86-ban a moesiai helytartót: Opius Sabinust seregestől meglepve felkonczolhatták. A veszedelem nagyságát eléggé jellemzi az is, hogy Domitianus L. Funitulanus Vettonius¹ alatt Dalmácia, Pannonia, Moesia helytartóságait egyesítette, sőt maga Domitianus² császár is Moesiába siet. Cornelius Fuscus gárdakapitány a Dunán át Dacia s épen megyénk ellen küldetvén, oly vigyázatlanul intézte előnyomulását, hogy a dákok törbe csalták s valahol a velünk szomszédos *Krassó-Szörény* hegységeiben az egész haderővel tönkretették.³ Ez a nem remélt veszteség végső erőfeszítésre sarkalá a rómaiakat s Julianus, Moesia új helytartója okulva a szenvedett vereségen, nagy körültekintéssel ismétli a támadást, s a dákokat Hunyadmegye határszélén, a még kellően fel nem derített Tapaenál sikerül megvernie. De a mikor épen Sarmizegetusa ellen a végső csapást készül vala intézni, egyszerre híret veszi a markomann-quad-sueb lázadásnak.⁴ Decebal küldöttei ugyanis a római hadsereg háta mögött egész Pannoniát lángba borították s a jazygok a legio XXI. Rapaxot megsemmisítve, már-már kezét fogták a dákokkal. Ennek hírére Domitianus Itáliát is fenyegetve látván, Decebal igen súlyos békefeltételeit is kész vala elfogadni.⁵ A helyzet kényszerítő volta azonban Decebalnál is annyira érvényesült, hogy 89 körül Domitianus római diadalmeneténél fivére, Diego dák küldöttekkel nem pusztá látszatból, mint Dio Cassius hirdeté, hanem sokkal inkább a legyőzetés igazolásául részt is vett.⁶

Akármilyen elégtelen vala is a római közvélemény, s akármennyire gunyolódtak Domitianus békéje felett, melynek egyik érthetetlen feltételét az ujévi ajándékok s a római tisztek, várépítők kikölcsonzése képezé, az adott viszonyok nyomása alatt Domitianus egyebet alig tehetett. S hogy Domitianus csakugyan jobb lehetett a hírenél s hogy a dákok ellen az Aldunánál minden tőle telhetővel igyekezett a dunai határzárt erősíteni, azt az általam felfedezett Gospodin szirti felirat is bizonyítja. E szerint 93—94-ben a Hunyadmegyéből kivezető útvonalak ellenében a mai Milánováctól s akkori Taliataetól a zuhatagok mentén felfelé valami 45 kilom.

¹ Corp. I. latin III. 4013.

² Dio Cassius elfogultságában azt állította, hogy csak mulatni akart 67, 6. 3.

³ Jornandes. De rebus Getarum 13, 78.

⁴ C. I. h. M. 261. A háború hiv. neve: Bellum Suebicum et Sarmaticum.

⁵ Suetonius V. Domitiani 5, Eutropius 7, 23, 4.

⁶ A békéről. Büdinger Untersuchungen zur römischen Kaisergeschichte. I. 63—112.

Dio Cassus 67, 7, 1—3.

hosszúságban megerősítette, a part védműveit kijavíttatá és a hadi u'at kiszélesítteté.¹

De azért a közvéleményt ki nem engesztelheté többé, s 98-ban palota-forradalom áldozatául esett. Utóda az agg *Nerva* Decebal ellen már nem vehette fel a harczot, de bölcs előrelátással korának legjelesebb hadvezérét, a hispaniai Traianust adoptálva, legalább utódában biztosítá a boszu végrehajtását.

Dácia meghódítása. Az első dák háború.

Traianus alig értesül a colonia-aggrepai (Cöln) táborban Nervának Kr. u. 98 január 27-én bekövetkezett haláláról, a beiktatási ünnepélyeket elhalasztva, a daciai határszélre sietett s a 98—99-iki telet a helyi viszonyok megismerésére s a kikerülhetetlen hadjárat kitervezésére fordította. Csak-hogy ezalatt Decebal sem vesztegelt tétlenül. Az országába vezetett s épen meggyénknek irányuló utakat várakkal rakatá meg, csatagépekről gondoskodott, s a rómaiak fegyvergyakorlatait, fegyelmi rendjét meghonosítva, a természettől amúgy is nehezen hozzáférhető felföldjét igazi fellegvára alakította át. Traianus kémszemléjének első eredményét a Kazánszorosban látható nagyszerű sziklaút kivágatása képezé. Tiberius u. is csakis a Duna juczai könyökhajlásáig (Milanovac) építtette volt meg Kr. u. 33—34-ben a parti utat s az orsovai szakaszt a jobb partról a Kis- és Nagy-Kazánszoroson át elérni akkor még nem lehetett. Az Ó-Gradinánál átellenben látható Tabula-Traiana szerint Kr. u. 100-ban épült ki a két (t. i. kis és nagy) Kazánon át *Milanovácztól Tekidig* (Orsova) a Traian-út, mely a Duna partján a hajóvontatást le a Pontus euxinusig megnyitotta.

E közben a mozgósítási előkészületek is kezdetüket vették. A legközelebbi két tartomány helyőrségéből elvonható haderőt mind a Sarmisegetusához irányuló útvonalak felé összpontosíták. Így Pannoniában a Legio X. Gemina (Vindobona), a LEG-(io) XIII. Gemina (Poetovio) és a LEG. II. Adiutrix (Aquincum, Ó-Buda) állomásozott. Ezen legiókból a határszélbeliek kimelésével a Legio XIII. Geminat Poetovioból (Pettau) vezényelte a viminaciumi (Kostolac) gyűjtő-táborba. A Daciával közvetlen határos Moesiából a Duna deltáiban a legkeletibb őrségen elhelyezett Legio V. Macedoniát *Troesmis* (Iglitza) főhadiszállásán hagyva, a Legio VII. Claudiat Viminaciumban már készen kapta, s ehhez Durostorumból (Siliustria) a Legio I. Italicat, *Singidunumból* (Belgrád), pedig a Legio IV. Flaviát vezényelte. E négy legió biztosan résztvett az első dák háborúban, s ha ennek rendes állományához $4 \times 6 = 24$ ezer, még legiónkint 10 ezernyi segédcsapatot veszünk (mert néha 15 ezerig is emelkedett azok száma): akkor is a 24 ezer rendes katona támogatására még 40 ezer főnyi ember járult,

¹ Újabb adatok az aldnal sziklafeliratokhoz. Téglás Gábor. Budapest. A magy. tudom. Akadémia kiadványa. 1894.

vagyis 60—64 ezer várta az imperatort, a ki 101 márczius idusán szállt hajóra Rómában s Dalmátia valamelyik kikötőjéből szárazon folytatta útját Viminaciumig.

A háború éle épen megyénk területén, a Hunyadi János 1442 szeptember 5-iki fényes győzelmével is megszentelt vaskapui hágó keleti kapujául szolgáló *Várhelynél* állott királyi székhely, vagy *Sarmisegetusa* ellen irányult, azért helyezé Traianus is főhadiszállását a délkeleti felföld geographiai végpontjául tekinthető Karas torkolatával átellenes vidékre, vagyis a mai Kostolacnál állott Viminaciumba. Már előzőleg innen őrködött a Legio VII. Claudia, s ehhez járult most a Legio XIII. és Legio IV. Flavia is.

A Duna mentén felfelé vezényelt Legio I. Italicának azonban *Orsova* irányában a Cserna és Temesvonal képezheté a hadmiveleti irányát, mert a két hadoszlop a Bisztra torkolatnál *Sarmisegetusa* ellen koncentrálódott. Hogy a Duna mentén a kellő tartalékról és biztonsági szolgálatról kellően gondoskodtak; az a hadmivelet komoly jellegéből önkénynt következik.¹

Traianus vezérkarában *Gilius Ailius Agricola* (Pannonia helytartója), M. Laberius Maximus (Moesiae inferioris legatus), a háború befejezése után 103-ban konzulságra emelt két jeles katona, Claudius Livianus a gárda parancsnoka és L. Licinius Sura, még Nerva bizalmasai játszották a főszerepet.

A Columna Traiana domborművei megkapó közvetlenséggel tájékoztatnak a dák háborúk fontosabb mozzanatairól és megrázó jeleneteiről.

A derék sereg Rámánál (*Lederata*) a mi *Palánkákn* irányában a Traianus oszlop 31—33. tábláján szemlélhető hajóhídon a császár szemláltára kell át a Dunán. A mint Dacia földjére érkeznek, a császár áthatva a feladat komolyságától és veszélyeitől, áldozatot mutat be s buzdító beszédet (*allocutio*) intéz katonáihoz. (145. kép.)

Decebal a túlerő láttára fővárosa fedezetétül a *Vaskapu-szoros* előtt összpontosítá haderejét. A 30. tábla szemlélteti azt a sajátos hírnököt, ki egy öszvéren latin betűkkel és elijesztő mondásokkal teleirt taplógombát mutat a katonáknak. A dákok naiv ijesztgetése azonban mitsem használ. Traianus feltartóztatlanul nyomul előre s *Tapacnál*, hol alig más fél évtized előtt Domitianus vezére, *Julianus* is eltiporta volt a dákokat, fényes győzelmet arat (47—51. tábla). Nyitva állott tehát az út Sarmizegethusának, s a dákok könyörgésre fogják a dolgot. Télre fordulván az idő, a rómaiak visszafordulnak táborhelyeikre. A dákok a befagyott Dunán próbálják (54—60 t.) őket megostromolni, bizva Traianus távollétében, a kit az államügyek Rómába szólítottak.

Kr. u. 102. tavasz megnyíltával ismét megharsantak a harczi kürtök, s a Columna Traiana 57—107. tábláiról megítélhetőleg mindkét részről

¹ W. Froehner. La colonne Trajane. Paris 1865. Vessd össze: La colonne Trajane d'après les surmoulages exécutés à Rome en 1861—62 reproduite en phototypographie par Gustav Arosa. 220 planches imprimées en couleurs.

XXXIX. TÁBLA.

146. rajz. A dák háboruban sebesült római katonák ápolása. Egyiknek lábát bekölik, másiknak karját gondozzák. (A Traianus oszlopról.)

XL. TÁBLA.

147. rajz. A dák asszonyok a római fogoly katonákat kiozzák. Egyik katonát fáklyával égetik, másíknak hátába kardot szurkálják. A Traianus oszlopáról.

nagy halálmegvetéssel folytatták a küzdelmet. A legionariusok teljes hősiek önmegtagadással türik sebeiket, melyeknek gondozására (64/65. tábla) rendszeresített ápoló-személyzet szolgált (146. rajz). Annál keservebb vala a foglyok sorsa, a kiken a dák asszonyok iszonyú boszút vettek férjeikért. Kerékbe zúzták őket, vagy fáklyákkal leperzselték, kardokkal szurkálták (147. rajz).

De Traianust sem rettentéssel, sem hősiek elszántságukkal fel nem tartóztathaták. Ő maga a nyugati hadoszloppal vonult előre az általam 1895 nyarán Palánkától Váradja felé a *Cernovec* patakának, s onnan a nagy szurduki hágón át Doklin, Füzes, *Zsidovin* felé a *Poganis* völgynek kinyomozott uton s a Traian-oszlop 78—81. tábláin szemléltethető egyesülés Karánsebes alatt a Hunyadmegyéből kifutó Bisztra torkolatánál történhetett.

Decebal látva a túlerő növekvését, békeajánlatokkal próbálta elhárítani királyi várlakától az ostromoltatás veszedelmét. Traianus az előkelő dák küldötteket nem is fogadá, hanem Claudius Livianus és Sura hadvezéreit küldte Decebalhoz, a kiket meg Decebal utasított vissza. Ezalatt a Vaskapuig nyomultak a rómaiak, s itt Traianus újabb áldozatot tartva, négy ütközetben a fővárosig hatolt, a hová a vulkáni hágón berontott már lovassággal (148. rajz) Lucius Quietus is megérkezvén, Decebal teljesen bekerítve találta magát. Dio Cassius szerint Traianus már a Vaskapu erődtvényeinek elfoglalásánál tömérdek római fogoly, hadi gép és zsákmány mellett az oktanul előre nyomult *Fuscustól* elszedett hadi jelvényeket is megtalálta,¹ sőt Maximus vezér a király nővérét is foglyul ejtette az elővárak egyikében. Mindez Decebalt is engedékenyebbé tévé s a súlyos feltételeket, mely szerint *hadi gépeit a szőkevényekkel, az elfoglalt területekkel visszaadja, rómaiakat hadseregében nem alkalmaz, s a rómaiak ellenségét ő is azoknak nézi, késznek nyilatkozott elfogadni.*² Sőt Traianus előtt Decebal fegyvereit eldobva, előrenyújtott karjaival térden állva, hódolatát is bemutatá (149. rajz).

Minderre valószínűleg királyi székhelyének megmentéseért szánta el magát. De a dákok megrettenve menekültek hegyeikbe (104/5. tábla), mialatt Victoria Traianus fényes győzelmét táblájára véste (107. tábla), minek teljességeül római katonák vették be Dácia várait.

Traianust diadalittas katonái most negyedszer (IMP IIII), (a dák hadjáratban már harmadszor) üdvözlék imperátorként. Ő maga is teljesen élvezi nehéz harcainak jutalmát. Már 103 január 1-én átvette Rómában Laberius Maximussal, az érdemes moesiai helytartóval, a consulságot. Az előzetes békefeltételek a senatus helybenhagyását is megnyervén, s ennek hitelül a hadi fogolyként fegyvertelenül eléjárult dákok fegyve-

¹ Dio Cassius 68, 9.

² Dio. C. 68, 9.

reiket visszanyervén,¹ Traianus az általa 102-től élvezett *Dacicus*² titulust nyerte a senatustól s általános örömjaj között tartotta diadalmenetét, megengedvén azt is, hogy a színpadon pantomimikusok játszszanak. Hadvezérérről sem feledkezett meg. M. Laberius Maximus, Qu. Glittius Attilius Agricola 103-ban consulságra emelkednek.

A második dáciai hadjárat. Dácia bekebelezése.

De Decebal nem adta fel összes reménységeit, sőt Traianus is érezte, hogy a dákokat csak megalázta, de megtörnie nem sikerült. Az új tartomány roppant messze feküdt az imperium törzsétől s a déli Kárpátok vadonjai csak jobban fokozták ezt az *isoláltságot*. Csupán a birodalmi út gyöngge száalai képezék az egyedüli kapcsolatot s véletlen balszerencse idején még a Duna hatalmas árja is nehezítette a helyőrség megszabadulását. Ezért mindjárt az első hadjárat végeztével vagy tán már annak folyamán a mai *Turnu-Severin* (Drobeta) és *Kladova* között a 3970 római láb (1056·72 méter) hosszú hatalmas kőhidat damascusi *Apollo-dorius*, korának legjelesebb műépítészé által munkába véteté. Dio Cassius³ 100 esztendő mulva is csodálattal szemlélte az óriás művet (150. r.), melynek egymástól 110 lábnyira elhelyezett 60 lábnyi széles 20 pillére az 1858 decemberi alacsony vizállásnál annyira előtűnt, hogy a dunai gőzhajózás érdekében a COH II HIS (panorum) tégláiból épült oszlopfejeket le kellett törpíttetni. A Traianus-tábláról láthatólag az ivekre faszerkezetet helyeztek. Ugyanígy mutatják a hidat emlékérméi is s Turnu-Severinen alul a város diluvialis fennsíkjáról előrugó földnyelven még azt a *medret is felismerhetjük*, melybe a Dunát bevezették, hogy a szárazon maradó folyammederben a hídlábakat megépíthessék.⁴

Fájdalom, a híd felavatási emléktábláját megsemmisíté az utókor, vagy talán már Hadrianus, a mikor óriás birodalmának zilált határait azzal próbálta pillanatnyi csüggedésében rendezni, hogy még Dáciát is feladva, Traianus nagyszerű építményét, Dio Cassius szerint, előde iránti kaján irigységből leromboltatá. A felavatást azonban a második dák háború előtt közvetlenül 105 tavaszára helyezhetjük a Traianus-oszlop 128—9. táblája szerint.

Csakhogy Decebal épen a híd megépítésével országa végveszedelmét sejtve, maga is kétségbeesett erőfeszítéssel igyekezett a rómaiak támadását meghiusítani. Várait ujjáépítette, a Dáciához épen Hunyadmegyén át vezető Vaskapú és Vulkánhágó összekötő utait a Dunától kezdve megerősítteté, a szökevényeknek, üldözötteknek menhelyet adott s zászlói alá

¹ Dio C. 68, 20. Eckhel. Doctrina Nummorum II. 352. 352 ilyen veretű érmeek.

² Cohen.

³ Dio C. 68, 10.

⁴ Aschbach: Ueber Trajans steinerne Donau-Brücke. Mittheilungen der k. k. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien Bd III. 1858.

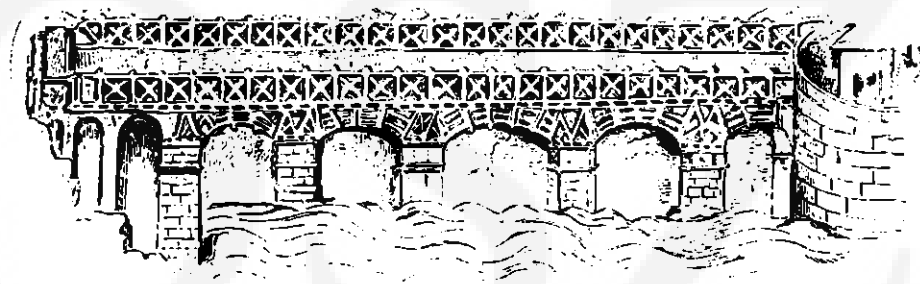
XLI. TÁBLA.

148. rajz. Lucius Quietus mór lovassága.

149. rajz. Decebal kegyelemért könyörög. A Traianus oszlopáról.

150. rajz. A Turnu Severin (Egeta) és Kladova között a második dák háború előtt Apollodorus damascusi építész tervei szerint megépített Traian-híd.

szóltá a szomszéd rokon népeket. A vonakodókat pedig, mint a Duna-Tisza közén a pannóniai legiók kezügyében önként érhetőleg a rómaiakhoz hajoló jazygokat, a kik az első hadjárat jeles íjászeit (151. és 152. rajz) szolgáltatták, megtámadta, s földjükből jó darabot foglalt le. A jazygok feljajdulása csakhamar Rómaig jutott; a tanács hadüzenettel felelt a békebontásra s Traianus¹ megesküdött arra, *hogy Dáciát provinciává teszi.*

A dákok megsemmisítésének jelszava tehát ki vala adva, s az első expedícióba bevont négy legióhoz most még a Legio I. *Adiutrix*-ot rendeli Brigetióból (= Ó-Szőny-Komárom). A rajnamenti Felső-Germaniából a Legio I. *Minerva*² egyenesen a vöröstoronyi szorosozhoz menetelve, ott minden hihetőség szerint *Alsó-Moesia* Troesmis városából (Iglitza) felvezényelt Legio V. Macedonicával egyesülten ostromolta Dáciát. Valami 36 ezer rendes legionáriussal 60 ezernyi segédcsapat a mai *concentricus* hadi elveknek megfelelőleg úgy vonult fel, hogy Decebalt négy támadó oszlopban észrevétlenül körölyzárva.

Traianus már 104 őszén odahagyva Rómát, Moesiában a Duna mentén személyesen intézte a hadcsapatok elhelyezését.³ Mindjárt előkészületeivel olyan hatást ért el, hogy az első háborúban Decebal oldalán vitézkedett s kitűnő (153) sarmata lovasok önként hozzá csatlakoztak. Decebal, külségségeitől elhagyatva, előbb békeajánlatokkal, majd orgyilkosokkal próbálja Traianust feltartóztatni.⁴ A vállalkozó szökevények egyikét felismerték s kínpadra vonatva, titkát bevallotta. Majd alkudozás ürügye alatt Traianus vezérkarából, *Longinust*, a császár bizalmasát kéreté magához, s miután szép szerével a rómaiak terveit elárulni vonakodott, fogságba vetteté s általa iratott levélben tudatá Traianussal, hogy csakis akkor bocsátja szabadon, ha Dáciának a Dunáig terjedő részeit visszakapja s az első háborúért kárpótlást nyer. A derék Longinus azonban úgy szabadítá meg urát a nehéz dilemmából, hogy a levélvivő centurio elindulása után mérget ivott.⁵

Ekkor Decebalus legalább a méragszerző *libertinuson* szerette volna megboszulni. Decebalus a *Longinus* holttestét egy elfogott római előkelővel

¹ Marcell. 29. 3, Traianus fertur aliquoties iurando dicta consuessus fermare. Sic in provinciarum speciem reductam videam Daciam.

² Spartianus Vita Hadriani 3. Secunda expeditione Dacica Traianus enim primae legionis Minervae praeposuit secumque duxit. S hogy a II. dák háborúban a Legio I. *Minerva* részt vett, azt Herzen 5939, Froehner App. 24, de legkivált a Hadrianus tiszteletére emelt oltárkő is bizonyítja Herzen Annali dell' Instit, 1862. 152. I. Praetori. Eodemque Tempore Leg. Leg. I. *Minervae* P. P. Bello Dacico Item Trib. Pleb. S hogy csakugyan a vöröstoronyi szoroson tört be a legio, azt igazolja ez a felirat: *Matronis | Aufanib(us) | Caius Jul(ius) Mannetus M(iles) L(egionis) I M(inervae) P(iae) F(elicis) V(otum) S(olvit) I.(aetus) M(erito) F(eliciter) V(oto) F(acto) (Ad Alutum) Flumen Secus | Mont(es) Caucasi.* A háború végével a legio ismét Germaniába vonult.

³ Dio 28, 11.

⁴ Dio ugyanott.

⁵ Dio 68, 12.

ígérte cserébe. Traianus azonban nem áldozá fel kedvelt hive tisztességes eltemetéseért sem a libertust.¹

Decebal kétségbeesésében egész a parthusok királyáig, *Pacorusig*, meneszté követeit, mindenfelé hangoztatva, hogy az ő elbukása a többi szomszédos népek leigázását is maga után vonja. E végső erőfeszítésekkel telt el a 105-re forduló tél, mialatt Traianus a turnuseverini hidat is felavató (Traian-oszlop 128—9. tábla) s a mozgósítást befejezte. A felvonulást minden valószínűség szerint három hadoszlopban intézték. A kostolaczi (Viminacium) gyűjtő táborból Palánkára a Dunán átszállva, északkeletnek a Szemenik hegység szélén haladt a derék had. Orsováról számíthatjuk a második oszlopot, mely valószínűleg most is küldött a vulkáni hágónak egy oldalszárnyat. A Legio I. Minerva katonájának az Alutum flumen secus mont. Caucasus emelt oltárával a vöröstoronyi keleti hadtestnek, a vöröstoronyi szoroson átvonulását is igazolva találjuk. Dio Cassius szerint² is több körültekintéssel, mint gyorsasággal nyomulhattak előre, mert minden lépést vérük hullásával kelle kierőszakolniok, oly vitézül s akkora erőfeszítéssel küzdöttek a dákok hazájok függetlenségeért (154. rajz). Traianus is ott van a döntő ütközetekben s személyesen biztatja, jutalmazza katonáit, a kik valóban bámulatos hősiességet tanusítottak. Egy megsebesült római, a mikor megértette, hogy sebe életveszélyes, utolsó erejét összeszedve, csatasorba rohant, hogy legalább meglevő életerejével elősegíthesse a győzedelmet.

A Traian-oszlop domborműveinek helyrajzi vonatkozásai ugyan teljes hitelességgel megállapítva nincsenek; de kétségen kívül a császár útját és a főserég küzdelmeit örökítik meg. Király Pál tanulmánya szerint a 148—9. Sarmizegetusa ostromát ábrázolja. A hátráló dákok követséggel próbálják (152—3) késlelni a rómaiakat.³

Majd készebbek saját kezükkel felgyujtani a királyi várakat (154—155) s a főemberek kézről-kézre adják a méregkelyhet, míg az őrség sárkányt ábrázoló hadi jelvényei hátrahagyásával (155. rajz) menekül. (164—7.) *Sarmizegetusa* után újból békét próbálnak könyörögni. Most már kész örömmel vállalnák az első dák háború feltételeit is. De Traianus hajthatatlan marad s katonái egymásután dulják, égetik a dákok erősségeit (156. rajz). A hátszegi völgyből a *Sargetia* (Strigy) mellé csapnak, hol *Kis-Kalán*, *Arany* táján találnak nagyobb ellenállásra. Majd a Szászvárostól délre emelkedő Muncsel havas rengetegébe rejtett királyi várakat dulják fel s a zigzugos falazat között (159—60) nagymennyiségű élelmi készletet

¹ Dio Cassius 68, 14.

² Dio 58, 14 σύν χρόνω καὶ μόλις ἐκράτησε τῶν Δακῶν.

³ Király Pál *Ulpia Trajana Augusta Colonia Dacica Sarmisegetusa metropolis*. Budapest 1891. Athenaeum. 10—17. lapjain. Ezt megelőzőleg Erdélyi Muzeumegylet 1890. évf. Gyulafehérvár monographiája első kötet Apulum, Kolozsvár 1892. Legujabban Szabó Ferenc földrajzi történeti könyvtár XLVIII. köteteül Dacia provincia Augusti I., II. kötet.

151. rajz. Jazyg ijászok csataközben nyilaikkal célozva. Testüket pikkelyes paizs, fejüket sisak fedi, oldalukon rövid kard. A Traianus oszlopáról.

152. rajz. Jazyg harcosok menetközben. A Traianus oszlopáról.

zsákmányolnak. Így halad végig győzelemről győzelemre Traianus hadserege, míg a mindenéből kifosztott dák király is a halálban (157. r.) keresi szabadulását a kikerülhetetlen szolgaság elől. Fejét azonban diadaljelül Rómába vitték (158. rajz). A barlangok rejtekeibe s a Strigy medrébe rejtett kincseit Bikitis árulása¹ szintén a rómaiak kezébe juttatja s Krito² udvari orvos szerint 10 millió litra arany és 16 millió litra ezüst képezte a zsákmányt, melyből a diszesebb edényeket, egy értékes ökörszarvat Jupiternek áldozá Traianus.

Iovi hoc Aeneades Cano Traianus simulacrum
Princeps mortalium Principi immortalium.³

A Traianus-oszlop körül aranyozott szobrok, zászlók »Ex Manubiis« felirata hirdeté a zsákmány nagyságát. Dácia teljesen meg vala semmisítve, s a kik a csatában nem vették életüket, azok jobbára erdőkbe menekültek vagy kivándoroltak hazájukból (184—6. tábla), úgy hogy az egykorú feljegyzéseket alig vehetjük túlzásnak, a midőn Eutropius⁴ Dácia férfi lakosságát kipusztultnak mondja. Traianus tehát teljes diadalt aratott.

Hogy a háború 106-ban még nem érhetett véget: azt Hadrianussal igazolhatjuk, a ki még praetor és a Legio I. Minerva legatusa. De 107-ben mindenesetre lezajlottak a véres harcok, mert *Sura*, a két dák háború részese, a kit Traianus legnagyobb kitüntetései elhalmozott, már rendes consulságot visel ezen esztendőben.⁵

A katonák ötödször üdvözlővén Traianust imperatoruknak (IMP V), Róma lakossága alig elképzelhető fénynyel ünnepelte császáriját,⁶ ki a Dacicus jelzőt tetszelegve viselte. A császár saját fennhatósága alá vevé az új provinciát s 112-től Dacica Augusta köriratú érmekeket vertek. Még ndiából is küldöttségek bámulták Traianus diadalmenetét, a dák főgyölk felvonulását. 123 napig tartottak az ünnepi előadások s 10 ezer gladiator mutatványai emelték a látványosságokat, melyeknek 11 ezer szelid és vad

¹ Dio, 68, 14.

² Krito udvari orvos naplójából Joannes Lydus De magistratibus munkájában. Bonni kiadás II. könyv 28. fejezet 192. l. Πρώτος ἐλὼν σὺν Δεζεβάλῳ τῶν Γετῶν ἡγχισταμένῳ, Τραϊανὸς ὁ πολὺς πεντακοσίας μυριάδας χρυσίου λιτρῶν, διπλασίας δὲ ἀργυροῦ ἐκπομπῶν ἄντρο καὶ σκευῶν τιμῆς ὅρων ἐλβεθηστατων, ἀγελῶν δὲ καὶ ὀπλων, καὶ ἀνδρῶν μαχημωτάτων ὑπερ-πεντήκοντα μυριάδας σὺν ταῖς ὀπλοῖς Τωμαίας εἰσθηγαγεν, ὡς ὁ Κρίτων παρὼν τῷ πολέμῳ διασχυρίσατο. Ily módon 16,375 m. mázsa arany 1,657.500,000 frt értékben és 32.750 m. m. ezüst került volna birtokukba. Egy litra — 327·5 gr. tett.

³ Sueidas. Κάροιο ὄρας (Pelusium) Ἐνθα Τραϊανὸς ἀνέθηκε κρατῆρας ἀργυροῦ κα κερας βούς παμμέγεθες κεχρυσισμένου ἀκροθῖνα τῆς κατὰ τῶν Γετῶν νίκης.

⁴ Eutropius 8. 6. Traianus victa Dacia, et toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas Dacia enim diuturno bello Decebalii viris fuerat exhausta.

⁵ Dierauer Beiträge zur traianischen Geschichte. 102. lap jegyzete.

⁶ Willmann Exempla Inscriptionum. »Ob triumphos belli Dacici.«

állat esett áldozatául.¹ A senatorok páholyaiból idegen államok küldöttei nézték az amphitheatrum előadásait s a távol maradtak emlékérmekben vehettek tudomást a nagyszerű eseményről. Még a költők hurját is a dák háborúk foglalkoztaták s Plinius így biztatja Caninust a hadjárat megéneklésére: Van-e tárgy, mely annyira új, gazdag és terjedelmes volna? Van-e, mely végre annyira költői s a legszigorúbb igazságosság daczára annyira kalandoszerű volna?²

A császár Julius Caesar példáját követve, a háború történetét leírta. Fájdalom, a becses emlékirat a Priscianusnál fenntartott pár név kivételével, megsemmisült. Dio Cassiusnak 100 év múlva készült feljegyzéseiből a XI. században Xiphilianos által szerkesztett hiányos kivonat maradt fenn.

A háború borzalmairól csupán a 113-ban a senatus és nép által a forum romanumon emeltetett *Columna Traiana* tájékoztatja a késő utókort.

A 33 méter magas oszlopot 23 márványhengerből illesztették össze, úgy hogy belül csigalépcső vezetett Traianus szobrához. Az oszlop külsején a dák háborúk egyes jeleneteit ábrázoló faragványok spirálisai futnak körül, s miután a szobrászoknak kétségen kívül a hadviselés jelentékenyebb mozzanatait adhatták mintául, magyarázó szöveg nélkül is sokat mondó illusztrációja a nagyszerű eseményeknek s tájképi és régészeti vonatkozásaiban megynkre is megbecsülhetetlen adalék.

Jóformán a füstölgő romok felett kezdik meg a tartomány újjászervezését. Decebal feldult királyi várakából, Sarmizegetusából Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa néven 110-ben D. Terentius Scaurianus, Dácia első helytartója, a legio V. Macedonicával már az új tartomány fővárosát emeli fel. A rendezés munkája oly gyorsan halad, hogy a Corpus Inscript. Latin III. 1627. sz. mérőldmutatója szerint 109—110 között már Torda-Kolozsvár között a Cohors I. Flavia, Ulpia Hispanorum miliaria Civium Romanorum már a reá bizott szakaszt felavathatta.

Erre az időre tehát a megyéinkből a Maros téren Apulum, majd Székelyföldvállról Torda, Kolozsvárnak s onnan a Meszes gerinczére a Zilah melletti Porolissumig (Mojgrad-Zsákfalva között) vezetett hadi út őrhelyeivel készen állhatott.

A béke műveinek befejeztével a XIII. legió veszi át a provincia védelmét s a táborhelyek megépítésében segítségül szolgált legió I. Adiutrix Pannoniának Brigetio állomására vagyis Ó-Szőny-Komáromba, a legió V. Macedonica pedig Alsó-Moesiába térnek vissza.

A szomszédos tartományok helyőrsége azonban erősítést nyer épen Dácia exponáltsága miatt. Így Pannoniát is 105—107 között osztják épen kétfelé, úgy hogy Hadrianus a dáciai harcterről 107-ben, praetorsága után Pannonia inferior kormányzóságába lépett.³

¹ Dio Cassius 68, 15.

² Plinius Epistola VIII, 4.

³ Spartianus Vita Hadriani. 3.

XLVI. TÁBLA.

154. rajz. Viaskodó dákok. Balfelől a süveges főnök, jobbról a dák harcos paizsával, középen egy sebesült. A Traianus oszlopáról.

155. rajz. Dák zászlótartó, a sárkányalaku zászlóival. A Traianus oszlopáról.

XLV. TÁBLA.

153. rajz. Jazyg-sarmáta lovasok, pikkelypánczélban, vassisakkal a harcba rohanólag.
Traianus oszlopáról.

Ezalatt a castrumok berendezésén is lázas sietséggel dolgoztak D. Terentius Scaurianus a Legio V. Macedonica legatusa a császár nevében Sarmizegetusa alapját Kr. u. 110-ben nagy ünnepélyességgel megvetette. A császár saját nevével és az itáliai jog élvezetével tünteté ki az új várost, melynek czíme ily módon *Ulpia Traiana Augusta Colonia Dacica Sarmizegetusa Metropolis* egészült ki.

Daciában tehát a nyugalom helyreállt s a dákok menekültjei sem gondolhattak újabb ellenállásra. Azonban a boszú tüze nem hamvadt el teljesen s Traianust az Al-Duna vidékén felújult sarmat betörések épen újabb háborúra készítették, midőn 117 augusztus 8-án Selinusban hirtelen elhalálozott.

Dacia tartományi felosztása.

Dacia is több városi (civitas) kerületre oszlott. Így Hunyadmegye Sarmizegetusához számított fel a Marosig; a Maros jobb partját azonban utóbb, t. i. midőn a XIII. legio Canabejából Apulum coloniává fejlődött, annak aggerjébe képzelhetjük. Ezen városok a határjelekkel (aes, forma) megszabott területen belül épült vicusok, pagusok, castellumok felett közgazgatási és jogszolgáltatási hatáskörrel bírtak. Ilyen *pagusként* tartozhatott Sarmizegetusához Aquae (pagus aquensis), Micia (M. Németi-Veczel), Petris (Arany) és Germisara castruma, a többi névleg nem ismert vicusokkal, kisebb pagusokkal és mezei lakásokkal, melyekről alább részletesen beszámolunk. Kezdetben azonban a helységek gyér voltánál fogva a *fora conciliabula* nevű gyűlhelyeken tartották egész nagy vidékek a törvénykezést, a vásárokat és a katonasorozást.

Kr. u. 129-ben, valószínűleg a felmerült határvillongások és a népesedés szaporodása miatt, *Hadrianus Dacia superior és D. inferior* elnevezéssel két kerületre osztotta Daciát. Ez a felosztás a helyőrségre (exercitus) is kiterjedt s a pénzügyi administratiót mindkét kerületben külön procuratorok vezették. Sarmizegetusa D. superiorba tartozott s egész Dacia fővárosaként szerepelt továbbra is. A legatus augusti pro praetore mellett azonban a tartományi helyőrséget szolgáltató legio XIII. Gemina egészen rendellenesen külön legatust¹ is nyert s az, Apulumban székelte. A tartományok helyőrsége rendszeren a helytartó parancsnoksága alá esett, mint Numidia, Raetia, Noricum példájával igazolhatjuk. Háborús időben természetesen másként történt. Alsó-Dacia procuratora elnöki jogokat gyakorolt saját kerületének katonasága felett is.²

¹ Így Statius Priscus eseté Corpus Inscriptionum Latinarum VI. 15. 23.

² A vonatkozó irodalom Corp. I. Latin. III. kötet 160. lapján. Supplementum 1375. Borghesi Ouevres VIII. p. 482. III. p. 480. Domasewski Rheinisches Museum 1893. 240 lap. Zur Geschichte der römischen Provincialverwaltung IV. Dacia. Liebenam munkája, de kivált Julius Jung: Fasten der Provinz Dacien. Innsbruck 1894.

A katonai felosztás s a consuli rangra emelt helytartókat Marcus Aurelius császárnak köszönheti Dacia. A határszélén mindennaposá vált ostromállapot miatt a helyőrséget emelni s ezzel a helytartó tekintélyét, állását is fokozni kellett. A markomann háborúk idézték fel ezt a szervezeti változást s M. Claudius T. filius Quirin Fronto a germán-sarmata törzsek ellen felállított hadi rend jobb szárnyát 169—170-ben legatus Augusti pro praetore Moesiae superioris et *Daciarum trium* címmel vezényelte.¹ Utóda Sex. Cornelius Sexti filius Falerna Clemens consularis et dux trium Daciarum.² Még a hadseregre is kiterjedt ez a felosztás. Így a Corp. Inscr. Latin. III. Supplem. 1375 Ex(ercitus) D(aciae) P(rolissensis).

E három kerületből Dacia porolissensis a mai Erdély északi részét ölelte fel az Aranyostól, úgy hogy Torda és Székely-Földvár (Kocsárd mellett) is odaszámított. A Közép-Marosvidék a két Küküllő vidékével az Oltig és Hargita hegységig Hunyadmegyével D. Apulensis. A déli határ-hegységtől le a romániai lapály az Olt külső területeivel D. malvensis. Éjszaki Dacia határszélén a mai Zilah közelében Zsákfalva Mojgrád között *Porolissum* a székhely, honnan zivataros időkben a védettebb Napocába (Kolozsvár) helyezkedett a hatóság. Itt meg Napoca (Kolozsvár) és Potaissa emelkedtek helyhatósági fokozatra. A középső Dacianak katonai székhelye Apulum vala; míg a helytartó Sarmizegetusában lakott. A déliben, Transdiernā (Orsova), Drobeta (Turnu-Severin), colonia Malvensis (Celei) birtak helyhatósággal. A helytartók Sarmizegetusában székeltek, habár Apulumnak coloniára emelése után (179—180) gyakran találkozunk a sokkal lakályosabb városban velök. Alább a helytartókat és az irodaszemélyzetet Sarmizegetusával kapcsolatosan ismertetjük.

Országos Széchényi Könyvtár

Dacia lakossága.

Traianus háborúi a dákokat annyira kiirtották, hogy számot tevő contingenset azok többé nem képezhettek. A kik el nem vésztek a hosszú, nehéz harcokban, azok, ha tehettek, inkább kivándoroltak, semhogy rabigába hajtsák fejüket. Eutropius³ szerint tehát a világ minden részéből toborzották ide a munkás kezeket, sőt még hatalmi szóval is folyt a betelepítés. Italia férfinépessége már felesleggel nem igen rendelkezett, s így a provinciák szerencsevadászaiból telt ki jobbadán a vállalkozók többsége. A bányavidékre azon idők legjelesebb bányászait a *dalmatákat* (ex municipio Splono) Salona vidékéről és még lejjebb Epirusból a *pirustákat* rendelték át. Verespatakon annyi volt a *pirusta*, hogy *pirusták falujának* (*Vicus Pirustarum*) is nevezgették Alburnus maior helyett; míg

¹ C. I. L. Supplementum 7505. — Dessau 23. II.

² C. I. L. VIII. 9363. Ephemeris epigraphica V. 937. — Dessau 1093.

³ Eutropius VIII. 6. Ex toto orbe romano infinitas copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas. Dacia enim diuturno Decebali viribus fuerat exhaustis.

NLVI. TÁBLA.

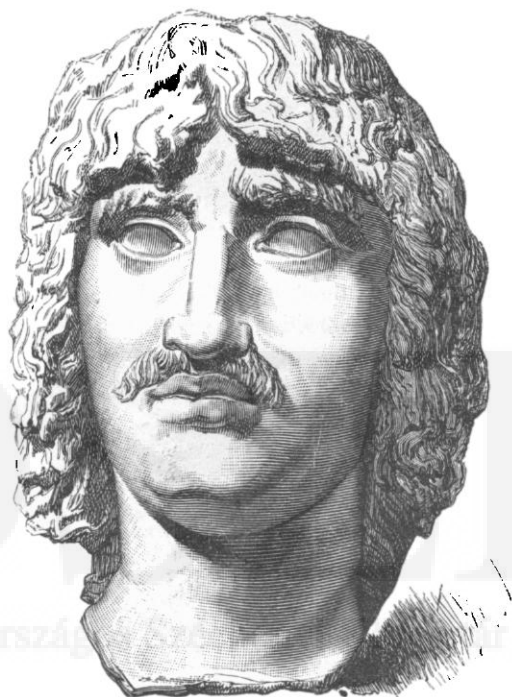

156. rajz. Római legionáriusok a dákok váraiban talált faépületeket fáklyákkal felgyújtják. A Traian oszlopáról.

157. rajz. Decabalus kétségbeesésében tört dől szívébe. A Traianus oszlopáról.

XLVIII. TÁBLA.

158. rajz. Decebalus szobrának feje (Londonban a British Museumban.)

Ampelumban (Zalatna) a *dalmaták* valának többségben, a kiknek egyik iderendelt törzsfőnökéről (T. Julius Afer dalmata princeps adsignatus ex municipio Splono) a felírti documentumot Lukács Jánosné házában olvashatjuk. E sokféle népelem közt a kisázsiai semiták és syrek *Commagene* és *Doliche* népes városok telepesei is szép számban lepték el az Érczhegységet. A vonatkozó felíratokat Lukács László, Lukács Béla miniszterek Lukács Jánosné és Oelberg bányakapitány házaiban Zalatnán láthatjuk.

A bányavidék kevertségét még tarkábbnak találjuk a Dacia többi vidékein és Hunyadmegye területén is felíratok illusztrálják a lakosság sokféle eredetét.

A helyőrségbe az Ala II. Pannoniorum (1375), a germaniai legio XIII. gemina kezdetben idegen elemekkel vegyülnek, de utóbb a XIII. legio bennszülöttekből egészült ki. A hellén kereskedőkkel versenyre keltek, sőt amazokat mozgékonyaságukkal túl is szárnyalják a szintén nagyszámú *semiták*. Sarmizegetusában a *tavimúiak* (A. Januarius Rufus a Collina tribusból 503) *antiochiaiakkal* együtt áldoztak Mithrának; míg kereskedő honfitársaik a *dolichei Jupiternek*. Hogy mily szívósan ragaszkodtak nyelvökhöz és ősi hitökhöz: azt legszebben a *syr* templom *Malagbel* oltárán P. Aelius Theimes, Sarmizegetusa polgármesterétől bizonyítja, a ki görög neveltetésben részesülhetett, miután dr. Goldzieher szerint Al-Tejm (Tejm törzsbeli) nevét Theimesre formálta.¹ De azért *Diis patriis*nek emelt templomot s leányának arab nevet (*Boibol*) adat.² Ide járul még az *illyr, hispaniai, brit* és a többi felíratainkból kinyomozható elem, kik mellett Aelia Audena, Aelius Macrinus, Epidianus Epidius *pirustákat*, a Mithrának hódoló Lon C. Salara *thrákot* is felismerhetjük a latinizált névforma daczára. Sőt még a *dákok* sem vonják ki magokat fővárosunk népességéből s Bubalus Augusti libertus filiae innocentissimae-t állít emléket. (1527. sz.). Sőt utóbb a *Cohors I. Aelia Dacorum* (C. I. L.VII. 805—817) és a *Cohors I. Dacorum* (C. I. L. VII. 886 és 875) ép oly jól megállták helyüket a britanniai *limesen*, mint a Daciába vezényelt segédcsapatok. Hisz egyes törzsük oly számban tartotta itt magát, hogy Sebesvárálját, Csucsá mellett Kolozsmegyében, például *Vicus Anathorumnak* nevezték.

A gondolkozó szaktudós előtt a felíratok némelyikén előforduló szórendi és orthographiai tévedések is elég újjmutatást adnak arra, hogy Dacia csak külsőleg tartozott Rómához s hogy az idevaló sokféle népelemet a rómaiság beolvasztani már gyenge vala s hogy tűzhelyénél ki-ki saját idiomját használva, a másfélszázad zivatáros időszaka a latin civilizatiótól oly távol eső és geographai izoláltságával egészen idegen világra hatoló Daciának ellatinosítására nagyon is elégtelen vala. A római

¹ Torma Károly: Neue Inschriften. Achaevol. epigr. Mitth. VI. II. füzete. p. 111.

² Király Pál. Aelius Theimes felírata Hunyadmegyei tört. és régészeti társ. II. Évk. 6. lap. Az Óralja-boldogfalvi kastély udvarán látható síremlék. D. M. P(ius) (A)el(ius) Theim(es) . . . duumvir (C)ol(oniae) Sar(mizegetusae) vixit annos XXXVIII . . . Boibol annos X m(ensem) I . . .

hatalom megdőltével a népvándorlás áradata oly rohamosan eltemeté ezeket a sok áldozattal teremtett alkotásokat, hogy még az egykori fényes metropolis, a királyi Sarmizegetusa is feledésbe ment s régi szép nevét a rómaiakkal atyafiságot kereső oláhság is a szlávós és a magyar Várhelylyel azonos jelentésű *Gredisteava*val cserélte fel. Hisz ha az oláhság valóban a daciai telepesek jogutódait képezte volna, akkor hogyan merülhettek feledésbe az egykori helynevek? Hogyan történhetett: hogy *Aquae* (Kalán), *Micia* (Veczel-Maros-Németi), *Germizara* (Algyógy-Csigmó) római telepek neveit is annyira elfelejtették, hogy csakis napjainkban sikerült ezekről véletlenül felmerült feliratok alapján ismét tudomást szerezni? Hogy beszélhetnének tehát itt alaposan a latinság folytonosságáról, a hazai románoknak Traianus eme vegyes és épen nem római telepeseitől való származhatásáról?

Dacia legrégibb földrajzi adatai.

Herodotos¹ a Fekete tengertől északra képzelt rónaságon elterülő Skythiának öt folyóját örökítette meg, u. m. *Porata* területére a *Porata*, a görögök *Pyretusa*, a *Tiarantus*, *Araris*, *Naparis*, *Ordessus*. E folyók elseje a *Pruth*, az *Araris* melynek gyökszava *ar*, *Roesler* szerint »ömleni, folyani« jelentéssel bír, a mai *Szeret*. A *Naparis* és *Jalomiza* a szankszritben vizet jelent. Az ó-baktriai *nap* szintén nedvest jelent. Az *Ordessus*, vagy *Ard*-essus is a mai *Ardzs* a szanszkrit *ard* = ömleni gyökből. A *Tiarantus* az *Oltra* illenék, de a *Teleorman*ban gyanítják többen, miután a *Marisról* már feljegyezte, »hogy az agathyrsek földjéről jó és úgy szakad az *Istrosba*.«² *Herodotos* hiányos geographiai értesültségének tudható be az is, hogy az *Ister* jobbparti mellékvizei közé helyezi³ az *Atlant*, melyben az *Oltot* kell értenünk, úgy szintén az *Aurast* (*Ptolemaeus Arabonajat*) vagyis épen a hunyadmegyei *Zsilt*⁴, s végül a *Temesnek* megfelelő *Tibisis*, melyek pedig mind a balpartról növelik a Dunát.

Dacia határhegyeit Byzanti *Stephanos* a Kr. e. V. századbéli görög író a Balkánhoz számította, azt írván az agathyrsekről — mint már említve vala — hogy »a *Haimoson belül lakó nép*«. *Julius Caesar*⁵ szerint a hercyniai erdő elérvén a *dákok* és *avartok* határait a folyótól balra fordulva számos nép területeit érinti. A *Kárpátok* elnevezését azonban még *Tiberius* kortársa *Strabo*,⁶ sem használja s ő is a hercyniai erdő

¹ Herodotos IV. 48.

² Herodotos IV. c. 100.

³ Herodotos IV. c. 48.

⁴ R. Roesler: Einiges über das Thrakische, a Zeitschrift für oesterreichische Gymnasien 1873. évfolyamában.

⁵ Julius Caesar: *De bello gallico* VI. 25.

⁶ (Hercynia silva) oritur ab Helvetiorum et Nemeutam et Rauricorum finibus rectaque Fluminis Danuvii regione pertinet ad fines Dacorum et Avartum; hine reflectis sinistrorsus deversis ab flumine regionibus multarumque gentium fines propter magnitudinem attingit.

folytatásául képzelvén hegységünket. Nála a *Maris* a *Dunába* szakad s a »Parrhisos« vagyis Tisza a hegyek közül eredvén, a *kordiskok* földjén át jut az *Isterbe*. Ő tehát a Maroson nyugatabbra képzelte a Tiszát.¹ L. *Annaeus Florus* a *pannonok és dákok* ellen viselt háborúk részese dacára is csak annyit jegyzett fel: hogy a *sarmaták* a térségeken kóborolnak, a *dákok* a hegyek között lakoznak.

*Plinius*² a *Dunától* É. vonuló hegységekben szintén a hercyniai erdő folytatását látja, de azt is tudja, hogy a síkságról elűzött s a hegyek közé menekült dákok hazája a Tisza és Maros közé esik. Az Al-Duna és Dnyster között emlegetett *Montes Macrocreminii* a délkeleti felföld déli és keleti határhegységét jelenthette nála.³ *Tacitus* sem sokkal tájékozottabb felföldünkről, a *Kárpátokban* a hercyni erdő nyúlványait látja, de a Morust (Morva), Cusust (Vág vagy a Garam) mégis ismeri. *Claudius Ptolemaeus* Kr. u. 150 körül Alexandriában pontosabb értesüléssel írt Geographiajának harmadik könyve I. fejezetében Daciát így határolja: Északról európai Sarmatia; a Karpathus hegység egészen a Tyras (Dnejsztr) kanyarulatának végső pontjáig; nyugatról a Tibiskos (Tisza) mentén tanyázó *metanasta jazgyok*; délről a *Danubius* a Pontosig, de torkolata előtt Istros nevet visel; keleten a *Hierasos* (Pruth), mely *Dinogetia*-nál elhajolva az *Istrostól* éjszak és keletnek foly egészen Tyras (Dnejsztr) kanyarulatáig. A második fejezet a Tisza első kanyarulatát a Katarabon (a mi Zsilünk), a *Kiambros* (*Ciabras*) elhajlását, a harmadikban azt írja még, hogy a Dacián átfolyt *Aluta* torkolatát az 50° 15' (43° 42' helyett) a 45° 45' hosszúság alá jelzett.⁴

Daciát Ptolemaeus szerint éjszakeről laktak az *anartok, teuriskok, kistobokok*, majd a *perindavesek, ratakensek, kaukoensek, biefek, buridensek, kotensek, albokensek, potalateusek, sinsiek, saldensek, keiagesek, piefigek*. Csakhogy Ptolemaeus régi meghaladott adatokat használhatott Kr. u. 150 körül az alexandriai könyvtárban, miután a felsorolt törzseket már Traianus

¹ Strabo VII. 5. f. 2.

² Plinius Historia naturalis IV. 15. Superiora autem inter Danubium et Hercynium nusque ad Pannonica hiberna Carnunti, Germanorumque ibi confinium campos et plana Jazyges Sarmatae montes vero et saltus pulsi ab bis Daxi ad Panthissum amnem a Maro sive Duria est, a Suevis regnoque Vannium dirimens eos adversa Bastarnae lenent aliique Germani. IV. 16: verum ab Istro oppido Cremmseos, Aepolium, Montes Macrocreinemi clarus omnis Tyras oppido nomen componens. Dacisque mutuo meta aut montibus Tantus Germania I. Germania omnis a Sarmatis reparatur. Annales II. 63. barbari utrumque (Marbodes Katualda) comitati ne quietas provincias immixti turberant Danubium ultra inter flumina Marum et Cusum locantur.

³ Ammianus Marcellinus XXXI. c. Caucalandensem locum nevezi a bodzai szorostól a hunyadmegyei határszéli havasokig terjedő hegységet.

⁴ Carl Goos: Studien zur Geographie und Geschichte des Traianischen Daciens Programm des ewang. Gymnasiums zu Schässburg 1873/74. és Untersuchungen über die Innenverhältnisse des Traianischen Daciens. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge XII. Heft 112. s következő lap.

háborúi sem találták ebben a sorrendben, úgy hogy a *kistobokok* északkeletre űzve, tőlük Daciát még a bastarnok választották el. S itt méltán vethetjük fel *Goos Károly*val és *Király Pállal* annak kérdését is: vajjon a *Küküllő* neve az *Ammianus Marcellinus* által is említett *Caucalandtől* és a *Ptolemaeus Kaukoensoitól* vette-e e nevet?

Reánk nézve legérdekesebbek a megyénket illető helynevek földrajzi meghatározásai. Így a harmadik szelvényben a mai Gyulafehérvár *Apulon* a szélesség $46^{\circ} 40'$ ($46^{\circ} 3'$ helyett) és $49^{\circ} 15'$ hosszúság ($41^{\circ} 15'$ helyett).

Zermizirga, vagy *Nermiziga*, *Ζερμιζιργα ἢ Νερμιωργα* sz. 46° ($45^{\circ} 53'$ helyett) hosszúság $49^{\circ} 30'$ (valósággal is). A negyedik szelvényben *Argidava* (mai Váradja Versecztől keletre) szélessége $45^{\circ} 15'$, ($45^{\circ} 5'$ helyett) hossza $47^{\circ} 30'$ ($39^{\circ} 13'$ helyett). *Zarmizegethusa*, a királyi székhely (*Ζαρμιζεγεθουσα Βασιλειου*) széles. $45^{\circ} 15'$ ($45^{\circ} 30'$) hossz. $47^{\circ} 50'$ ($40^{\circ} 27'$ helyett). *Hydata Ὑδατα* (= *Kis-Kalán*) F. sz. $45^{\circ} 40'$ ($45^{\circ} 45'$ helyett, hossz. $49^{\circ} 30'$ ($40^{\circ} 40'$ helyett); az ötödik szelvényben *Tibiscum* (*Karán-Sebes mellett Zsuppa*) széles $44^{\circ} 50'$ ($45^{\circ} 30'$ helyett), hossz. $46^{\circ} 40'$ ($39^{\circ} 50'$ helyett). *Akonomia* (*Zevof* a *Vaskapu* hágón kívül) széles. 45° ($45^{\circ} 30'$) hossz. 48° (45° helyett) s a *Zsil* mellett *Bumbestínél* határainkon kívül fekvő *Amutrio* széles. $44^{\circ} 45'$ hosszúság 50° alá esik. Minél keletibb tehát valamely pont, *Ptolemaeus* annál magasabbra helyezi. Az éjszakai helyek nagyon magasan, a déliek nagyon lenn jelölvek; de ugyanazon szelvény E és D különbségei meglehetősen azonosak. *Goos* számítása szerint az *Apulumtól* (*Gyulafehérvár*) E fekvő pontok $50'$, az *Apulum* és *Sarmizegetusa* közöttiek $4'$ -el délebbre esnek a valóságban. A *Sarmizegetusától* le a Dunáig a következő helyek $20'$ -al északabbra esnek. Általában a continensek területét a valóságnál kisebbnek számította, de a méreteket egész összegökben felvette mégis. Így *Ptolemaeus*' *Daciája* $7^{\circ} 50'$ esik a kelleténél keletebbre.

Daciát és ezzel a megyénkre eső római főbb állomásokat, az u. n. *Peutinger*-tábla örökíti meg térképszerűleg. Ezt dr. *Miller K.*² fejtegetései szerint bizonyos *Castorius* Kr. u. 365 szeptemberétől 366 májusáig, vagyis azon időig írhatta, a mikor *Procopius*, *Nagy Constantin* dynastiájának utolsó sarjadéka trónját visszakövetelve *Nacodannál* csatáját és szabadságát *Valens* ellenében elveszítette. Erre utal nyelvezete is, a midőn Rómában a régi vallást, Antiochiában a pogányságot megtúrta még a kereszténység s *Constantinápolyban* is összevegyül az új hit a régivel, úgy hogy a pogány szent helyeket is minden tartózkodás nélkül emlegetheti. Tabulánkat egy colmári szerzetesnek 1265-beli hibás másolatában kapta 1715-ben *Peutinger* tanácsos hagyatékából *Savoyai Jenő* vétele után a bécsi csász. udvari könyvtár. Az egyfelől *Ramáról* (*Lederata*), másfelől *Orsováról* (*Dierna*) bevezetett és *Tibiscumnál*, a *Bistránknak* a *Temesbe* torkolásánál egyesülő két daciai hadi út megyénk területén nyerte folytatását.³

A *Lederata* *Tibiscum* közti útvonalat 1881/83-ban *Torma Károly* fejtette meg tulajdonképen s kísérői közül *Böhm Lénárt*,³ *Milleker*

¹ Claudii Ptolemaei Geographia. Edidit Carolus Fridericus, Augustus Nobbe. Editio Stereotypa 177. lap §. 1.

² Die Weltkarte des Castorius, genannt die Peutingerische Tafel. Einleitender Text von Dr. Conrad Miller. Ravensburg.

³ Böhm Lénárt. A Lederata-Tibiscum közti útvonal. Délmagyarország Történelmi Régészeti Értesítő IX. évf.

Bódog,¹ az ő újmutatásai nyomán adtak arról hirt. Legutóbb Halaváts Gyula,² geologus foglalkozott szintén Torma K. buzdítására az útvonallal. A magyar tud. Akadémia 1896 márczius 9-iki ülésén az útvonal táborhelyeinek hadászati, politikai és közgazdasági jelentőségéről, az irányítás topographiai motivumairól' szóló monographiámat én is szerencsés valék előterjeszteni.³

Az útvonal legfőbb rendeltetését a délvidéki Érczhegyek körülzárólása s az ott termelt arany, ezüst, vas biztosítása képezé. Az I. vagy nyugati útvonal állomásai: *Lederata* át a Dunán *Apo* állomás XII. miliare, *Arcidava* (Váradja) XII. m., *Centum Putea* (Nagy-Szurduk Doklin közt) XII. m., *Bersovia* (Zsidovin) XII. m., *Ahihis* (Furlugnál általam meghatározva) XII. m., *Caput Bubali* (a *Poganis* víz fejenél) XII. m. helyett csak III. m., *Tibiscum* (Zuppánál) a Bisztra beömlése mellett) X. m. Ez összesen 82 római mértföldnyi út (a római mértföldet 1.474 m. számítva) 120 km. ad ki, a mitől a tényleg 130—140 km. útirány kevésben különbözik.

Az orsova-zsuppai II. útvonal Orsova Zsuppáig, *Diernatól* (Orsova) XI. m. *Ad Mediamig* (Mehadia). Onnan XIV. *Praetorio* (Plugova), IX. m. p. *Ad Pannonios* (Kornia), XI. Gaganis (Terregova és Ruska), XIV. *Marselianis* (Ó-Szadova-Szlatina), XIII. *Tivisco*. E 74 római mértföldnyi vonal kereken 100 km. hosszúságra becsülhető a mai *Orsovától Zsuppáig*.

A Dunaparton lefelé vezetett útvonal *Lederataból* XIII. m. *Punicum* (Gradisca) XI. *Cuppae* (Golubac) XII. *Ad Novas* (Brnjica) X. *Ad Scrofulas* (az általam meghatározott *Izlas*, *Tachtalia*, *Vrany* zuhatagsorozat Grebenfokig), a XV. *Taliatae* (Milanovac). *Taliataeból* a Dunán át *Diernához* XX. miliár mellékút.

A Tibiscumnál egyesült daciai utak a Bisztra mentén Hunyadmegye felé vették folytatásukat. Tibiscumtól XIII. m. *Agnavis* (Zevoj), *Ponte Augusti* XV. m. (Hunyad és Krassó megyék határán Marganál) s onnan XIII. *Sarmatege*, a királyi székhely következett.

Traianusnak Priscianusnál fenmaradt naplótöredéke a *lederata-tibiscumi* útvonalból *Berzobiat* és *Azizist* említi meg.

A harmadik daciai útvonal, mely az Olt (Aluta) mentét követte és szintén *Drobetaból* (Turnu Severin) indult ki *Amutria* (a mai *Motva* folyó keresztezésénél Romániában) *Palendova* (a Zsil mellett *Krajova* tájékán) *Castra Nova*, *Romula* (Recka), *Acidava* (Szlatina), *Rusidava* (a *Lotriora* nak az *Oltba* ömlésénél), *Ponte Aluti* (Rimnik táján), *Burridava* (Bivolari), *Castra Traiana* (Bumbesti?), *Arutela* (Căneni), *Pretorio* (a mai *Verestoronyunk* tájékán), *Ponte Vetere* (Porcsesd Talmács között), *Caput Stenarum*

¹ Milleker Bódog: Délmagyarország régiséglelei 1893. 1—46. Különlenyomat a Délmagyarországi Történelmi Régészeti Értesítőből. U. o. Délmagyarország a rómaiak alatt. 1893. 1—58. Különlenyomat u. ott. Ugyanő Váradja története és *Centum Putea*. A Tört. Régészeti Értesítő. IV. évf.

² Halaváts Gyula: A *lederata-tibiscumi* római ut. *Archeol. Értesítő*. 1896. évf.

³ Téglás Gábor: A *Tabula Peutingeriana* kettős várnai útja. Kivonata az Akadémiai Értesítő 1897. augusztusi füzetében. Értekezése a Magyar Tud. Akadémianál kiadás alatt van.

(Vizakna körül), Cedonia (Apold tájékán), Acidava (Szerdahely Szászsebes között) csatlakozott a főúthoz Apulumnál. (Gyula-Fehérvár).

A Peutinger-táblát sok részében kiegészíti az u. n. *ravennai Anonymus*. A VI—IX. századok közt élt író meglehetősen zavart fogalmakkal birhatott Daciáról, melyet ő csupán a Marosig képzelt. A mai *Temes*, *Krassó* megyék területén Dacia minort, onnan É. a *gepidák* és *unok* (hunok?) földjén Dacia *maiort* említi. A voltaképi *Daciát Mysianak* nevezi. Zavaros vonatkozásai is elárulják, hogy sok íróból szerezte össze adatait. Porphyrios, *Livanius* görög, *Castorius* és *Arbitio* római szerzőket emlegeti is. De csupán *Macedonia*, *Burticum*, *Agmonia* nevekre használhatott más forrást, mert a többi *Castorius*-ből másolta.

Mindezen adatokat Traianus naplójának Priscianusnál fennmaradt s *Berzobis* és *Aizis* állomásokat érintő töredékével a következő táblázatba foglalhatjuk.

I. A Lederata-tibiscumi útvonal:

Peutinger-tábla	Ravennai Anonymus IV. 14.	Ptolomeus III. 819.	Traianus naplója Priscianusnál
1. Apo			
2. Arcidava	Arcidaba	Ἀργιδάβα	
3. Centum Putei			Berzulus
4. Berzovia	Bersovia		
5. Ahñhis	Zizes	Ἀξιζίς	Aizis
6. Caput Bubali	Gubali		
7. Tivisco	Tiviscum	Τιβίσκον IV. 8. 10.	

II. Tierna Tivisco és ehhez csatlakozó mellékút. Taliatae Tierna közt átkelés a Dunán Drobeta Diernához.

1. Tierna		Τίερνα III. 8. 10.
2. Ad Mediam	Medilas	
3. Praetorio	Pretovich	
4. Ad Pannonios	Pannonin	
5. Gagaius	Gazanam	Ζεῦγμα
6. Madianis	Matelunis	
7. Tivisco		

III. Tibiscumtól Sarmizegetusán át megyénk földjére s fel a Maros hegyére.

8. Agnavis	Agmonia	Ἀκμονία III. 8. 10.
9. Ponte Augusti		Ζυμμεγεθουσα
10. Sarmategte XIII. m. p.	Sarmarege	Βασιλείως
11. Ad Aquas Kis-Kalán VIII.	Aquas IV. 7.	Υδατα III. 8. 9.
12. Petris (Arany atkélés a Maroson) VIII. m.	Petris IV. 7.	
13. Garmizara VIII. m. Algyógy-Csgmó	Germigera IV. 7.	Ζεμμεγερα III. 8. 9.
14. Blandiana (az általam meghatározott Karna VIII m.)	Blandiana	Νεμμεγα
15. Apulum Gyulafehérvár	Apulon IV. 7.	Ἀπουλον III. 8. 8.

A rómaiak úthálózata Hunyadmegye területén.

Mint a Tabula Peutingerianából is sejthetjük, Tibiscumtól az egyesült kettős út *Keletre* fordulva a Bisztra völgyét követte Bukováig. A *Vaskapuhágón* át leereszkedett a zajkányi patak mellé s a mai úton belül a mai úttal párhuzamosan vág Paucsinesd alatt egyenesen Várhelynek. Ott a falu külső szélénél lefutó patak hídján alúl a telkekre hatol, a Litsek postamester lakása alatt az országútát átvágja s az országút falu felőli belső telkeken főleg a nagy fogadó kertjében láthatólag a castrum és amphitheatrum között az országútból Klopotivára vezető harántútat szelve Osztronak, majd Kernyesdnek irányul. Itt helyenkint mezei út gyanánt használják a máig jól kidomboruló és erős kőágyazatával a gabonaföldek közt is észrevehető úttestet. Kernyesd alsó részén Uncsukfalvának csap át a *Sebesen* és Szent-Péterfalva, Szacsal határán Óralja-Boldogfalvát éri, honnan a Sztrigyet követve délre, a Zsil vidékére elágazott.

A hátszegváraival vasúti állomás táján hatol be a váraljai szorosba; míg fenn a hegyen a Kendeffy család középkori vára helyén őrházzal rendelkezett. Kiszabadulva a váraljai szorosból az alsó Sztrigy csatornában a balparti diluviális magaslatokat keresi az út Brettye, Russ, Zeykfalva Kalán mellett, Kis Kalán statiojáig s onnan Batiz-Bácsi, Tompa felé Dedácsig. Onnan a főút Aranyánál átment a Maroson; de egy mellékág Ny.-Déváig haladt s ebből Szent-Andrásnál Barcsa irányában V.-Hunyadra elágazva a Várhegy alá kanyarodik. Déván alúl a Maros árjától járt mélyebb területeket kerülgetve a Zsepig vonult de onnan aligha követte a mai út kapaszkodóját; hanem a vasút irányában hatolhatott M.-Németi határának felső részén a M.-Németi és Veczel közti határrészen eső római táborhoz *Miciához*. Ez útvonal mértföldmutatója is szerencsésen megkerült s Apulum Micia között XLV. millia passum távolságot (63 kilométert) jelez. Az érdekes mérföldmutatót Torma Károly a kolozsvári muzeumba vitefte.

A Piski-Veczeli római útból le a Maros mentén az Alföldig képzelhetjük a folytatást, habár nem is volt az kirakva. *Dobra-Jófnél* a Kossovai hágón át Facset-Lugosra ágazott egy oldalkapcsolat, mely a *Purlugnál* általam megállapított *Ahikis* állomással a lederata-tibiscumi útból kapcsolódott. A Maros mentén pedig lefelé a Tiszáig terjedhetett a miciai őrség szolgálati köre, sőt Csanádnál határozottan constatálhatjuk a Legio XIII. gemina bélyeges téglából épült castrumot, mely valamelyik belvillongás, tán a markomann háborúk idejében a Duna-Tisza közéről támadható betörések elhárítására s a metanasta jazygok fékezésére szolgálhatott.

Miciából a M.-Németi-Veczel közé épült táborhelyről a Kaján mentén Kis-Bányára elágazás. Onnan a valisorai hágón Brad felé a Fejér-Kőröshöz és elágazás Kőrösbánya aranymosásaihoz a *rudai*, kristyori bányákhoz. Ezen útvonalból már *Kisbányánál* Herczegány felé, majd Kristyorról (hajdani Keresztur) *Rovina* irányában a Fericsettető és *Magyarok hegye* római bányához, tehát át Pojánára a gyógyi völgyön, valamint a *Vulkan* tető irányában Abrudbánya, Verespataknak lovagló ösvények vezettek.

A Maros-jobbparti hadi út Petris-Apulum között.

A hadi út közvetlenül Dédácson felül a malomnál ereszkedett a Maros alluviális területére. Semmi biztos nyomát nem látjuk itt, hol pedig valószínűleg állandó híd is tartottak. Ezt a hidfőt sok keresés után sem jelölhetjük meg; de túl Aranyánál a révház mögött emelkedhetett ki az út s a Rapoltra vezető útcza belső szélén folytatódott tovább. A Kapivárat a római castrum helyén s annak romjaiból építették. Petristől Nagy-Rapolt alsó részén vonult Bábólnának a hadi út s onnan nagyjában a mai úttal azonos irányt tartott a *Csigmo-Algyógy* határszélén épült *Germizarához*. A magaslatra épült castrum kivezető útjának kanyarulatát Gyógyra menőleg jól kivehetjük.

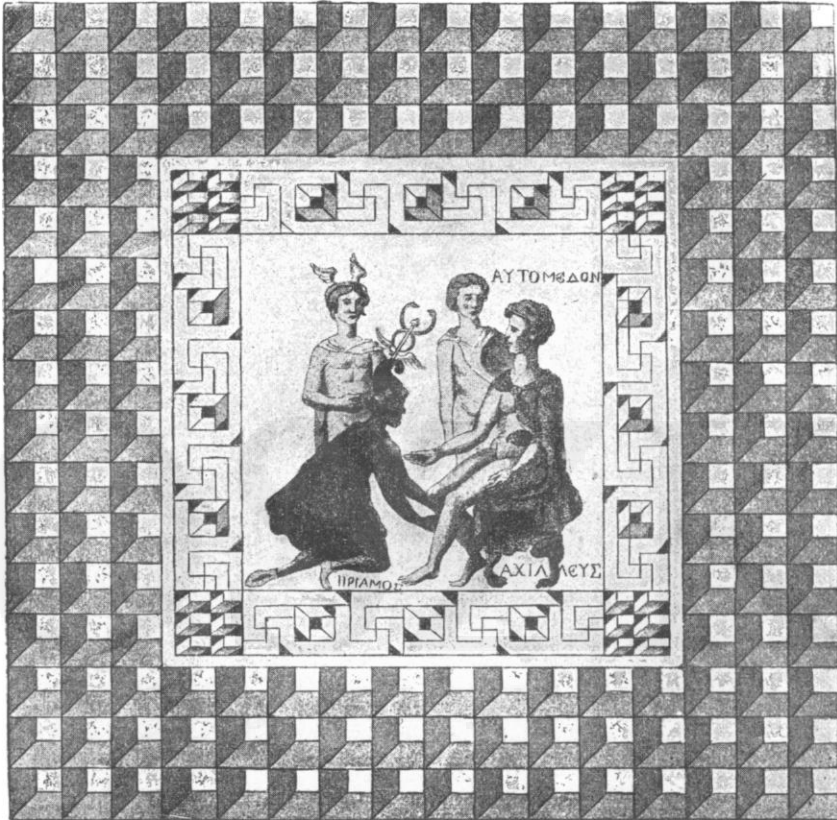
Germizarától a Gyógyvíz völgyén felfelé Bózesig s majd onnan az erdőfalvi közép-völgyön s úgy a balsai völgyre áthajtólag Kis-Almásra Pojánára s másfelől N.-Almásra Zalatnára mellékányászati összeköttetéssel rendelkeztek. Germizaráról a Városvíz völgyén Szászvároson át Berény felé a városvízi castrumhoz ez szolgáltatott egy vicinalis mellékutat.

Sőt F.-Városvíz castruma a Fazasel tetőn Kis-Oklosnak s onnan Kitidre egy rövidebb úttal rendelkezett Hátszeg vidékéhez, illetőleg a fővároshoz Sarmizegetusához. Ezt az utat Kitidnél kis castellum fedezte a kitid-lunkányi völgygyel együtt és egyfelől a kiskaláni táborhoz Sztrigy-Szt-Györgyön át, másfelől a Sztrigy jobbparti Baczaláron, Brettyén át (hol középkori vámállomást ismerünk) Váraljának őrházához kapta útjait.

Germizarából a Maros jobbparti csúszós, omladásos hegytetők alatt *Homoród*, Bokaj, Szarakszó érintésével a már Alsó-Fejérmegyébe eső *Akmár*-nál általam megállapított *Blandianához* s onnan a ravennai Anonymusnak nyilván, Borberekhez eső Burticumján át mindenütt a Maros mentén haladt az út Apulumig. A mállékony omlatag területen azonban biztos útrészeket nem találunk.

Ime tehát a Tibiscum Sarmizegetusa — Petris — Apulum főútból a kiágazások:

1. Óralja Boldogfálvától Krivadia, Petrozsény felé a Vulkánhágón át a Zsil mellé.
2. Elágazás a hátszeg-váralyai szorosból a Sztrigyen túl Brettye, Baczalár, Kitid, Kis-Oklos felé a Városvízvölgy castrumához. Ez a Városvízvölgytől fel a gredistyei hegyeken, lunkányi hegyeken át Ponoricsnak s úgy Pujhoz, hol a vulkáni mellékutakba csatlakozott.
3. Piski-Dédács a veczeli elágazás és ebből
4. Szántóhalma-vajdahunyad-teleki mellékág.
5. Veczel Kajánvölgyi mellékút, át a Fejér-Körösig.
6. Algyógyról a Gyógy völgyén fel Pojánára (Magyarok hegye, Fericele-tetőbányászati) és át Zalatnára Ampelum völgyre.
7. Algyógyról délre Városvízvölgy castrumhoz, onnan a 3. pont alatti mellékággal csatlakozás.
8. A Városvízvölgyéről a Kenyérmezőn az alkenyéri állomáson felül egyenesen Apulumhoz vicinalis mellékút.
9. Veczelről marosbalparti útvonal le Csanádig s ebből a
10. Dobra-kossovahágói-lugosi elágazás Furlugig, hol *Ahihist* sikerült kinyomoznom

159. rajz. Priamos Hector holttestéért könyörög a bösz Achilles előtt.
(Várhelyen 1823-ban kiásott, de azóta teljesen megsemmisült mozaikpadló. Annak idején rajzolt terítőt báró József Jánosné sz. gróf Csáky Rozália vendégeivel és rokonaival Zsófia főherceggasszonynak kihimezték.)

160. rajz. Paris ítélete, a szintén Várhelyen, néhai Nopcsa Elekné birtokán 1823 ban talált második mozaik-padló.

Római telepek Hunyadmegyében.

I. Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa.

Tribu Papiria. Corpus Inscriptionum Latinarum III. 228. és 1016. lapjain XXVI. Supplementum 1407. lap XXXI.

Ptolemaeus Geographiája III. könyve 8—11. lapján *Ζαριμδεγέθουσα Βασιλειος*, királyi *Z.* emlegeti a *Z. το' Βασιλείουτ.* A Tabula Peutingeriana Sarmategte, az Anonymus Ravennatis *Sarmategenek* írja. Dio Cassius 68, 9 a Deceballal megkötött béke kapcsán az első daciai háború befejeztével így említi: *στρατόπαδον ἂν Ζερμιζεγεθοῦση χαταλιπών, τὴν τε ἄλλην χωρὰν προουραὶς διαλαβὼν ἐς Ἴταλίαν ἀνεκοπέσθη.* Dio szerint (68., 14) Sargetianak hívták a mellette elfolyó vizet, mely elnevezés Hátszeg vidék legnagyobb vizét, a Strigyet illeti bizonyára, mint a melynek mai neve is erősen reá vall a rómaiak Sargetiajára. A főváros helyes czíme: Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa, a III. században 238-tól metropolis titulussal egészűl ki. A Colonia Sarmizegetusa metropolis (Corpus Inscriptiorum Latinarum III. 1456.) rövidített titulus 238-ból jelentkezik először, de már a következő évben Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa Metropolitiként hódol Gordianusnak. (Corp. I. Lat. III. 1175.) Az Augusta jelző sokszor el is marad, így a Corpus 1458., 1459., 1465., 1503. számú felíratainál. Olykor a Dacica, sőt Ulpia Traiana is mellőztetik s leggyakoribb a Colonia Sarmizegetusa alak. A *Colonia dacica* alak négy felíraton u. m. az alapító emlékkövön Kr. u. 109/110-ből (1443), egy apulumi kövön (1100), egy ampelumin (Zalatna 1323. sz.), egy mehádiain (1572), úgy látszik Traianus korát jelzi, mert Hadrianustól 118-ból az 1443. sz. felírat *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa* czímet használták egész Caracallaig (C. I. L. III. 1452).

A Sarmizegetusa név Tomascsek¹ szerint a szanszkrit *zarmyrapalota*, *zeget*, vagy *jagit-jigat* (gâ. mennis gyökből) = mozgó és *usa*, *asa*, fénylő, ragyogóból származott, vagyis a mozgót (útazót) beragyogó palota jelentéssel birna. Tomascsek² legújabb meghatározása szerint Sarmi-zege-

¹ Tomascsek: Les restes de la langue Dace (Extrait du Musion) Louvain 1883. 19. l.

² Tomascsek: Die alten Thraker II. Sprachräta. II. Hälfte Personen und Ortsnamen Wien 1894. Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Classe Bd. IXXXC. 77. lapján.

thusa, Zarmis, Zermis, Sarmiz, Sermiz összetétele *zegethusaval*. A Corpus Inscript. Latin. VI. kötete 3236. sz. feliratában egy Daqus Zermi[z]eget örökít meg. A ravennai névtelen Geographiájában Sarmazege(te), a Tabula Peutingeriana Sarmategte formát tüntet fel. A *zermire* emlékeztető sanksrit harnya = tűzhely, ház, család, (zend zairimya?); örményül = zarm[i]-család. Vesd össze zarm-ev-za = régi kifejezéssel.

A második tagúl szolgáló ζέγετε a sanksrit gá-gatra (eleven mozgékony, eleven világ vagy épen emberiség) emlékeztet. Egészenben a geták nemzeti otthonát jelentheti. Γετας Γεται gé:gô = menni legeltetni, hajtani, lit. getit.

A római közjog oly ellentétben látta a katonai táborhelyeket a városokkal, hogy a köztársaság idejében ez a kettő egymást teljesen kizáró fogalmat képezett s csakis a császári kormány kezdett — biztonsági okokból — e szigorú szabálytól eltekinteni. Augustus császár még a falakon kívül helyezi testőrségét és Tiberius telepíti először azokat Róma falai közé. Az első század folyamán a provinciákban sem emelnek egyetlen castrumot sem coloniává, egész Franciaország, a ki a legio XIII. Gemina által emelt *Pactoviot* — igaz, hogy a legionak Vindobonába történt áttelepedése után jó idővel, coloniává emeli. Még tovább ment ez irányban a rajnamenti Castra Veteraval (Xanten), melynek coloniává fejlesztése daczára is ott hagyta a legio táborkarát.

Ezt a praecedentet tehát nem volt nehéz a királyi dákok várlakának romjaiból megépített tartományi székváránál alkalmazni. Így szenteli fel Kr. u. 110-ben, Dacia pacificatiója után alig 3 esztendővel, a Corp. I. Latin. III. kötetének 1413. számú felirata szerint, Terentius Scaurianus, mint conditor, a hódítás nehéz munkájából még vissza nem vezényelt legio V. Macedonicával Sarmiregetusát, a mint a felirattól kitetszik.

I · O · M
ROMVLO PARENTI
MARTI AVXILIATORI
ex AVctoritate imp · cae
SARIS · DIVI · NERVae
TRAIANI COLONIA
DACIA
PER
leg V · M · SCAVRIANUS
leg EIVS · PRO · Pr
d. d.

A castrum.

A legio V. Macedonica által 110-ben felszentelt castrum alakját annyi század viszontagságai s a várhelyi lakosság pusztító beavatkozása sem semmisíthették meg. A helység derekán a gör. kath. templom felé vezető utcza az országúttól néhány lépésnyire épen melléje ér s a templom felől a délnyugati sarok meredekje laikusnak is szembetűnik. A déli

oldal kerteken át hatol a Grohotya nevű határra ki s ott a keleti oldal egészen végigjárható. Az éjszaki oldal a Via Traianától alig 20 méternyire szabad területen át Zgircse Simon telkéig s ott a falu területére hatolva a fogadó kertjében vonul ismét addig a telekig, mely előtt az országútból a templom-útca kiágazik. Méretei: déli oldal: 605 m. kel.: 530, nyug.: 321, éjsz.: 668. A hobicza-várhelyi havasok felé emelkedő terület egyenetlensége okozza ezt a szabálytalanságot. A patak és malom árka két helyen szakítják meg s ezt gróf Marsigli vázlata is jól illusztrálja.

A castrumon belül nem sátrakban, mint közönségesen szokták, hanem szilárd épületekbe helyezkedett el a várórség, sőt imaházait mint a délnyugati saroknál Jupiter Dolichenus templomaiból láthattuk, a falakon belül építették.

Sarmizegetusa középületei.

Sarmizegetusa előkelő negyedét a cardo maximust, Várhelyen átvonuló országút mentén, tehát a castrumtól éjszakra mutatják eddigi ásatásaink. Itt bukkantak a fogadó átellenében, 1823 nyarán egy korcsma építése közben, az Achilleos előtt fia holttestéért könyörgő Priamost és Paris ítéletét, valamint egy Victoriát ábrázoló mozaik-padlóra, melyeket 1830-ig sikerült megőrizni. Akkor a Don Miguelek átvonuló huszár-ezredese sarkantyújával vágott ki egy darabot s ezzel megvolt oldva a szétrombolás módja.¹ Mozaik-padlót a helység más pontján is találtunk; de azokat a tudatlan lakosság marékszámra elárulhatta. (Ld. 159. rajzunkkal: A könyörgő Priamos. 160. Paris ítélete.)

Itt állhatott a *forum* Jupiter Conservator templomával az ahhoz fűzött iskolák, kórházak és egyéb jótékonyossági intézményekkel. A főváros legtekintélyesebb nemzetségei a Cominiusok, (ép úgy, mint Apulumban az Aeliusok) a Januariusok (Q. J. Rufus Tavius gyermekei: Q. J. Zozimus és Januarius Candida; unokája Aganthangelus², a Herenniusok (H. Gemellinus vir egregius et procurator)³ 3 fia: H. Urso, H. Gemellinus, H. Sup Saturninus⁴; a Vorenniusok (V. Probus II. *viralis quinquennalis coloniae*)⁵ fia pedig V. Pudens eques publicus flamen coloniarum et praefectus cohortis); az Antoniusok (M. Ant. Valentinus eques romanus et sacerdos arae Augusti⁶; az Axiusok (Q. Axius. Aelianus procurator Augustorum vir egregius,⁷ ki

¹ Részletesen ismertette Téglás Béla a »Hunyadmegyei tört. és régészeti társulat« IX., 1898-iki évkönyvében.

² C. I. L. III. 1473. 1497. — C. I. L. III. 1503. 1504.

³ C. I. L. III. 1625. Bukarestben a Szt. Száva-zárda (ma főgimnázium) gyűjteményében.

⁴ C. I. L. III. Suplem. 7901. a lugosi gör. kath. püspökségnél. A Severus korából.

⁵ 1482. a többször idézett felirat Zámon T. (Va)r(en)io Probo II. *viral(i) item q(uin)-q(uennali) col(oniae) Varen(ius) Pudes fl(amen) col(oniarum) eq(uo) p(ublico) prae(fectus) coh(ortis) patri ab stratam ob eo aream dimidam in honorem suum ex (sertertium) L (milibus) n(ummum) L(oceus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum)*.

⁶ 1433. gróf Ariosti által Bécsbe szánt, de a Szeged előtt a Marosba sülyedt feliraton.

⁷ 1422. a legrégebbi másolatok egyike 1423. sz. 238-ból Kr. u. 1456. M.-Brettyén a volt Bálint- s jelenleg Buda Károly-házban.

a helytartónak kétszer helyettese); fia Q. Axius Aelianus Junior, avagy a társulatunk első ásatásával felderített Malagbel templom építtetője s az Aesculus et Hygiae szobor megrendelője P. Aelius Theimes¹ II. vir a részükbe jutott társadalmi kiváltságot nagyszerű építkezésekkel, alapítványokkal hálálták meg.

E középiletek közül a Hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat megbízásából Várhelytől délnyugatra 1881-ben a hírneves syr templomot ástuk ki, melynek a Diis patriis kezdetű s alább bemutatandó felíratával vetettük meg dévai múzeumunk alapját is.

Ezt követte 1882-től a castrumtól délre a második keresztútczában a castrum területére vezető patak balpartján, Armion Áron kertjében és udvarán felásott s nagy hírre jutott Mithra templom. Majd a castrumtól E. és az amphitheatrumtól EK. az Aesculap et Hygiae szentély a második *Malagbel*, az ugyanott fekvő harmadik *Malagbel* szentély következett. Ezután a gör. cath. templomhoz vezető útca derekán Bel Hamon szentélye, épen a castrum falához építve; majd onnan fennebb D., épen a vársarkon belül Jupiter Dolichenus szentélye, sajátos domborműveivel. Mindezeknél nagyobb terjedelmű vala a castrum és Traján-úttól éjszakra az amphitheatrum s az ettől délre az út és castrum között a nagy közfürdő, valamint a Zgircse Simon telkén épen a Traian-úton belül a castrum felé kiásott nyilvános épület; a castrumtól DK. eső Diana szentély stb.

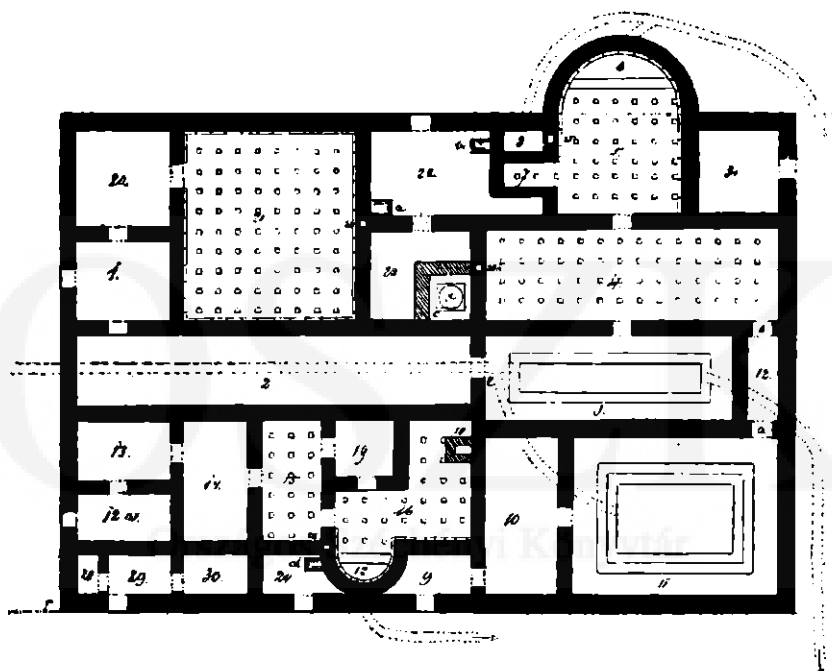
A nagy közfürdő az amphitheatrumtól délre, a hadi-út és a castrum között Sarmizegetusa keleti szélén épült négy részben u. m. férfi-, női-osztály, hideg- és gőzfürdő. A férfi- és gőzfürdő közös előszobával birt, s a jegyszedő (captorius) is ott foglalhatott helyet. Balra a gőzfürdő vetkezője (1), jobbra a férfi-osztály, hosszú keskeny apodyteriuma (mellékelt rajz 2), melyből a hideg-fürdő termébe (3) mehettek. A középre helyezett medenczébe (frigidarium) márványlépcsők vezettek s kívül piros cementes padló. Balra a tepidarium, vagyis langyos légfürdőbe (4) keskeny ajtórés s onnan a meleg caldariumba (5), melyben az ajtóval átellenes fekvésű fülkében a labrum (6) hidegvizes kád s balra egy m. széles fülke (7) a melegvízmedenczébe (8) érkeztek, hol a hidegvízzel való leöblítésre, ismét abrum kínálkozott a test lehűtésére, hogy a frigidariumot (hideg-fürdő) befejezésül használhassák. A tepidarium (4) a caldariummal (5) külön is össze volt kötve s nyáron egy kis belépőn (9) a jobbra eső vetkezőbe (10) hatolva, egyenesen a nagy tükörfürdőt (11) érték el.

E terjedelmes és kereken körül vastag cementpadlós párkánnyal ellátott tükörfürdőből egy szűk ajtórés egy keskeny folyosóra (12) s onnan a tepidariumba (4) vezetett. A nők fürdője egészen hasonló. Homlokzata belépőjéből (12a.) balra a vetkezőbe (13), onnan a szűk frigidariumba (14) hatoltak, hol a talajba mélyített vízmedence helyett egy kádat használhattak.

¹ 7896. A hátszegi őstemplom romjaiból Bernád Miklós által múzeumunknak aján-dékozott szobor felírata és 7954. számú hírneves Diis patriis felírat.

A tepidarium (15) sem nagy. Onnan a caldariumba (16 alvensa labrummal 17) és egy szűk (19) helyiségbe (tán kenő-szoba) érkeztek. Végül a gőzfürdő, melynek belépőjéből (1) az apodyteriumba s abból egyenesen a gőzterembe léptek.

A fűtést függőpadló (suspensurae) segítségével eszközölték. A férfi caldariumnál egész épen fennmaradt volt ez a szerkezet. Alapját 0.4 m. hosszú, 0.28 m. széles, 0.6 m. vastag téglával rakták ki. Erre 7-7 egymásra rakott téglából 0.4 m. távolságra oszlopokat raktak s felül téglával lefedve 0.15 m. vastag cementtel burkolták. A két caldarium és laconicum belső falához még külön melegvezető csöveket is helyeztek. A tepidarium

161. rajz. A nagy közfürdő Sarmizegetusában. Külön férfi és női osztálya hideg és gőzfürdője.

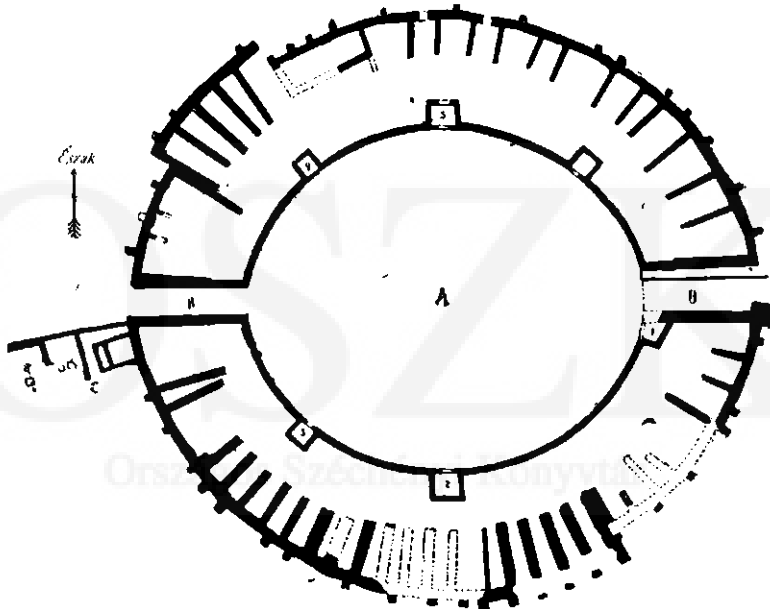
nem kívánván oly erős fűtést, padlata 0.3 m. vastag s a melegvezető csöveket nélkülözi. Eme hypocaustumokat a fűtőszobákban elhelyezett kemenczékkel (prae-furnium) hevítették. A laconicum fűtőjében (22) a kemencze (a. b.) petrisi (aranyi) kőből rakott kemenczepadon állott. A nagyobbik tepidarium külön kemenczét (23 c1) nyert s azon a vízmelegítő nagy agyagedényt ásátásunk meg is találta. A nők caldariumát és tepidariumát közös kemencze (24) melegíté. E prae-furniumok füstjét a falba épített négyszögű kémények szállították el.

A fürdő a hobicza-várhelyi hegyekből, a városi vízvezetékéből kaphatta vizét s a férfi-vetkező (1) alatt a bevezető, a frigidariumnál a 12 jelzett fülke alatt pedig az elvezető csatornát találtuk meg.

A C(ohors) V. C(ommagenorum) és PR COS bélyegek mellett itt szintén ismétlődött az amphitheatrum Tertullus et Terentius consules 158-ból található téglabélyege. Ezt az évet azonban nem a készítés, hanem javítás évének vehetjük inkább.

A főváros amphitheatruma.

Nagy elfoglaltságom miatt kimerítő monographiát máig sem írhattam, a Király Pál társaságában 1890-ben megkezdett és Szinte Gáborral 1892/3-ben befejezett amphitheatrumról. Király Pál¹ is csak röviden közölhette főbb adatait; míg Szinte Gábor, Szilágyi Sándor: Magyarország története részére szolgáltatott rajzot és kivonatot, bővebben pedig társulatunk VIII. Évkönyvében ismertette.²

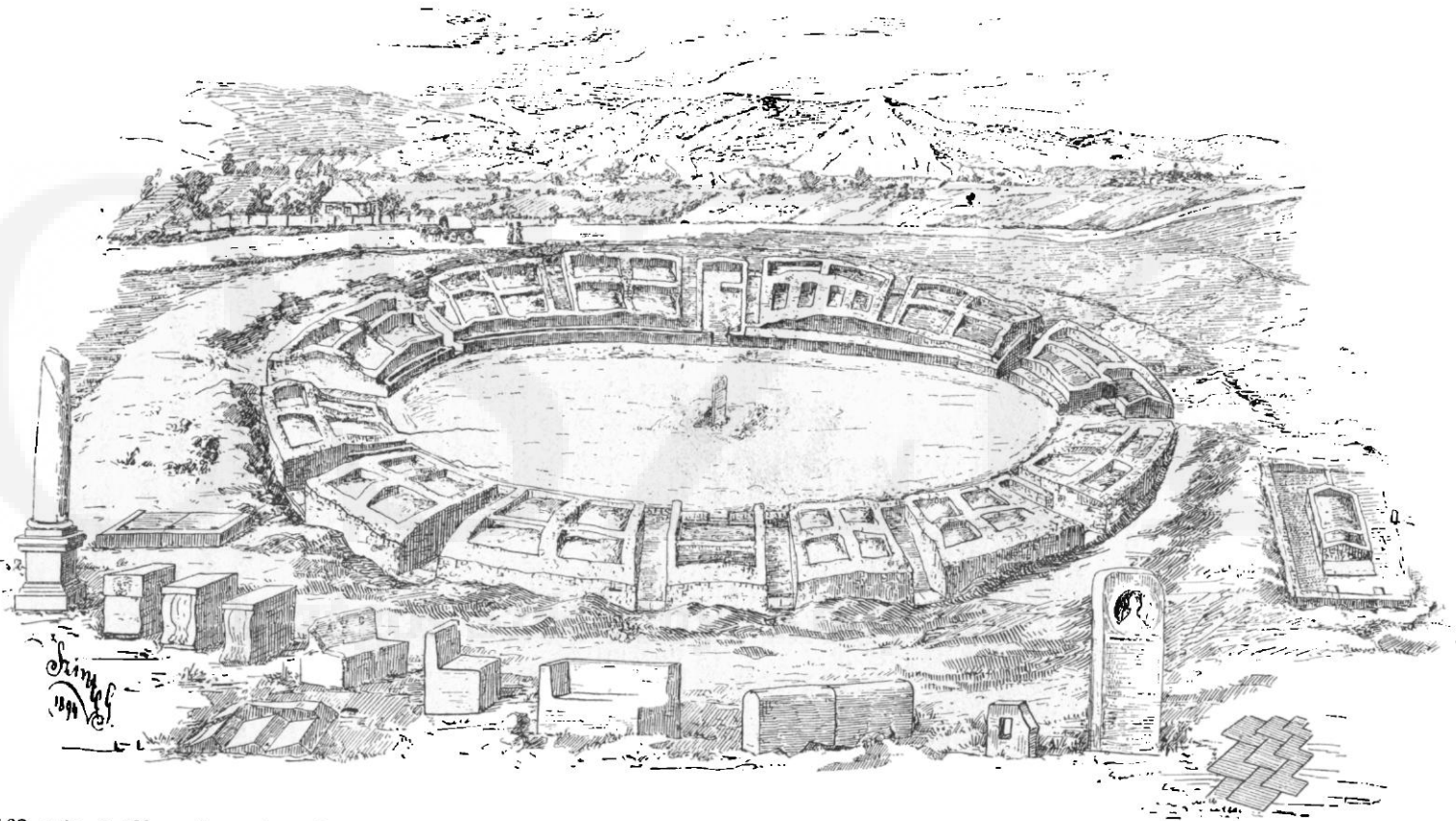

102. rajz. A budai amphitheatrum alaprajza.

A kelet-nyugati irányban elhelyezett kapubejárótól, valamint az elliptikus falazat közepéből lépcsős feljárók vezettek a kőülések soraihoz. Több család ülőhelyét monogrammjával jelölte meg. Ilyen ülőszéket Szászváros piacán, Várhelyen Litsek postamesternél s a Tornyaháznál látni. Az épület faltégláiban a LEG III. EF a Cohors V. Commagenorum közreműködését igazolhattuk s a TERTVL (lo et Sacerdote) IVL (ius Alexander fecit) s már előbbi ásátásunkból ismert kör alakú bélyeggel 158-ra az épület nagyobb renoválását helyezhetjük.

¹ Király Pál Dacia II. 122—129.

² *Sarmizegetusa Ulpia Traiana* (Várhely) amphitheatruma (1 tervrajzzal). A Hunyadmegyei tört. és régészeti társulat VIII-ik Évkönyve 1893/6-ról. (Kolozsvár, 1897) 35—38 lapjain.

163. rajz. A »Hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat« költségén 1891/92-ben általam Sarmizegetusában kiásatott amphitheatrum a madártávlati képe. Elöl az ülésezékek, a bejáró oroszlánkörmös párkányai; háttérben Várhely szélső házai. Keleti végén a brazovai hegyek. (Szinte Gábor tanár rajza.)

Mint Aquincumban, itt is a Nemesis szentélye símuljt keletről az épülethez. Az amphitheatrumtól délkeletre a római út és castrum között a *Grohotya Tornyaszkában*¹ 1883-ban kiásott közfürdő szintén Tertullus és Sacerdos consulsági idejére utaló téglabélyeget szolgáltatott a Cohors V. Commagenoruméval együtt. E két épület tehát egyidejűleg került javítás vagy építés alá. Összehasonlításul közöljük (a Torma Károly által Ó-Budán kiásatott amphitheatrum térképét is a 162. rajzban.)

A vallási állapotok és Istenségek Sarmizegetusában.

A vallási fogadalmak legnagyobb része Jupiternek az optimus, maximumnak szólott. Ilyen I. O. M. kezdetű oltárok: (1430 muzeumunkban, 1431 osztrói gör. kel. templomkerítésben, a Supplem. 7910 [Ephem. II. u. 433] Zajkányban, 7911 muzeumunkban, 7915 lugosi gör. kath. palotában.) Jovi optimo Maximo aeterno szólnak a C. I. L. III. Supplem. 7912, 7913, 7913 (mindhárom Lugoson a gör. kath. püspöki palotában), Apulum ugyan gazdagabb Jupiter dicsőíttetésében. Ott J. O. M. Divus Fulgarulis (1086. gróf Ariostinek a Marosba sülyedt küldeményében). J. O. M. Monitor Conservator (1032). J. O. M. Stator (1087 Mezerzius a fejevári szőlőkben s 1089 Kovachoczi Farkas cancellar házában Bongardius), sőt Jovi Summo Exsuperantissimo, Divinarum Humanarumque Rectori Fatorumque Arbitro (1090). Sarmizegetusában kisebb-nagyobb szobrokat is állítottak tiszteletére. Egy ilyen szobor látható Várhelyen a csendőrségi laktanyául szolgáló *Janza-ház* falában, mely a n. múzeum példányának hasonmása. (164. r.)

Jupiter női személyesítője *Juno, Deae reginae* (7907 és 7908, mindkettő muzeumunkban).

IOVI · O · M · IVNO
NI · REGINAE MI
NERVAE OMNI
BVS DIS IMMOR
TALIBVS
Q · AXIUS AELIA
NVS · VE · PROC
AVGG ET AELIA
ROMANA EIUS
IONI

p. C 238

Minervának egy oltárát birjuk: Ulpius Domitius Hermes Augustalis coloniae ornatus ornamentis decurionalibus testamento poni jussit. (1426). A másik az osztrói gör. kel. templom mellett 7918. E(ph. IV. u. 186).

MINERVAE · AVG
C · SEMPRON · VRBANVS
PROC · AVG

Minervae Aug(ustae)
C Sempron(ius) Urbanus
Proc(urator) Aug(usti)

¹ A Torna-család tulajdonában volt régi romhalmazt nevezte így a nép.

Apollo tisztelőitől Apulummal ellenkezőleg nem örököltünk át Sarmizegetusában felíratot. A tustyai gör. kel. templom oltárkövéül szolgáló 1423. sz. (melyet Mezerzius szerint 1516 szeptemberben szállítottak oda. Apolló domborművét (165. r.) Apulumból mutathatjuk csak be.

Diana. Itt a retyezáti vaddús erdőségek közelében a Diana cultus is virágzott (1418 muzeumunkban levő s 1841-ben kiásott felírat)

DIANAE SANCTAE POTENTIS (simae? Magnus v(otum) s(olvit).

9903. Lugoson. DIANAE AVG(ustae).

Nagyon sajtóságos a muzeumunkban ásatásunkból nyert oltárka is:

7961. DIANAE TARHARARUM NUMINI DICATUS VOTUM POSUIT.

Mars. Mars oltárkövei közül az 1433. sz. gr. Ariosti három marosi hajójával elpusztult s azért közöljük:

MARTI · AVG
PRO · SALVTE IMP
CAES · M · ANTONI p. C. 238/44
GORDIANI · PII
FELICIS · AVG
M · ANTONIVS
VALENTINVS
EQ · R · DEC M · APVL
SACERDOS ARAE
AVG · N
CORONATVS DAC
III DD

Silvanus. Az erdők, ligetek s a mezei gazdálkodás, állattenyésztés istene (166. r.) sok tisztelőt számított Sarmizegetusában is. Deo Silvano szólják legszívesebben (Szt.-Péterfalván levő 1441). Még egyszerűbben SILVANO(7921

Lugoson). A Daciában oly gyakori *S. Domesticus*: (Apulumban (1145—1151), *S. Augustus* (1146), *S. Sanctus* (1153) vagy *S. Silvestris et Dianae* (1154), *Silvano Domestico Deo Magno* (1152), *Deo Silvano Silvestri* (1155) jelzők Sarmizegetusában még nem fordultak elő.

Liber pater et libera mater. A vidámságnak, természeti erőnek képviselésére deli ifjú alakjában ábrázolt *Liber* és gazdagon öltözött deli nőt mutató *Libera* cultusát Daciában nagyon kedvelhették, mert szerte-széjjel mindenütt találkozzunk emlékeivel. Nálunk a Brazovay Elekné ajándékából

164. rajz. Jupiter szobra. A magyar nemzeti múzeumban. Hasonló töredéke Várhelyen a Jura-házban látható

épen a bukovai márványbányából előkerült domborműves tábla képviseli (7916. Ephem. IV. n. 434).

AVREL · ANNIANVS DEOLI
BER O EX SVO DEDIT

Érdekes a Goos Károly által a segesvári ág. ev. gymnasiumnak megszerzett oltárkő is (7919. Ephem. IV. n. 184.) (Jovi)et Neptuno (dis) Magnis sacr(um) (Philo)mus Augus(ti nostri adi)ut(or) tabul(arius) (votu)m s(olvit) (ibenter) m(erito), Várhelyről.

Serapis. Serapisnak nem akadt annyi tisztelője Sarmizegetusában, mint Apulumban. 7920. szám (Lugoson). Serapidi pro salute et incolunitate Imp. Caesaris.

Mercurius. A görög kereskedők *Mercurius* tiszteletét is meghonosították. Az 1434. számút Mezerzius majd Szamosközi a hátszegi templom falában látták. Onnan a templom újjáépítésekor az egyház ajándékából muzeúmunkba került:

C. IAVOLENVS MODESTVS
7 · LEG XIII GEMINAE = Centurio leg(ionis) XIII geminae
MERCVRIO · AVG · SACR
V · S · L · M

Az 1435. Nagy-Osztron a Csulay házban:

MER C. AVG
SACR
C · SEX · ATTA
PROSALUTE
FILIORVM.

Aesculapius et Hygia. *Aesculapius* tisztelete a Kr. u. 291-iki pestis után vált általánosabbá. De hogy azelőtt a híveik valának, daciai példák bőven igazolják. Különösen Apulumban volt népszerű istenség. Nálunk 1527 körül:

HYGIAE AVG
MIL · LEG VI
VOT · SOL

Szobrát is birjuk a 7896. felírral:

AESCET HYGIAE
P · AEL · THEIMES

Szentélyéből ástuk ki a 7897. Aesculapio et HYGIAE 7989 Aesculapio et HYGIAE 20 et hygiae.

Az 1417. (M.-Brettyén). Numini Aesculap et Hygiae (Aeila Venusta V(otum) s(olvet).

Az 1417a. Aesculap(i) pergam(inae) et Hygiae szenteli maga a flamen, vagyis a főpap.

AESCVL · PERGAM
 ET HYGIAE
 C · SPEDIVS HERMIAS
 FLAMEN COL · SARM
 POS

Fortuna. Fortunának még több tisztelője akadt. Az 1422. sz. a leg-
 régebbi várhelyi emlékek egyike, melyet Mezerzius másolt először. A gyula-
 fehérvári fejedelmi palotába vitetett feliratok közt látták Kovachocy Farkas, Opitz
 a Bethlen-tanoda tanára, valamint Szamosközy (Zamosius) Bongard. Végre
 Novák polgármester engedélyével sikerült muzeumunkba visszajuttatni. Fortuna
 istenasszony változó szeszélyét tehát az
 érdekes felirat is megszenvedte:

FORTVNAE
 REDVCI · LARI
 VIALI · ROMAE
 AETERNAE
 Q · AXIVS · AELIA
 NVS · V · E · PROC
 AVGg
 IONI

Ugyanez a procurator 1423. sz. már
 bemutatott oltárral:

IOVI · O · M · IVNŌNI REGINAE OMNIBVS DIS
 IMMORTALIBVS áldozott szintén 238-ban

Még érdekesebb a Brettyén látható
 1456. sz., melyben Q. Asius Aelianus.
 v. e. proc. Augg. mint patronusának hálál-
 kodik szintén 238 a főváros. Ő pedig
 fennebb 1422 oltárával valószínűleg a
 góthok betörésekor történt szerencsés
 visszatérését örökíti meg:

ORDO COL · SARMIZ
 METROPOL · PATRONO

1419. Totesdről Várady Ádámmal s onnan muzeumunknak. 1420
 (Malomviz) Fortunae Salute imp. 1421. (Totesden a Ponori birtokon nem
 találtam.) Fortunae praenestin(ae) Aug(ustorum) n(ost)rorum.

FORTVNAE
 ProSALVTE
 AugTORVm

Nemesis. A balsorsban vigasztaló, segítő *Nemesis*nek külön szen-
 télyt emeltek az amphitheatrum mellé számos fogadalmi táblával. Régebb-
 ben DEAE NEMESI REGIN(ae) ismertük (1438. Farkadinról Italtitzky a Tudomá-

165. rajz. Apollo domborműve Apulum-
 ból a gyulafehérvári Battyány-könyv-
 tárbán.

nyos Gyűjt. 1824. 10. füzet p. 35). A mi ásatásunk eredménye nem levén még feldolgozva, Apulumból mutatjuk be Nemezist.

Genius ordinis. G. loci. A geniusoknak egyesek és testületek áldoztak. A Genio coleg(ii) Fabrum (1424 múzeumunkba szállítva (Pestényből)

166. rajz. Silvanus Domesticus az ó-budai Aquincumból. (A magyar nemzeti múzeumban.)

GENIO ORD(inis), — 7905 az amphitheatrum közeléből múzeumunkba szerzett oltárkő:

oroszlán

GENIO DEC
XIII COLL ♂
FABR ♂
IIP ♂ SA

oroszlán

7906. (Ephem. n. 183.) A Genio libertorum et servorum szentelt oltárt Verantius levele tartotta fenn Mezerzius íratai közt. n. 161.):

GENIO
LIB E SERVORVM
P · PVBLICIVS
ANTHVS · TE PVBL.
CLETVS · D · D · D

Egyéb védszentek. Ép úgy találjuk kiváló személyek védő isteneinek (Numen) tiszteletét 1439 (most múzeumunkban) :

NVMINI ET PRO
VIDENTIAE imperatorum
SEVERI ET ANT (onini et
/ / / / / / / /

Sajátságos cultus-emlék az 1440. számú, mely Pogány Károly országgyűlési képviselő ajándékából múzeumunkat gazdagítja :

QVADIB(is)
CL · ANICe
TVS AVC G
SARMIZ
METROP
EX VOTO

Erre emlékeztet minket a Deutsch-Altenburgból vagyis Carnuntumból a 4441. cz. felíraton SILVAB ET QVAD RIBIS AVG SACRVM. (211-ből Gentiano et Basso Consulibus.)

Előkelőségek a helytartók, császárok jóvoltáért is gyakran áldoztak. Így múzeumunkban a főváros üdvéért emelt oltár látható Corp. III. Sapt. 7959.

167. rajz. Nemesis Apulumból. A gyulafehérvári Battyány-könyvtárban. Hasonlót bir múzeumunk a várhelyi amphitheatrum mellől.

PRO SALUT e col
DIC SARMizegetusae.

Isis. Egész Daciában s következőleg Sarmizegetusában is el volt terjedve Isis cultusa is, melyet pedig Kr. e. 56-ban a senátus eltiltandónak, babonának nyilvánította s melyet a triumvirek pártfogása Kr. e. 43-ban helyezett ismét vissza, hogy Tiberius alatt újabb üldözés tárgyát képezve, később annál nagyobb virágzásra emelkedjék úgy, hogy Otho Domitianus

Commodus, Caracalla, Alexander Severus császárokat is hívei közé számíthatná. A Mezerzius által lemásolt C. I. L. III. 1428. oltár szövege.

DEAE ISIDI
PRISCIANVS · AVG
COL · SARMIZ · METOP · E
AVRELIA FORTVNATA
LIBERTA · EIVS

C. I. L. III. 937. C. Jul. Metrobianus II. vir Col. Zarmiz. Sacerdos dei Aesculapi pont(ífex) q(uin)quennalis.

Magna mater, Cybele. A *Magna mater* ősalakja *Cybele* is tisztelőket talált nálunk s egyik szobrát muzeumunkba szállítottuk.

Asyr istenségek. Nagy népszerűségnek örvendhettek a Seleukidák kormánya által felujjított syr cultus istenségei is. Az apulumi feliratokban emlegetett *Syrii Diit* az 1881 nyarán társulatunk rendeletéből kiásott syr templom feliratában: Malagbel, Bebellahamon, Benefal Manavat néven váltak ismeretessé, a mint a Corpus Inscriptionum Latinarum III. kötetének Supplementumában 7954. szám alatt közölt dévai hírneves márványtáblánk mutatja:

Ϸ DIIS Ϸ PATRIIS
MALAGBEL Ϸ ET BEBELLAHA
MON Ϸ ET EENEFAL Ϸ ET MANA
VAT Ϸ P Ϸ AEL Ϸ THEIMES II VIRAL
COL TEMPLVM FECIT SOLO ET
INPENDIO SUO PRO SE SUIQ
OMNIBVS OB PIETATE IPSORVM
CIRCA SE IVSSVS AB ΨSIS FECIT
ET CVLINAM SVBIVNXIT

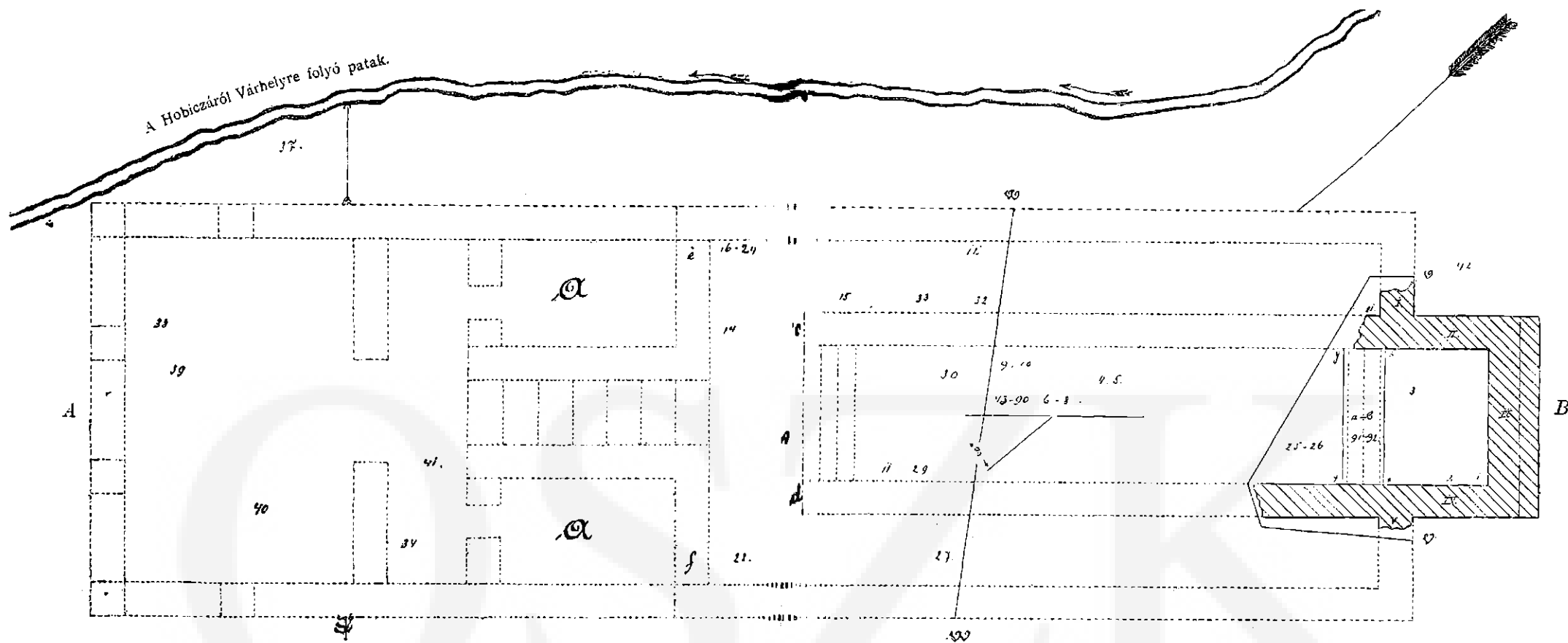
Gróf Kuun Géza¹ fejtegetéseiből kitetszőleg Malagbel azonos a semi *Bállal* valamint a lapidarius értetlenségéből *Belhamon* helyett kivésott Bebellahamon is. Goldzieher² a Benefatban *Penebal* = Bal ábrázata módosulását keresi. *Manavat* gróf Kuun Géza 1882 május 30-án tartott közgyűlési megnyitója szerint az ő s arabok szentháromságának egyike és a homályos holdat jelentő *Manat* transformatiója, míg Allat a ragyogó napot-e, Al'Uzza a kettő egységet jelentette. A Manavat nőnemű többese *Meni* sorsistennek, míg Goldzieher a Manat név szabályszerű többesét látja abban. Nöldeke³ tanár Al manaja többes appellativumot látja benne fatum, illetőleg halál jelentéssel.

Aelius Theimes, Sarmizegetusa polgármestere tehát a hold és napistenségek együttes alakjának templomát építteté meg, a mint azt 1881-ben

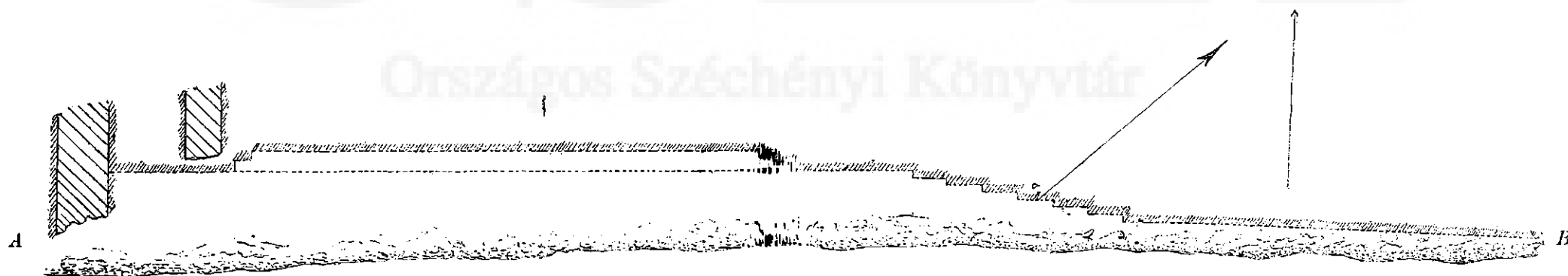
¹ Gróf Kuun Géza : A Hunyadm. tört. és régész társulat II. Évkönyve. Megnyitó beszéd 6 s köv. lapokon.

² Torma Károly : Arch. epigr. Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn. VI. évf. II. füz. 110. l. Neue Inschriften-jéhez adott magyarázat Goldziehertől.

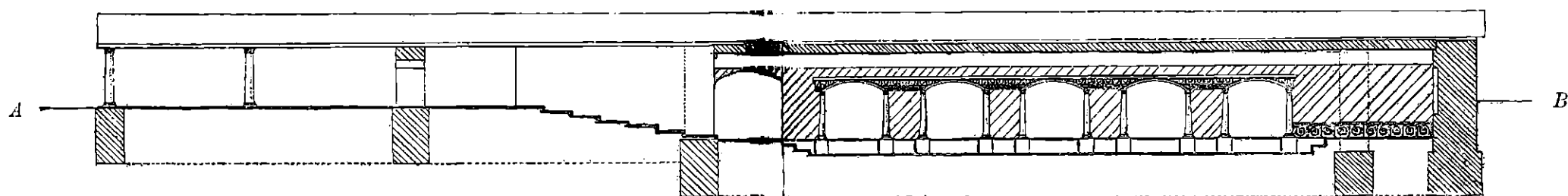
³ Ugyancsak a Torma : Neue Inschriften-jéhez fűződő magyarázatban.

169. rajz. A Hunyadmegyei történelmi régészeti társulat megbízásából 1881/82-ben Király Pállal készített kiásatott sarmizegetusai Mithra-szentély alaprajza. Király Pál restaurációs tervei szerint.

170. rajz. A sarmizegetusai Mithraeum hosszmetsete A—B irányban.

171. rajz. A sarmizegetusai Mithra-szentély valószínű hosszmetsete A—B irányban. Király Pál tervei szerint.

kiásott s azóta egész kis irodalom központjául szolgáló, a hazai isteneknek Diis patriis szánt templom dedicatiójából olvashatjuk, mely felirat egyúttal muzeumunk létesülésének alapkövéül is tekinthető, mert az lelkesített fel minket és buzdítá áldozatokra társulatunkat is.¹

Nöldeke Th. szerint Theimes palmyrai tulajdonnév nem nominativusa s genitivus *Θαιμῆ* Wadd. 2591; 2584; Sterret 641. A templom építető tehát, minden hihetőség szerint, palmyrai eredetű volt.

Ugyanezen templomban még | L
egy felirattöredéken kívül: | G 7956. Primitivos aug. libertus tabularius Prov(inciae) Dac(icae) Apulens(is) is fogadalmi táblával áldozott. (7955.)

Mindhárom felirat muzeumunkat díszíti. Míg a syr templom Várhely nyugati szélén a római városon kívül eső dombra épült, a keleti szélen is találtunk Malagbelre utaló felíratot. Ilyen a 7956. sz. (múzeumunkban):

d EO SOLI
mal AGBEL

Jupiter heliopolitanus. J. Dolichenus Commagenus. Jupiter optimus Maximus Heliopolitanus (a Libanon és Antilibanon közti *Heliopolis*ből) napisten cultusát felíratilag csak *Miciaból* (Veczel-Németi) igazolhatjuk. *Jupiter Optimus Maximus Dolichenus* vagy *Commagenus* a harciasság istensége (az apulumi 7761. sz. felírat szerint, azonban »syri negotiatores« Aurelius Alexander és Flavius házi istensége) felíratot ugyan nem nyert Sarmizegetusában (éjszaki Daciában Besztercze mellett Bítákon találtam oltárát); de a castrum délnyugati szögletében szentélyét megtaláltuk. Legalább a győzelem istennője és a mellette levő sas domborművei minden kezdetlegességük daczára reá utalnak. A III. századra átmenőleg keletkezhetett ez a szentély is szintúgy, mint a syr templom. (168. r. Jupiter dolichnus). szép táblája a tolnamegyei Kömlődről a n. muzeumban.

Mithra. E keleti istenségek közül Sarmizegetusában, mint Daciában egyebütt is legnépszerűbb lehetett a zoroastricus Mithra. »Midőn Mithrat, a világbíró megteremtém . . . az áldozatokra épen olyan méltónak teremtem, mint magamat Ahura Mazdat.«² Épen olyan nagy és hatalmas tehát, mint a nagy királyok örök istene. Csakhogy míg amaz a teremtés befejeztével mennyei lakásába elvonultan élő passiv lény: addig Mithra mindentudó, mindenható örök tevékenységű erőteljes ifjú. Az egekig érő *Hara* örök tavasztól környezett tetején épült fénylakából kél ki napfőlkelte előtt

¹ *Torma Zsófia*: Erdélyi Múzeum 1881. VIII. p 293. Torma Károly: Arch. epigr. Mithr. VI. p 109. n 6. p 109. n 41. Weber Vilmos: Hermannstädter Zeitung 1881. junius 4. Heinrich Mueller: Correspondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde VI. 1883. p 84. Studnitzka Archaeol. epigr. M. VIII. p 49. rajzban is. Király Pál: P. Aelius Theimes feliratai a Hunyadm. tört. és régész. társulat Évkönyve. Corp. I. L. III. Suppl. 7954.

² Westergaard Zendavesta Kopenhága 1852—54. Miherjast 1.

s a daemonokkal örök harcban él. Körülbelül Kr. e. 70-ben a tengeri kalózokkal szivárogtatott át Rómába, de csakhamar a legmagasabb körökig jut.

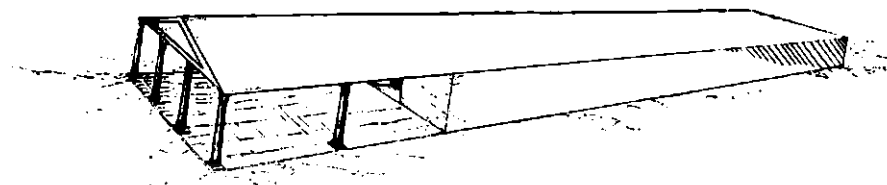
168. rajz. Jupiter Dolichenus a kömlödi bronzlemezen. (A m. nemzeti múzeumban.)

Daciába talán már Traianus hódító katonái hozzák be s lehet, hogy éppen a városépítő Legio V. Macedonica létesíté első szentélyét Sarmizegetusában.

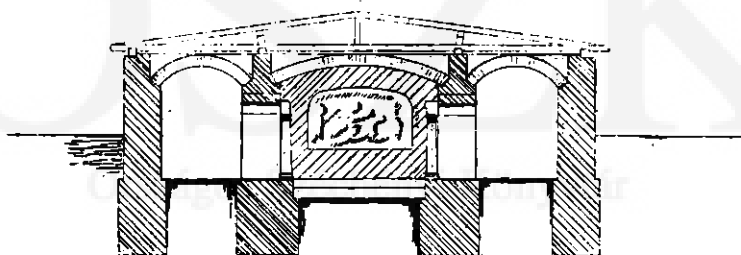
Leggyakoribb megszólítása *Sol invictus Mithra* s ennek Apulumban

a római cath. püspöki palota falában látható görög alakja, *Ἡλιὸς Ἀνεικητώ* (Corp. Inscript. Graecarum III. 6815 b. és C. 1. LIII. 1107). *Deus invictus, invictus deus, invictus patrius, invictus Mithras, deus invictus Milhras, Sol Mithras deus, deus invictus Sol* stb. képezik szokottabb jelzőit.

Sarmizegetusában több *Milhras* szentély létezhetett, mert az 1881-ben kiásott templom gazdag felíratkészlete előtt is számos fogadalmi-dedicatióját ismerjük. Szentélyünk a castrum déli falától 100 méternyire a hobiczai havasokhoz hajló emelkedésen, közvetlenül a patak mellett féküdt. (a 169. alaprajz, 170, 171, 172. hosszmetsetek.) Négy főrésze oszlott u. m. 1., a két lépcsővel mélyebb sanctuarium (lépcsői Klopotiván Baternay jegyzőnél), 2., azelőtt a templom egész szélességét átfogó hajó; s 3. és 4. jobb és

172. rajz. A sarmizegetusai Mithra-szentély valószínű homlokzata és fedélzete. Király Pál tervei szerint.

173. rajz. A sarmizegetusai Mithra-templom hátulsó földalatti szentélye a főoltárképpel.

baloldali oldalhajó. Az idegen tartománybeliek közül a két hedderhelmi (Germania), a dr. Kuzsinszky Bálint által kiásatott aquincumi s a Cumont F. által leírt második ostia tehetők leginkább párhuzamba. Szélességét 12.44, hosszúságát 24.88 s az előcsarnokkal 42.82 m. számította munkatársam, Király Pál. Hátsó részével föld alá mélyedve symbolizálta a cultus által kedvelt barlangot.¹ (173. r.)

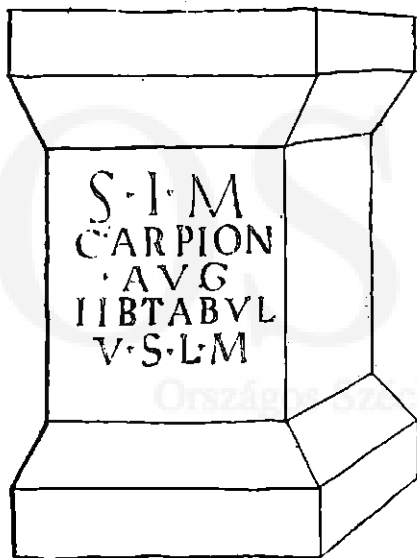
A sanctuarium hátsó falához támaszkodott a fél nagyságban bukovai márványból kifaragott főrelief. A levezető lépcsőzet előtt állhatott a hatalmas oltár, a pater patrus áldozatai számára. A többi relief a

¹ Király Pál: A Sarmizegetusai Mithraeum. Archeologiai Közlemények. 1886. évf. Kiadja a M. tud. Akadémia archeologiai bizottsága. Külön-lenyomat 1—129. lap. XXIII. táblával I. és II. tábla.

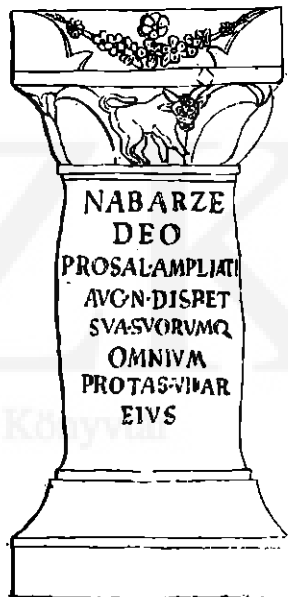
középhajó falai mellé sorakozhatott, mint Rákoson Sopronmegyében. A bemenőket a két oldalhajó választó falai elé helyezett Mithra szobor fogadható s az előcsarnokban a szokásos S(oli) I(nvicto) M(ithrae) dedicatiót mutató oltár. Az elhelyezkedés E—D és a bejáró éjszak felől történt. Oltárkövei, fogadalmi-táblái bukovai márványból készültek a megrendelők pénzerejéhez mért, művészi formában és kivitelben.

Főoltára: 7939. (Torma: Archaeol. epigr. Mitth. VI p. 105. n. 36. Király Pál: Archaeol. Közlemények XV. p. 25. n. 73. és VI. tábla n. 8.

S(oli) i(nvicto) M(ithrae)
Carpion
Aug(usti)
lib(ertus) tabul(arius)
V · S · L · M

175. rajz. A sarmizegetusai Mithra templom főoltára.

176. rajz. Nabarza isten oltára.

A dedikáló azonos az 1467. sz. (farkadini) sírkő Aug. lib. tabul., a ki fiainak sírkövet állított Sarmizegetusában. Apulumban pedig 980. Aesculapio és Hygiae áldoz, mint Aug(usti) lib(ertus) tabularius provinc(iae) (Da)ciae Apulensis.

G. I. L. III. Supp. 7938. Szép márvány oltár homlokzatán a bika alakjával:

Erdélyi Múzeum VIII. 1881. p. 297. Torma: Archeol. Mitth. p. 106. n. 42. Studnitzka: U. ott. VII. Jhg. tab. VIII. fig. 1. Király: P. 25. n. 72. tab. 6. 7. 9.

174. rajz. A sarmizegetusai Mithra-templom fő szobor-csoportozata, a dévai múzeumban. A bika háta mögött a gyümölcsfa egy oroszlánnal, mely talpát a kosfőre nyugtatja. A fa törzsén Király Pál által keresztény jelnek magyarázott 7 babszerű karczolat. E felett a hold mellkép-töredéke. A bika alatt kigyó és scorpio. A bikán térdelő ifjú jobbában épen dőlésre emelt tört tarthatott. A bika szügyére kutya ugrik. Jellemző a bika derekára erősített heveder.

Gróf Kuun Géza tanulmánya *Nabardat* az új perzsa nyelvben erős, hatalmas, hős jelentésűnek nyilvánítja. Az iráni és ind népeknek a Pamir fensíkjáról történt szétválása előtt *Mithra* barátotjelentett. A Rigveda III-ik hymnusa 61. versének vonatkozása szerint a hajnal egyik fiának Mithrának, mint a felkelő napnak új erőt ad s ez soha sem gyengülhet; míg

177. rajz. Fáklyás ifjút ábrázoló relief-töredék a sarmizegetusai Mithra-templomból. Szélén a holló, attól balra a hold képe.

második fia a lenyugvó nap mindannyiszor új csalódást szenved. Az ó-perzsáknál is Mithra az erő és hatalom istene volt. Az ó-baktriai mythológiában Mithra nevét *Nabarzaval* cserélték fel s a Mithrenes (Mithra oltalmába ajánltak) mintájára Nabarzenes jelzővel emlegették a *Nabarza* istennek ajánlottakat. S minthogy az ó-perzsa nyelv az ó-baktriai z-t gyakran d-vel cseréli tel, Nabarda (erős, hatalmas, hős) és így alakult *Nabarzára*.

És tudós elnökünknek sikerült azt is beigazolni: hogy a Mithras reliefeken látható két fáklyás ifjú (bonus puer = $\varphi\omicron\sigma\varphi\omicron\rho\varsigma$) szintén a főalak világo-
ság felderítő voltának ábrázolására szolgált.¹ (177. rajz szövegköre).

A fő cultus-csoporttól jobbra-balra fáklyás ifjakat ábrázoló szobrok állottak. (C. I. L. III. Suppl. 7922).

a.		b.	
Fáklyás ifjú.		Fáklyás ifjú.	
A szobor talpán.		puer cum face.	
CAVTO PATI · SAC	Sacrificum Mithraicum	Felírata alkalmasint a	/ / / / / / / / /
SYNETHVS · ADIVI sic!	bukovai márványból	Mithra szentély le-	/ / / / / / / / /
TABVL V · S · L · M	kifaragva. Az alakok	égése alkalmával a	/ / / V · S · L · M.
	ajour készültek.	márvány megoldódása	
		következtében a vég-	
		betűk híján olvasha-	
		tatlan.	

Torma: Arch. epigr. Mitth. VI. p. 106. n. 41. csak az első felíratot. Studnitzka: U. ott. VII. 206. tábla. V. Király Pál 27. n. 82. és táb. VII. 1. Szintén csak az első felíratot, míg a másodikat p. 27. n. 81. táb. VII. 2. Mithrának Cautus Patris titulusát Garrucci a perzsa *ghoda pataból* (mindenható isten, király) magyarázta. Gróf Kuun Gézának köszönhetjük a helyes megfejtést. A zend nyelv *Kāta* = (szeretett, kegyelt) hosszú *a*-jat *ā*-nak *ao*-nak ejtették ki s *ez au*-val azonosítható. Ilyenformán *Kata patiais* illetőleg *kaōta* (= *kauta*) *paitais* ($\vartheta\epsilon\omicron\varphi\iota\lambda\eta\varsigma$) felel meg *cautuspatris*nak, vagyis Mithrat Ahuramazda kegyeltjének nevezték. És a Miherjustból olvashatólag *Ahuramazda* jaratai közül őt szerette legjobban.²

Az oltárkép közepén Mithra küzdelme a bikával, a jónak a gonosz ellen folytatott harcát jelképezi szintúgy, mint az árjáknál a világosság istenének a sötétség ellen kell küzdenie, a semitáknál a fény és tűz istenségei a pusztító és perzselő istenségek ellen harcolnak s az egyiptomiaknál Osiris és Set majd meg Rah a sötétséggel örök harcban állnak. Mithra, mint a fény és világosság istene $\varphi\omicron\iota\beta\omicron\varsigma$ *Apóλλων*-nal is rokon s ő is a *Hara*-Berezaithi kopár, elhagyatott sziklájából emelkedik ki (a muzeumunkban látható petrogenes szobra) s kardot, buzogányt ragadva, pánczélt öltve indul Agra Maynius ellen. (178. rajz.) A bikaölés Heracles kretai bikaviadalának ismétlődése. Mithra dúshajú, erőteljes ifjú (Izdubar) újjatlan átkötött tunicát visel, lábszárán bő nadrág, lábán saru. Válláról a köpeny fellebben, a mint a lerántott bikára (Anu a *malum principium*) térdelve

¹ Gróf Kuun Géza: Nabarza istennévről. Keresztény Magvető 1882. évf. 1. s többi lapja. Ugyancsak az ő megnyitója a Hunyadm. tört. és régész. társ. II. Évk. 8. 1. Torma Károly: Neue Inschriften aus Dacia, Moesia superior und Pannonia inferior. Arch. epigr. Mitth. VI. p. 106. n. 42.

² Gróf Kuun Géza elnöki megnyitója 1882. május 30. a Hunyadm. tört. és régész. társulat II. Évkönyve 11. s köv. lapjain.

magasan tartott törét annak szűgyébe készlű mártani. A mozgalmas jelenetet kiegészítik a Mithras ellen támadó kutya és kígyó s a bikát maró scorpíó, a köpeny szélén ülő holló, a jobb és balról keresztbe tett lábakkal álló fáklýás ifjak. Az oroslán. A felső mező balján a *nap*, jobb felől a *hold* mellképe szokott lenni. A fáklýások egyike a *felkelő*, másika (lefordított fáklýával) a *lenyugvó* napot symbolisálja. A scorpíó az őszi csillagzat, mely a nap melegének fogytával tűnik elé, hogy Mithra fogyó erejét pótolja. (A mindent elperzselő Oriont is scorpíó öli meg.) A Mithra felé ugró kutya a Sirius (Orion kutyája), mely a legforróbb nyárnál tűnik fel (kutyánapok = dies caniculares). Vele együtt az oroslán, mely a földközi tenger partvidéki görögjeinél a legforróbb időszakot jelzi szintén.

178. rajz. A Hosszutelekről (Dorstadt) gróf Teleki Gusztáv ajándékából a dévai múzeumba került s eredetileg Apulumból vagy Sarmizegetusából származó négy Mitra oltárkép.

(Oroszlánjegyben áll a kánikulai nap). A kígyó pedig a megifjodás, az újjászületés jelképe. (Lásd a főoltárszobor és több oltárkép rajzát a 174. r.)

A fogadalmi táblák domborművei a mithra-cultus testületi próbáit s részben még ismeretlen symbolumait illusztrálják. Első fokozatba tartoztak a hollók (coraces), másodikba a titkosok (cryphi), majd a harcosok (milites), a kiknek a barlangban kardot és koszorút nyújtottak át, melyet a szertartásvezető myst »Mithra az én koronám« mondással fejére illesztve levett s (179. rajz.) többé koszorút nem viselhetett. Az oroslánok (leones) fokozatába beavatottak nyelvét, kezeit mézzel illették, hogy minden gonosztól távol maradjanak. Majd a grádus Persicus azután a Heliodromus s végül az atyák (Páter) fokozata, kiket sasoknak, solymoknak is neveztek, a kik együttal papok is valának, bár a sacerdotis publici populi Romani testü-

letébe fel nem vették őket. E 7 fokozatot a milites kivételével felíratilag igazolhatjuk. Minden fokozat élén vezető pap állott s a felavatások legkivált tavasszal történtek, mikor a mystek fokozataiknak megfelelő jelvényeket (így a coriaceusok hollót, a leontikák oroszlánt, a cryphiusok griffmadarat) viseltek köpenyeiken, s a barlangon kívül Mithrát körül hordozták. A mint látjuk a keresztényeknél a Szt.-György-cultus emlékeztet a Mithrára.

179. rajz. Mithra-tábla próbajelenetekkel Sarmizegetusából.

Sarmizegetusai Mithra-szentélyünk 31 felíratot szolgáltatott számos fogadalmi táblával együtt, melyek közül egyet épen keresztény monogrammal (chrisma) a beszállítás közben a temesvári muzeumba vitt Niamesny (180. szövegbe) ügyvéd, kettő pedig a lugosi gör. cath. püspöki palotába került. A Mithraeum tüzetes monographiáját Király Pál írta meg s gróf Kuun Géza előszavával az Archaeologiai Közlemények XV. kötetét tölti

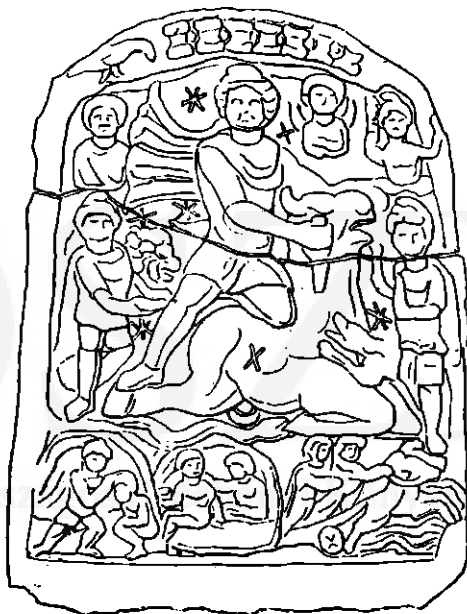
ki, illusztrálva az összes faragványokat is. Ebből bő kivonatot közölt Király Sarmizegetusáról az *Athenaeum*-nál megjelent, valamint a Szabó Ferencz német-eleméri plébános Földrajz-Történelmi könyvtára XLVII/VIII. két kötetéül kiadott Dacia Provincia Augusti-ja I. köt. 319—372. I. s a mithraeum leírása 134—151. lapján.

Felírataink az előrebocsátottak után

a C(orpus) I(nscriptionum) L(axinarum) Supplem. DACIA III. kötete szerint még következő Mithra- emlékek említendők várhelyi ásatásunkból : 7923. Mithra-csoport.

AVR THEOF EX VOTO

(Torma Károly : 102. n. 12. ; Studnitzka : 207. n. 2 ; Király Pál : */v. 30 n. 93. táb. XI. 1. Aur(elius) Theof(ilus) et Castor decuriones municipii

180. rajz. Mithra-tábla, alul próbajelenetekkel, jobbra s balra fáklyás ifjakkal, felül a sziklából kikelő Mithra (petrogenes) s a nap, hold és holló képén kívül a keresztény jellel (chryisma), Sarmizegetusából. Jelenleg a temesvári múzeumban.

porol(issensis) Aurel. C. fil. Pap. Valentino dec. col. Sarmiz metr(opolis) aedilius II. verali(s) et q(uin)q(uennalis) praef. colleg(ii) fabr(um) patrono eorundem emléket állított Várhelyen. (Lásd Mezerzius gyűjtésében.)

7924. A lugosi gör. kath. püspöki palotában. Mithraeum.

SEVERVS AVG · LIP cautoꝑ ATI

Torma : 108. n. 44. ; Studnitzka : 207. n. 3. ; Király : 31. n. 94

Goos Károly : Arch. epigr. Mitth. I. p. 123. ; így közölte :

SEVERVS AVG LIPO.

7925. Mithra-csoport.

AE LIVS NEPOS VOTVM RETulit.

Torma : 102. n. 32.; Studnitzka : 207. n. 4., Király : pi 34. n. 100.
tábla X. 1.

7926. Mithraeum.

LONG · SALARA · EXV · POSXT

Torma : 102. n. 16. a. 103. n. 20.; Studnitzka : 208. n. 5.; Király :
32. n. 96. táb. XI. 2

A C. I. L. XI. 3007. medicus salararium civitatis fordul elé.

7927. A lugosi gör. kath. püspökségnél. Mithraeum

AVRELIVS VALENTINVS
EX VOTO P OSVIT

Torma : 108. n. 43.; Studnitzka : 208. n. 8.; Király : 32. n. 95.

7928. Mithraeum.

E ΕΡΕΝΤΙΑ

Torma : 102. n. 17.; Studnitzka : 208. n. 10.; Király : 38. n. 109.

7929. ΝΓΙΣΑΜΠΟΥCY Torma : 106. n. 37. négy részletben, Studnitzka
a darabokat összerakva 209. n. 13.; Király : 38. n. 111.

7930. Mithraeum.

CASS : MAXIMVS AVG · COL · SARM · M
VLP · CAIVS · PR^o SAL · SVA · EX : V · POS

Torma : 102. n. 13.; Studnitzka : 210. n. 19; Király : 41. n. 113.
táb. XII. 4.

7931. Mithraeum.

NVS EX V · POS

Torma : 103. n. 15.; Studnitzka : 210. n. 20.; Király : p. 43. n. 117.
áb. XII. 3.

7932. Mithraeum.

<i>a.</i>	<i>b.</i>
DE	
IVLIVS N	PRISCVS

Torma : 103. n. 24. (a) 104. n. 29. (b); Studnitzka : 216. n. 32.
Király : p. 49. n. 103. tábl. XVI.

7933. Mithraeum.

S · N C · SPEID VALEIANVS · AVG COL DD Sic!

Torma K. : 103. n. 18. et 193. n. 2'1. a. 104. n. 31.; Studnitzka : 216.
n. 33. táb. VIII. fig. 2.; Király : 52. n. 132. táb. XVII. 2.

7934. Mithraeum.

<i>a.</i>	<i>b.</i>
COL VL · P	V

Torma : 103. n. 19. és 104. n. 27. (fr. *a*) és 103. n. 23. (fr. *b*);
Studnitzka : p. 218. n. 34; Király : 33. n. 133. és táb. XX. (fr. *a*) és 65.
n. 183. (fr. *b*).

7935. Délmagyarorsz. tört. régészeti társulat temesvári muzeumában. Mithraeum.

* vagy X Krisztus monogramja hétszer a Mithra-csoport körül bevésve. Torma: 144. n. 30.; Studnitzka: 218. n. 30. táb. VII. fig. 4.; Király: 45. n. 125. tábl. XVIII.

7936. Mithraeum.

a.	b.	c.
S · I · M	ERV	V · L · P

Torma: 103. n. 22. (fr. c) p. 104. 25. (fr. a), 106. n. 39. (fr. b); Studnitzka: 219. n. 38. a c és töredéket összeillesztve; Király: 25. n. 74¹/₈ és 56. n. 139. tábla XXI. n. 2. (fr. b adva hozzájuk).

7937. Mithraeum.

a.	b.
T GAIVS	VS EX v. p.

Torma: 104. n. 28. (fr. b), n. 30. (fr. a); Studnitzka: 221. n. 41 fig. 41.; Király: 59. n. 144. tábla XXIII. n. 2. 7938. és 7939. fentebb közölve.

7940. Márvány oszlop a főoltár mellől (181. rajz).

Erdélyi Múzeum 1881. p. 298.; Torma: 105. n. 34.; Király: p. 24. n. 63. a, b tábla VI. 1.

7941. Az előbbinek párja: M. Ulpius Victorinus et Maiv dec(uriones) col(onial) Sarmiz(egetusae) Metrop(olis). (182. rajz).

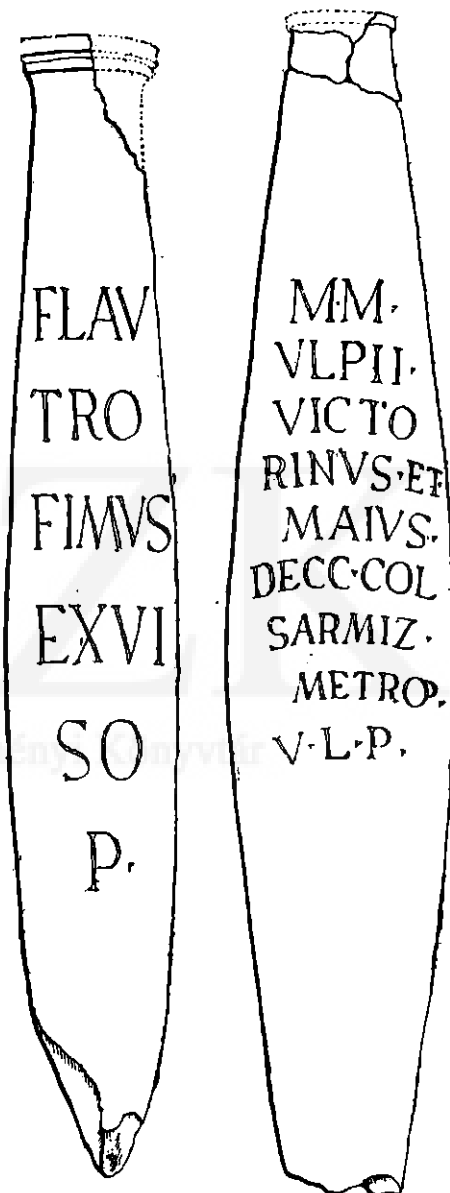
Erdélyi Múzeum 288.; Torma K.: 105. n. 35.; Király: 24. n. 64. a c és tábla VI. 2. A B. I. LIII. 1519. M. Ulpius. Victorinus sírkövét gr. Massigli jegyzette fel először Klopotiváról s Ariosti gr. Bécsbe vitette.

7946. IM

Torma; 106. n. 38.; Király: 66. n. 182.

7947.

AECOLon

181. rajz. Felírtos márványoszlop a sarmizegatusai Mithra-templomból.

182. rajz. Fejedelmi oltárkő a sarmizegatusai Mithra-templomból. Mindkettő múzeumunkban.

Torma: 102. n. 11.; Király: 65. n. 181.
 7948. IV Torma: 106. n. 40.; Király: p. 25. n. 76.
 7949. Vida János házában Várhelyen.

SOR
 INAE
 S · VIL

Téglás G.: Arch. epigr. Mith. IX. 240. n. 13. és XI. 236. n. 9.
 7950. ALX
 VIS

Torma: 102. n. 14.; Király: 25. n. 75.
 7951. DI m?

Téglás Gábor: Arch. epigr. Mith. VIII. p. 52. n. 4.
 7952. (Ephem. IV. n. 187.) Verantius jegyzetei Mezerzius másolat-
 gyűjteményéhez. n. 162.

SOLI · INVIC
 L · DOMITIVS
 PRIMANVS
 V · S · L · M ·

Ez utóbbi természetesen régibb Mithraeumhoz tartozik. A C. I. L. III. Suppl. 7953. sz. Studniczka után tévesen helyezi Várhelyre múzeumunk egyik Mithra-töredékét: L · VAL · EVTR · apelus?, mert azt Veczel-Németiből, vagyis Miciából szereztem muzeumunknak, a hol e szobortöredékből következtethetőleg szintén nagy Mithraeum létezhetett. Várhelyen 1856-ban is felmerült egy Mithras oltár. C. I. LIII. 1436.

SOLI · IN
 VICTOM
 ITRAEANI
 CETO & HER
 MADIO
 VOTVM
 SOLVIT
 L & M L(ibens) M(erito)

Az érdekes és Ackner-Müller felíratgyűjteményében Várady Ádám után 800. sz. alatt közölt oltárt hasztalan kerestem Várhelyen.

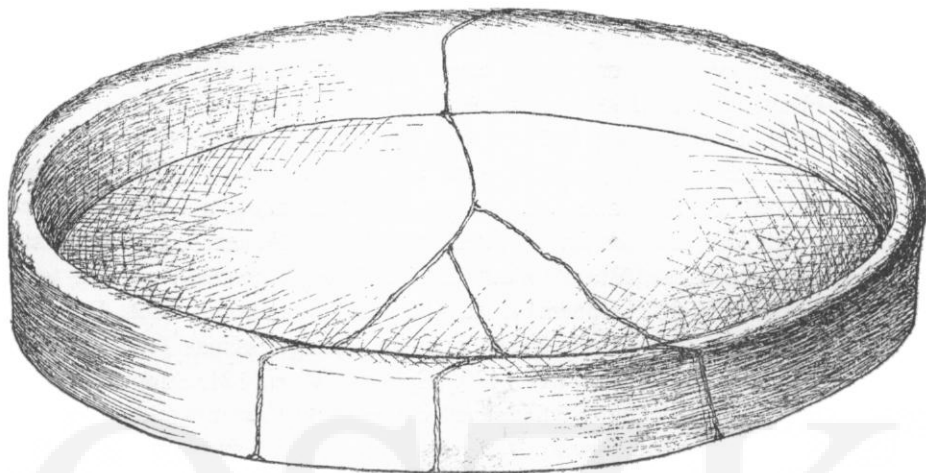
C. I. L. III. 1437. előbb báró Nopcsa László főispánnál létezett s Neigebauer által (p. 41.) onnan lemásolt (Fodor Vol. I. tábla 66.) fogadalmi tábla utóbb Spányik József járási orvoshoz jutott volt. Jelenlegi helyét nem tudjuk.
 Felül Sacrificium Mithraeum.

pro salute M LVCCEI · FELICIS PROC
 lib ei S · VOTVM

Végül 183. rajzon egy áldozati tálat is bemutatunk. A szebbek azonban márványból készültek.

Pluto és Persephone. Pluto és Persephone cultusának emlékeit több relief-táblával igazolhatjuk; de felíratát nem találtuk.

A temető. A Várhelyről Osztro felé vezető hadi út mentén, tehát a coloniától keletre sorakoztak a síremlékek, melyeknek díszét nagyszerű faragványok és sírfeliratok illusztrálják. A járókelők e síremlékek között haladtak, Dacia felé s muzeumunk egyik sírköve üdvözlí is a vándort *Ave viator!* Fájdalom, e sírhelyeket a barbárok vadsága annyira feldúlta, hogy ép

183. rajz. Áldozati tál a sarmizegetusai Mithraeumból.

sarcophag, szobrászati mű igen ritkán akad, sőt még a feliratokat is kegyetlenül megrongálták. A lakosság vagyoni viszonyaihoz mért pompával adózott halottai emlékezetének. Az innen 16 kilométerre eső bukovai márványbánya szolgáltatja a becsesebb faragványokat, feliratokat; de a kiskaláni (Aquae) mészmárga és az aranyi (Petris) augitandesit-faragványok is gyakoriak. Szegényebb emberek, katonák téglából összerakott sírokban nyugsznak. (184. rajz.)

184. rajz. Fedélcserpekből összerakott sírláda.

Egyszerűbb sírköveken az elhunytat istennek (Dis manibus) ajánlják a hátramaradtak s nem egyszer jelzik állását, rangját, érdemeit, és megható szavakban vesznek tőle búcsút. Így a 7980. (Ephem II. 437. Farkadinon M. Ulpius Martialis veteranus et decureo coloniae Sarmizegetusae metropolis coniugi carissimae. A szintén Farkadinon látható 1469. sír-

kövön Fortunatus a páratlanul kedves nejétől búcsúzik, a kit örökös sem követ Incomparabili feminae coniugi carissimo. H(oc) M(onumentum) H(eres) N(on) S(equitur).

A Szamosközy által a gyulafehérvári káptalannál látott 1537. számú síremlék Vergilius Aeneisenek I. ének 253. sorával kezdődik:

Hic pietatis bonos haec sunt pia dona mariti, cui multum dilecta ego fui ego Marcellina pro merita Cernis quae mihi solus coniux Aelius eoque (etiam) post oblitum memor amoris dicat. Elvász tőlem, férjem Aelius volt, ki holtom után a szeretet emlékét szenteli nekem. — Carpion a legkedvesebb fiát gyászolja (1467. Farkadinon). Julius Valens és neje a legszerencsétlenebb szülők gyanánt siratják fiukat, a XIII. legio katonáját és librariusát (1477. Bonfin által Mátyás idejében másolva). Terentia Hermione a legboldogtalanabb anyja (1492. gróf Ariosti Naláczról a bécsi csász. udvari könyvtárba szállíttatá), mater infelicissima. A pestenyi ev. ref. templom padlóköve (7982. Ephem II. u. 436.) filio pientissimo szol. Bubalus a legártatlanabb leánya után kesereg: filiae innocentissimae (1527. a régi gör. templomban Várhelyen). Az 1470. (Ephem. IV. n. 181. Supplem. 7974. a pestenyi gör. keleti templom) filiae carissimaenek; a muzeumunkban látható 7985. sírkövet, filio dulcissimo et pientissimonak vala szentelve. Cerninius Quintus a leggyöngédebb nővérnek (1513. Mezezius másolata), C. Julius Rusticus a legdrágább anyja, fivér és feleségnek (1525. Tustyán, a Simén-féle jószágon), matri fratri et coniugi carissimo, Castor és Theophilus amico fidissimo leghivebb barátjuknak (1495. Mezerius másolata) emlékét gyászolják.

Sarmizegetusa helyhatósági élete és szervezete.

Sarmizegetusa is curiákra vala osztva s idáig XIII decuriát jeleznek felirataink. Közgyűlésein a legidősebb *duumvir* elnökölt. A városi képviselőlet vagy *ordo* szervezkedéskor a telepések egy *tizedéből*,¹⁾ később a hivatalviselt *egyénéből*²⁾ és a *duumviri quinquennales* által a megállapított vagyoni minimum alapján (Comoban pl. 100 ezer sestertius = 10 ezer frt) lajstromba foglalt polgárokból állott. A III. század közepétől megszorították a jogosultságot s az *ordo* tagjai életfogytiglan viselik méltóságukat, hacsak vagyoni helyzetük a lustrum alkalmával, mint a mi virilistáinkkal is történik, akadályul nem szolgált. Még *Julius Capito*, a többször emlegetett vámbérlő is kitüntetésnek veszi Sarmizegetusában decurialis választatását.

Az *ordo* teljes joghatállyal intézte a város és vidéke (*ager*) összes közügyeit; ² rendelkezett a vagyoni kérdésekben, gyakorolta a gyámhatóságot,

¹ Digesta L. 16. 239. §. 5. C. C. 1. LV. 532. prout qui meruissent vita atque censu per aedilitatis gradum in curiam nostram admitterentur . . . Tergest.

² Dig. L. 9. 5. Quod semel ordo decrevit non oportere id rescindi; nisi et cauea id est, si ad publuam utilitatem respiciat rescissio prioris decreti.

ellenőrizte a tisztviselőket, határozott a kitüntetések, szobrok felett. Egyetlen *decurio* kivánságára összehívandó volt a közgyűlés; de a tagok kétharmada ad a tanácskozásra jogosultságot, felülvizsgálatot és ellenőrizési jogot csakis a helytartó gyakorolhatott a közgyűlés ténykedésével szemben.

A coloniák tisztviselői két *collegiumot* alkottak, u. m. *duumvirek* és *aedilisek* collegiumát, kik után a *questorok* következtek. Sajátképi magistratust a *duumvirek* képeztek. Ők elnököltek az *ordo* és választó gyűléseken, gyakorolták a polgári biráskodást. Olyan tekintélyes város mint *Sarmizegetusa* számosakat is büntethetett duumvirjei között, csak hogy azok helyettesítették magukat. Így a farkadini gróf *Lónyay* udvar feliratai között. (1503.)

Q. JANVARIO. Q. F.	Q. Januario q. f.
COLLINA. RVFO.	Collina Rufo.
TAVIO. FLAMINI.	Tavio flamini.
Q. Q. PRIM. PRO. IMP.	Q(ín)q(nennali) primo pro imp(eratore).
ORDO. COL. VLP. TRAI.	Ordo Col(onia) Ulp(ia) Trai(ana)
DACIC. SARMIZEG.	Dacic(a) Sarmizeg(etusa).

Ugyancsak a farkadini feliratok közt találjuk (1497.) *Antonius Pius* helyettesét M. Comminius Quietus pontifex coloniae, M. Comin(io) M. f. Pap. Quinto pontif(ici col(oniae) Sar(mizegetusae) et prae(fecto) q(uin)-q(uennali) pro *Antonino imp(eratore) patr(ono)* coll(egii) fab(rum) eq(uo) p(ublico) ordo col(oniae) ob mer(ita) ipsius.

Sarmizegetusa duumvirjeiből ismeretesek még C. I. LIII. 1209. *P. Aeilus P. filius. Papiria Strenuus equus publicus* 1369. (Maros Németiben) *Rufinus II. vir. coloniae*, 1472. (Szászvároson *II. viralis Col. Sarmiz.* 1482. (most Zámon lévő feliraton). *Probius* II. viralis item *quinquennalis*, aki a tér felét sajátjából 50 ezer *sestertius* (5000 frt.) árán kiköveztette. 1490. (Farkadin) *Antonius Rufus* 1491. (gr. Ariosti által Óralja Boldogfalváról; Bécsbe szállítva) ugyanaz nejeének szentelt siremlékével, 1495. *Valentinus decurio coloniae Sarmiz. Metropolis. aedilis II. viralis* stb. (239 után). 1496 a zeykfalvi templomban lévő felirat C. Clod. *Secundinus* II. viral. Coloniae nejeének szentelt siremlékkal; 1498 (Demsusról gr. Ariosti Bécsbe vitte). *C. Spedius Clemens* (nejeének sirkövén). 1509 (most Zámon) M. Proc. M. Til. II. vir et flamen item sacerdos arae aug. 1520 sz. *M. Ulpinus Restutus*.

Az *ornamenta II. viralia* kitüntetést a malomvízi Kendeffy kastélyban látható 1493. felirat szerint Sex. Attius Secundinus nyerte.

A duumvirek mellett az aedilisek a közegészség, közrend, biztonság őreiként gondozták a közmagtárakat (*annona*) is. Az 1398 egy aedilis sirköve Szászvároson, 1495. (fenn már idézve mind későbbi II. vir) 1517 *P. Vibidius f. Valentinus aedilis*, aki a megtiszteltetést valami építkezéssel hálálta meg. A *quaestor* a város pénztárosa, jövedelmének kezelője. Az 1485. (Ovtron lévő) feliraton *L. Val. Rufus veteranus leglonis XIII. g.*

et beneficiarius consularis decurio coloniae quaestor II. vir. 1484. (Farkadinon). *M. Ulp. Gem. praef. Coh. q. q. II. vir. qu(aestor) dec(urio) col(oniae) ordo colo(niae) ipsius.*

A *decuriok* a *quaesturával* kezdték pályájukat s csakis fokozatosan haladtak előre. Kiváló egyéniségek azonban kivételesen is megnyerhették a *quaestorius*, *aedilicus*, sőt a *quinquennalis* titulust is s ezzel a *duumvirségi* jogosultságot. Előkelő családok fiai mindjárt ilyen tiszteletbeli minőségben léptek szolgálatba, de legalább díjtalanul viselték tisztüket is.

A tisztviselők vagyoni felelősséggel tartoztak még elődeik elfogadott tényeiért is. A *duumvirt* 200 ezer *sestertiusig* (20 ezer *frt*) vonhatták felelősségre saját tévedéseikért és 10 ezer *sest.* (1000 *frt*) lakolt a *decuriok* határozatainak téves megváltoztatásáért, sőt bármely más törvényáthágásért. Így *Genitiva Juliaban*,¹ 100 ezer *sest.* (10 ezer *frt.*) fizetett. Esküjük is nagyon szigorú volt. *Malacca* város szabályzatában pl. egy ilyen eskü olvasható: *Esküszöm Jupiterre, Divus Augustus, Divus Claudius, Divus Vespasianus Augustus, D. Titus Augustusra, Domitianus császár Geniusára, Házi Istenemre; hogy megteszem, mit a törvény értelmében tennem kell, és sem magam nem teszek ellene család- vagy rossz szándékból sem másoknak nem engedem ezt tenniük.*²

De azért a hivatali tekintély és befolyás vonzereje mégis akkora vala: hogy a fenn hivatolt feliratból kitetszőleg, a midőn *T. Varennius Probus duumvir és quinquennalis* 50 ezer (5 ezer *frt*) *sestertius* kikövezteti a főtért tetemes közadományokkal, hálálják meg e tisztességet. Még az egyszerű választási jog öröme is 2–3000 *sestertius* voltak képesek áldozni a közczélukért.

Épp oly fontos vala a *papi* rend, a kik szintén a népgyűlés választása alá tartoztak. Közterhek alól mentesítették őket; de fegyelmi uton állásukat el is veszíthették. Legnagyobb tekintélyt a *pontifexek* élveztek. Az 1473. sz. (Osztroi gör. kel. templom falkerítésében) *Cominius Celerinus pontifex coloniae eq. r. tribunus legionis* siremlékét *Cominus Quintus pontifex et q(uin)q(ennalis)* állíttatja. A Farkadinról már említett 1497. feliraton *M. Comin(io) M. f. Pap; Quinto pontifici coloniae Sarmizegetusae et praefecto q(uin)q(uennali)*, aki a császárt helyettesíté, az *ordo »ob merita«* emléket állíttat. Ugyancsak sirkövén (1513.) a *pontifex titulus* ismét első helyen áll.

Az egyes istenségek cultusát a főpap mellé rendelt *flamenek* vezették, a kik szigorú fogadalmat tartottak s mindig hivatali jelvényükkel tartoztak megjelenni. Utközben hadsereget, munkás személyeket tisztátalan tárgyakat, állatokat (kecske, kutya, ló) látni tilos vala, lóra nem ülhetett, ruháit csak fibulak tarthaták össze stb. Még ágyát is oltárnak nézték s mindig ajándékokkal telt edényt helyeztek eléje.

¹ Genetiva Julia Art. 132.

² Malacca Art. 39.

S habár ezen állással fizetés nem járt, annak nagy tisztességeért egyesek egész vagyont áldoztak. Így q. *Aurelius Tertius* 142-ben az 1448. sz. felirat szerint »ob honorem flaminii 80 ezer sestertiust (8 ezer frt.) ajándékoz az *annonának* s a gróf Teleky Árpád naláczai parkjában látható szép siremlék szerint (C. I. LIII. 6269 suppl. 7981) haláláig meg is tisztelték ezzel a méltósággal. *Varenius Pudens flamen, Coloniarius* római lovag és cohorsparancsnok a már idézett 1482 számú feliraton látható 50 ezer sestertiussal kikövezteti a város főterét. *T. Varesilius Sabellianus* (a gr. Ariosti marosi szállítmányával elveszett 1198. számú sírkő szerint) egyuttal *flamen Laurentinus item flamen col. Sarmiz. decurio coloniarius Sarmizegetusae et Apuli egregius virként végzi Apulumban pályafutását*, 1417 a. C. *Spedius Hermias fl. col. Sarm. Aesculap és Hygianak* szentélyt állított 1486. (most Zámón Quintilianus római lovag nyugalmazott katonatiszt et *flamen coloniae Sarmizegetusae quinquennali coloniae supra scriptae decurioni municipii Apulensis patrono municipii Porolissentis stb.* Az 1398. sz. felirat Szászvárosra (Schustergasse 165.) került felirat flamenje is Sarmizegetusára tartozik. A farkadini 1503 q. *Januario q. f. Collina Rufo Taru flaminii q(uinq(ennali) prim(o) pro imp(eratore)* ordo coloniae. Az 1509. (Zám) M. Proc. M. Til. II. vir et flamen. A most Schwechatra Bécs mellé Walterhez került 5270. lényegileg az előbbi flamen sírköve, aki *aedem augustalibus pecunia sua faciendum instituit*, melyet azonban fia és örököse fejezett be.

M. PROC. M. FIL. PAP. NICETA.
 IIVIR. ET. FLAMEN. COL. SARMIZ.
 ITEM. SACARD LAVRENTIVM.
 LAVINAT. AEDEM. AVGVSTALIBVS.
 PECVNIA. SVA. FACIEND. INSTITVIT.
 EANDEM. M. PROCLVS REGVLVS.
 DEC. COL. EQ. PVBL. FILIVS. ETHEREs.
 ESVI. PERFECIT DEDICAVIT.

Minden fontosabb vállalat jóslásokkal vevén kezdetét az *augurokat* sem nélkülözhatték s az 1209. P. *Aelius P. filius Papiria strenuus I. sacerdos arae Augusti augur et II. vir coloniae Sarmizegetusae augur coloniae Apuli decurio col. Drobetorum patronus collegiorum fabrum centonariorum et nautarum conductor pascu Salinorum et commerciorum emliti Apulumban.* Rajta kívül még 1141. P. *Ael. P. F. Tabianus Augur pontifex quinquennalis Decurio coloniae Sarmizegetusa Decurio coloniae Napocae Augur coloniae eiusdem Decurio municipii Apuli* ismerjük meg.

Régibb iróink a várhelyi feliratok összes lelőhelyét Sarmizegetusa kerületébe sorolták. Maga a tulajdonképeni város azonban a mai Várhely egész területét s onnan ki keletnek még egy fél kilométernyit foglalt el. A Klopotivára vezető utig sem haladtak épületei, sőt még a temető is azon belül maradt. Városunk hatósági köre azonban Hunyadmegye egészére kiterjedt s 2 pagus u. m. pagus

Aquae és p. Micia, valamint Germizara, Petris Felső Városviz castrumai, a többi castellumokkal és vicusokkal, Sarmizegetusa külső területeit képezték. Ezen községek élén Sarmizegetusa decurióit találjuk, de a coloniák ordoinak mintájára szervezett községi képviselőt szótöbbséggel intézte ügyeit (*Pagi sententia és pagi decretum* C. 1. LIX. p. 788; *pagi scitus* C. 1. LX. 3772, 3783. C. 1. LV. 4148.) Előjáróikat évente választják (Testus p. 371. *magistri pagi quotannis* fiunt) patronusokat keresnek (Cicero pro Domo. 28, 74; pro Sest. 4, 9. C. 1. LIX. p. 788.), közbizalommal bírnak (C. 1. LIX. 1618. *paganis communibus pagi Lucul . . . porticum cum apporitoris et compitum a sol pecunia sua fecerunt*) s a költségvetés, adószedés, játékok rendezése. (C. 1. LVI. 3823. *qui haec loca ab pago montano (redempta) habitant*. C. 1. LIX. 3173. *senatique consilium fecitque (?) ut ei pequam populo pagis retribuerunt? A pagus előjárója magister vagy praefectus és nálunk nem találkozunk a lakosság nagyozására utaló illetéktelen aedilis titulussal.*

A Sarmizegetusában állomásozott tartományi procuratorok.

Dacia inferior procuratoraiából a két kerületre osztás idejéből feliratilag a következők váltak idáig ismeretessé.

1. Plautius Caesianus a zsuppai (Fibiscum) katonai elbocsátó levél szerint 129-ben *sunt in Dacia inferiore (sic) sub Plantio Caesiano*. Domzsewsky szerint nem annyira *legatus* mint inkább *procurator cum iure gladii* lehetett (Rheinisches Museum 1893. 243. lap) és *Noricumban* (C. 1. III. 5177.) *Marcus Aurelius* alatt szintén ő szolgált volna.

2. T(itus) Claudius a vöröstoronyi szoroson kívül a romániai Bivolari falunál Tocilescu bucaresti tanár által 1890-ben talált feliraton (133-ból Kr. u. Arch. epigr. Mitth. XIV. 13.) *Suri sagittarii* sub Tito Claudio procuratore Augusti. *Dacia* helytartója akkor *Cn. Papius Aelianus* volt.

3. T. *Desticius* T. f. *Claudia Severus* Corp. V. 8660. Dessau 1364. Concordia Supplen. 1227. C. V. 1189. 1887. Felső Italia Concordia városából eredt *premus pilus leg. X. geminae* (Painnia superior, majd *subpraefectus vigilum*) Rómában 160-ban *procurator Augustinus* prov(iciae) *Daciae superioris*; később pr. *Cappadociae, Ponti mediterranei et Armeniae minoris et Lycaoniae Antiochianae*; majd pr. *Augustorum provincinae Raetiae* (106. Kr. u. egy Regensburgban talált katonai elbocsátó levélen Ephem. II. p. 301. p. 462. n. 6). Onnan pr. *Belgica* és a két *Germania*. Mellékesen *flamen divi Hadriani et pontifex Concordiában*, a hol az *Exercitus Rhaesuis* 3 aljának altisztjei (*decuriones*) tiszteletére emléktáblát állítottak. *Concordia* is paronásának nevezi. Ritka eset, hogy *primipillus* a pénzügyigazgatásba emelkedjék (Mommsen Staatsr. III. 500. 1) *Procuratorok a Dacia* hármasságát követő időszakból.

Procuratoraink a Dacia hármás felosztását követő időszakból.

A *provinciae Daciae Malvensis* vagyis a déli s a mai román lapályra eső kerületet az északi *D. porolissensis*el együtt mellőzve csakis a *procuratores Daciae Apulensis* jegyzékére szorítkozhatunk ezen alkalommal.

1. *P. Comminius P. f. Cl(audia)* Clemens. Felső Italia Concordia városából katonai carrierje praef. coh. V. Lingonum: majd tribunus leg: adiutricis p. f. (Pannonia superior) a M. Aurel. és L. Verus markomann háborújában érdemrendet is nyer. Majd praef. alae I. singularium c(ivium). R(omanorum) Raetiában s omnibus equestribus militiis functus átlépett a pénzügyi közigazgatáshoz. Proc. Aug. (vicesimae) hereditatum per Hispaniam citeriorem, majd proc. ad familiam gladiatoriam Transpadanam (Mommsen Staatsr. II.^a 1029. 5 megj. Hirschfeld Untersuchungen 181.) subpraefectus annonae (Hirschfeld 136) procurator Aug. Daciae Apolensis (sic) inpr. Lusitaniae, majd proc. Aug. XX. haereditatum (Roma) praepositus a censibus (vagyis a lovagi rend vagyoni minősítésének elbírálója. Mommsen Staatsr. III. 490.) végre Misenumban és Ravennában a hajóhad (classis) parancsnoka. (C. V. 8053. Dessau 1412.) Együttal patronus coloniarum *Concordiae Aquileae, Parmensis Venafri*.

2. *T. Cl. T. f. Papiria Xenophon*. *Procurator* viarum urbis; pr. in Aegypto ad epistrategiam septem nomorum et Arsinoitum; T. pr. Daciae Apulensis; pr. argentariarum Pannoniarum et Dalmatarum; Commodus vagy Septimius Severus alatt pr. Illyrici per. Moesiam inferiorem et Dacias tres (a vöröstoronyi szorosból Celeiutól Supplem. 8042.); végül subpraef. annonae urbis (Hirschfeld Unters. 136.); pr. provinciae Asiae; pr. Augusti ad bona cogenda in Africa (Hirschfeld Unters. 46.*megjegyzés). Ezen állás kiváló fontos lehetett miután az ad bona damnatorum ellenőrzésével rendkívüli nehézségek jártak. (Corp III. 6575. Ephesus = Suppl. 7126 = Dessau 1421. Arch. epigr. M. III. 41. (Suppl. 8042 Celeiu) s XIII. 133.

3. *T. Cornasidius T. f. Fabia* Sabinus (Picenum Falerio városából). A II. században Pannonia inferior helyőrségében praef. coh. I. Mont(anorum) p(iae) c(onstantis) (Corp III. 1151.); majd trib. leg(conis) II. Aug(ustae) Britanniában; praef. alae veter(anae) Gallor(um), mely utóbb Aegyptomban szolgált (Not. dign. Or. 28, 28.) subpraef(ectus) classis p(raetoriae) Ravenn(atensis). Most a pénzügyi kormányzathoz proc(urator) Alpium Atracianor(um) et Poeniarum iur(e) gladii (a mai Svájc déli lejtőjére, a pennini, leonti Alpesekre számítható vidék). Onnan proc(urator) Aug(usti, Daciae Apulensis Commodus előtt alig szolgálhatott nálunk (Corp. IX. 5439 = Orelli 3888 = Willmanus 690 = Dessau 1368. falerói felirat). Együttal augur Laurentum Lavinatum is volt

4. *Herennius Gemellinus* v(ir) e(gregius) proc(urator) Augg. nn. (= Septimius Severus et Caracalla) agens v(ices) p(raesidis), azután proc,

Augg. n. n. n. vagyis Septimius Severus, Caracalla és Geta alatt 209—211. (Corp. III. 1625. Addit. 1018. Ephem. epigr. II. 451. (bucaresti museum-ban ismeretlen lelőhelyről.) Sarmizegetusából a Corp. III. suppl. 7901. a lugosi püspöki lakba került oltáron neje Aelia Saturnina fiai Herennius Ursus, He Gemellinus a Suprus Saturninus társaságában Deo aeterno Herennius Gemellinus pro. Augg. n. n. n.

5. *Ulpus* praefectus coh(ortis) VII. Breucorum (Pannonia inferior) majd praep(ositus) vex(ill)(ationibus) auxiliar(iorum) Pann(oniae) infer(ioris) Septimius Severus alatt. Trib(unus) mil(itum) leg. II. Part(icae) G(eticae) Italiában. Azután proc(urator) ad bona Plautiani (vagyis a 203-ban kivégzett praef. praetorio Plautianus hagyatékának gondnoka, procurator ad bona damnatorum javaira Corp. VI. 1634, 6519. Marquardt. II. 287.) proc(urator) stit(ionis) privat(arum) vagyis a császári patrimonium per Tusciam et Picenum); soron kívül praep(ositus) leg(ionis) VII. gem(inae) g(et(iae?)) Hispaniában s innen subpraefectus annon(ae) sacrae urbis, majd proc(urator) prov(inciae) Porol(issensis) utóbb proc(urator) Aug(usti) (provinciae) Dac(iae) Apul(ensis) a(genti) v(ices) p(raesidii) vagyis a helytartó helyettese mint a Csulay-házban Nagy-Osztron befalazott és Lucius Valerius centurio leg(ionis) XIII. gem(inde) patrono optimo Sarmizegetusában szentelt emléktábla tanúsítja (Corp. III. 1464. Dessau 1370.) 211-ből Kr. u., midőn Dacia Gétat nevezi egyedül augustusnak, miután Caracalla visszautasította az osztozásnál ezt a tartományt. (Lásd Mommsen megjegyzését e felirathoz.)

6. *Q. Axius q. f. Pal(atina) Aelianus italici* eredetű római lovag. Egy Axius 193-ba az Arval testvérek között. (Heuren Acta fratrum Arvalium p. 179.) Katonai szolgálat nélkül (a mi akkor gyakran történt) curator ad popul(um) viar(um) Traianae et Aureliae Aeclanensis s talán egyidejűleg proc(orator) ad alim(enta) per Apuliam, Calabriam, Lucanian et Bruttios. Ezután proc(urator) rat(ionis) priv(atae) prov(inciae) Maur(etaniae) Caes(arensis) (Corp. VIII. 8812) ugyanaz per Belgicam et duas Germanias (Hirschl. Unters. 46. I. Mommsen Ephem. epigr. V. 115 n. 1.) Innen proc(urator) prov(inciae) Dac(iae) Apul(ensis) s a Corp. III. 1456. Sarmizegetusából Brettyére a volt Bálint s most Buda Károly házba került feliraton kétszer helytartói helyettes (*bis vicepraeses*), akit 238 Maximinus és Maximus idejében patronusaként tisztelt Sarmiz. metropol(is) is. Tőle birjuk Fortunae reduci (1422.) oltárunkat s a nagyszebeni Bruckenthal-muzeumban őrzött görög oltárt (C. 1. Graecarum 6813.) melynek Aesculapio et Hygiae dis conservatoribus Q. Axius Aelianus iuniortól szentelt latin párja (Supplem. 7899.) szintén Szébenbe került Várhelyről. Tustyán a Simén udvarban levő I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Junoni reginae omnibus dis immortalibus szentelt s még Mezericus által 1516. ott látott oltárt, (1423.) birjuk tőle és Aelia Romanától. Egy sarcophag feliraton (Arelatesben Corp. XII. 675 = Dessau 1208. Axia Aeliana Perentius Museus leánya rokonuk lehetett s a siremlék anaglyphai szerint keresztény vallást követtek.

Dacia egységes procuratorai.

P. Helvius Pertinax (a későbbi császár) a militia equestris Syria Britannia Moesian végig járva s Italiában praefectus alimentorum per Aemiliam s innen Germaniában praefectus classis majd procurator ducenarius in Dacia. (Hirschfeld Wiener Studien XIV. p. 263.)

L. Valerius L. f. Quir. Proculus (Baetica Malacca városából) katonai rangfokozatai: praef. cohiri(is) III. Trachum (sic) Syriacae (hol?) trib(unus) milit(um) legionis VII. Claudiae p. f. (in Moesia sup. Praef. classis Alexandrinae et Potamophylaciae s kivételesen még a nilusi zuhatagok forgalmát is ő vezette. (Wiener Studien XIV. 264.); proc(urator Aug(usti) Alpium maritumorum); dilectator Aieg (vagyis valamelyik tartomány ujoncz-oktató biztosa), majd proc(urator) provinc(iae) veteris Hispaniar Baeticae; proc(urator) provinc(iae) Capp. Paflag. Gal(atiae); procurator provinciae Asiae, proc(urator) provinciarum trium [Dacia]r(um); proc(urator) a rationib Aug. (Hirschfeld Untersuchungen 32.), pénzügyigazgató Romában [prae]f(ectus) [ann]on(ae); praef Aegypti Corp. II. 1970. Malaccából = Wilmannus 1256 = Dessau 1341. Ephes. epigr. VII. 807. Corp. II. 1971. neje Valeria C. f. Lucilla fivére C. Valerius L. f. quir. Florinus praef. coh. II. Thracum et trib. mil. leg. VII. Claudia p. f. A II. században szolgált.

A következő procuratorok cursus honorumát nem ismerjük.

1 q. Decius Vindea proc., kinek Fortunae Aug. szoló oltárát (Corp. III. 1404) a puszta-kaláni gör. cath. templom oltárául használják. Mindenesetre procurator Aug(usti) provinciae Daciae Apulensis.

2 M. Lucceius Felix proc. a Corp. III. 1437. Mithra táblatöredékén (hollétét ma nem ismerjük legutóbb Spanyol orvosnál, azelőtt b. Nopcsa László zámi kastélyában látták). Ez is a provincia Daciae Apulensisben szolgált s Sarmizegetusában állomásozott.

A többiek, mint T. Cladius Quiutilianus proc. Aug. aki 157-ben Porolissum amphitheatrumát javíttatja (Corp. III. 836); M. Cocceius Genealis proc. Augg. in prov. Daciae Porol(issensi) (Napoca Corp. III. suppl 7662); Aelius Constans proc. Commodus idejében Napoca decurioja (C. III. 862); C. Aurelius Atilbianus proc. Aug. (Napoca Corp. III. 853.) Valerius Catullinus proc. Aug. (Napoca III. 857); C. Publicius Antonius Probus proc. Augg. (Corp III. 856 Napoca) mind a porolissumi kerületbe tartoztak s Napocában székeltek.

Sarmizegetusa, mint a tartományi helytartóság székhelye.

Dacia tartományi kormányzata. A helytartóság. A legatus és annak irodai személyzete.

A tartományi kormányzat kérdésében még sok kiegészíteni való hézag várja a felderítést. Egészben a senatusi tartományok helytartói, például Asia,

Afrikában consuli rangban állottak s itt a legióparancsnok is segítségükre járult; a többi tartományokban pedig praetori helytartók működnek a pénzügyek vezetésére rendelt quaestorral. A helyettesítés joga az egyik legatust vagy a quaestort pro praetore illette. A helyartó tanácsában tehát a legatus és quaestor után következtek a választott *comites*. Ásiában a praefectus fabrum is jurisdictionalis functiót teljesített, s a helytartót katonai hatáskör nem illette.

De a császárok a senatusi provinciák kormányzatát is hovatovább jobban befolyásolni igyekeztek. Majd egy-egy legatus nyert *censitori* kiküldetést; majd egy *praetorius* vette szorosabb gondozás alá az állami jószágokat, sőt gazdagabb tartományokban rendkívüli jövedelmek kimódolására császári biztosok küldettek s időnkint mint *Sardinia*, *Pontus*, *Bithynia*, *Baetica* (Marcus idejében) *Lycia*, *Pamphylia*, *Achaia* esetei mutatják, császári kezelésbe vették a senatusi tartományokat is. Később a császári érdekek biztosítására külön procuratorokat rendszeresítettek, a kik a császári jövedelmek és javak kezelése mellett a helytartó helyettesítését is teljesíték. Még a közlélmzési (*annona*) tisztviselők is igyekeztek hatáskörüket terjesztgetni az *Africa Baetica*, *Gallia Narbonensis* példák szerint.

A császári hatalom különösen katonai ügyekben (átvonulás, beszéllásolás, helyőrségi csere) jutott teljes érvényesülésre s a II. századtól kezdve a számviteli teendők megsokasodásával külön *curatores*, *logistae*, *correctores* (*διορθωται*), mint császári biztosok vizsgálták és rendezték a szabad községek vagyonkezelését, úgy hogy itt is teljesebbé vált az állami ellenőrizés és gyámkodás.

A császári tartományok kormányzata tisztán katonainak mondható. Nagyobb és több legióval rendelkező tartományok *consularis* helytartókat nyertek s néha két legiót is egy, rendesen praetori rangbeli legatus vezényelt. Egyetlen legióval rendelkező tartományokban mint Numidia, Arabia, Judaea Hadrianig, Dacia Marcus Aureliusig, Pannonia inferior Caracallaig, a markomam háborúk leszámításával, hivatali sorban a helytartó után a legio parancsnoka következett, s katonai építkezéseknél, elbocsátó levelekben mindkettő neve meg van örökítve. Forrongós időkben erélyesebb legióparancsnokok befolyása kerekedett felül s nem egyszer erőszakkal tették el útjokból az ilyen legióparancsnokok az alkalmatlan helytartókat.

A belső kormányzat szempontjából kiváló szerep illette a *procurator Augusti*. Az adókezelés mellett ő teljesíté a katonák zsoldjának kifizetését is, sőt magáról a helytartóról is bizalmas jelentéseket juttatott Rómába, úgy hogy kettőjük között állandó jó viszony alig is jöhetett létre. És Dacia kétfelé osztásával Dacia inferior (Alsó-Dacia) Dacia superior legatus Augusti pro praetore főhatósága alatt procuratori tartományt képezett. Adóügyekben egyúttal bíraskodtak is a procuratorok, csak hogy erre már a helytartói felhatalmazást sem nélkülözhatték.

Némely tartományok procuratorai az aegyptomi királyság mintájára »iure cum gladii« kormányoztak. Így Hadrianus (Vita Hadriani 6., 7.) Q. Marcius Turbo Fronto *Publicius Severus* császárrá választatása után (117) Rómába utazva Moesia és Dacia együttes kormányzójává praefectus Aegypti rangjában nevezte ki. Az Alsó-Daciához hasonló procuratori tartományok saját külön, a helyi viszonyokhoz mért számú segélycsapatokból szervezett helyőrséggel, *exercitussal* is rendelkeztek, mely veszély idején a legjobban kezügyébe eső légióparancsnoksághoz csatlakozott. Így Dacia inferior segélycsapatai is szükség esetén majd a moesia, majd a Dacia superior helyőrségéhez csatlakoztak. E szerint a helytartó minden tekintetben rendelkezett a segítségére rendelt katonai erővel. A hol a helyőrség reduktóját a viszonyok lehetővé tették, ott *iudicus legatus* működött, sőt, mint Asturia Gallaeciában Septimius Severus alatt történt, a legatus legio VII. geminae mellett egy *irudicust* is alkalmaztak. A jövedelmek ellenőrzésére időnkint még »*legati censibus accipiendis*« is szerepeltek. Ily módon a hivatali ténykedések elkülönülésével fejlődött ki lassankint *Diocletianus* államrendje.

Kisebb és a barbárságtól fenyegetett tartományokban a praesidialis jogkört gyakorló procuratorokkal egyenrangú praefectusokat alkalmaztak. A legio parancsnokát szükség szerint a *tribuni militum* helyettesíték, a kik vett utasítások szerint külső állomásokon becsléseket is végeztek ép úgy, mint a *praefecti alae* vagy cohortes, úgyszintén a »*praepositi*« és a kivezényelt »*curam agentes*« jelzővel megkülönböztetett *centurionok*.

Már az eddigi gyérszámú adatból is kitűnik azonban: hogy a tisztviselők előléptetésénél figyelemmel valának arra is, hogy az illetők új állásukhoz megkívántató népismerettel rendelkezzenek. A Daciából Cappadociába vagy Britanniába helyezett vagy előléptetett helytartó például ott dák segédcsapatokra talált. Az alsóbb hivatali fokozatokat lehetőleg szomszédos tartományokban járaták végig s csak akkor került egy távolabbi, de az előzővel legalább néprajzi hasonlatban álló tartományba. *Britanniából* például *Cappadociába*, *Pannoniából* a szomszédos *Moesia*, *Dacia* kiszolgálása után *Africába*, illetőleg *Numidia*, *Mauretania* vagy *Rhaetiába* s innen *Palaestina* vagy *Cappadocia* felé vezetett a *cursus honorum*. Egy *praefectus cohortis Afrorum in Dacia* Raetiában *tribunus legionis III. Italica* halad (C. I. L. VI. 3529) s megfordítva *praefectus cohortis civium Romanorum in Raetia trib. mil. VI. ferr. in Syria Palaestina*. A *militia equestris*ből a *procuratori* körbe áthelyezésnél különösen tekintetbe vették az illető előismereteit. Erre tanúságos például szolgálhat *Varius Clemens* lovagi carrierje *Celeiában* (Noricum) Corp. I. L. III. 5211—5216. Miután Daciában *Antoninus Pius* idejében a *Coh. II. Gallorum Macedonica* (C. II. 6230 és Dipl. XXV.), szolgált *praefectus Alae II. Pannoniorum* lett Szamos-Ujvárt szintén Daciában. Majd 144 körül a mórok ellen (Vita Pii C. 5. Pausan. 8., 43.) s Hispania, Syria,

Pannonia s más tartományok feleslegéből mozgósítottak praefectus a »*auxiliorum in Mauretianam Tingitanam ex Hispania missorum*«; utóbb a Pannonia inferiorba tartozó *praef. equit(um) al(ae) Britanniae miliar(iae)* harczolt. Most a közigazgatáshoz átlépve *procurator* Ciliciában (Marquardt T. 2. 388 A. 2.); majd 152 *Mauretania Caesarensis*ben (Lambesisben talált felirat C. VIII. 2728), hol a raetiai *Gesatikkal* találkozott. Innen *praesidialis procurator Raetiaban*. Innen *Belgicae Germaniae*be (Trier) lép, mely annyival fontosabb állomás volt, mert a germaniai hadtest szükségletét fedezte. Végül *M. Aurelius* és *L. Verus* (161—169 közt) központi irodaigazgatója »*ab epistulis*« Romában.

Mint említve is vala, Daciát *Hadrian* osztotta két kerületre (D. superior és D. inferior) s Sarmizegetusa K. u. 129-ben biztosan D. superiorba tartozott. A tartomány hármass felosztása a markomann háborúkkal következett be, a mikor is a déli Kárpátokon kívül a *Dunának* lejtő területből *Dacia malvensis*t kerekítették ki s *Orsovától* fel az Aranyos folyóig *D. Apulensis*, onnan éjszakra *D. porolissensis* nevű kerületek következtek külön-külön *procuratorokkal*, Még az *exercitus* is követte ezt a széttagolást a kolozsvári múzeumban *Ex(ercitus) D(aciae) P(orolissensis)* téglabélyegeit láthatjuk (C. I. L. III. Supplem. 1375. lapjain és 8063. sz. bélyeg).

Dacia helytartóinak első lajstromát *Goos Károly* fáradozásainak köszönhetjük (Archiv d. V. für Siebenb. Landeskunde XII. 139 l.). Újban *Liebenau* Forschungen zur Verwaltungsgeschichte des römischen Kaiserreiches (Bd I. 1888) című munkájában, majd *Jung Gyula* Fasten der Provinz Dacien munkája még a mi felső városvégi új feliratunk *C. Arrius Antoninus*át is felöleli. Az anyagot *Domasevsky Alfréd* is feldolgozta *Zur Geschichte der römischen Provinzialverwaltung*. IV. *Dacia* cz. tanulmányában s *Király Pál* *Daciája* szintén közli Sarmizegetusa és *Apulum* cz. köteteivel együtt *Liebenau* lajstromát.

A helytartók székhelye hivatalosan még a markomann háborúk miatt a főhadparancsnokság apulumi székhelyére történt átköltözés idején is Sarmizegetusa lévén, a helytartók rövid áttekintését megýénk római történetében nem mellőzhetjük.

1. *A Legatus Augusti pro praetore* czimen ismeretes praetori helytartók.

1. *D. Terentius Scaurianus* *Sarmizegetusa* alapítója. (C. I. L. III. 1443. *Wilm.* 2435 *Mezercius* prope *ecclesiam Walachicam* találta; de azóta eltűnt). *Apulum*ból 1081. A. O. M. et *dis penatibus Scaurianus* (*Grut.* 10, 3. *Sigler* másolataiból: *Chishall Travels in Turkey* p. 95.; *Ariosti* »*nel collegio de' Calvinisti*«, honnan Bécsbe vitette s az udvari könyvtárban láthatjuk). A 110. február 17. kelt katonai elbocsátó levélben (a budapesti n. múzeumban C. I. L. III. XX. p. 868.) *Dacia* helyőrségével említi (sunt in *Dacia* sub *D. Terentio Scauriano*).

2. Q. Marcius Turbo Fronto Publicius Severus. Lovagrendű. Traianus alatt Egyiptomban a »zsidó lázadás leverésével« tűntette ki magát s a két Mauretania procurator Augustijává alkalmazták. Ott újabb lázadást vert le s Hadrian Moesia és Dacia együttes helytartójává alkalmazta nagyobb tekintély okáért praefectus Aegypti titulussal, tehát ius gladiival abban az időszakban, a mikor Dacia feladásával foglalkoztak. (Vita Hadriani 6, 7 Marcium Turbonem post Mauretanium praefecturae infulis ornatum Pannoniae Daciaeque ad tempus praefecit . . . Dacia Turboni credita titulo Aegypticae praefecturae quo plus auctoritatis haberet ornato.) Sarmizegetusa két feliratot állított tiszteletére. Ezek egyikét a kerneyesi oláh templom temetőjéből Ariosti Bécsbe vitette s az udvari könyvtárnál látjuk. Másikat Mezercius is Karán-Sebesen találta (in limine claustr Sebesiensis) s Rochel »als Mauerstein am rechten Ecke der Brücke, wo vom Platz über den Mühlbach führt« 1814 körül. C. I. L. III. 1462. Dessau 1325 Hirschfeld Untersuchungen über die Verwaltung 225 u. 35 praefectus praetorio imperatoris Traiani Hadriani.

3. D. Terentius Gentianus. Fia a 110-beli helytartónak s comes imperatoris minőségben Traianus hadjáratának részese, mint egy pyramis-feliratról (C. I. L. suppl. 6625) olvassuk. A cursus honorumját illusztráló sarmizegetusai feliratot gr. Ariosti Poklisáról Bécsbe indította, de a Marosba süllyedt. (C. I. L. III. 1463. Willmanns 1177 = Dessau 1646.) (D. Te)rentio Gentiano trib. militum quaestori trib. pl. pr. leg. Aug., consuli, pontifici cens(itori) provinc(iae) Maced(oniae) colonia Ulpia Traian(a) Aug(usta) Dac(ica) Sarmizegetusa patrono. Valószínűleg 119. esik a helytartóság és Sarmizegetusa (minthogy rendszerint másként nem is történhetett) a távozó patronust ünnepelte. Kiváló jelességét igazolja az is, hogy a consuli méltóságot a törvényes 33 év előtt már 30 éves korában megnyerte. Nővére az említett pyramis feliraton így siratja: »Vidi pyramidas sine te dulcissime frater.« Utódai egy századon át előkelő állásokat töltenek be Daciában s hozzájuk tartozik lehetőleg az 1128 apulumi Mithra feliraton Antoninus Pius korából ismeretes Terentius, valamint az is, a ki a gyalári vasbányákkal kapcsolatosan jó említésbe: ubi ferrum ex(orbitur).

4. Cn. Menicius Faustinus Sex. Iulius . . . (fil Serg(ia) Severus, 1626-ban helytartó. Traian alatt trib. mil. leg. XIII. geminae (tán Daciában?), quaestor Macedoniában s mint ilyen »tribunus plebis candidatus Traiani-Parthici«. A praetorság után legatus leg. XIII. geminae (in Pannonia superiore), azután leg(atu)s pr(o) pr(aetore) imperatoris Trai(ani) Hadria(n)i Aug(usti) p(ro)vinciae Dacia(e). A consulatus felvétele után (127) Moesia inferior, majd 129–132 Britannia s 132–135 az »iudaeai lázadás elfojtására Judaea leg. Aug. pr. pr.«-ból »ob res prospere gestas« az »ornamenta triumphalia«-val tüntették ki (Dio 69, 13. 14.) Végül Syria helytartója. Együttal sev(ir) V. eq. R. et IIII. vir viarum iurandarum.

5. *Plautius Caesianus. A bucaresti museumban és Romániában talált diploma honestae missionis (XXXIII.) 129-ben sunt in Dacia inferiore (sic) sub Plautio Csaesiano.* Talán nem is volt legatus, hanem procurator cum iure gladii in Dacia inf. (Domasewsky Rhein. Mus. 1893. 243. l.) és Noricum hasonló procuratora is azonos lehet vele.

6. *C. Cn. Papirius Aelianus Iberiából* Baeticából a tribus Gale-riából. A sarmizegetusai vízvezeték felavatója. C. 132/13. a Kendeffyek kastélyából (hol Szamosközy látta) gr. Ariosti által Bécsbe szállított felirat szerint (1446.) *aqua inducta colonia Dacic(a) Sarmizegetusae per Cn. Papirium Aelianum legat(um) eius pr(o) pr(aetore).* 146. leg. Aug. p. pr. Britanniában.

7. *Iulius Bassus. A C. 1078. apulumi feliratán* (Dessau 2301.) *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Junoni-reginae Minervae veterani legionis XIII. geminae missi honesta missione per Iulium Bassum legatum Aug. pr. p. idibus Decembribus Pontiano et Atiliano con. milites facti.* Mommsen újabban 135-re helyezi ezt az elbocsátást (Arch. epigr. Mitth. VII. 190.) míg a Corp. I. L. III. 1078-iki feliratához fűzött magyarázatában azt belépési határul minősítve, Kr. u. 160. helyezte az elbocsátást. Domasewsky feltűnőnek találja (Rhein. Museum. 1893. L. 43.), hogy a *legatus legionis* nincs megemlítve, mint egy viminaciumi hasonló feliraton. (Corp. III. suppl. 8110.)

8. *Q. Aburnius Caedicianus Apulumban (1089) Jovi Statori* Q. Aburnius Caedicianus leg. Aug. 123—140. .

9. *Tib. Julius Flaccinus a gr. Ariosti által Pestényből a bécsi császári könyvtárba szállított sarmizegetusai feliraton* Tib. Ju[lio . . . f] Flaccino leg. Aug. [pr. pr.] provinc[iae Daciae] Col. Ulp. Traiana Aug. Dac. Sarmizeg. Apulumból. (Archaeol. epig. Mith. III. 191. et IX. 247. Sarapi Augusto sacrum Tib. Julius Flaccinus leg. Aug. pr. p.) Közelebbi időmeghatározásunk nincs.

10. *Curtius . . . fil Pollia [P]ro[c]ul[us] Petio Italiából* Hadrian idejében quaestor urbanus, adlectus inter tribunicios a divo Hadriano] praeter peregrinus sevir equitum Romanorum turmis ducendis, praefectus frumenti dandi curator viarum Clodiae, Anniae, Cassiae, Ciminiae, leg. imp Antonini Aug. Pii leg. XX. Val. Victr. (Britanniában Hermes XVI. 539.) procos provinciae Colliae leg. pr. pr. imp. Antonini Pii provinciae Daciae. (Carrierejet Sumpt méltatta 1843-ban Rhein. Museum.) Az 1459. sz. feliraton, melyet Ostroról Bécsbe indított, de a mely Szegednél elmerült, C. Curtius C. f. Pollia Rufinus Mommsen szerint fia volt.

11. *Terentius A C. 1128. sz. feliratán* Apulumból említett Terentius (Gentianus) Antoninus Pius korából való, de helytartósága kérdéses.

12. *L. Annius Fabianus. A Bonfinius által feljegyzett s a bácsi templom romjai közé jutott sarmizegetusai felirat szerint* III. vir capitalis-ként kezdte meg pályáját Rómában, azután trib. leg. II. Aug. (Britanniában Hubner Hermes XVI. 532.) most a quaestor urban. trib. pl. praetor curator viae

latinae legatus leg. X. Freten̄sis (Judae illetőleg Syria Palaestinaban, hol 2 legio őrködött), majd leg. Aug. pr. pr. provinc. Daciae. A 201-beli hasonnevű consul, a kit 191-ben Salius Palatinussá választottak, fia lehetett.

13. M. Sedatius C. F. Quir(ina) Severianus Julius Rufinus 149 körül leg. Aug. pr. pr. Daciában. Consulságot nyer tán 150-ben P. Septimius Aperrel, Septimius Severus nagybátyjával (Liebenau 22 lap 138.) C. III. 1575. Herculesfürdőből pro Salute M. Sedat. Severiani leg. Aug. 1562. ugyanott (a Lajosfürdőben) legati Romani ad consulatum Severiani C. V. missi incolumes reversi ex voto (dis et numinibus aquarum Ulp. Secundinus, Marius Valens, Pomponius Haemus, Jul. Carus, Val. Valens legati etc.).

14. Macrenius. A Mehadia közelében Domaseninél talált s 145—161 közti évek egyikének sept. 27. eredő (Borghesi 158) diploma említi »Sub Macrenio« állott auxiliaris csapatokat. Úgy látszik D. inferiorra vonatkozik.

15. M. Stadius M. F. Claudia Priscus Licenius Italicus. Mint praef. Coh. IIII. Ligonum kezdi pályáját Britanniában. Trib. mil. leg. III. Gallicae gyanánt Syriába mint *trib. mil. leg. X. gen. p. f. Vindobonaba* (Pannonia superior) mint trib. mil. leg. I. adiutricis p. f. Brigetio (Szőny) praefectus equitum alae I. praetoricae civium Romanorum Cappadocia vezényeltetett. Most a lovagrendi közigazgatási korba lépve procurator Augusti XX. hereditatium prov. Narbonens. et Aquitan. A senatori rangsorban quaestor trib. plebis, praetor inter cives et peregrinos, legatus leg. XIII. Martiae victricis (Carmentumban = Deutsch Altenburg Hainburg mellett); legatus leg. XIII. geminae piae fidelis (Dacia) et leg. Aug. pr. p. 157/8. volt. Nagy tevékenységét megyénkből az egyenkint bemutatandó 3 felirat Algyógy (Corp. III. 940. hibásan Felgyógy Bructa f. III. suppl. 7882. Gyógy C. III. 1416. muneal. Gredistye Anies völgye. Dicsőítik Ampelumban Zalatna 1299. sz. feliraton és 158-ban Apulum vízvezetékét avatja fel (1061. sz.). A Maros-Kereszturnál (M.-Vásárhelytől délre félórányira) talált elbocsátó diploma 158. július 8-ról említi; a másik diploma is Dacia superiorra vonatkozhatik. További pályafutását megyebeli feliratainknál.

16. P. Furius Saturninus. Az Apulumban felmerült C. III. 1171. sz. felirata. Leg. Aug. pr. pr. M. Aurelius és L. Verus trónfoglalásakor (161. márczius 7.) egyúttal cos. design. s még ugyanazon évben a két császár consulságának lejártával consul. Sarmizegetusa a Bonfinius másolatok közt már az 1455. és 1477. sz. feliratokkal ott szereplő s jelenleg Farkadinon a gróf Lónyay kastély előtt látható feliraton P. Furio Saturnino leg(ato) Aug(usti) pr(o)pr(aetore) co(n)s(uli) col(onia) Da(cica) Sarmiz(egetusa) praesidi dignissimo. Ugyanígy szól az 1177. Apulumba a volt fejedelmi udvarba szállított felirat, mely kétségen kívül Sarmizegetusához tartozik. Ugyancsak Sarmizegetusa *Saturninus* kiváló jóságát és jeles tulajdonságait magasztalja 161 a vajdahunyadi vár egykori parkjából, hová kétségen kívül a Hunyadiak helyeztették volt. Torma K. által 1863-ban a kolozsvári muzeumba szállított s általa szerencsésen meg is fejtett 1412

számú (Suppl. 7902) felirat (Dis) faventibus et (conc)ordia imp(eratorum) event, quod a primo adventu suo P. F(urius) S(aturninus) leg(atu)s Augusto-[r(um)] donec provincia deceder(et) ita singulos un(i)versosq(ue) benigni)tate sua tractarit, oneribus etiam rel(e)vaver(it) n(om)ini felicissim(o) et praeci-(p)uis virtutib(us) eius obs(tr)icta, simul et de(v)ota provincia. — Dacia többi részében is nagy népszerűségnek örvendett s N.-Enyeden vagyis *Bructaban* a 943. sz. felirat *P. Aelius Maximianus dec(ur)io col(oniae)*ként említi.

Ő tehát a consulatust helytartói minőségben érdemelte ki s ezzel képviseli is az átmenetet a consularis helytartóság rendszeresítéséhez s egyúttal a parthusok ellen Verus által keleten folytatott háborúk parancsnokává szemeltetett ki.

17. Mar(ius) Veraclius Verus emlékezetét Szamos-Ujváron egy Herculesnek (Herculi Sancto)szentelt oltár tartotta fenn. (Leg. Aug. propraetor.)

18. C. Avidius Nigrinus. Sarmizegetusából C. I. L. III. Suppl. 7904. a lugosi gör. kath. püspöki palotába került feliraton (Torma Károly Archaeol. epigr. Mith. VI. 101. Eponab(us) et Campestrib(us) sacr(um) M. Calventius viator (centurio) leg(ionis) IIII. F(laviae) f(elicis) exer(citator) eq(uitum) sin(gularum) g(ularium) C. Avidi Nigrini leg(ati) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) v(otum) s(olvit) l(ubens) m(erito). Liebenau (n. 2.) a Hadrian által 117-ben kivégeztetett C. Avidius Nigrinussal azonosítja; Domasevsky pedig (Arch. ep. Mitth. XIII. 143. 180) Moesia helytartóját látja benne, a kitől ezt a centuriót exērcitator equitum singularium gyanánt kikérték volna. Dessau 2417. egészen természetesnek találja, hogy az equites singulares gyakorló századosát a szomszéd provinciából nyerte. Fővárosunkban egyébként a legio IIII. F. f. bélyegeit bőven találtuk az amphitheatrumban is s az Exercitus Dacicus a sarmaták és germanok ellen folytatott u. n. markomann háborúk igejében, több ízben a moesiainak egyes részeivel, mint épen a legio V. Mai. is látjuk, egyesülten küzdött s a helytartóság is egyesítettet.

19. A. C. III. 1465. a b. Nopcsa László által a zámi parkba vitetett sarmiz. felirattöredék szerint egy névleg ismeretlen . . . dio (. . .)i. leg. Aug. (pr) p. (provincia)ae Dac(iae) co(n)s(uli) (col. Ulpi) Trai(ana) Dacica) Sarmiz. patrono.

2. Dacia consularis helytartói.

A markomann háborúkkal Dacia helyőrségének egy második legioval való erősítése is szükségessé válván, a tartományi helytartó rangja és hatalmi köre is bővítést igényelt,¹ ami a *consularis et dux* titulusban is kifejeződésre jutott. Dacia a Mommsen által felemlített analógiáktól is eltér anny-

¹ Dio 71, 12 ; 72, 3. Vesd össze Capitol. V. Marcis 22 Marcus Aureliusra vonatkozó eme passusát : provincias ex proconsularibus consulares atque ex consularibus proconsulares aut praetorias (Hirschfeld értelmezése szerint W. Studien III. 116. ex procuratoris praetorias) *pro belli necessitate fecit* vagy Ulpian Dig. XLVIII. tit. XXII. l. 7. quibusdam praesidibus

ban, hogy nálunk a közigazgatási szempontból szükségessé vált 3 kerület, u. m. *Dacia malvensis*, *D. aputensis*, *D. Porolissensis* mindenike külön procuratort nyert, holott Cappadocia a hozzá csatolt Armenia minor és maiorral, illetőleg Pontus Galatius, P. Polomioaceus, Armenia minor és Lycaoniával együgyanazon procuraturát képezé. Dacia eme tartomány újjászervezése a helyőrségre is áterjedt s a Torda (Potaissa) főhadiszállásra vezényelt Legio V. Macedonica D. Porolissensis kerületének gondozását nyerte, mint Ex(ercitus) D(aciae) P(orolissensis). E tekintetben Egyiptom 3 *procuratora* (epistrateges) tehetők még párhuzamba, a kik szintén a praefectus Aegypt alatt működtek, Dacia sacralis szervezetében pedig úgy látszik a III. Gallia képezte a mintát. Alexander Severustól kezdve a polgári hatóságot rendszeren *praeses* gyakorolta s a határvédelem a *dux limitis* teendőit képezte. Gallieicus a senatorokat eltiltván a katonaságtól helytartói állásokba sem juthatnának s lovagi rendüek léptek helyükbe. A hármias Dacia helytartóiból következőket ismerjük:

20/1. *M. Claudius Ti F. Quirin. Fronto*. Ázsiai eredetű Róma városi tisztségeiben praetorságig emelkedve a legio XI Cl(audia) legatusa Moesia superiorban, majd a legio I. Minervae az alsó Rajnánál s azt Verus alatt keletre a parthusok ellen vezette,¹ hol parancsnoki minőségben küzdötte végig a hadjáratot. Onnan visszatérve az újonnan szervezett legio II. és III. Italica számára toborzott Italiában s 166 vagy még előbb consulságot nyert s L. Verus comeseként a *germanok* és *sarmatak* ellen harczolt. Végül a jobb szárnyt vezényelte, s mint *leg. Aug. pr. p. Moesiae superioris et Daciarum trium* 169/170 átvette s a Daciába áthelyezett Legio V. Macedonica és legio XIII. gemina együttes parancsnokságát 170. Kr. u. a germánok és jagyzok ellen vitézül harczolva valahol a Tisza vidékén elesett. Rómában a Traianus oszlop terén államköltségen szobrot emeltek neki úgyszintén Sarmizegetusaban, a mint ezt a M. Brettyén Buda Károly házában (volt Bálint Miklós ház) befalazott és 1823-ban talált emlékkő hirdeti (1457.)²

COL · VLP · TRAIAN · AVG · DAC
SARMIZ · PATRONO
FORTISSIM · DVCI · AMPLISSIM
PRAESIDI

Fiát M. Claudius Fronto
Neycydest 170-ban a Sallii
Palatinii közé felvették.

21/2. *Sex. Cornelius Sex(tii) fil(ius) Fal(erna) Clemens*. A Corp. VIII. 9363. (Ephem. ep. V. 967. Dessau 1090) Caesarea Mauretaniában (Cherehel) Avidius

ut multis provinciis interdicere possint indultum est, ut praesidibus Syriarum et Daciarum vagy Mommsen Epigraphische Analecten 223. Syria is így oszlott fel Syria Phoenice és Commagene kerületekre Mommsen Creta Cyrenaica, Lycia Pamphylia Cappadocia Armenia minor és maior vagy Pontus Galaticus, P. Polomiacus Armeni a minor és Lycaonia analógiáit említi.

¹ Bonner Jahrbücher 73. 1882. 68. 1.

² Napp. De rebus imperatore M. Aurelio Antonino in oriente gestis Bonn 1879. p. 69.

Valens a leg. VII. gemina katonája által Consularis et dux trium Daciarum. Dacia helytartójául nevezi Dio is 71,12 és Troesmis egyik felirata a Corp. III. suppl. 7505. Ez a tisztség 170—175 közé esik, a mikor az astingi vandálok a kostobokat a Clemenstől nyert lakóhelyükről kiszorították. De az astingokat ismét a laukringek verték ki s üzték a rómaiak boszúló karjaiba. (Archaeol.-epigr. Mitth. XIII. 188.) Ő is dux, mint *Claudius Fronto* s kettőjükénél veszi kezdetét ez a titulus, mely csak a III. században nyeri meg technikai jelentőségét is. Dacia és Mauretania között szoros viszonyt jelez már a reá vonatkozó fennebbi inscriptio is. Az ott elhelyezett legio III. Augustaeben Hadriantól kezdve daciaiak szolgáltak; Daciában pedig a Maros-Keresztúron talált 158-beli elbocsátó levél szerint Mauretániából és szomszédságából (gentiles) toborzottakkal találkozunk. Ugyanezt igazolják Micia (Veczel-Németi) és Tibiscum feliratai.

22/3. *L. Aemilius L. f. Cam(illa) Karus (italiai)* 175/6-beli helytartó. Daciai helytartóskodásáról múzeumunk gyönyörű s a gyulafehérvári csász. és kir. genie-directio ajándékából 1884-ben megszerzett apulumi oltárköve igazolja legbiztosabban

SARAPID[i]
IOV SOLI.
ISIDI · LVNAE
⊗ DIANAЕ ⊗
DIS DEABVSQ
CONSERVATORIB
L · AEMIL CAR
LEG AVG PRR
III DACIA RVM

Domasewsky A. Arch. Epigr.
Mith. IX. p. 246. n. 5. Arz.
Correspondenzblatt d. V. für
Sebenb. Landesk VI. 1883.
n. 80.

Második emléke megyénkbeli a muncseli *Új-Gredistye Anyies* völgyében *Apollónak* szentelt, s alább bemutatandó oltárköve (C. I. L. III. 1415.) Harmadik emléke Apulumból a Fridvalszkynál a múlt századból megörökített (n. 54.) 1153. számú Aqius-beli oltár

SILVANO SANCTO
L · AEMIL · CARVS
Leg. AVG. PR · RR
III. DACIARUM.

(Seivert n. 71. Henzen 6917.)

Kölnben, mint legatus leg. XXX. áldozott I. O. M. (Brambach 334.) U. o. Curator viae Flaminiae és XV. viri és Sodales Flaviales közé tartozott.

23/4. *C. Arrius Antoninus* daciai helytartóságát ismét múzeumunk documentálhatja, a *felsővárosvízi* felirattal. Téglás G. Arch. epigr. Mitth. XIII. 194. n. 14. Dianae sacrum pro salute C. Arri Antoni leg. Aug. pr. pr. M. Verius Superstes (centurio) leg. V. Mac(edonicae) p(iae). Ez a Diána szentély felavatás Kr. u 170-re jelzi hivataloskodását, a mikor a legio V. Mac Daciában szolgált. Henzen 6458. s a pia jelzőt a három Augustus alatt nyerte. Consul ezen esztendőben. A 177-ben (Liebenau 127. l.) Cappadociában működő helytartó is ő vala. További pályafutását Új-Gredistyénél adjuk.

24/5. *Helvius Pertinax*, a későbbi császár szül. Alba Pompeiában, Felső Itália. Atyja Libertus és fakereskedő volt s így fia származására grammaticus, a míg Lollianus Avitus consularis pártfogásával (D. Terentius Gentianus alatt) centurio-ságra nem jutott. Ez a család segítette tovább is. Így praefectus cohortis Syriában (Antonius Pius alatt.). L. Verussal a parthusok ellen kitüntette magát és Britanniába helyeztetett. Onnan ala praefectusi minőségben került Moesiába (Vita Pertinac 1. 2. és Corp. III. 3232. Sirmiumból Dessau 407). Erre az itáliai közigazgatásnál 156. praef. al. imentorum per Aemiliam (Hirschfeld Untersuchungen 120. A. 2.) s abból praef. classis Germanicae (Hirschfeld 126. A. 5.) Germaniában veszi el anyját is. Innen kerül Daciába, mint *procurator ducennarius* in Dacia a markomann háborúk miatt szervezett kivételes állásba, melytől kegyvesztetten felmentették. Majd rehabilitálva Marcus császár veje: Ti. Claudius Pompeianus alatt az Aldunánál összpontosított segédcsapatokat vezényelte (Libenau 336. l.) s kiváló szolgálatai jutalmául a senátusi rendbe emeltette a leg. I. (adiutrix 2.) praetoriusaként Claudius Pompeianus oldalán Raetia és Noricum védelmében 172. részt vett. (Dio 71, 3.) 175-ben Rómától távol felveszi a consulatust és Syriában Cassianus felkelésének elnyomásában közreműködött. Innen ismét a Dunához küldik s előbb a két Moesiában, majd 177/9. Daciában Daciae regimen accepit. Vita Pertinac. 2. 11. 180. Syria, 185. Británia helytartója. Utóbbi helyen a lázongó legioakat szerencsésen megfékezé. (Dio 73, 4.)

Itáliában a curia alimentorum elnöke, proconsul Afrikában, praefectus urbis s Commodus VII-szeri consulatusának részese (192), majd ennek megöletése és Claudius Pompeianus leköszönése után 193. császárrá emelik katonái; de 87 nap múlva meg is ölik.

Neje Flavia Titiana a Flaviusok oldalágából származott, a kik a II. és III. században magas méltóságokat (pl. 3 praefectus Aegypti volt közöttük) viseltek. Daciából a gyulafejérvári múzeum oltárköve (C. III. suppl. 7751.) Herculi Aug. Reginus s(ac)erdos (co)n(s)titutus ab Hel(vio) Pertinace (c)o(n)s(vlari) (Archaeol. epigr. Mitth. IX. 246. n. 4. Jung).

Annyira népszerű volt Pannóniában és Daciában, hogy több katona vette fel a *Helvius* melléknevet. A barbárok is retgették nevét. (Dio. 73, 6.)

25/6. *Sabinianus*. 180 körül *Commodus* trónralépte idején l. (Dio. 72, 3.) A Miciából (Maros-Németi-Veczel) előbb a frecki Bruckenthal-parkba (Benkő Parnassusi időöltés 6, 15, Neigebaur 288), onnan a szebeni *Bruckenthal-múzeumba* került Corp. I. Latin. 1619. felíraton (Supplem 7854.) *C. Vettius Sabinianus* a coh. II. *Flaviae Comagenorum* praef. s ugyanaz. *Carnutumban*. 4426. sz. fe írat Pannónia superior helytartójául említi. Helytartóságáról Müller Henr. Siebenb. Correspondenzblatt 1881. (IV. 94. l.)

26/7. *D. Clodius Cecomus (Septimius) Albinus Hadrumetumból (Afrika)*. *Marcus Aurelius* idejében consul designatus volt s 175. körül már consul lehetett. Commodus idejében a Dáciát nyugtalanító barbárok ellen helytartói minőségben harcolhatott. Majd *Británia* helytartója. *Pertinax* megöletésekor *Septimius Severus* és *Pescennius Niger* mellett ő is trónkövetelő. *Septimius* nevét adoptio útján *Septimius Severustól* nyerhette.

27/8. *C. Pescennius Niger*. Daciában vezérkedett, de helytartósága kérdéses, 183-ban még nem nyert consulságot, s tán 189-ben érte el Septimus Severus alatt. A dunaparti harcokban Marcus Aurelius alatt Pertinaxsal együtt jeleskedett. Mint Syria helytartója Septimius Severus versenytársa vala.

28/9. *L. Vespronius [. . . Sabastina Candidus Mantuából*. Cos. 181. s azelőtt Numidia leg. Aug. pr. pr. 180-ban, 183/85. leg. Aug. pr. p. provinciae Daciae (1092. apulumi felírat, *Libero patri sub. Vespronio Candido consulari pro salute imp. Caesaris M. Aurelii Commodi Antonini Aug(usti) pii*, tehát 183. után, de még nem felix, mint 185-től lett.) Vita divi Juliani 5. Vespronius Candidus vetus consularis, olim militibus invisus ob durum et sordidum imperium.

29/10. *M. Valerius Maximianus*. Hasonnevű quinquennalis és sacerdotalis fia Afrikából Numidiában (Corp. VIII. 2698. Ephem. epigr. V. 763. Lambesis) leg. leg. III. Aug. pr. pr. consul. 2698. Ephem. epigr. V. 708. Lambesis Commodus helytartója Numidiában 184—191. közt s egyúttal cos. designatus. Cos. ismeretlen évben. A Corp. III. 1122. Apulumban Soli invicto Mitrae *M. Valerius Maximianus leg. Aug. v. s. Corp. III. 510. VIII. 4600. pontifex coloniae Petoviensis*.

30/11. *Ti. Manilius Fuscus*. Apulumból a Corp. III. 1172. (Dessau 2304.) felírat sz. 191-ben elbocsátotta a kiszolgált s 166-ban besorozott katonákat. 203-ban magister collegii (sc. XV. virum s. f.) (Ephem. epigr. VIII. p. 293.) 217 praefectus alimentorum (Dio. 78, 2. Hirschfeld Untersuchungen 118. megjegyz. s ugyanó Philolog. XXIX. 33. és 44. megjegyz.) 225. cos. II. ord.

31/12. *Polus Terentianus Miciában* (a Corp. 1374. Kolozsvárra szállított felírata) sub Polo Terentiano consule III. Daciorum a Coh. II. Fl. Commaenorum fürdőjét kijavíttatja. Tehát 193-ban helytartó, mert L. Septimius Severus Pertinax császárként szerepel.

32/13. *P. Septimius Geta Leptis magnából* (Afrika) való, hol a pun nyelvet beszélték. Első ízben cos. 193 előtti valamelyik esztendőben, Dacia helytartójává Pertinax nevezte ki és Septimius Severus alatt 193—195. tölthetné be ezt a tiszteletet. Septimius Severus keleti expedíciója előtt Geta Rómában megjelent »Caesar,« vagy társuralkodói címet várva, mint Clodius Albinus, vagy később Septimius Severus fiai. (Vita Severi 8, 10. occurrit et statim Geta frater suus, quem provinciam sibi creditam regere praecipit aliud sperantem és 10, 3. ut fratrem suum Getam ab spe imperii quam ille conceperat, summovert.) Az Apulumban 1893. kiásott felíratok egyike örökíti meg (Corp. suppl. 7794.) *P. Septimio Getae leg. Aug. pr. pr. III. Dac(iarum) fratri imp.) cornic[ul(ar)iet] commentarienses et [speculatores]*. Potaisában (Torda) Corp. 905. Kr. u. 195. dedicante *P. Septimio Geta leg. Aug. pr. pr. Cura agente Tib. Cl. Claudiano leg. Aug.* 203-ban *Piaulinnal* másodszer consul, a kit halála előtt bátyjánál bepanaszolt. Dio. 76, 3. Corp. IX. kötet, 5899. Dessau 441. Anconából vonatkoznak még rá.

33/14. *P. Calpurnius Proculus* a Corp. III 1007. sz. Mezercius által egy háromszögű bástyáról másolt apulumi felírata *Fortunae Aug. sac. P. Calpurnium Proculus leg. Augg. pr. pr.* A két Augustus vagy I. Verus és M. Aurel, vagy M. Aurelius és Commodus, vagy talán Septimius Severus és Caracalla.

34/15. *C. J(ulius) Gallus* 198—211. közt *Herculesfürdőben Corp. III. 1564. oltár Herculi pro salute imperatorum Severi et Antonini f. conservatori Augustorum dominorum nostrorum C. J. Gallus. C. V. legatus eorum pr. pr. cum suis v. s. l. m. Mommsen a 124-beli consul C. Julius Gallusra* gondolt, míg Borghesi »Claudius Gallus« nevét állítja helyre. Borghesinél 198. Cos. Gallus is ez lehet (Borghesi, VIII. 477).

35/16. *L. Octavius Julianus* Dacia helytartójaként *Corp. III. 1308. Ampelum (Zalatna) ordója: Ordo Ampelen[sium] d. d. L. Oct. Juliano Cos. III. Dac. Potaissából (Torda Corp.) Corp. III. 876. beneficiarii sub Octavio Juliano legato Augusti. Hunyadmegye területén Corp. III. 1393. Germizarában pro. salute Augg. [q] un[n]. Octavius Julianus cos. III. Daciarum fieri iussit instanti [A]e(lio?) Gem(ino?) Ant(onino) praef. alae Asturum.*

36/17. *L. Pomponius Liberalis* 198—209. közt. Apulumból a hg. Lobkovitz által Bécsbe ajándékozott *Corp. III. 1174. számú kövön pro. salute Augg. n. n. L. Septimi Severi Pii Pert. et M. Aur. Antonini impp. L(?) P. Sep. Getae Caesaris collegium centoniorum scholam cum aetonia pecunia sua fecit dedicante L. Pomp. Liberali consulari Daciarum III. Gaeta 198—209-ig caesar volt s ez teszi lehetővé a kormeghatározást.*

37. *C. Julius Maximus* 198—209. közt *Corp. III. 1127. (a volt Inczerkertből a városi múzeumba került) felirat Numinibus Augg. Severi et Antonini e Getae Caes. et deae Dianae C. Julius Maximinus legg. Augg. pr. pr. (Vesd össze Arch. epigr. Mitth. XIV. 131. és XVI. 26).*

38/18. *Tiro? Hirschfeld* Epigraphische Nachlese (Sitzungsberichte der K. K. Wiener Akademie 1874. 401. l. n. 52. Ephem. epigr. II. 452. *Corp. III. supplem 8048.*) útján megörökített Kis-Oláhország valamelyik pontjáról a bucaresti múzeumba került feliraton egy katona fivérét *M. Pompeius Proculus beneficiarius Tironis legati gyászolja.* A »legatus« kifejezés nem okozna nehézséget, mert legatus Augusti pr. pr., vagy csak leg. Augusti, vagy consularis Dacia helytartóinak megemlékezésénél egyaránt szokásos.

39/19. *P. Mevius Surus*, mint leg. Aug. pr. pr. a Bánffy-Hunyad közelében eső Deritéről Torma által lemásolt és Domasewsky által 4 töredékből összeillesztett feliraton (*Corp. III. Supplem. 7647.*) Miciából gróf Kuun Géza parkjában őrzött 1377. alae Compaginum dedicante Mevio Suro consulari. A Hajdetzky csász. és kir. auditor szives ajándékából 1884-ben múzeumunkba szerzett *Corp. III. supplem. 7741. apulumi táblán centuriones et cornicularii leg. XIII. gem. et leg. V. Mac. pia. Mevi Suri cos. III. Daciorum hódolnak. Múzeumunk még egy adalékot bír az általam kinyomozott Blandianáról (Korna), valamelyik beneficiarius Suri legati feliratunkkal (Téglás Archaeol. epigr. Mitth. XIII. 1885. 206).*

40/20. *Ismeretlen Zalatna-Ampelum. Corp. III. 1309. vagy Caracalla, vagy Elagabalus üdvéért (Imp. Caes. M. Aur. Antoninus p. felix Aug.) egy leg. Aug. pr. pr., kinek nevét kivakarták. Apulumból 1066. I. O. M. ceterisque diis | | | cos. (gróf Ariosti által Bécsbe szállítva).*

41/21. *C. Julius (Septimius) Castinus* Kr. u. 217. Tril. m. leg. V. Mac

(Daciaban) és leg. I. adiutrix (Pannónia sup.) Mint praetor Cretae et Cyrenarum proconsulja. Majd legatus leg. I. Minervae (Bonn), az Iverstheimban (Munstereifel mellett) felirat szerint (Brambach 520. = Henzen 6637. = Dessau 2459.) s mert duobbus Augg. cos. ki van törölve Geta és Caracalla első (205), vagy a második consulságára (208.) vonatkozhatik. Domasevsky azonban inkább 202. Caracalla és Septimius Severus consulságát véli, mert ez Castinus carrierjének jobban megfelel. Mielőtt a legio I. Minerva parancsnoka lett, a Septimius ellen felkelt »defectores et rebelles« ellen küzdött a négy rajnavideki légióval, a leg. VIII. Aug. XXII. primi g. (Felső-Germánia), I. Minerva, XXX. Ulpia (Alsó-Germániában), Claudius Candidus, Marcus Maximus, Fabius Cilo (Willmanns Exempla 1201—3.) mellett ő vitte a főszerepet. Ő is, mint Clodius Albinus a Septimius melléknevet felvette.

Már mint praetor cos. designatus leg. Augg., később Augg. pr. pr. Pannoniae inferioris 209—211., mert Geta 209-ig Caesar, azután Augustus (Archaeol. epigr. Mitth. XIV. 59, 70, 71, 72. Corp. III. 3480). 212 körül nyeri bizonytalan időben a consulságot s Caracalla leg. Aug. pr. pr. trium Daciarum alkalmazta mint a dynastia hívét. Caracalla meggyilkoltatása után 217. őt és Pannónia inf. hasonszellemű helytartóját Suetrius Sabinus (Dessau 1159. Ephem. epigr. I. p. 141. Archaeol. epigr. Mitth. XIV. p. 69. n. 52.) visszahívták (Dio. 78, 13. és Ephem. epigr. I. l. c.) Daciából Porolissumnak (Mojgrád-Zsákfalva) néhai Szikszay Lajos zilahi alispán házában látható felirat szerint C. Jul(ius) Cast[i]nus leg. Aug. pr. pr. Itáliában curator Aeclanensium (Beneventből), curator viae Salariae Commodus alatt), iuridicus per Apuliam, Calabriam, Lucaniam, Brutinios.

42/22. *Marcus (Claudius) Agrippa* rabszolga családból (Dio. 78, 13.) Caracalla a cognationibus et ab epistolis emelte (Hirschfeld Untersuchungen 209. Megj. 1. és 245. lap. megj. 3. P. Meyer de Mecaenatis oratione a Dione facta Dissertatio Berol. 1891. p. 8.) Caracalla háborújában a parthusok ellen flotta-parancsnok (classi praeerat Vita Carac. C. 6. Hirschfeld Unters. 126. megj. 4.) Változó sors után senator. Macrinus a Caracalla elleni összeesküvésben való részességéért előbb Pannónia, majd Dacia helytartóságával jutalmazta, jóllehet consul sem volt. Minthogy Macrinus idejében még 2 helytartó fordul elő, közbesőleg legalább rövid ideig Moesia inferior parancsnoka lehetett, Marcianopolis és Nikopolis érmei MAPK APPIIIA szerint (Ekhel III. p. 16. f. Borghesi IV. 261. Archepigr. Mitth. III. 162. Pick Beiträge zur griechischen Numismatik der Kaiserzeit Numism. Zeitschrift 1891. 29. és 28, 47, 49. Nicopolis érmein kettős gentiliummal és Marcus Claudius Agrippa. (Dacia akkori állapotáról Dio. 78, 27, 5).

43/23. *L. Marius Perpetuus* 221/2. közt. Cursus honorumát Corp. III. 1178. (Dessau 1165.) a fejevári gör. kel. temetőben Hohenhausen által feljegyzett s egy Daciából Raetiába előlépett centurio legionis III. Italicae Antoniniana (tehát Caracalla vagy Elagabalus alatt állított apulumi felirat adja trib. leg. IIII. scyth. (Syria) majd leg. leg. XVI. Fl. (u. ott), helytartó (praeses) Arabiában (Rhoden de Palaestina et Arabia prov. p. 52. n. 11.) a consulság elnyertével

leg. Aug. pr. pr. Moesia superiorban és végre consularis Daciae III. Consuli éve ismeretlen (Ephem. epigr. V. 25. és 26. Corp. III. suppl. 6709. és 6710. Chabina folyótól Cappadocia és Commagene határán az Euphrates régióba) mint leg. Aug. legionis XVI. f. f.) Samosata főhadiszállás). Syriában mutatja tevékenységét 200 körül s ott Syria helytartója L. Alfeinus Senecio (később Aug. pr. pr. Britanniában) alárendeltje vala. Atyja valószínűleg L. Marius L. f. Quirina Perpetuus többféle procuratorságot (többi közt Lyonban) viselt férfit.

44/24. *Jasdius Domitianus* 222—235. Egy Alsó-Ilosvárról kiásott felírata Corp. III. 797. (Willmanns 1522. b.) Imp. Caes. M. Aurellio. Severo Alexandro pio felici Aug. optimo maximoque principi indulgentiis eius aucta liberalitatibusque ditata ala Frontoniana Alexandriana ex quaestura sua dedicante Jasdio Domitiano leg. Aug. pr. pr. A következő 797. (Willmann 1522. a.) Julia Mammaeae Augustorum matri van szentelve. A Corp. VI. 1428. Syria Phoenicia és Raetia helytartója atyja lehetett (Borghesi VIII. 310.) Jasdus Aemilianus Honoratianus mag. arvalium 241-ben vagy fivére, vagy fia.

45/25. *D. Simonius Proculus Julianus*. III. Gordianus korában 238—244. körül. A kevéssel előbb Serdica környékéről előkerült felíraton Thracia helytartója Maximus és Maximianus alatt 235—38. Kr. u. (Arch. epigr. M. XV. p. 92. n. 3, melylyel n. 5 is azonos). Cursus honorumát Corp. VI. 1528. Dessau 1189. római felírat adja [D. S]imoni Proculi Juliani c. [v.] [leg. Aug.] . . . [Sy]riae Cocles; Daciorum III.; p. . . .] [iu]ridico per Transpadum . . . pr. . . . ti hñ qui centum iugera agri non . . . Egy herculesfürdői felíraton Corp. III. 1573. Herculi Sancto Simonius Julianus V. C. praeses Daciae. A florenczi museum egyik mérlegsúlyán (Fabretti insc. don. p. 528. és. 380. Orelli 4347. Willmanns 2788.) praefectus urbi 254. előtt, mért az ezen évben megkezdődő praefectusi lajstrom nem tartalmazza. Mommsen Corp. III. 1573. jegyzet Archaeol. epig. M. XV. Daciából Syriába Coele betöltött helytartóságáról l. Marquardt Staatsverwaltung T. 2. 424. jegyz. 9.

E névsorból kitetszőleg helytartóink többsége *italiai* eredetű s ebben is kifejeződésre juttaták Italia világhatalmi szerepét. Csakhogy ez nem vala kizárólagos rendszabály s főleg miután *Septimius Severus* Pannonia superiorból a császári székbe emelkedett, Africából Vespronius Candidus (29) M. Valerius Maximianus (29/10) és Septimius Geta is, Numidiából jutottak a három Dacia élére s Daciából Africába vezetett a proconsuli carriere (Vespronius Candidus). A két Moesia nem egyszer, de különösen a markomann háborúk alatt volt Daciával egyesítve. Így M. Claudius Fronto Moesia inferiorból, de Marcus Turbo Pannoniából, Marcus (Claudius) Agrippa Moesia inferiorból.

A consularis III. Daciae, mint polgári és katonai legfőbb hatóság, utóbbi minőségében *Apulum*ban (Gyulafehérvár) a XIII. legio főhadiszállásán s a markomann háborúkkal 170-től bevezényelt legio V. Macedonica törzskari székvárosában *Potaissaban* (Torda) is gyakran kénytelen vala megfordulni. Hatáskörébe esett a szomszédos barbár törzsekkel felmerülhető.

telepítési, átvonulási, határszéli szerződések megkötése. Trónváltásánál azonban megszűnt a hivatal s ha az új imperator is bizalmával meghosz-
szabítá azt, a csapatok feliratilag ünnepelték a császár liberalitását.

Helytartósági tekintetben a *Concilium trium Daciarum* (a. C. tr. Gallia-
rum mintájára) kiváló fontossággal bírt s úgy látszik mindjárt a tartomány
hármias felosztásával életbe is lépett. Ezt illette a helytartók eljárása feletti
bírálat a tiszteletnyilvánítások, szolgálati emlékek megszavazása, a consullá
avatás alkalmával Rómában a tartománynak küldöttségi képviseltetése, a
császárnál bemutatott hódolattal s egyéb tisztelgésekkel együtt. Másfelől
a helytartó tisztében állott a consilium évenkénti gyűlézéseinek s főleg a
tartományi főpap megválasztásának ellenőrizése. Sőt *Apulum*ban *Reginus
sacerdos constitutus ab Helvio Pertinace consulari áldozott Herculesnek*
(Corpus Inscript. Latin. III. Supplem. 7751.)

Jurisdictionalis ügyekben a *procuratorok*, legioparancsnokok, muni-
cipialis tanácsok, castrumfőnökök képezé felelősségi forumát. A helytartó s a
consularis trium Daciarum különösen kiterjedt hatáskörrel rendelkezett.

A helytartói iroda személyzete.

A segédhivatal (officium) többnyire katonai bevezényeltékből állott.
Igy a legközvetlenebb környezethez tartoztak a *corniculariusok* (alkalmasint 2),
commentarienses (minden legiotól 2), *speculatores* legionként 10. A Corp.
III. Suppl. 7794. Getának a *cornicularii commentarienses speculatores*
hódolnak. A muzeumunkban szintén Apulumból látható Corp. suppl. 7741.
Mevius Surusnak a daciai 2 legio t. i. a legio XIII. g. a legio V. Mac.
corniculariusai szentelték.

A *commentarienses* vezették a jegyzőkönyveket, lajstromokat; a *specu-
latores* a courierszolgálatot (Apulumból Corp. 990), egy *speculator a leg.
XIII. geminától* látták el. A számadási könyvek vezetéséhez azonban
tabularius is kellett. A Corp. Inscript. Latin III. 1467. sz. Farkadinra került
felirattal *pd. Carpion Aug. lib. tabularius fiát gyászolja*. Ugyanez a
Carpeon állítatá Mithrának a muzeumunkban látható szép oltárkövet is
(Corp. Suppl. 7939.) Ilyen *tabulariusok* Galatiában (Corp. III. 255. *Ancyran*
Astius Aug. lib. tab.); bányavidékünkön *pdul. Zalatna-Ampelumban* (1286.)
1297.), *Noricumban* (Klagenfurt-Virunum 4782.) A sarmizegetusai tarto-
mányi pénzügyigazgatóságnál külön *tabularius* működött. Igy Deo Malagbel
áldozott Rimitivus Aug. lib. *tabularius* prov. *Dacic Apuleus*. a muzeumunkban
látható 7955. szép oltáron. A könyvvezetők mellett a pénztárnok-féle
dispensator, a császári uradalmak magántisztviselője gyanánt működött.
Jómódú tekintélyes tisztviselő lehetett. Legszebb Mithra-oltárunkat Várhelyen
Nabarze deo is egy ilyen dispensator áldozta, akinek még hivatali helyet-
tese is szerepel nálunk Sarmizegetusában: *vikar(ius) eius* (Corp. Suppl. 7938.)

Egy *dispensatoris vikariust Pannonia* inferiorból (Bród) ismerünk (Corp. III. 3269.) még. A daciai könyvvezetői személyzetet kiegészítette továbbá az *adiutor tabulariorum*. Így Pannonia superiorban »*adiutor tabulariorum provinciae Pannoniae superioris* Aug.« l. 4020. és 4023. Poetovióból ma (Pettau). Ázsiában ismerjük ugyanezt 6075. sz. felíraton Sarmizegetusából Corp. III. suppl. 7919. (Ephem. IV. n. 124.) a Goos által a segesvári ág. ev. gimnázium gyűjteményébe szállított oltáron: *Jovi et Neptono* [sic!] *dis magnis sacr(um)* [Philo]mus Augus(ti) *adiutor tabularii* (votu)m s(olvit) l(ibenter) m(erito).

A helytartóság irodaszemélyzetét mégis többnyire a katonaságból vezényelték Sarmizegetusába.

Egyes *immunes consulares* a hadi szolgálattól felmentve, pl. mint librarii vezényeltettek be. Déván pld. egy immunis a legio XIII. geminától vezette a kőbányászatot). Majd a »*beneficarii consularis*« a külső szolgálatokra, pl a császári uradalmaknál (Ephem. epigr. IV. p. 529.) Patsch szerint vámállomásokon. (Mitth. des röm. Instituts 1893. év. 193 l. nálunk útelágazásoknál (ezért minden *beneficiarius* állomás igen fontos), határszéleken, mint Alsó-Kosaly, Vármező (Corp. III. Supplem. 7645.), a Hargita alján, Homorod-Karácsonyfalvánál (Corp. III. Suppl. 7719. alkalmazták a *beneficiarius*okat. A legio V. Macedonica potaissai főhadiszállásán a *beneficiarius*ok a többi altisztek példájára egyesületet is (*scholae*) szerveztek. (Corp. III. 876. *gen(io) schol(arum) b(eneficiarii) sub. Oc(tavio) Julian(o) leg(ato) Aug. (200. Kr. u. Tordán).*

A tiszti hadi és hivatali lajstrom járandósági előírások, számadások teendőit librarii és actarii látták el. A szállítási feladatokat a »*frumentarii*,« a főőrséget a *numerus singularium* vagy *equites* és *pedites singulares* látták el, a kiknek főhadiszállását Apulum képezhette az 1891/92. évi ásatások bélyegleletei szerint.

Kiegészítik ezt a személyzetet a »*statores*,« olykor a *singularisekkel* közös parancsnokság alatt. Így Cölben (Dessaunál 1418.) *centurio leg. XXX. Ulp. curam agens stratorum et peditum singularium* cos. (164. Kr. u.).

Adóbehajtásoknál is alkalmazták szükség esetében a katonaságot s a *dispensatoresek* után a *procurator* maga is eszközölte a zsoldfizetést.

A legio főhadiszállása (*praetorium*) Apulumhoz tartozván, annak irodai szervezete is oda tartozik s helyszüke miatt itt kénytelenek vagyunk azt mellőzni.

* * *

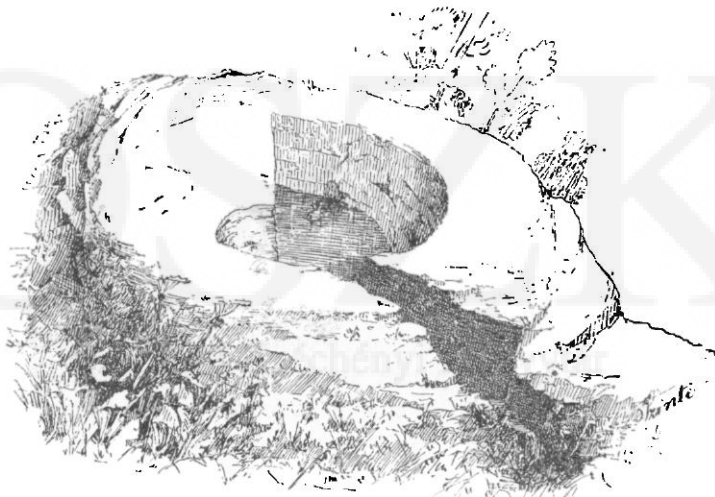
Az előadottakban Sarmizegetusa helyhatósági és tartományi székvárosi szerepét bemutatván, lássuk rendre megynék többi római táborhelyeit és telepeit. Nézzük a Sztrigyhez, a rómaiak Sargetiájához szolgáló hadiút legközelebbi állomását, onnan a Maros terére haladólag.

II. Aquae. (Kis-Kalán a szomszédos Puszta-Kalánnal.)

Corpus Inscriptionum Latin. III. XXIV p. 227. Supplem. XXIX p. 1406. 77889 (= 1403)—
(7895 sz. feliratokig. Ptolemaeusnál 3, 8, 9 Ἰδατα. A Tabula Peutingeriana *Ad Aquas*.
Anonymus Ravennatusnál IV. 7. *Aquas*. — A Corp. I. L. III. kötete 1407 szerint *Pagus*
Aquensis. (Kis-Kalán és tartozékai a Strigy jobb partján, u. m. Kőboldogfalva, Sztrigy-
Szacsal, Sztrigy-Szentgyörgy-Válya.)

Aquae nevét a Kis-Kalánnál máig használatban levő kőfürdőtől kap-
hatta; de túl a Sztrigy jobb partján *Kőboldogfalva* az ott mutatkozó
kőfejtéssel, sőt a hegyél déli lejtőjén *Sztrigy-Szent-György-Válya* és *Sztrigy-*
Szacsal felé előforduló sírkövek és oltárok által jelzett terület is e *pagus*
tartozékát képezték. Ily módon a jelzett terület római emlékeit mind ide
kell foglalnunk. Lássuk először is *Kis-Kalán*-t.

A birodalmi út itt vonult el s a jelenlegi község által elfoglalt terrasseon
találjuk az egykori építkezés, sőt a kőbányászat nyomait is. Egyik ház

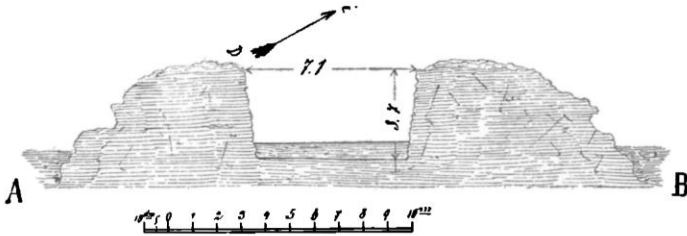
185. rajz A (kis-kaláni) római kőfürdő felülről tekintve (Szinte Gábor tanár rajza.)

építményében római falazatot láthatunk s a fürdő fele, valamint Zeykfalvának
haladólag a határon többféle római téglá- és fedélcseréptöredékek láthatók
a mint azt már Ackner feljegyezte. Torma Károly a község nevének felirati
documentumát is megtalálta s az most a gör. kel. templom oltárkövéül szolgál.

I · O · M	I(ovi) o(ptimo) m(aximo)
PRO · SAL · D · N ·	pro S(alute) d(ominorum) n(ostorum)
C · IVL · MARCIA	C. Iul(ius) Marcia
NVS · DEC · COL	nus dec(urio) Col(oniae)
PRAEF · PAG	praef(ectus pag(i))
AQVENSIS	Aquensis
GENIO EOR	genio eor(um)
POSVIT	posuit.

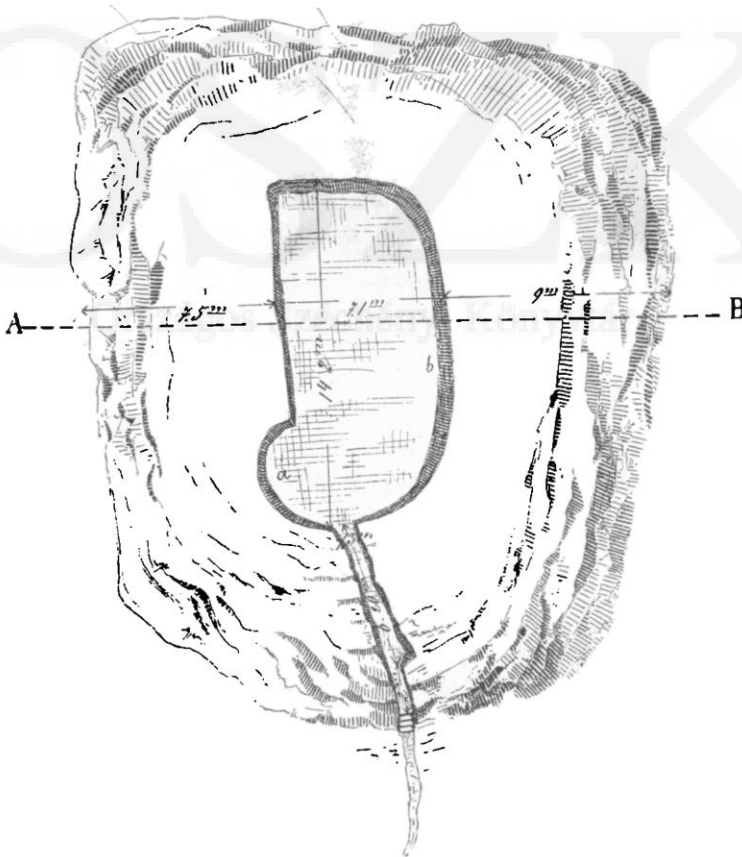
(Torma Károly, Tizen-
két római felirat Erdélyi
Múzeumegylet II. 131,
Corp. I. Lat. III. 1407.)

A fürdő. A szóban forgó fürdő, melynek langyos vizét a közel vidék, habár más forrásokból, ma is használja, alig 10 percnyire a piski-hátszegi országút mentén látható kőfürdőtől (185. rajz) nyerte nevét. A 4 m. magasra domboruló likacsos szövetű cerithium mésztömsbe kalánalakúlag fürdő-

186. rajz. A kiskaláni római kőfürdő keresztmetszete.

medenczét véstek. Az összesen 94 méter kerülettel bíró mésztöms középebe átlag 7,1 m. széles, 14,2 m. hosszú s 3,7 m. mély medenczét véstek, melyből 8,2 m. hosszú, 1,3 m. szélességű csatorna vezet ki. (186. rajz keresztmetszet, 187. alaprajz.) Ez most a kifolyás s egykor ez volt a bejáró az átlag 0,8 m.

187. rajz. A kiskaláni római kőfürdő alaprajza.

mély fürdőbe. A kivezető folyosón 3 egymástól 1—1.5 m. távolságra ismétlődő függőleges barázdapár jelzi az elzáró zsílik helyét, melyekkel a víz kifolyását és felduzzasztását eszközölték. Ezen a kalánforma alak szolgált a magyar elnevezés alapjául. A kőmedenczében napjainkban kendert áztatnak s a jelenlegi fürdők a szikladombon kívül felbuzgó forrásokból táplálkoznak.

*Ackner Mihály*¹ mellett s mondhatnók nyomán *Vass József*² is leírta a fürdőt, melyet a néprege a dévai és aranyi tündérekkel hoz kapcsolatba. A dévai és aranyi isten segítségével kezdtek várukhoz, a kőboldogfalvi nagy kevélyen elutasítá az Ég gyámolítását. Éjfélre meg is épült fényes várlaka; de az első kakasszóra iszonyú mennydörgés közt elsüllyedt s helyére jőtevő forrást varázsolt a Teremtő.

A kőmedence kivésői egyúttal a Kis-Kalán helység derekán mutatkozó mészmarga-padokat is szorgalmasan bányászhatták. Épen a gör. kel. templom mellett észlelhetjük ezeket a bányalépcsőzeteket (188. rajz) s minthogy maga a helység: a *pagus* is itt terült el, ehhez az építőanyagot épen itt kézügyben találták. De a mint a dévai muzeumban szemlélhető kőfaragó (lapidarius) kő-czégtábla igazolja: rendszeres kőfaragómestereket

188. rajz. A Kis-Kalán községben látható római kőbánya lépcsős lefejtésű maradványai.

is foglalkoztatott ez a telep, a kik innen a Maros terére és Hátszeg-vidék római telepeire főleg síremlékeket és oltárköveket vagy a főváros monumentális építkezéseihez diszitményfaragványokat termeltek.

Feliratok. Egy *Jupiter*-oltárt múzeumunk is nyert onnan 1885. Istvánffy Lajos ajándékából. Téglás Arch. epig M. IX. p. 237. Erd. Muzeum, 1888. V. p. 69. Corp. I. Latin. III. supplem. 7890.

I · O · M

AEIICO

V · L · S · M

A kis-kaláni bányászok Herkulesnek, mint a testi erő istenének is áldoztak. Sőt Herkules, mint a hévforrások védszentje is áldozatokban részesült az üdülést kereső veteránusoktól.

¹ Ackner, Die römischen Alterthümer und deutsche Burgen in Siebenbürgen. Wien, 1856. 10. lap.

² Vass József, Erdély a rómaiak alatt. Kolozsvár, 1863. 155.

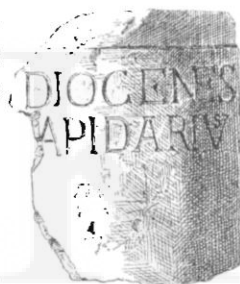
HERCVL(i)
 M · IVL (Ackner-Müller, Die römischen Inschriften Daciens
 PRoCLA n. 211. Várad Ádám és Torma után Corp. I.
 NVS VET(aranus) L. III. 1406. Jelenleg museumunkban Déván.)
 V · L · S

Aquaeban is, mint a germizarai thermáknál, előkelő főhivatalnokok fordultak meg. Így Q. Decius Vindex procurator áldozott császára szerencséjéért s az oltárkövet a közeli pusztakaláni gör. cath. templomban szintén oltárul alkalmazták.

FORTVNÆ
 AVG (C · I · L. III. 1404. Torma
 Q · DECIUS tizenkét római felirat, Erd. Múzeum.
 VINDEX II. 132.)
 PROC

Az őrhely. A castrum helyét Kis-Kalán házai foglalhatják el; de biztos jelet nem találni ott. Az sem lehetetlen, hogy a *Kőboldogfalva* felett látható »Gredistye« szolgált a katonai őrség otthonául, s Kis-Kalánon csak bányászok működtek. Egy ilyen kőfaragómester czégtábláját szereztem meg múzeumunknak Grausam Keresztélytől 1885-ben (189. rajz). Szövege következő:

(Téglás, Archaeol. epig. Mitth. 1885. IX.
 DIOGENES p. 238, n. 2. Erdélyi Múzeum 1888. V. p. 69.
 (I.) APIDARIUS Innen Corp. Insc. Latin. III. supplementum.
 7895. sz. felirat.)

A C. I. L. III. 1403. sz. Cserna-Keresztúron látható, valamint az 1408, 1409, a Fel-Pestesen létező 1413. inkább Miciához (Veczel) számítom. Az 1351. sz. meg Micia név betűjét is tartalmazza. Az 1412. sz. lepestesi kő azonban határozottan várhelyi eredetű.

189. rajz. Diogenes kőfaragó (Capitarius) czégtáblája a dévai múzeumban.

Kis-Kalánhoz (Aquae) számíthatjuk még a *Bácsi, Batiz*, és délről *Russ* határában előforduló római építkezéseket is, hol azonban feliratot vagy bélyeget nem találunk.

Helyőrsége. Aquae helyőrségét a XIII. legió egyik vexillatioja vagy centuriája képezte. Ennek egyetlen téglabélyegét ismerjük. A Kőboldogfalva, Sztrigy-Szt-György-Válya helységek közt kimagasló hegyélen úzott kőbányászat is foglalkoztatá a legconaviusokat. Téglabélyegünk igen érdekes:

LEG XIII. GEM (C. I. L. III. (Supp.) 8065. és
 PoMPoNITORTH 32. Téglás közlése szerint.)

Talán [Sub cura] Pompe(i) (V)i(c)tor[ini], tehát a vexillatio őrparancsnokának nevét őrizte volna meg ez egyetlen példányban előfordult bélyegünk.

Aquae különben Sarmizegethusa kerületébe (agger) számíthatott s katonai hivatását a Sztrigy-völgy és mellékének biztonsági szolgálata képezte.

A birodalmi útnak a fővárostól a *Marosig* tehát legfontosabb őrállomásául *Kis-Kalánt* tekinthetjük.

Aquae külterülete és a magurahegyi kőbányászat szolgálati kerülete azonban a Sztrigyen túl a jobbparti vidékre is kiterjedt. Ott a messzire kimagasló *Magura*-tető puha és könnyen faragható mészmárgáját éjszokról *Kőboldogfalva* felől és délről Sztrigy-Szacsal és Sztrigy-Szent-György-Vályáról aknázták. A bányatelepek a megnevezett helységek felé néző lejtőkön mindenütt nemcsak építkezési romokban, de felíratilag is kimutathatók. Eme felíratok helységenként a következők:

1. *Sztrigy-Szent-György*. A sztrigy-szent-györgyi gör. kel. templom oltárkövéül szolgáló római sírkövet, habár annak bukovai márványanyaga inkább Várhelyre utal, mégis hajlandó vagyok szintén a Magura bányászatához számítani.

D · M	D(is) M(anibus)	
M · VLP IER Io	M Ulp(io) [T]er(ti)o	
DEC COL	Dec(urio) Col(oniae) t. i. Sarmizegethusae	
VIX AN XXI	Vix(it) an(nos) XXI	(Téglás, Archäol.-epigr.
VLP // A/	Ulp(ia) (Fl)ava ?	Mittheil. IX. 1885. p. 238
FILIO	Filio	n. 3. Erd. Mus. V. 1888
P P	p(ientissimo) p(osuit)	p. 237.)

2. A *Szent-György-Válya* feletti *Gugutoj* hegyoldalon át *Kőboldogfalva* felé haladólág fedélcserépen találtam ezt a két bélyeget, ú. m.:

a) C · I · V = C(o hors) I V(biorum), — és b) L · P · I.

(Téglás, Arch. epigr. Mittheil. IX. 1885. p. 243. n. 2. Erd. Múzeum V. 1888. p. 248. n. 8. C. I. L. III. 8085. sz. 33.)

3. *Kőboldogfalva*. A Sztrigy jobbparti hegységen felül $\frac{1}{4}$ órányira találjuk a *Gredistye* (= Vár) római település nyomait. Ott egy csinos *Daphne* (erdei *Nympha*) szobrocsonka fejét találtuk és múzeumunkat ASCLEPI bélyeggel gyarapítottuk. (Téglás G., Arch. epigr. Mitth. XI. p. 239. n. 14. Erd. Múzeum 1888. V. p. 250. C. I. L. III. 8075. sz. 34.)

Még fennebb a hegyélen találjuk a *Faget* (= Bükkös) erdőben a terjedelmes és jól megtartott kőbányákat, melyeket „*pizmiczé*“-nek (pincze) nevez a nép.

4. *Sztrigy-Szent-György*. A Sztrigy-Szent-György-Vályától Lozsád, illetőleg Magura felé vezető út közelében a *Gugutoj* hegyoldalon Buda Géza birtokos szíves ajándékából majdnem egészben megkerült síremléket szereztünk múzeumunknak. Gondos, szép munka, két oldalt csinosan kifaragott oszlopperet.

D M	D(is) m(anibus)	
IV · MAXI	Ju(lius) Maxi	
MVS · VIX	mus vix(it)	
AN · XXV ♂	Annos XXV.	(Téglás, Arch. epigr.
HB · VALENTIN	He(rennia) Valentin(a)	Mitth. IX. p. 239. n. 5.
C · ♂ C	C(oniugi) c(arissimo)	Erdélyi Múzeum 1888. V.
		p. 23a. C. I. L. III. 7894)

5. *Sztrigy-Szacsal*. Ugyanezen hegyvonal nyugati folytatásában a Magura délnyugati lábánál Sztrigy-Szent-György-Válya és Kőboldogfalva közt fekvő község határában 1884. ápriljében találtam a következő sír- emléket:

	D · M	
	C · A · DEDALO	
	VIX · ANI · LX ·	
	VALER · CARA	
5	VIX · ANI · XXXV	
	C · O	C(oniugi) o(ptimo)
	A · TETVLA · VIX	
	VIX ANIS · XXX	
	C · A · CARVS	
10	C · A · VALERIANVS	
	VETERANVS	
	PARETIBVS	sic
	SORORIBUS	
	FECERVnT	
15	FA · CRISPINA · VETIII	Fa(milia) Crispina Vet(illa ?)
	MAXIMA BVTES EORV	Maxima Butes eoru(m)

(Téglás, Arch. epigr.
Mitth. IX. p. 238. n. 4.
Erdélyi Múzeum V. 1885.
p. 238.)

Ez a veteránus és hozzá hasonló társai mivelhették a déli hegylejtőn mesterségesen előidézett s máig legjobb búzatermő határul minősített terrasseokat, az úgynevezett *Vertopókat* is.

7. *Sztrigy-Szent-György-Válya*. Ezen kőfejtés központját azonban Sztrigy-Szent-György-Válya képezhette, mert ott találtuk a telep szentélyeit. A helységtől éjszakra emelkedő Perelt-Bercsan nevű hegylejtőn sorjában Jupiter és Mars szentélyei díszlettek.

1. Idevaló márgából 1·11 m. magas. 0·31 m. széles betűi 0·05 m. magasak.

I · O · M	I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
A PENNINO	Appenino
M · V VALENTI	M. Ulp(ius) Valenti
NVS · DEC · COL	nus dec(urio) col(oniae)
V · L · S · M	v(otum) l(ibens) s(olvit) m(erito).

Jupiter Appeninus Italian kívül idáig csupán egyszer szerepel még: Rusicadabol Corp. In. Latin. VIII. 7961 »Jovi o. m. Appenino conservatori dominor n. n[n] fortissimorum felicissimorumque imperatorum.« Vesd össze Preller Jordan Röm. Mythologie. I. 241.

2. Ugyancsak idevaló márgából 1 m. magas, 0·53 m. széles.

MARTI	Marti
LVCIVS	Lucius
CRATTIVS	Crattius
D · C · P	d(ecurio) c(oloniae) p(osuit)

3. Hasonlóképen idevaló márgából 0·85 m. magas, 0·29 m. széles.

		/ 3	
Crattius	IO /// P	I(ovi) O(ptimo) De]p[alsori ?)	
Ternus	CRATTIus	Cratti(us)	
d(ecurio) c(oloniae) p(osuit)	ATERNVS	[P]aternus	
	D · C · P	d(ecurio) c(oloniae) p(osuit)	

Valószínűleg Crattius vagy Grattius szentelte ezt is mint előbbi C. I. L. VI. 19117—19125 szerint ez a név gyakori. Mindhárom felíratot Sarmizegethusa decuriói rendelték meg, a minthogy Aquae is még Germizara (Algyógy) is annak aggerébe estek. (Téglás-Király I. fennebb Archaeol. epigr. Mitth. 1891. II. Heft. 17. 18. sz. alatt. Cumont is revidálta az előbbi kettővel együtt. Arch. epigr. Mitth. 1891. Jahrg. XIV. 170. n. 6., 7., 8.

III. Petris (Arany).

Petris Tab Pentingeriana és Anonymus Ravennatus IV. 7.

Átkelő a Maros jobbpartjára. Kőbányászat az Aranyhegyen és Gyertyányosnál.

A piskii állomással szemben feltűnő alakjával az idegen figyelmét is azonnal lebilincselő aranyi hegykúp déli meredekjét a rómaiak szorgalmasan bányászgatták. Az innen kikerült augit-andesitet Sarmizegetuse és Micia nagyobb építkezéseinél, mint kitűnően idomítható anyagot, oszlopokra, lépcsőkre, kockakövekre, talpzatokra. Szobrászati faragványokat, sírköveket, oltárokat is készítettek ebből a tetszetős téglavörös vagy rozdsaszínű kőzetből, melyet legutóbb a vasúti építkezésnél is annyira kedvelnek.

190. rajz. Pau szobra Miciából. Gróf Kunn Géza marosmenti parkjában.

A kőfejtésnél tekintélyes számú munkás kéz foglalkozhatott. A mai Arany helyén léteztek a tekintélyesebb lakások, hol márványpadlós épületeket találtak. De az Arany és Rápolc közötti szántóföldeken, az úttól balra fel a hegyoldalnak is számos épület romladékát észlelhetjük. A Kapy vár területén létezhetett a római castrum is, melyet az újabb építkezők teljesen megsemmisítették, a Kapy vár építői semmisíthették meg, miután a kastély anyaga jobbára római eredetű. Katonai őrségét sem ismerjük; de az alábbi felirat a *Legio V. Macedonica* egyéb vexillatiójának olyatén alkalmaztatását igazolja itt, a minőt a dévai *Bezsan* (= Besenyő) hegyről múzeumunkba szállítottam

Feliratos emlékei. 1. Az alábbi felirat már igen megrongált állapotban került napfényre a Kapy vár romjaiból. Szabó István aranyi földművesnél látta Torma Károly 1877-ben; de hasztalan nyomoztam utána, mert azóta, úgy látszik, vagy beépítették vagy megsemmisült. A nehezen összeállítható szöveg valamelyik császár jóvoltáért a legio V. Macedonica egyik vexillatioja által valamelyik decurio gondjai (Cura) emelt oltárkő lehet.

OLP̄K
 ⲚIM̄P̄
 LEGVM
 CVRV
 T̄EIVLEV
 LPR

Torma Arch. epigr. Mitth.
 III. p. 107 u. 58. Cent. Ins.
 Latin Suppl. 7883. sz.

191. rajz. Gróf Kunn Géza által reconstruált római siremlék Miciából a marosnémeti parkban.

2. Oltárkő az aranyi hegy déli lejtőfokán a római kőbánya helyéről, tehát a megrendelési helyről még el sem szállították volt. Néhai Velitska Lajos ajándékából 1882-től múzeumunk sajátja. Szépen faragott alakja, díszes betűi előkelő megrendelőre vallnak s C(aius) Romanus Summus Sarmizegetusa decurioja lehetett.

I · O · M
 C · ROMAN
 IVS · SVMMVS
 DE CoL · V · S · M

Torma Károly Archaeol. Közlemények XII.
 p. 191. Korunk 1867. évf. Hermanst. Zeitung
 1867 u. 59. Torma Károly Archaeol. epigr.
 Mitth. III. p. 107 u. 57. e. IV. u. 134 u. 19.
 Corp Inscript. Latin. Suppl. hibásan Algyógy
 Germizarához osztja. 7881. sz.

A római kőfejtés nyomait az újabb munkálatok sem szüntethették teljesen el.

A sziklatetőn egy sánczvár állott, melyet dák eredetűnek tartok s a dák védművek közt említettem már.

Petris kőbányászai az éjszaknyugatra eső *Gyertyányos* harmadkori mészkövet is bányászták. Ebből a kitűnő és ma is nagyban használt édesvízi mészkő Micia, Sarmizegetusa síremlékeiben s oltárkövei között

192. rajz. Ugyanazon síremlék jobb fele az apa, anya és fiu domborképével. Fenn a párkányon és a földön a daciai oroszlán szobrai.

láthatták. Ebből a kitűnően idomítható, tartós minőségű likacsos mészkőből Micia (Maros-Nemeti-Veczél) és Sarmizegetusa feliratos emlékei között számos képviselőt találtam s azt mind e mai napig kedvelt építő anyagul elismerjük.

A római hadi út a piskii telep és Dédács keleti szélén vezetett a Maroshoz. A dédácsi malom közelében jutott az áradványi térre, hol azonban hasztalan kutattam nyomai után, holott a dédácsi dilluvialis magaslaton oly épségben áll még, hogy néhány év előtt Fáy Béla dédácsi

birtokos szántóföldjein a kőanyagot kénytelen vala felszedetni. A Maroson át híddal aligha rendelkeztek s komp közlekedést tarthattak fenn, mert a hídfők nyomait mégis láthatnók. Az átjárás a mai révnél vagy attól keletre létezhetett; de biztos nyomait megállapítnom nem sikerült.

IV. Germizara cum thermis Dioneis (Algyógy-Csigmo).

Corp. Inscr. Latin III. 225. lap. XXIII. Petris VIII. Germizara VIII. Blandiana VIII. m. p. *Apulum. Ζεφυ ζεργα ἡ Νεφουσιγα* Ptol. III. 819. Az innen szétszóródott feliratok Szászváros, Romosz helységekből is láthatók.

Ez is *Sarmizegetusa* aggerebe tartozott s az odaváló magistratus tagjai álltak itt is a *pagus* élén, mint Aquaeában, Petrisen és Miciában.

193. rajz. Ugyanazon siremlék balfele.

Germizarat a dákok alapították s dák eredetű elnevezése is *ther-maira* vonatkozik. Nevének első tagja az erani *garma* meleget jelent. *Germe* változatát a C. I. L. VI. 2799 felirat *Stelu Germe* alakjában birjuk. A név második tagjául szolgáló *Zara* Tomaschek¹ szerint a szans-

¹ Tomaschek, Die alten Thracker. II. Die Sprachreste. Wien, 1894.

krit *jhara*, *jhari* (zuhatag, vizesés) változata s Thraciában a *Zuras* (most Corba) folyó neve is innen eredne. Gróf Kun Géza¹ szerint *Zera* vagy *Zara* inkább új persa eredetű, s az erani nyelvekben nagyobb víztömeget jelent, Dáciában a bányavidéken *Deusara*, azután még *Padisara*, *Saprisara* helynevek fordulnak elő; de ezek rokonjelentése bizonytalan.

A castrum a Bábolnáról Gyogyra vezető út mellett a *Turják* = Törökvár nevű emelkedésen szabálytalan hosszénegyszöget képez. Kivezető útja a nyugati u. n. csigmoi árok szélén jól fenmaradt s a várfalakat még az utóbbi években is rombolták. Római építkezés a castrumon kívül, a mai Algyógy helyén és ÉK. a Pegyeszsza hegy oldalán is található. A castrum épen Csigmó és Algyógy határ szélére esik s a kanabe vagyis a tábor körül alakult polgári negyed már gyógyi határra terjed, melyet hajdan La ploszma, La Sesz dupa gradine neveztek.

Germizara hőforrásai. *Germizara*, mint láttuk, nevét is hőforrásainak köszönheti.

A castrumtól jó órai távolságba eső hőforrásokat tekintélyes személyiségek, Dácia előkelői keresték fel s ott a »nymphis sanctistimis vagy nymphis salutiferis«² szentélyeket áldoztak. A leydeni egyetem codexében megőrzött s Mezerzius szerint *Fugger Antal* emberi által lemásoltatott eme csinos epigramma is dicsőíti a thermakat.¹

hanc tibi MARMOREO CAESAM DE MONTE Dicavi
REGINA VNDARVM NYMPHA DECVS NEMORIS
voTO DAMNASTI PorFECTA. QVEM PRECE BASSVS
MoeNITaE PROPTER MOENIA GERMISARAE

P. Aelius Marcellinus signifer et quaestor N. Brit(tanici) Mortis periculo liber(tus) Commodus császár idejében hálálkodik (C. I. L. III. 1396) *Szászvárosra* került oltárával *Nymphis sanctissimis*. — M. *Lucillus Lucilianus* Aug(ustalis) col(oniae) pro salute sua et L. Autisti Onesimi Aug(ustalis) col(oniae), vagyis Sarmizegetusae szentélyt állított nymphis sanctiferis. C. I. L. III. 1397. *Zazwaros* a templomban találta *Zamosius*)

NYMPHĪS	
M · STATIUS	Mezerzius küldötte Verancsicsnak még
PRISCVS	1495 szeptember 7-én. Ephemericis epigraphica IV. u. 176. Corpus Inscript. Latin.
LEGATVS	III. Supplementum 1405. lapján, 7882. sz.
AVG · PR · PR	
V · S · L · M	

Staius Priscus építteté Apulum vízvezetékét 158-ban Kr. u. (C. I. L.

¹ Gróf Kun Géza Megnyitó beszéde, Hunyadmegye történeti régész. társulat III. évkönyve 8. s köv. l.

² Mezerzius Al-Diódról jelzé. Accursius u. 131 Exemplar. vetustarum inscriptionem et scholiorum ex archetypo libello olim ad me ex Dacia et Hungaria misso, quem de Germania misi ad. D. Aut. Fugger(um) MDXXXVIII. A leydei codexben Antiquitates Transilvanie etc. u. 87 Larius cod. 8664. Corp. Ins. Latin. III. 1395.

III. 1061), ugyanő magasztalja megyénkből, Antoninus Pius győzedelmét 158-ból Szászvárostól délre a meredek Gredistye alatt Sub Kununnál (C. I. L. III. 1416) s áldoz Ampelumban (Zalatna) C. I. L. III. 1299.

Germizara jellemzőbb feliratai. Ezen úgy nevezhető fürdővendégeken kívül a germizarai lakosságnak is sok oka volt isteneinek jóllétéért hálálkodni.

1. Ilyen ez a szép s jelenleg a báró Bruckenthal múzeumban (N.-Szeben) látható oltár. Négyszögű térben villámokra helyezkedő sas karmaiban babérkoszorus koronát tartva

C ♂ IVL ♂ TATO ♂ D ♂
ETR ♂ NO ♂ V · P ♂

C · Iul(ius) Tato d(eo)et(e)rno v(oto)
p(osuit). Gros Károly Archiv des Vereins
für Siebenbürg. Landeskunde XII. p. 170.
Ephemeris epigraphica II. u. 428 Barter
orvostól a nagyszebeni Bruckenthal mú-
zeumba került. Corp. Inscript. Latin III.
Suppl. 1405. lap 7880.

2. Durva édesvízi gyertyányosi mészkőből 0 65 m. magas, 0·37 m. széles oltárkö gróf Kunn Géza algyógyi udvarán a gr. Kunn Kocsárd kastély szomszédságában.

LIBERO PATRI
ET LIB ΛΑΡΙ
SECVNΔIN
VOL M

A Liber pater Liberával társított alak-
jában gyakori. (Lásd Preller-Jordan Rom.
mythologia II., 50—54.), de a Libera mater
emez alakja páratlan a régészeti irodalom-
ban. Téglás-Király Neue Inschriften aus
Dacien. Archeol. epigr. Mittheil. aus Oester-
reich-Ungarn. 1891. XIII. Heft II. 195. lap-
ján, 15. sz.

3. 1889 tavaszán, épen a castrum területéről ásták ki az alábbi oltárkövet, melynek alsó fele erőszakosan le van törve s írásos felületét is súlyos eszközzel rongálták meg. Magassága 0·74, szélessége 0·75. Míg múzeu-
munkba szállíthatnók, Koncz Gyula kir. törvényszéki bíró és czigmói birtokos
volt szives gondozás alá venni Germizara eme becses történeti adalékát.

IMP CA // M IVL PHI
LIPPO // IEL AVG
PON / MAX TRIB POT
II CO S P P RO CO S
/ N SIM C S RI F PHILIP
PIANI DEVOTI NV

Imp(eratori) Ca[es(ari)] M · Jul(io) Phi-
lippo [P]i[o] F Iel(ici) Aug(usto)
pon[t(ifici) max(imo) trib(unicia) pot(estate)
II co[n]s(uli) p(atri) p(atriae) proc(o)n(s)ali
[et] n(obilis) sim(o) C(ae)s(a)ri F(ilio) Philip-
piani devoti nu[m]ini maiestatique eorum]

E feliratot nemcsak sajátosságos rövidítései teszi nevezetessé; hanem történelmileg is becses adalék, mert a Dáciát pusztító *corpok* ellen bevonult *Philippus* császár győzedelmére vonatkozik s közvetlen a csata után *245-ben* örökíthették meg a császár ittlétét. A titulusok közül azért hiányzik a *Carpicus*,¹ mert 247-ben a hadjárat szerencsés befejezését *Victoria carpica*

¹ Franz Cumont *Revidierte und neugefundene Inschriften aus Dacien.* Arch. epig-
Mittheil. 1891. Jahrg. XIV. p. 108. u. 3.

emlékérmei is jelzik s 248-tól már *Carpicus maximus és Germanicus maximus* címekkel emlegetik úgy érmei,¹ mint a feliratok.

4. Csígmón Salamon Lázár fogadója lépcsőjén

t v LAN · VIX · VV AEL ALAN	Torma K. Archaeol. epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich III. p. 107. u. 55. Corp. Inscript. Latin III. Suppl. 1406. lap 7884.
-----------------------------------	--

5. Algyógy néhai gróf Kunn Gotthárd kastélya udvarán

///////// ///////// ///////// ///////// //// C · BR ///	Torma, Archeol. epigr. Mitth. III. p. 107. u. 56. Corp. Inscript. Latin. III. Supplem. 1406. 7885.
VA/////////	

6. Algyógy gróf Kunn Géza kastélyánál

/////	Torma, Arch. epigr. Mitth. III. p. 107.
/////	u. 56. Corp. I. Latin. III. Supplem. 7886.
VESIV	

7.

FIRMI FLOREN TINVS DEC · ALÆ BOSPO RANOR D · D	Ephem. epigr. IV. 177. Még Verruchich kapta Algyógyról (in Gyogy ubi thermae) Corp. Insc. Latin. III. Suppl. 7888.
--	--

A *Pegyapsza, mint Germizara* külső nyaraló és temetkező helye. Az Algyógyon felül EK. 3 kilométerrel a Gyógyviz balparti mellék völgyből álló Pegyapsza nevű határrész, mely nehéz megmunkálhatósága miatt nyerte a régi robotos világban »büntetésből« való elneveztetését (t. i. az odarendelést büntetésnek vették a jobbágyok), akkoriban előkelő emberek sírhelye és nyaralója lehetett. L. Octavius Julianus consularis III. Daciarum, a Pegyapsza hegyoldalán a három uralkodó üdvéért Aelius Geminus Antoninus praefectus alae Astarum által Fortuna istenasszonynak 200-ban oltárt állíttatott (C. I. L. III. 1393).

8.

FORTVNAe PRO SALVTE AVGGg NNn L OCTAVIVS · I v LIANV · COS · III DAC · FIERI · I SSIT INSTANTE LGE M pRAE LAE ASTV B	Fortuna(e) pro salute trium augustorum nostrorum L. Octavius I[ulianus] co(n)s(ularis) II(T) Dac(iarum) Fieri · iussit instante [Ae]l(io) Gem(ino) Aut(onino) [p]rae-[[ecto] a]l[ae] Ast[u]rum) b.
--	--

¹ Cohen 4. 5.

Ez érdekes felirat Gétát is Augustusnak említi, jóllehet ő 198-tól Caesar volt s 209-ben vette fel az Augustus titulust. Igen tevékeny helytartója vala L. Octavius Julianus Daciának, mert Ampelumban (Zalatna) 200-ban a községi képviselő (ordo Ampelentium) hálálkodik Septimius Severusnak az ő kormányzata alatt (C. I. L. III. 1308) s Potaissaban (Torda) a beneficiariusok, vagyis a kezelő altisztek saját szövetkezetük védszentjének (genio scholarum) áldoznak (C. I. L. III. 876) alatta.

A *collegium Galatarum* és a *kőbányászat Germizara területén*. A Germizarában szerepelt Collegium Galatarum alkalmasint az aranybánya termékek ipari feldolgozásában hasznosítá magát s itt saját külön istenségének áldozott.

9.	PERCVLI INVICTO PR • INPERA TORIS • COL ALATORVM L • IIVLMS • MA RCELLINVS D ♂ D ♂ D	Herculi invicti p(ost) r(edituur) impera toris col(legium) (G) alatorum [T]i Iulius Ma rcellinus d(onum) d(edit) d(edicavit) (C. I. L. III. 1394.)
----	---	---

Ez a *collegium* megyénkből még Miciáról ismeretes (magister collegii Galatarum). Daciában Kolozsvár (Napoca) képezte kedvencz otthonukat, hol a Galatae censistente s ismét saját külön istenüknek: J(ovi) o(ptimo) m(aximo) Taviano áldoztak a császár Autoninus Pius jóvoltáért Kr. u. 139/161 közt.

Germizarában a Hercules cultust alkalmasint a hévforrások felé vezető magaslat, vagyis a ma szőlővel díszlő »Kőalja« *kőbányászai* is cultiválhatták, a minthogy *Déva* *kőbányászai* is Herculesnek áldoztak.

Germizarai feliratok idegen helyeken. Germizara feliratait főleg a szász helységek templomépítkezéseinél széthurczolták. Szászvároson az ev. ref. temetőben látni idevaló köveket az ev. ref. Kunn *collegium* falában és az ág. ev. templomban is találkozunk ilyenekkel. (C. I. L. III. 1396., 1397., 1399., 1401. sz. feliratok). Érdekes különösen a romoczi kő is.

Romocsz ág. ev. temploma előtt, de anyagából itélve nyilván algyógyi eredetű. 1.42 m. hosszú, 0.82 m. széles, 0.72 m. vastag.

10.	ATIIICOES /// ENDVM CVR /// RVNT Λ Λ ὞ ITALICA VI / AN LX.	Atencoes [faci] endum cur[ave] runt Aur(elia) Italica vix(it) an(nos) LX.
-----	--	---

A 3-ik sorban Mommsen szerint facENDVM CVRaveRVNT Teutsch Dániel néhai ág. ev. püspök küldte másolatot Mommsennek 1875 s úgy került Ephemeris epigraphica IV. u. 178. Corp. Ins. Latin III. Suppl. 7887. Cumont Ferencz olvasása sikerült Arch. epigr. Mittheilungen Jhg. XIV.

1891 p. 108 n 2, amint 1894 pünkösdjén a helyszínén Kun Róbert Mailand Oszkor, Szinte Gábor társaságában meggyőződhattünk.

Germizarához számítom még a *Mezerzius* által in *villa Dyod inferiori* (= tehát Algyógy) jelzettel lemásolt s a C. I. L. III. 940. Bruclához, vagyis Nagy-Enyedhez osztott felirat, melyet a Tövis mögötti Felgyógy Fel-Diódhoz számítottak idáig, Mezerzius feljegyzése pedig világosan Algyógyra utal s így oda is tartozhatik *Staius Priscus legatus* Aug. pr. 158-ből származó Diana oltára.

11. DIANAЕ · AVG
PRO SALVTE
IMP · CAES · TITI
AEL · HADR · ANTO
NINI · AVG · PII · P · P
M · STATIVS PRS
CVS · LEG · AVG · PR · PR
V · S · L · M

Ime *Staius Priscus* legatus Germizara thermáinak hálálkodva, egyuttal császárhoz jóvoltáért Diana kegyeit is biztosítani igyekezett.

Germizarához tartozik még a C. I. L. III. 941. szám oltárköve; melyet Mezerzius ismét »in *villa Dyod inferiori*«, vagyis Algyógyon látott. Az előrebocsátottakból kitetszőleg *Germizara* nemcsak a thermákat számítottta magához, hanem a *Gyógyvölgyén* jó messzi felfelé eső Pegyapszánál is előkelőségek kerti telepeit, valószínű nyaralóit, szőlő- és gyümölcsös kertjeit birta. A castrum közvetlen közelében a polgári városrész, vagyis a Kanabe *Algyógy* területére terjed a czigmói határból s magában Algyógyban is minduntalan római épületmaradványokra akadnak. Közigazgatásilag pedig Al- és Felgyógy létezésén, Mezerzius feljegyzése egyenesen Algyógyra illik. Ez a Gyógy ép úgy Diódból alakult egyébként, mint a Tövis mellé eső másik Gyógy, a hol egyébként a régi Diód alak is fennmaradt. Mindkét elnevezés szoros viszonyban állhatott a mészsziklákon kitűnően megtermő *dióval* és Gyógynevét hibásan származtatják némelyek gyógyító hévforrásaitól. A szóban forgó oltár így hangzik:

12. I · O · M
PRO S · IMPE
RATORIS
COLLEG · A/RA
RIARVM · L
CALPVRNINVS
· · · · ·
Ϸ D Ϸ D Ϸ

Saját meghatározásom szerint vagy a Gyógyvíz fejeánél Pojana, Tekerő, Nagy-Almás felett a Fericsel lejtőn, a Magyarok hegyén, vagy a Zalatna felé eső oldalakon működő bányászok szövetkezete, talán éppen Ampelumból (Zalatna)

áldozott itt a thermáknál Jupiternek császára jóvoltáért s az áldozó maga a procurator Aurariarum lehetett, a ki Ampelumban tartotta feiratilag kimutatható székhelyét. S ha még a helytartók is üdülésükre használták Germizara hévvizzeit, hogyne siettek volna a tartományi előkelőségek, környezetéhez számító bányaigazgatók is belevegyülni abba a díszes társaságba, mely nyaranta Gyógy kívül ép úgy találkoztát adott egymásnak, mint Bethlen Gábor s a két Rákóczy György és Apaffy Mihály fejedelmek idejében történt. Hier a legújabb időkig Erdély előkelőségének kedvence vala a gyógyi fürdő!

Germizara helyőrsége.

Germizara helyőrségét a Legio XIII. germina egyik cohosa képezheté, melynek bélyegét múzeumunk a felügyelő altiszt *Valerius Cono* nevével bírja.

VALE CoNo LEG XIII G	Téglás, Arch. epigr. M. IX. p. 242. u. 3. e. Erdélyi M. V. 1888. p. 248. Corp. Inscip. Latin. III. Supplementum. 1429 lap. 8065. 14. sz.
-------------------------	---

A N · S · B és S · B · B bélyegei *N(umerus) S(ingulariarium) B(ritannicorum)* vagy *S(ingulariarium) P(editum) B(ritannicorum)* legelőszőr a fenn már bemutatott *P. Aelius Marcellinus* zászlótartó és csapatpénztáros (*signifer et quaestor n(umeri) Brit(onum)*) tette ismeretessé.

E műszaki munkálatokra tán várépítésnél vagy hasonzerű pótépítkezéseknél alkalmazott elite csapat mellett ott találjuk az Ala Bospiranor(umot) is decuriójával, Firminus Florentinussal (C. I. L. III. Suppl. 7888), sőt 200-ban az *Ala Asturum*, melyet idáig *Hévízről* ismertünk épen praefectusával, vagyis parancsnokával, a fenn említett Aelius Geminus Autoninussal jelzi itt működését (C. I. L. III. 1393. sz.).

Germizara az aranytermő hegyekbe nyíló Gyógyvölgy őrállomásaként a *Pojana*, *Tekerő* és *Nagy-Almás* felett a Magyarok hegyén a Fericsetetön általam megállapított bányászat biztonsági szolgálatát is végezte és *Ampelum* (Zalatna) felé a hegyi átjárót gondozta.

* * *

Végül megjegyezzük, hogy Germizara legbecsesebb feliratai gróf Kunn Kocsárd, megyénk halhatatlan emlékü Mecaenasa ajándékából, dévai múzeumunkat díszítik és gazdagítják, a hova a Székely Kun Kocsárd földmívesiskola igazgatósága szíves vala beszállíttatni.

V. Blandiana (Karna, Alsófejér és Hunyadmegyék határán).

Blandiana Tabula Pentingeriana m. p. IX. a Germizara. Az Aranyról Petris Germizarán át Apulumba szolgáló hadi út *Blandiana* állomását 1888 őszén sikerült megyénk határszélétől alig pár kilométernyire *Karna* alsófejérmegyeyi község nyugati szélén megállapítani. A Bokaj Szarakszó

felől haladó út a község előtt *Celigrad* (= fekete vár) néven említett szőlődombot érinti. Itt állapítottam meg *Blandiana castellumot*, mely a szőlőmunkásoktól ugyan eredeti alakjából ki van forgatva; de a honnan egy feliratot is szerezhettem múzeumunkba.

A Jung és Cumont által is vizsgált feliratszöveget Junggal így állapítottuk meg: *Ignus Suri le(gati) pos(uit)*.

IGNV S

SVRI LE

POS

Ez a *P. Mevius Surus legatus Augusti pro praetor Deritén, Bánffy-Hunyad* mellett *Septimius Severus* idejéből (C. I. L. III. suppl. 7647), Dáciában s *megyénk* területén *Miciában a gróf Kuun Géza* parkjából ismeretes (1377) felirataival. Vele hódolt *Caracallának* az *Alae Campagnum* lovassága ilyenformán: *Eg(uites) alae Campagonum dedicante Mevio Suro co(n)s(ulari)*. Még érdekesebb múzeumunknak ama márványtáblája, melyen *Apulumból* a *Legio XIII. gemina* és a *legio V. Macedonica* centurioi és *corniculariusai* *Mevius Surusnak*, a három Dácia helytartójának hódoltak. (C. I. L. III. suppl. 7741 *Heidetzki* csász. és kir. auditor szives ajándéka múzeumunknak.) *Blandiana Karnán* az út mellett feküdt a sírmező is, hol koponyákat, sarophagokat ástak ki régebben. Fájdalom, ezek nyomtalanul megsemmisültek, mint a *castrum* falazata is, melyet építési célból bontottak szét.

Blandiana elhelyezése *Ampelum* (Zalatna) érdekében történt, miután az itt kinyíló völgyről a *Vurvu mare* tetőn át *Zalatnának* irányuló mellék-ösvényt és lovagló utat vezettek, mely *Galacz* falunál, *Ampelum* előtt, alig 5 kilométerrel szállott az *Ompoly* terére. Karna egyébként Dácia őskorában is fontos állomást képezhetett s ott jelentékeny bronzrégiségek kerültek napfényre, melyeknek nagy részét a kolozsvári múzeum szerezte fejevári közvetítők útján meg.¹

* * *

A római út *Blandianán* túl *Berberek* érintésével *Apulumig* (Gyulafehérvár) vezetvén, ott egyesült a *vöröstoronyi* szoroson át a *Dunától* Dáciába irányított második főúttal.

A *Sarmizegetusából* *Aquaen* át *Petris-Aranynak* s onnan *Apulumnak* szolgáló főútból *Petris* előtt, a mai *Dedácson* kívül nyugatnak egy oldal-ágat építettek. Ez *Dedács* és *Piski* telep között a jelenlegi úttól keresztezve s ott jól kivehetőleg a vasutat átszeli s a *szentandrás*i hegy alján, a *vajdahunyadi* vasut őrháza körül ismét elágazott *V.-Hunyad* és *Déva* felé. A *dévai marosmenti*, vagyis *mici*i főút *Szenhalom* (*Szántóhalom*) alsó végénél vonul el, átszeli a vasutat, lekerül a *dévai Papdombnál* a *Tóállás-Tófolyás* határra, a vasuti állomáson kívül s első állomását *Déva* képezte.

¹ Téglás, *Blandiana Archaeol. epigr. Mitth.* 1889. XIII. 199—200 l. Földrajzi Közlemények, 1889. évf. Hol feküdt *Blandiana*?

VI. Déva (Dava).

A Várhegy mint római sírhely. — Mezei jószágok Déva-Haró közt. — Római kőbányászat a Kövend patakánál a régi, u. n. Kövendváran és a Bezsán (Bessenyő hegyen), a Legio XIII. gemina vexillatiójával.

A *Dava*, *Deva* δαῦα δεβα »telep, tanya, helység« több, mint 40 helynévben ismeretes s ezek közül 25 *Daciában* fordul elő Pdul Arcidava (*Αρλιδαῖα*) *Acidava*, Rusidava, Sacidava, Sagadava, Scaidava stb., vagy δεβα. Desudava a Maidok földjén a *Strymon* folyó mellett is előfordult. A *besseknél* *Jordannes* szerint (28, 16, 37, 15) *Pulpu-Déva* a mai Philippi popolis ősnéve, mely a bulgároknál Powdinu a mai Plowdiwre alakult.

Lehetséges, hogy Déva csak végzetet képezett annak idején, de az sincs kizárva, hogy ezen alakjában szerepelt kezdettől fogva. A *várhegyen* gyaníthatjuk a dákok ősvárát, melynek maradványait a középkor magyar várépítői semmisítették meg. A vár oldalán s a várost délről és nyugatról övező szőlőoldalakon található durva cserepek a dák *Devava*, *Dávára* utalnak.

A rómaiak sem hagyhatták őrség nélkül a Maros terén fel és le, valamint a szászvárosi és nagyági, de különösen a boiczai hegyek felé jó kilátást s így optikai összeköttetést biztosító várhegyet. Jellegzetes római cserepekkel, tégladarabokkal azért találkozunk az omladványok között.

Római települést constatálhatunk még a Várhegy alján a honvédkaszárnya és a most épülő királyi törvényszék területén. A Haróra vezető út alsó hajlásában több római épület, valószínűleg mezei jószág romjait észlelhetjük a római út mellett.

A római kőbányászat a Kövendváranál, (Petrosa) és Bessenyő (Bezsán) hegyen.

Legtekintélyesebb volt a rómaiak települése a *Kövendvárnál* (ma cláhosan *Petrosa*) Dévától $\frac{1}{2}$ órányira dél felé s az $\frac{1}{4}$ órával onnan keletre, ott, hol a temetőknél az Arkitetőnek vezető vicinalis út a Besánra szolgáló erdei utat ma keresztezi. Ott állomásozhatott a *Kövendvár* és Bessenyő (*Bezsán*)hegy kőbányáihoz kirendelt s alábbi feliratunkban megörökített *vexillatio* zöme is, mert több ház alapzatát, kézi őrlő köveket találunk ott.

A mult századi határjárás oklevelekből ismeretes, de ma már Petrasára oláhosított *Kövendvár*, s az ott levezető Kövendpataka nevüket ennek a régi kőfejtésnek köszönhetik. A szürkés amphibolandesit bányászatát azonban még a dákok vehették munkába, mert a szászvárosi hegység *Muncsel* havasában a kincstári *Gredisztyéhez* tartozó dák várnál hatalmas kőoszlopokat, egy óriás medenczét találtam idevaló kőzetből. Neigebaur idejében még oszlopok, malomkövek részletei látszottak 1847. július 3-án a Kövendvárnál. Az újabb kőbányászat, fájdalom, mindezt megsemmisítette.

A Bezsán hegyi kőbányászat már tisztán római kezdeményezés s ennek vörösés Augitandesitjét főleg Miciában alkalmazták.

E kőbányászat közelében szerencsések valánk egy Herculesnek szentelt oltárra bukkanni, melylyel a legio XIII. gemina Antoniniana ide-rendelt szakasza vexillatio örökíté meg működését vörös Augit Amphiból, Andesitből. Magassága 0·85, szélessége 0·5, vastagsága 0·4. A durván kinagyolt betűk 0·04 magasak.

HERCVL	Hercul(i)
ET & SILVA	et Silva
NO · VEX	no vex-
ILATIO	ilatio
L · XIII G · N	L(egionis) XIII G(eminæ) An
I · AVR · ARI	[t(oniniana)] · Aur(elius) Ari
MO · V · M · P	mo v(otum) m(erito) p(osuit)
<hr/> IMMVNI	immuni(s)

A XIII. legio vexillatióját tehát Aurelius Aremo vezette s őt tekint-hetjük a bezsani kőbányászat műszaki vezetőjének is, a ki altiszti minő-ségében a nehéz kézi munkától mentesítve vala. Ezen immunis tehát altiszti rangot élvezett s Déva az általa Herculesnek, mint a kőbányászok védszentjének szentelt oltárkövünkben birja legősibb magna chartáját.

Az innen kikerült bányász eszközökről majd a bányászat fejezetében szándékozunk szólni, s itt csak annak felemlítésére szorítkozunk, hogy úgy oltárköveket, mint épületfaragványrészleteket, síremlékeket készítettek a Kövendvárnál. A Bessenyo (Bezsan)hegyen még kézi őrlőköveket is készí-tettek.

VII. Micia (Maros-Németi és Veczel határszélén).

Micia (Corp. Insc. Latin III. XX. Supplem. XXVII. p. 1402. p. 220 ; 1016.) Veczel.

Dévától nyugatra, a *Maros-Németitől* a branyiszkói szorosig a Maros balpartján kiszélesedő völgyöblözet közepén, ott, hol Maros-Németi határa összeér a veczeli határ keleti szélével, találjuk Micia castrumát, melyet a vasút kettévág. A *Kanabe*, vagyis a polgári gyarmat nagy része a teme-tővel már M.-Németi határába terjedt. A branyiszkói szorulat (innen 4 km. lennebb) következik s 25 kilométerrel tovább nyugatra Dobrán alúl *Laczó Gerend* között a völgyfejlődéshez képest a Maros mentét követő főútból délnyugatra a kossovai hágón át a Béga völgynek s onnan Lugos felé Forlug (Aizishez) szolgáló elágazás következett. Errefelé gyalogos őrzjárat 2 nap alatt a Lederata tibiscum főutat érte. A *Maros* mellett pedig lefelé Soborsinnal szemben *Bulcs* irányában, a hol állítólag a *Legio XIII gemina* bélyegeit találták, *Lippának* s úgy *Arad* felé *Csanádnak* vezethetett a *jazygokkal* kapcsolatot nyitó határút. A *Legio XIII gemina* részint innen Miciából, részint *Tibiscum* felől teljesítheté addig a határszolgálatot és Csanádnál, ha nem állandólag is, de a markomann háborúkhöz hasonló villongás időkben állandó castrumot is létesíthettek.

Micia castrumának másik hivatását a Maros-Németi átellenében benyilo *Kaján*-völgyön a csak nem oly rég még Kisbányának nevezett *Boicza* vidékén, a Fejér-Körös mellékén *Ruda*, *Körösbánya*, *Karács* körül üzött római bányászat biztonsági szolgálata képezte s az Érczhegység gerinczén keresztül a járőrök *Germizara* (Algyógy) és *Ampelum* (Zalatna) őrzáraitval összhangzólag szolgálhattak.¹

A castrum. E kettős irányú hivatásának megfelelőleg helyezték el a ma *Gredistyének* (= váracska) nevezett castrumot a Maros diluvialis terrasse-án. A déva-lezsnyei út éppen mellette halad el s a vasúti vonal épen derékban szeli, úgy hogy az útasok is könnyen felismerhetik a vár négyszögét. A castrum kockaköveivel erősítették meg e század elején a *Lezsnyek* előtti útszakasz omladozó hegyoldalát s Déván a ref. templom falában, a Janky-ház előtti patak falazatában (Magyar-útcza), a Bethlen-udvar (Magna curia) falazatában, a Nagy László- és Dragits-házaknál láthatunk idevaló faragványokat. A Déva több utczájában látható dór-oszlopok és faragványok is jórészt *Micia* romjaiból kerültek ki, mert a magyarság betelepedésével azt való-ságos kőbányának használták századokon át őseink.

Micia nevének felirati bizonyítékai. *Pagus Micia.*

Micia nevét *Studnitzka* Ferencz jelenlegi prágai egyetemi tanár fejtette meg először a maros-németi ev. ref. templom kövezetében gr. Kuun Géza által neki megmutatott és hű lenyomatban lemásolt római sírkőről.² (C. I. L. III. Supplem. 7868.) *Micia* feliratlajstromát tehát ezzel kezdjük meg.

1.	D M AELIA HYGIA VIXI · ANNIS XVIII ATI VALENT	D(is) M(anibus) Aelia Hygia vixi(t) annis XVIII Ael(ius) Valent(inus)
5	· / · / / VL · V · L AM / / / / LIBERTÆ ET COIVGI GRATAE QVAM TEMPVS DVRVM RÆVI FAMILIAM	[decurio coloniae Apulensis flamen collegii] libertae et co(n)iugi gratae quam tempus durum rapuit familiam
10	QVÆ SIMVL · DACIA TE VOLVIT POSSEDDIT MICIA SECVM HAꝞ PVELLA MVLTVM ADQV IN ÆVVM VALE ·	que simul · Dacia te voluit possedit <i>Micia</i> secum. Have puella multum adqu(e) in aevum vale!

¹ Az Érczhegység váróvéről lásd Téglás G., Tanulmányok a rómaiak daciai aranybányászatáról. Székfoglaló értekezés egy térképpel. Kiadta a M. Tud. Akadémia az Értekezések a történettud. köréből 1889. VI. sz. Ára 40 kr. A rómaiak aranybányászatának örvidéke Daciában, a Földrajzi Közlemények 1890. VII. füzetében; vagy Király Pál rövid összefoglaló előadása *Miciáról* a dévai m. kir. állami főreáliskola 1889/90. Értesítője 1—20. lapján.

² Studnitzka, Archael. epigr. Mitth. VIII., p. 47 n. 13.

Gróf Kuun Géza maros-németi parkjában is hirdeti egy felírat a *Micia* nevet (pro Salute Micensium). A Corp. Ins. Latin. III. 1350 (Supplem. 7852) eme felíratát Torma is revidéálta, úgyszintén Studnitzka.¹

2.	I · O · M IVNONI REG PRO SALV TE MICENS L · AIL · FAN STIVS F M VI ROMVNS M G V · S	I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Iunoni reg(inae) pro salu te micens(ium) L Atil(ius) Fau- stinus et M V(i)buis Rom(a)nus M(a)g(istri) v(otum) s(olvit)
----	---	---

A Veczel és Maros-Németi határszélére eső *pagus Micia* nevét mégis Torma K. ismerte fel először, — *Micumot* gyanítva az általa V.-Hunyad lovagvára mögött, a *Kincses* hegyen, Hunyadi János egykori kertjének romjaiból 1863-ban kiásott és a kolozsvári múzeumba szállított eme felírat kezdő soraiban:² C. I. L. III. 1405. (Supplem. 7847).

3.	GEN · PAG MIC · T · AVR · PRMNVS MG · PAG · EIV SD · EX · SVO · FECT · L · M	Geni(o) pag(i) Mic(iae) · T · Aur(elius) Prim(a)nus m(a)g(ister) pag(i) ei- sd(em) ex suo fecit l(ibens) m(erito). ¹
----	---	--

A *Micia* név második felirati documentumának az 1351. (Supplem. 7853) (Ephem. II. 455.) sz. felíratot: Ser(vi) vil(ici) promoti ex st(atione) Mic(ia) állítják, igazolva ezzel a *miciai vám-* és *hidstatiót* is, melynek *vámszedői* (vilíci) előléptetésük örömeire áldoznak Jupiternek, a daciai föld istenének, a *pagus* és a kereskedelem *geniusának*.³

4.	I · O · M TERRAE · DAC · ET GENIO · P · R ET COMMERC FELIX · CAES · N · SE r VIL · SACTO PONTAVE PROMS EX ST MIC EXVI ·
----	--

¹ Torma, Archaeol. epigr. Mitth. VI., p. 104 n. 56. Studnitzka is revidéálta az Archaeol. epigr. Mitth. VIII., p. 49 n. 8.

² Torma Károly, Erdélyi Múzeum II. 130. Archaeologiai Értesítő, 1880., 109. Archaeol. epigr. Mitth. IV., p. 135 n. 27. Corp. I. Latin. III. 1405. u. Supplem. 7847.

³ Hirschfeld, Sitzungsberichte der Wiener Akademie 1874. vol. 77., pag. 416. C. I. Latin III. 1351. Ephemeris epigr. 454. Várad Ádámnál Déván; Mommsen is lemásolta.

Még érdekesebb a hadiút mértföldmutatója, mely Dacia végső időszakából, Kr. u. 263 körül lett volna hivatva megörökíteni az Apulumtól (Gyula-Fehérvár) *Miciaig* számított XLV milliare, vagyis római mértföldnyi távolságot.

5.	IMP C CALO VI VIO TRABONIA NO CALLO P F AVG P A F T IMP CC VIVIO AFINIO CA / / O VEF DOMINIA NO / / / / LVC / / / / AVG P P AB A XLV	Imp. C(aesari) Caio Vi vio Trabonia no [G]allo p. f. Aug. p. [p.] et imp. C(aesari) C(aio) Vivio Afinio Ga[ll]o Ve[l] dominia no [Vol] lu[siano] Aug p. p. Ab A[p(ulo)] [mi. p.] XLV.
----	---	--

Hirschfeld, Sitzungsberichte der Wiener Akademie 1874, vol., 77. p. 396. Ephemeris epigraphica II. 453. Torma K., Archaeol. epigr. Mitth. IV., p. 136 n. 29. Corp. Inscript. Latin. Suppl. 1472. lapján 8061. szám. A távolság tehát Apulumtól Miciaig (Ab Apulo millia passum XLV) 45 római mértföld, vagyis 1 milliaret 1472.5 meterrel számítva 69-75, vagy kerek számban 70 kilométert tett, a mi nagyjában ma is megfelel a Miciából Déván át Dédácsig, s Dédács—Arany között a Maros jobb partjára s onnan Gyula-Fehérvárig vezetett római út hosszúságának.

Micia helyőrsége.

A castrum helyőrségében találjuk először a Cohors II. Flavia Comma-
genorum¹ bélyegeit, amint múzeumunk több változatban mutatja

CoH II FL ☉ COM

Néha a betűk megfordítva mutatkoznak. Torma K., Arch. epigr. Mitth. III., p. 117 n. 25. Téglás G., IX., p. 224. n. 10. Erdélyi Múzeum 1888. V., p. 349. Hirschfeld, Sitzungsberichte der Wiener Akad. Volumen 77. p. 413. Ephem. epigr. I. c.

Miciából egész sorozat felirattal örökíték meg magukat a cohors tagjai.

C. I. L. III. 1347 J(ovi) o(ptimo) m(aximo) Crisp(ianus) Lusci(anus) C(enturio) CoH II CoM (Torma, Erd. Múzeum II., 133). Herepén Zsoszán Seraphinnál levő felirat C. I. L. 1355.

6.	LIBERO p ATRI · SAC L · SOSSIVS DEC · COH II FL · COMM EX VOTO LIB · P	Most Maros-Németiben, gróf Kuun Géza parkjában. Neigebauer, Dacien, 57. Fodor, Maros-németii régiségek, Vol. I. tab. 53. Ackner- Müller, Die römischen Inschriften in Dacien, p. 229.
----	--	---

¹ A Cohors II. FL. COM. még az Olt mentén a vöröstoronyi szoroson kívül Slatina-nál (Románia) adott magáról életjelt. Ld. Tocilescu, Arch. epigr. M., XI. p. 20. n. 3.

C. I. L. 1371. legrégebb felirati emléke mindjárt Hadrianus idejéből, szintén gróf Kuun Géza kertjében.

7. IMP · CAES · DVI
 TRAI · PARTH · FIL
 DIVI NER NEP
 TRAI HADRNO
 AVG · P · P · COSIII post Christum 119/133.
 COH II FL CoM
- (Legelőszőr Georgius Soterius kerzi ág. ev. lelkész († 1723) másolta le gróf Gyulaitól. Tőle Seivert († 1785) ág. ev. lelkész Szt-Erzsébetfalván, Nachr. von siebenb. Gelehrten. Weidenfelder, majd Neigebauer, Dacien, p. 58. Fodor, Németii régiségek, tab. 6. Ackner-Müller, n. 248., hibásan közölték.

C. I. L. III. Suppl. 7848. (Torma, Arch. epigr. M., III., p. 188 n. 59.) most már múzeumunk tulajdonát képező, de Torma K. által az állami tanítóképezdénél látott felirat:

8. I · O · M
 COH II F i
 COM CV i
 PRAE EST
 C · POMPO
 NIVS CAS
 SIANVS ϑ
 PRAEFECT
 V ϑ S ϑ L ϑ M

7849. Ugyanott, az előbbiből kiegészíthető felirat.

9. I · O · M
 COH ii n
 Com c i i
 prae est
 C · pon PON
 ius CASSI a
 nuS PRAEF
 V · S · L · M ·
- Torma, Arch. epigr. Mitt., III, p. 108 n. 60.

Ettől a Cassianustól eredhet a 7865. számú, szintén a tanítóképezdei kertből, Torma által leírt felirat, mely időközben az előbbi kettővel s a következővel múzeumunkba került.

10. / / / / /
 ONI /
 CASSIAN / /
 / / / / / / /
 / / / / / / /
 / / / / / / /

G. I. L. III. Suppl. 7855. Torma, Arch. epigr. M., III., p. 100 n. 62. Kétoldali felirat. Első oldal:

11.	MERCVI O · SACR IVLVS ARC · N VS PRA COH · II FL COMMAG V · S · L · L · M ·	Mercur[ri] o sacr[um] Julius Arc(a)n us pra(e)fectus Coh(ortis) II Fl(aviae) Commag(enorum) v · s · L · L · M ·
-----	--	--

Az ellenkező oldalon :

12.	MERCVRIO SACR VS R V PRA C II FL COM MAGENOR V · S · L · L · M ·	Mercurio Sacr (Jul)ius (A)r(can)u(s) pra(e)fectus c(ohortis) II Fl(aviae) Com magenorum v · s · L · L · M ·
-----	---	--

A Coh. II. Fl. Comm. valamelyik katonájától származik, a 7873. sz. jelenleg múzeumunkban levő síremlék-töredék.

13.	V R AN · NII T ZIA C · IVL aetern coh. II II co ALIS 7 = centurio MM VGI ET BIP	Torma, Arch. epigr. Mitt., III, p. 111 n. 69.
-----	--	--

1372. Jelenleg az erdélyi múzeumban Kolozsvártt.

14.	IM CAES · DIVI · ANTONNI · F DIVI · HAD · NEP · DIVI tra IN · PART · PRONEP divi NERVE · AB · NEP · M · AVREL ANTONINO · AVG · AR M NACO RB · POT · XVIII CO S III COH · II FL · · · COMAG	Torma, Erd. Múzeum II, 132. Ackner-Müller n. 250. p. Ch. 164.
-----	---	---

1373. Ugyancsak 164-ből ered, a báró Jósika Lajos branyicskai parkjában, szintén Marcus Aureliust dicsőítő eme felirat is:

15. IMP CAES · DIVI AN sic Neigebauer, Dacien, p. 55. Seidl, Wiener
TON · F · DIVI · HAD · NĒP · bV Sitz. Berichte 13 (1854), p. 240. Archiv
TRAI · PART · PRONĒP · bV · für österr. Geschichtsquellen 15. 1856,
NERVE · AB · NĒP · L · AVREL sic p. 328. Ackner-Müller, n. 249.
5 NĒRO · AVG · ARMENIA sic
CO · TRB · POT · IIII · CO p. Ch. 164.
S · ū PROCOS · COH
II F COMMAG

16. A Corp. I. L. 1374., most a kolozsvári erdélyi múzeumban látható felirattal a fürdőnek 193-beli javítását örökítették meg a Cohors katonái.

17. Az 1375. számú felirattal 245-ben Philippust magasztalja a Cohors, a ki a *carpoë* ellen hadakozott Daciában. A maros-németii parkban látható érdekes felirat így szól: Imp(eratori) Caes(ari) M. Iul(io) Philippo pio f(elic)i invicto Aug(usto) pontifici maxim[o] trib(unicia) potestat(e) I[I] pater [patri] patriae co(n)s(uli) proco(n)s(uli) coh(ors) II. Fl(avia) Com(magenorum) Philip[p]iana devota n[u]mini maiestatiq(ue) ex quaestura. Még a Torma Károly által Alsó-Ilosvárról kiadott 797. és 798. sz. felirat őrizte meg az ex-quaestura formularet. Ezt a felíratot hibás olvasásban Ackner-Müller közölték volt, 255. Az Ala I. Hispanorum Campagonum a C. I. L. III. 1342., 1377., 1378., és 1380. számú feliratokban is meg van örökítve.

18. Így a dévai kincstári udvarból eltűnt az 1342. sz. felirat: Deae [I]s(idi) reg(inae) ala I Hi(sp)(anorum) Campag(onum)] sub cur(a) M. Pl(auti?) Ru(fi) praef(ecti) [al]a[e?] equo pub[lic(o)] v(otum) s(olvit) l(ibens) [m(erito)].

19. Az 1377. szám a gróf Kuun Géza maros-németii parkjában látható felirattal az equites alae campagonum dedicante Mevio Suro consulari 211—217 közt hódolnak Caracallanak.

20. Az 1378. sz. szintén ebből az időből származó dedicatioja az Ala I. Hisp. Campag. Antoninianak, 212-ben Kr. u.

21. Az 1380. számú, Déván, az özvegy Eperjessy Ignáczné (volt gróf Tholdy-házban) az Ala I Hisp. Campag(uorum) Philippiana hódol Philippusnak, valószínűleg 245-ben, mint a Coh. II. Fl. Commagenorum is tette:

M · IVL · PHILPPO	M. Iul(io) Philippo
NOBLISSIMO	nobilissimo
CAES PRNCIVVR	Caes(ari) princ(ipi) iuve
NTVTIS HLO I	ntutis filio i
MP IVI IVL PHIL	mp(eratoris) M. Iul(ii) Phil
IPPI IN AVG AL	lippi in(victi) Aug(usti) al(a)
I HISP CAMP	I Hisp(anorum) Camp(agonum)
PHILPP DEVOTI	Philipp(iana) devoti
NVM MAIESTATOVE	num(ini) maiestat(i)que

22. Erre az ala-ra vonatkozhatik a zámi parkban (egykor báró Nopcsa László gondosságából odavitetett kövek között) a Corp. I. L. III. Suppl. 7871, látható következő felirat:

Orosz- Férfi- Orosz-
lán kép lán

VL p v ET

TIVS VET

EX DECVR

ALA E CAM

Torma, Arch. epigr. Mitth.

VI, p. 116 n. 60.

alae cam(pagonum).

Ime tehát az Ala I. Hisp. Campagonum két jezővel, »Antoniana« et »Philippiana«. Az Ala nevét Cappacum városától a Conventus Gaditanusban (Plin. 3, 2, 15) (Henzel Bullet. 1855, p. 35.) vehette, mint azt Mommsen a C. I. L. III. köt. 220. l. XXII. fejezetéhez írt bevezetésében kifejtette.

Egy praefectus ismeretes Apulumból, 1193. sz. a C. Julius C. filius Thevestis Corinthianus praefectus cohortis VII. Gallorum, egyúttal praefectus alae campagonum idem milliare Dessau 2208. (Ephem. epigr. IV., p. 398 n. 372, és V, p. 237). Aureliu(s) Vital(is) trb. (?) equ. sing. nat(ione) Dacus ala Campacon(um) vix. ann. XXX mes II. die V. mll. ann. XII. Aurel. Severus protect. pr. pr. b. m. f.

Ezen ala egyik tagját Corp. I. L. VI. 3238., az *equites singulares*ek közt említi. Az Antoninus Piustól 157 december 13-án kiadott és Karánsebes mellett Tibiscum helyén (Zsuppa) 1852-ben napfényre került, most a Nemzeti Múzeum tulajdonát képező, valamint a Maros-Keresztúrról (M.-Vásárhely mellett) gr. Lázár Jenő ajándékából szintén a N. Múzeumba került, 158 julius 8-ról kelt s Torma Károly által ismertetett diploma honestae missionis-ban in Dacia superiore et sunt sub Saetio Prisco helyőrségben az *Ala I. Hispanorum Campagorum* is szerepel.

A cohors II. Hispanorum bélyegeit nem igazolhatjuk.

23. Az *Ala Bosporanorum* működését a 1344. sz. és a gróf Kuun Géza maros-németi parkjában látható felirat bizonyítja:

I · O · M

ALa I BOS

POR · CVI

PAE EST

C · VAL · GRV

CILIS · PR^W

V · S · L · M

Ezt az ala-t a Maros-Keresztúron talált katonai elbocsátó levél Dacia superior helyőrségébe sorozza, a hol én a téglá bélyegét is találtam. (Arch. epigr. Mitth., 1893.)

A *Legio XIII. gemina* is részt vett Micia védelmében. Így 24., az 1354. sz., jelenleg Kéménden a Várady-udvarban levő oltáron S. Licinius Messalinus e legio centurioja áldoz Jovi optimo Helopolitanonak. 25. A C. I. L. III. Suppl.

7858. szám a dévai ref. temetőből múzeumunkba szállított oltáron pedig Caius Julius Julianus centurio legionis XIII. geminae mutatott be áldozatot a nympháknak: NYMPHIS.

26. A C. I. L. III. 1374. számú s Torma K. által Herepéről a kolozsvári múzeumba szállított felirat tanúsága szerint a Coh. II. Fl. Commagenorum a régiségtől megromlott fürdőket (balneas vetustate dilapsas) Polus Terentianus cos III. Daciarum alatt L. Septimius Severus Pertinax Aug. idejében, tehát 193 áprilja után (amikor augustus lett) curante Sex. Beoebio Scribonio Casto praefecto cohortis II. Flavia Commagenorum.

A harmadik századra átmenőleg annyira bizonytalanná vált Dacia sorsa, hogy ezen a végállomáson a Coh. II. Fl. Commag. mellé még több segédcsapatot, így: *Cohors I. Vindellicorum*, *cohors I. Alpinorem* és az *Ala Campagonum* és egy ismeretlen Numerus Tr. összesített hadosztálya védelmezte Miciat a mind fenyegetőbbé vált barbarok ellen. 27. A Torma által 1863-ban Kolozsvárra szállított érdekes felirat (1343) két oldal szövege *Septimius Severus*, *Caracalla* és *Geta* együttes uralkodása alatt 209—211-ig igazolja eme csapatokat: J(ovi) o(ptimo) m(aximo) pro [s]alu(te) d(ominorum) n(ostorum) [Severi] et Anton(ini) [et Getae] al[a] C[a]m(pagonum) sub iur(a) Jul(ii) Teret[i]an(i) praef(ecti) eq(uitum) s(upra?) s(criptorum?) coh(ors) I. Vind(elicorum) coh(ors) II. Fl(avia) Comm(agenorum) cohors I Alp(inorum) n(umerus) m(ilitum). Ti. . . .

A legio XIII. gemina számos bélyegét is gyűjtöttük múzeumunkba s a nálunk látható változatok a következők:

1	LEG XIII G	2	LEGG XIII GE	3	LEG IIIX GEM EIIVS · bVLIVS	4	LEG XIII G ANNEI SAT VRNINI c
---	------------	---	--------------	---	--------------------------------	---	-------------------------------------

Változatai:

5	LE XIII ge ae L VALE ns	6	LE XIII GE AV CALLI?T	AVR CAL?TR CALLI?TRT	
C · I · L III. Suppl. 8065. 13. Ces. f.					
7	LEG XIII GEM FLAVI MARTINVS	8	LEG XIII GE m a V APOLLON	9	c LEG XIII GE c IV DEIO FARVS
10	LEG XIII Gem VVL MARCIANV S	11	LE g XIII GE m LVC AQVILA		

Várady Ádámnál látta Mommsen és Ackner-Müller ezt a bélyegét:

12	LEG XIII GEM VLP VRONTQ	C. I. L. III. Suppl., 8065. n., 34. d.
----	----------------------------	---

C. I. L. III. 1629. sz. és 8064. n. 3. Mommsen Várady Ádámtól említi:

13	LEG IIIX GEM ELIVS · bALIVS
----	--------------------------------

Ugyancsak Mommsen látta Várady Ádámnál e Gyulafejérváron is előforduló bélyeget:

14 LEG XIII G C. I. L. III., 1629
AE · L · BASSVS n. 4. 8064 n. 4. c.

Még a LEG. III. F(lavia) F(irma) egyik centurioja Quintus Licinius Macrinus is áldozott *Miciában* a gróf Kuun Géza maros-németi gyűjteményében látható C. I. L. III. 1353. számú oltárkövön I(ovi) o(ptimo) m(aximo) heliopolitan(o). Ez nyilván a markoman háborúk idejében történetelt, a mikor Dacia Moesiával egyesített parancsnokság alá került s a moesiái helyőrséget is mozgósították a szorongatott tartomány védelmére.

A Coh. II. Fl. Comm. által 193-ból avúltága miatt kijavítandónak jelölt katonai fürdő a castrumtól éjszakra a Maros felé feküdt.

A polgári épületek nyugatra, délre és keletre jókora területet foglalnak el s elterjednek Maros-Németi határába is, hol gróf *Kuun* Géza társulati elnökünk *Jung* Gyula és *Keller* Otto prágai egyetemi tanárok jelenlétében egy díszes síremléket ásatott ki 1895-ben, s hol társulatunk küldöttei (Téglás G., Király P.) 1880-ban a *Szereday* Aladár lezsnyei parkjába került sarcophagot találtak, s több ürhelyet, épületet felásattak.

Vallási emlékek.

Oltárok, szentélyek.

Vallási vonatkozást a C. I. L. III. 1338—1370. és a Supplementum 7847—7867. haladó feliratai, vagyis 52 felirat s így emlékeink túlnyomó többsége tartalmaz.

I. *Genio pagi Miciae* áldoz I. *T. Aurelius Primanus* magister pagi eiusdem fenn bemutatott 1405 (7847.) sz. felíratával. Miciara, geniusára vonatkozik, 2. az 1338., *Genio Turris vel* (turmae).

II. *Herculesnek* szólnak: 3. 1339. *Herculi Augusto sacrum* (Kéménden, Várady-ház), 4. 1340. *Herculi invicto pro salute imperatoris Sep. Severi p. patriae et Marci Aur. Antonini.* (Most Kolozsvárott.)

III. *Isisnek* szentelték 5. az 1341. számú s jelenleg Branyiczán, báró Jósika Lajos kastélya mellett látható oltárt: *Isidi ex voto templum*, s 6. 1392., *Deae Isidi reginae* áldozott az Ala I. Hisp. Camp.

IV. Legtöbb tisztelője természetesen *Jupiternek* akad itt is és pedig 7—13., a Corpus I. Lat. III. 1343—1349. Iovi optimo maximo; 14. az 1350 *Iovi optimo maximo Iunoni Reginae pro salute micensium* (a maros-németi parkban). 15. Az 1352. a maros-németi parkban: I(ovi) o(ptimo) m(aximo) (a)l(etato) (αλτητώ?) L. Romul(ius) Quintus.

Valami szegény katona vagy kannabebeli lakos egy már előzőleg más istennek faragott s alkalmasint ellenséges betörés alkalmával elrongált

oltárkő megmaradt talapzatára véste fel saját áldozását. A múzeumunkban látható érdekes felirattöredék 16.: C. I. L. III. Suppl. 7867. (Téglás, Arch. epigr. Mitth. IX., p. 240 n. 9. Erdélyi múzeum, 1888., V., p. 240.)

I N V S	
V · S · L · M	
i O M	[Iovi] o(ptimo) m(aximo)

17. A Corpus 1367., most a kolozsvári erdélyi múzeumban, nehezen olvasható; de valószínűleg ez is római oltár.

18. I · O · M · a C. I. L. III. Suppl. 7848., fenn bemutatott oltár a Coh. II. Fl. Comm. praefectus által s 19. a 7849. ugyanattól.

20. A C. I. L. III. 1353. I · O · M
 ÆLIOPOLITAN(o) a maros-németii parkban.

21. C. I. L. III. 1354. Ugyancsak Kéménden, a Várady-udvarban.
 Érdekes a már egész terjedelmében bemutatott I(ovi) o(ptimo) m(aximo) terrae Dac(iae) et genio p(opuli) R(omani) et commerci, 1351. sz. oltárkő V. Akadtak tisztelői *Bacchus*nak is. Így 22. az 1355. (Maros-Németiben, gróf Kuun Géza parkjában.)

LIBERO
 p ATRI SAC

VI. Kevés a *Mithra*-emlék. Így múzeumunkban egyetlenegy feliratot őrzünk: 22. 7866. I VALENT, felül a bika csülke látszik. (Téglás, Erd. Múzeum, V., 1888., p. 240.)

23. 1357. Mithra-nak szentelt fogadalmi tábla, volt Déván, Várady Ádámnál. Bikán ülő férfi, előtte lefordított fáklyát tartó ifjú.

S · I · M · AVR · S(oli) I(nvicto) M(ithrae) Aur(elius)

24. A C. I. L. III. suppl. 7863. most Kolozsvárott látható felirattöredék
 CAV
 E = Caute vagy Cauti et.

25. A 7864. (Ephem. II., n. 426.) szintén Kolozsvárra került oltárkő:

DEA · SYRI
 M · VLPIVS
 PHOEBVS
 L · P

VII. *Minerva*- és *Mercurnak* együtt áldoztak. 26.: 1356. (Branyicskán, báró Jósika Lajos kastélya mellett.)

mi NERVAE	Minervae
. . . C E GENIO	Merc(urio) et genio

VIII. *Nemesis*. 27. 1358., most a kolozsvári múzeumban,

VS
DEÆ · NEN · · ·

tehát Deae Nemesi Nemesisnek szól.

28. Felpestesen, Makray Lászlónál, a Torma Károly által Arch. epigr. Mitth. III., p. 109 n. 63 leírt s C. I. L. III., 785. látható oltárkő.

DEÆ · NE
MESI · AVG
AVR · EPIC
E SIS · P · SA_ sic!
5 SALVE · SVAE
SVOR · EX · V · P ·

IX. *Silvanus*. 29. 1359., gróf Kuun Géza m.-németii parkjában:

AMIVS
CRESCES Acknernél Crescens Fodor-Németi, sz. 12. Neigebauer,
SALVANO Dacien 53, Ackner-Müller u. o. 236.
V · S · L · M

X. *Pan*. *Pan* cultusáról tanúskodik az a nem közönséges műizléssel készült *Pan*-szobor, melyet gróf Kuun Géza ásatott ki *Micia* romjaiból s mely most a gróf maros-németii parkjának igazi díszét képezi. A provinciális szobrászat eme remekszámba vehető termékét dr. *Beundorf Otto* is nagy tetszéssel szemlélte, s valódi csodálattal emlegeti *Cichorius Conrad*¹ is legutóbb *Adamklissi Monumentum Traianijának* domborműveiről Furtwängler ellen folytatott vitájában. Az érdekes *cultusemlék* művészi és technikai jelességét *Cumont* fényképmásolatában 190. rajzunk teszi érthetőbbé. (Lásd bővebben *Cumont*, *Archaeol. epigr. Mitth.* XVII. 23.)

XI. *Silvanus domesticus*. 30. 1360. 1361. Torma Kolozsvárra szállított 1863-ban.

SILVAÑ
DOM
SACR
SILVAN
O DOM
ESTICO
V · T · S · M ·

Maros-németii parkban.

31. 1362., most múzeumunkban, régebben Várady Ádámnál. Neugebauer, 33., Ackner-Müller n. 23.

SIL DOM Sil(vano) Dom(estico)
CATVL Catul
LVS LIM lus li(bens) m(erito)
V S L v(otum) s(olvit) l(aetus)

¹ *Conrad Cichorius, Die Reliefe des Denkmals von Adamklissi. Philosophisch-historische Beiträge. Curt Wachsmuth zum sechzigsten Geburtstag überreicht. Teubner, Leipzig, 1897.*

1363., jelenleg Maros-Solymosról múzeumunkban látható oltárkő, melyen a legelők és sóbányák bérlője helyett (conductor pascui et salinarum) P. Aelius Euphorus áldoz SILVANO DOMESTICO. 33. A C. I. L. III. Suppl. 7859. (múzeumunkban), 34. Suppl. a 7860. (hasonlóan), szintén neki szólnak. 35. A Suppl. 7862. SILVANO DEO.

XII. *Silvanum* és *Mercur*. 36. 7861., jelenleg Kolozsvárott.

SINA
NO DOM
ET · MER
SAC
NR · SEC
VNDVS

XIII. *Terra mater*. 36., a Corp. 1364. Veczelről Kéméndre a Várady-udvarba került, de most ismeretlen hollétű felirat.

TERAE
MATRI
V S M · i ·

XIV. *Victoria* Augusti et *Genio* collegii. 37. 1365. Déváról gróf Ariosti Bécsbe vitette s ott a császári könyvtár folyosóján befalazva. Még Marsigli L. észlelte Danubius II., tab. 56. Onnan Maffei us. Ott lett 1. 181. M. V. 238, 8, Muratorius 91,6, Seivert is 46. Orelli 1839, Ackner-Müller 76.

VICTORIAE
AVG T GENI
O COLLEGI
EIVS M CCC M Coc
CEIVS LVCI ceius Luci
V S L A P I · D · D sic us lap(idarius) d(onum) d(edit)

XV. *Diana*. 1366—1369-ig Torma által Várady Ádámtól a kolozsvári múzeumba szállítottak. És pedig 38. a Corpus 1366 (D)janae (?) [c]eteris[q(ue) sanctissimis Aelia Bassa [A]jeli Pergamiani praes[idis?] eq[uitum] v(otum) S(olvit) l(ibens) m(erito).

39., 40. A C. I. L. III. 1368. és 1369. nem határozhatók meg biztosan, most a kolozsvári múzeumban láthatók.

XVI. *Aesculap* és *Juno* cultusa. 41. A Corpus 1370. sz. a kolozsvári múzeumban

AES VL Aesculap(i)
· · · REG (Iunoni) reg(inae)
· · · FABI
· · V · LEG
· · · MP
· · · XIX

XVII. *Nymphák*. A Nympháknak is akadt tisztelője a Legio XIII. gem. centuriojában. Így 42.

NYMPHS	Nymphis
C · IVL · IV	C(aius) Iul(ius) Iu
LIN S 7	lianus centurio
LEG XIII	Leg(ionis) XIII
G V S	G(eminae) v(otum) s(olvit)

XVIII. *Mercur*. 43. Mercurnak szól a fenn már bemutatott 7855. két oszlopos oltárfelirat, mely múzeumunk tulajdonát képezi Mercu[ri]o sacr(um) Julius Arcanus praefectus coh(ortis) II. Fl(aviae) Commag(enorum). 44. A Suppl. 7856. sz. Mercur-oltárt Brettyelin gör. kel. kántora nagyatyja sírkövétől őrizte, onnan szállítottam múzeumunkba.

DEO MERCVR I	Deo Mercur(i)	Téglás, Arch. epigr. Mitth. X.
O MARCVS NTO	o Marcus Anto	p. 239 n. 6. Erdélyi Múzeum, V.,
NIVS SABNI	nus Sabini	888, p. 241.
NVS PRINCEP	anus Princep(s)	
V S L M	v(otum) s(olvit) l(ibenter) m(erito)	

Polgári egyéniségektől kevés felirat maradt fenn. Ezek között legnevezetesebb az 1363. számú, melyen *P. Aelius Euphorus Aelii Ismari* conductoris pascui et salinarum helyett áldozott *Silvano domestico* ép úgy mint Apulumban az 1209 conductor pascu salinarum et commerciorum.

Micia azonban, mint határszéli vámstatio is fontos szerepet játszott. A *Micia* nevével bemutatott 4-ik felíraton a vámstatio tisztviselői: servi villici ex statione *Micia*, előléptetésük örömére *Jovi optimo maximo terrae Daciae et genio provinciae et commercii* áldozatot mutattak be. (C. I. L. III. Suppl. 7847. Ephem. epigr. 454.)¹

Az úgynevezett »publicum portorii Illyrici et ripae Thraciae« vagyis a vámjövedelem Commodus trónraléptéig nagy bérlőtársulatok útján való értékesítve². Sarmizegetusában Ti. Julius Saturninussal találkozunk, a kit Rhaetiától Daciaig Antoninus Pius alatt számos felírat emleget, sőt Marcus Aurelius és L. Verus idejében Lugdunumban és Trierben procurator Aug(ustorum) szerepel³. Legutóbb Zenggből (a régi Senia) Ljubič múzeumi igazgató C. Antonius Rufus praefectus vehiculorum et conductor portorii publici felíratát ismerteté, Domasewski Alfred T. Julius Capito c(onductor) p(ortorii) p(ublici) Illyric(i) et r(ipae) T(hraciae) alkalmazottaitól (servus villicus) Nikopolistól (ad Istrum Dessau, 1855), Almuson (Bulgáriában Dessau 1464) felfelé számos felíratot találunk annak igazolásául: hogy

¹ Ide vonatkozólag lásd dr. Julius Jung: Fasten der Provinz Dacien, Innsbruck, 1894., 51/52. lapján.

² Hirschfeld, Untersuchungen.

³ R. Cagnat Étude historique sur les impôts indirects chez les Romains, Paris, 1882.

működési területén mindenütt helyhatósági kitüntetésekben részesítették a közönség anyagi érdekeivel szoros viszonyban élő főbérlet.

Commodustól kezdve a publicum portorii *vectigalis* Illyrici kezelésére császári tisztviselőket alkalmazának (servi Caesaris). Így a Nikapolis közelében Lezanból (Moesia inferiorból) eredő C. I. L. III. 752 (Suppl. 7435.) feliratu Jovi optimo maximo et numini Augusti *nostri* et publici portorii procuratoris *Aviamo Bellico, Maceio Caesaris* nostri servus vilicus vectigalis Illyrici ibid. Sept. Mamertino et Rufo consulibus. És több tartomány pénzügyigazgatását egy-egy kézben összpontosíták, mint *procurator Illyrici per Maesiam inferiorem et Dacias tres*.

Magántéglagyárosok bélyegei Miciában.

A katonai építkezéseknél használt bélyegzőkön kívül múzeumunk feles számú magánvállalkozó bélyegét szemlélteti Miciából.

1. L · S igen gyakori mindenféle alakú téglán. Ackner-Müller láttak már Várady Ádámnál (Die röm. Inschriften, 250 10. innen C. I. L. III. 1629, 26. Téglás, *Arch. epigr. Mitth.* IX. 1885, p. 244. n. 7. Előfordul még Apulumban is.

2. 8075. sz. 35. hibásan dévai múzeumból, mertgróf Kuun Géza marosnémetii gyűjteményében látható fedélcseréptöredéken. FE BC Téglás G., Erd. Múzeum 1888., V., p. 249.

3. 8075. n. 37. A dévai múzeumban: ATENUS Téglás, *Arch. epigr. Mitth.*, IX., p. 244, n. 5. Erdélyi Múzeum V., 1888., p. 249.

4. 37. sz. // AE // Neugebauer, Dacien, 60.

////

5. 39. sz. A dévai múzeumban MO Téglás, *Arch. epigr. M.*, IX., p. 244, sz. 4. Erdélyi Múzeum, 1888., V., p. 249.

6. n. 40. A dévai múzeum: JRY Téglás, Erdélyi Múzeum, 1888. V.

Bronz monogramm.

1. C. I. L. III. 8079., n. 3. A dévai múzeumban: RY Téglás, *Archaeol. epigr. Mitth.* IX., 240., n. 10. Erdélyi Múzeum, 1888. V., p. 225.

Lámpabélyegek.

1. C. I. L. III. 1634., 6. FAOR. Neugebauer, Dacien, p. 44. FAOR -nak írta Fodor helyesen, II., 24. Várady Ádám gyűjteményében is létezett.

2. 1634.—10. Várady Ádámnál V · IAN Neugebauer, Dacien, p. 45. Ackner-Müller n. 191. Múzeumunkban látható.

3. I AVAK egy emailírozott lámpa talpán. Torma K., *Archaeol. epigr. Mitth.*, VI., p. 145, n. 34. C. I. L. III. Suppl. 8076., 18. h.

4. 1634., n. 5, és 8076., n. 8. CASSI most a kolozsvári múzeumban. Torma, Arch. epigr. Mitth., III., p. 112, n. 3.

5. 1634., n. 7. 8076., 16. h. Torma, Arch. epigr. Mitth., VI, p. 121, sz. 9. FORTIS a kolozsvári múzeumban. Legelterjedtebb bélyege Dacianak.

6. 8076. n., 26. h. A dévai múzeumban OPTATI Torma, Arch. epigr. Mitth., VI, p. 145., n. 36.

A temető.

A síremlékek (C. I. L. III. 1381—1392 és Supplem. 7868—7879), valamint *Jung Gyula* Arch. epigr. Mitth. XVII (1894), Heft I. 12. lapján 10. és 11.) száma 26 s ezek jobbára családtagok emlékét őrzik. A szülők gyermekeikkel közös síremléket nyernek; többször a hálás fiu szentel szülői emlékezetének emlékét (P. Aelius Cassianus parentibus bene meritis szép emléke M.-Németi parkban). Majd az atya siratja el korai véget ért fiát (P. Aelius Aelianus filio pientissimo posuit a m.-németii parkban) vagy a mi legritkább, az örökös rója le háláját (heres faciendum curavit, a maros-németi parkban. Jung, Bericht aus Siebenbürgen. Arch. epigr. M. XVII, 10. 1.) A libertus (szabados) is megemlékezik pártfogójáról. Memoria C. Licini Colina tribu Caesarea Pontici veterani alae 1 Augustae Ituraeorum vixit annos L. militavit annos . . . Licinus Euprepes libertus patrono fecit (C. I. L. III. 1382 a maros-németii parkban). A temető Micia keleti szélén Déva felé az út mellett terült el, hol több sarcophagot találtunk újabban is.

A síremlékeket leginkább aranyi *augit-andesitből*, *kőboldogfalvi* és gyertyánosi mészből, homokkőből és *dévai* trachytból faragták s rendszeren toboz és oroszlánfaragványokkal díszítették. Egy ilyen síremléket gr. Kuun Géza összeállíttatott (Cumont az Arch. epigr. Mitth., XVII. évf. 1894., 1. füzet, 24. és 25.) úgy, a mint 191. és 192. rajzunk a maros-németii parkból szemlélteti. Egy kőkoporsó Szereday Aladár lezsnyei parkjában látható.

VIII. Felső-Városvíz.

A római táborhely történeti adatai, helyőrsége.

A Germizárával átellenben megnyíló *Szászvárosvízvölgy* felső része a *Városvíz*hez tartozik, mely így nevét éppen római castrumunktól vehette, sőt forrásai is a »muncseli Gredistye« nevű ősvár romjai körül az 1659 m. magas *Godean* havas oldalán szűrődnek össze.

A ma is őserdőkkel borított szászvárosi, illetőleg kosztesd-gredistyei havasok felé előtolt s ilyenformán a mögéje eső Ércz-hegységet illetőleg a nagymás-pojánai és zalatnai aranyvidéket fedező castrumot Neigebauer Alsó-Városvízre helyezte s így is örökösödött meg az irodalomban, habár Alsó-Városvízen felül, éppen Felső-Városvíz *Lunka mare* (nagy-völgy) nevű határ-

szélén, a *Városvíz* balparti magaslatára, Szászvárostól 15 kméterre épült. Már Neugebauer elmosva találta 1847 június 15-én a keleti falat. Még többet pusztított azon 1854-iki jégtorlódás alkalmával a *Városvíz*, mely a déli falat is bedöntötte. Király Pál társammal 1889 nyarán a nyugati ép falat 140 méterre mértük s az éjszakiból 45 méternyi találtunk épségben, mert a többit itt is bedöntötte a vízár s az ártéren még 50 méternyre találtuk nyomait, úgy hogy errefelé 120 méter hosszú fal vonulhatott.

Szilárd, biztos építmény lehetett a maga idejében, az északnyugati sarokban a hömpölykövekből erős mészhabarcscsal, téglatörmelékekkel erősített 66 cméter vastag bástyafalazat nyomaira találunk. És a nyugati fal is így volt építve végig. A Felső-Városvizen látható hatalmas kockakövek alakja és kőboldogfavi anyag arra a feltevésre utal: hogy itt már a dákok erős várat birtak s a rómaiak arra építették a magukét. E vártól a *Fazasel* (Kis-Bükkös) tetőn át *Kis-Oklos* irányában a legrövidebb összeköttetést találhatták a Sztrigy felső völgyére is. A juhnyájakat az őraljboldogfalvi és hátszegi vásárokról és legelőkről most is erre felé terelik át s 1848 előtt *Vizaknáról* a maros-portusi raktárártól erre felé fuvarozták a sót, úgy hogy Szászvárosról Berényen át Alsó-Városvizre, onnan a *Fazaselen* *Kis-Oklos*—*Kitidre* s úgy le vagy a két *Valcsel* (*Jó-* és *Gonosz-Valcsel*) felé egyenesen a váraljai szorosnak vagy *Bacsaláron* *M.-Brettyének*, hol a középkori vámos hidon a Sztrigy balpartjára jutottak. Száraz időben a vásáros nép most is errefelé kerüli a Sztrigy-Maros egyesülésnek *Kis-Kalán-Piski-Szászváros* közé eső nagy kerülőjét.

1889-ban több sculpturát találtunk Felső-Városvíz házainál, a hatalmas quadereket nem is említve. Egy férfi mellképes síremlékét *Dévára* be is szállítottuk. Alatta a sírkövek kezdőbetűje: *D(iis)*.

Azt is megállapíthattuk: hogy az egykori temetkező a *Városvíz* mentén (balpart) Felsővárosvíz felé terjedt, a hol a vízár döntögette ki a síremlékeket.

Ennél sokkal becsesebb az 1889-ben napfényre került és *Bágya Zsigmond* akkori főszolgabíró szívességéből múzeumunknak megszerzett oltárkő, mely az első biztos történeti adalékul szolgál castrumunk multjához. Kőboldogfalvi mészmárgából 0.76 m. magas, 0.31 m. széles, 0.26 vastag. A felirat homlokzatán geometriai díszítmény; maga az érdekes felirat így hangzik:

DIANAE	Dianae
SACRVM	Sacrum
PRO SALVT	pro salut(e)
C · ARRI T · ANO	C Arri Anto
NINI LEG · AVG	nini leg(ati) Aug(usti)
PR · PR ·	pr(o) pr(aetore)
M · VERIVSSV	M · Verius Su-
PERSTES · VEG	perstes leg(ionis)
V MAC · P · NGVS	V Mac(edonicae) p(iae) [NG] v(otum) s(olvit)

Téglás-Király, Neue Inschriften aus Dacien, Archaeol. Mitth. 1891. XIII., Heft II. 194. I., 14.

működésüknek. Így ha a muncseli várat nem is tartották szükségesnek helyreállítani, úgy látszik legalább az *Anyies* völgyét környékével együtt megszállották.

1. Az *Anyies* völgy római emlékei.

A gredistyei erdészháztól visszafelé alig negyedórai távolságban érjük a jobb felől beszakadó *Anyies* (Egeres) völgyét, melyet dák éremleletei tettek az irodalomban először ismeretessé. A jobb felől abba szakadó mellék-patakok mindenike régi pénzt szokott főleg tavaszi olvadáskor szállítani s az emberek rostákkal fogják azokat ki. Így 1880-ban a *Parèu Varnyiczi* (mészégető patak) mellett a mészégetés céljából felrobbantott sziklák alól lassankint 900 érem került napfényre s ezek is csak Traianusig terjednek. tehát a menekülő dákok elásott kincsei közé számíthatók.

Az *Anyies* völgyet krétakori kövületei is nevezetessé teszik; de úgy látszik itt a dákok s azok nyomán a rómaiak *rendszeres vasolvasztást* is űztek. A *Sub Kunun* vagy *Piatra* nevű mészsziikla irányában a jobb oldal egyik lépcsőzetén épületromokat észleltem. A falazat között piskotaalaku mozaiktéglácskákat, fedélcserépeket, jellegzetes római építő téglákat találtunk Téglás István tanfelügyelő társaságában, a midőn ennek vizsgálatára másodszor kiutaztunk. Az egész völgy körül vassalakokat, sőt kiolvasztott vastuskókat találni s nem egy jel arra utal: hogy hadiszerek gyártására lehetett ez a telep berendezve. A rómaiak is akkora becsben tartották, hogy két helytartó, t. i. *Statius Priscus* (157-ben Kr. után) a *S. Aemilius L. f. Camilia Carus* (175/6 Kr. u.) itteni tartózkodását és áldozását igazolhatjuk felíratilag.

Az *Anyies* völgy történelmi nevezetességét ez a két, onnan ismertté vált felírat fokozza, melyekről egész irodalom szól már. Így a *Wiener Jahrbuch* 1831., p. 36. *Ackner*, *Archiv* I. 1845, vol. I., fasc. p. 24. A *Neigebauer*, *Dacien* jében 38. 1., 96. sz. a. bemutatott, időközben u. o. Rómában a *Bullettino* 1848, p. 163 került. (Innen *Henzen* gyűjteménye 6918. sz. s *Ackner-M.*, *Jahrbuch* d. k. k. *Central-Commission* 1856). Az 1-ső felírat, C. I. L. III. 1416. jelenleg Szászvároson, dr. *Gohn-örökösök* házában látható s így hangzik:

☉
 VICTORIÆ
 AV · PRO SA
 LVTE IMP ·
 ANTONINI
 AVG · M · ŠA
 TIVS · PRIS
 CVS LEGÆVS
 EIVS · PR · PR

Betűi igen szépek és olvashatók. Anyaga kőboldogfalvi kőbányából került ki *Kis-Kalán* (Aquae) átellenéből.

A felírat szerint *Statius Priscus* Dacia legatus pro praetore 157 Kr. u. Antoninus Pius győzelméért áldozott ezen a helyen. Összesen öt felíratunk

és két *diploma honestae missionis* említi fel Dacia 157/8-beli helytartója nevét. Láttuk már Germizara hévvizeinél. (Ephem. epigr. IV. 176. C. I. L. III. Suppl. 7882.). Sőt Gyógyhoz vehetjük a C. I. L. III. 940. számú oltárát is, melyet Mezerzius in villa Dyod másolt le, mert e név ősalakja a Gyógnak. *Diananak* áldozott ott ismét császára üdvéért a hű legatus 158. Az 1061. sz. oltárt lovi optimo maximo et consessui deorum dearumque, mint consul designatus a L. Aurelius Trophimus által saját pénzéből (pecunia sua) építtetett és Sárd felől ma is kimutatható *apulumi vízvezeték* felavatási ünnepének emlékéül állítja 158-ban: Ugyanő *Zalatnán* (Ampelum) áldozott 158-ban (1416. sz. felirat) a Lukács Mihály kertjében máig látható oltárral Jupiternek.

A két katonai elbocsátó levél közül az egyik 157 december 13-ról *Tibiscum* romjaiban (Zsuppa, Karán-Sebes mellett) közel megyénkhez találtatott s bár nevét nem tartalmazza, kétségen kívül így lehetne kiegészíteni: *in Dacia superiore et sunt sub Statio Prisco*. A második, a mely 1886-ban *Maros-Keresztúron* M.-Vásárhely alatt 158 július 8-ról kiállítva találtatott a Staius Priscus parancsnoksága alatt *felső Daciában* a(nte) d(ecem) VIII id(us) Iul(ias) Servilio Fabiano Q(u)j(nto) Allio Basso cos. szolgált csapatokat sorolja fel. (Tormá Károly, Arch. Ep. Mitt. Új folyam, VI., 307. C. I. L. III. Supplem. 1989. lapján).

Staius Priscus, ezen feliratokból is ítélve, igen kedvelt főtisztviselője lehetett Antonius Piusnak, s consullá emelkedve 160/1 Moesia superior, 161/2 Britannia, 165 Cappadocia helytartójaként (Marquardt 12., 371) szolgált. Utóbbi állásában P. Aelius Severianus Maximust követte, a ki a parthusok ellen elesett s *Verus*nak a parthusok ellen vezetett hadjáratában tevékeny részt vett. (L. Vita Marci 9, vide Vita Veri 7, Dio 71.) Britannia-ban imperatorrá kiáltotta ki a hadsereg; de visszautasította.¹

Mint sacerdos Titalis Flavialis tagja volt a legmagasabb méltóságok részére fenntartott papi collegiumnak és mint Consularis *Curator alvei Tiberis et elaboratum Urbis* tisztét is elfoglala. Az általa kormányzott tartományokat előzetesen alsóbb minőségben szolgálva jól kiismerhette.

2. Még egy második oltár is emeli ennek a déli Kárpátok közé ékelődő erdős vidéknek történelmi érdekét. Lorenj József szászvárosi tanácsos, a ki a gyógyi völgy ásványainak, Tekerő, Kis-Almás, Porcurea achatjainak s egyéb calcedonféleségeknek gyűjtésével is érdemeket szerzett, küldte erről az első másolatot Mommsennek Bardóczy Elek útján Rómába, hol a Bullettino 1848. évf. 163. lapján is megjelent s Henzen onnan gyűjteményébe vette 6918. Neigebauer, Dacien, 38. lapján, 96. sz. alatt Fodor másolatával adja s ugyanazon másolat Seidl Archiv f. k. öst. Geschichtsquellen 6 (1851), p. 241. Corp. I. L. III. 1415. Mindezen másolatok dr. Fodor Andrásról származhattak.

Az oltár szövege következő:

¹ Jung: Fasten der Provinz Dacien, Innsbruck, 1894. 11–13. lap.

A p · OLLIN
 AVG · L · AE
 MiL CAR us
 leg AVG
 PR PR
 III DA · c ·

L. Aemilius L. f. *Cam(ilia) Carus* 175/6-ban Dacia consularis helytartója volt. Előbb trib. militum leg. VIII. Hispanae Britanniában, mely legiót Hadrianus feloszlattott (Hermes, XVI., 537.); majd trib. mil. leg. VIII. Aug(ustae) Germania sup.; legatus legionis XXX. Ulpiae v(ictricis) Germania inferiorban; leg. Aug. pr. pr. provinciae Arabiae s a consulatus felvétele után (ideje ismeretlen) leg. Aug. pr. pr. censor provinciae Lugdunensisben. Majd Cappadociában ugyanaz s egyúttal parancsnoka az *Ala prima Ulpia* Dacorum. Itt a dákokkal már eleve megismerkedve, *Clemens* után Dacia helytartója.

*Apulum*ból az 1153. szám alatt a C. I. L. III. közt felvett s legelőször Fridvallszky jezsuita által közölt (Henzen 6917) SILVANO SANCTO oltár után ismerjük. Legutóbb a császári királyi hadmérnöki igazgatóság ásatásából a fejérvári vár és város közti területéről 1883-ban általam múzeumunkba szállított szép márványoltáron találjuk. C. I. L. III. Suppl. 7771. (Domasevsky Alfréd, Archaeol. epigr. Mitth. IX., p. 246. n. 5.; Arz. Correspondenzblatt d. V. für Siebenb. Landesk. 1883. VI, p. 80.

SARAP ☉
 IOV · SOLI ·
 ISIDI · LVNAE
 ☉ DIANAЕ ☉
 DIS DEABVSQ
 CONSERVAToRIB
 L · AEMIL CARVS
 LEG AVG PR · PR
 III DACIARVM

Az istenek kegyeit ily körültekintőleg biztosító *L. Aemilius Carus* leg. Aug. pr. p. III. Daciarum a gredistyei erdős vidékeken szolgálati inspectióját végezve, úgy látszik, annyira elbájolódtott a kies táj szépségeitől: hogy költői lelkesedésében Apollonak mutatá be hódolatát. Ilyenformán nyári üdülő és kirándulóhelyet is feltételezhetünk az Anyies völgyben.

2. A *Vurtope* nevű sziklatető régiségei.

A *Sub Piatra* (Kőalja) vagy *Sub Kunun* (Sziklakoszorú) felől kimenve a tetőre, ott tölcéséres dolina mélyedések fogadnak. Ezekből kapta *Vurtope* nevét is a sziklás terület. Itt is találni téglákat, de azok jellege kevésbé római. A nehezen megközelíthető sziklatető alkalmasint a dákok erődítvénye volt s innen kapták a harminczas években annyiszor emlegetett *Kozon* (*ΚΟΣΩΝ*) aranyakat egyéb consularis és korai császári éremmel együtt.

Mellékkatonai állomások és mezei lakások, Hunyadmegye főbb völgyeiben.

Az előrebocsátott nagyobb katonai állomásokon kívül, megyénk főbb völgyei sűrű település nyomait őrizték meg mindenfelé. Dacia területén alig találkozunk még ilyen gazdag települési sorozattal. Ezek egy része az útvonalak őrségének, összekötő állomásainak helyét jelöli; míg a mellék-völgyek inkább gazdasági, mezei lakások maradványait képviselik.

Ezekon kívül a római bányászat emlékeit is feltűnő nagy számban sikerült kinyomoznunk. Mindezekről, legalább vázaltszerűleg szintén kötelességünk beszámolni.

I. A Marosvölgy kisebb római telepei.

Balparti állomások.

1. *Pad, Piski közelében.* A *Sztrigy*-torkolaton felül eső *Pad* községnek a *Maros* balpartjára szolgáló határán, épen az *Aranyhegy* átellenében s a *Strigy*-torkolat közelében a római téglák és fedélcserépek a Peutingertáblának maros-jobbparti *Petris* állomásához számítható kis *vicust* jeleznek.

2. *Tordos.* Pad szomszédságában Tordoson a Torma Zsófia által világhírre juttatott praehistoricus teleptől a községi erdő felé az országúton túl római téglák jelölik egy kis település helyét.

3. *Alkenyér.* Az alkenyéri állomásról Felkenyérnek kanyarodó út kiágazásánál, a volt postaépület közelében jellegzetes római tégladarabok egy kis vicus vagy mezei telep helyét mutatják. Az 1897 nyarán onnan hatalmas fedélcserépeket, építő téglákat nyertünk dévai múzeumunkba.

4. *Lesnyek.* Miciától 8 kilométernyire Ny., a szomszédos Lesnyek község nyugati szélén Szereday Aladár birtokán fedélcseréptéglán ez a bélyeg

fordúlt elő, annak jeléül, hogy ott veteranusok mezei telepe létezett. Ugyanezen bélyeg azóta Veczelen is felmerült.

A Maros jobbparti kisebb telepek és mezei lakások.

5. *Bábolna.* A Maros jobbparton *Arany-Gyógy-Karna* felé elvezető hadi út mentén szintén több kisebb római település mutatkozik. Ezek közül legfeltűnőbb *Bábolna*, mely éppen *Tordos* átellenébe esik. A rómaiak hadi útja *Petris*-

nél (Arany) a Maros jobbpartjára helyezkedett át s Bábolnát érintve haladt Algyógynak (= *Germizara*). Bábolnától visszafelé Rápoltnak haladólag $1\frac{1}{2}$ kilométernyire a 3-dik hídnál jó le egy kis vízer a *Fontina din Paren* (patak forrása) nevű árokból. Ott szintén házfedélcserépeket, téglákat, durva homokból alakított vakolatot találni, melyek valamelyik veteranus gazdaságát jelzik.

6. *Nagy-Rápol*. Bábolnától nyugatra, a szomszédos Nagy-Rápoltról már Torma Károly felemlítette 1877-diki körútjából, hogy Arany felé menőleg az út jobb felén római téglák, fedélcserépek, edénytöredékek és épület-törmelékek láthatók. Ezek mind az aranyi hegy alatt feküdt *Petris* nevű bányaközség tartozékai. A házak azonban a mai N.-Rápol területére is benyúltak, minthogy az aranyi augit-andesit hegykúp kitűnő kőzetének feldolgozásával elfoglalt lakosság közvetlenül a hegy déli meredekje alá eső keskeny partszegélyen nem helyezkedhetett el. A lakóházak Aranytól 4 kilométerre N.-Rápolig elterjedtek. Ott Gyórfy Dénes birtokos 1884 tavaszán szőlőültetés közben a kertjében alapfalakra s azok között kupakos fedőcserepekre és párkányos cserepekre, tehát jellegzetes római készítményekre akadt. A kitűnő fekvésű, gyümölcsével, szőlőjével máig nevezetes vidék a főút mentén, úgy látszik, a kőbányászokon kívül más békés foglalkozású családokra is vonzerőt gyakorolt.

7. *Maros-Solymos*. M.-Németi átellenében, a kisbányai aranyhegyek felé *M.-Németi* és *Bezsán* között *Miciából* (M.-Németi és Veczel) feltételezhető útelágazás felfelé Aranyig is egy vicinalis kapcsolattal birhatott. Ennek vonalát jelzik a *M.-Solymos*nál építkezések alkalmával mutatkozó római cserepek és nagy urna-félék. Egy öblös edény kihajló peremét darabjaiból sikerült összeállítanom. Ez folyadék- vagy gabonatarató lehetett. E piros agyagból jól kiegészített kőedény múzeumunkban látható.

II. Az Egregy, vagy Egerügy (mai Cserna) mellékfolyói körül észlelhető római telepek.

8. *Keresztény-Almás*. Dévától Vajda-Hunyad felé Szántóhalomnál a Maros szép völgyéből az Egerügy (Cserna) téres völgycsatornájába kanyarodunk. Szántóhalmán túl az első helységnél, Cserna-Keresztúrnál nyugatra fordulva fél óra alatt *Keresztény-Almás* határára érkezve *Sub coasta Bucsumuluj* a *Ripa* nevű lejtőn jellegzetes római cserepekre és tégladarabokra akadunk, melyek a mai úttól a völgyi csermely felé jókora területen szét vannak szóródva. A patakon túl praehistorikus cserepeket, kovaszilánkokat, házi állatok csontjait gyűjthetjük. Itt is tehát, mint annyi más helyen, itt is a dákok elhagyott tűzhelyét választák a rómaiak alapul.

9. *A kerseczi telep és kőbánya*. *Keresztény-Almás*ról *Popesden* át *Kersecz* felett a Kis-Muncselnek vezető vicinalis útnak a patakon áthaladásnál római település maradványait találjuk. Innen az egész határ *Grohotya*

= *rom, omladék*, nevet visel, miután a praehistorikus ember egyik jelentékenyebb állomása is ott terül el.

E telepen Torma Zsófia úrhölgy még 1876-ban ásásokat rendezett s az általa felfedezett dendrites jaspis-szilánkokkal, változatos díszítésű és kiállítású cserepekkel már egész irodalom foglalkozott.¹

A rómaiak itt is a kőkori tűzhelyek romjaira építettek. A völgymedencét nyugatról keletre áthasító patak mindkét partján megtaláljuk az épületmaradványokat, u. m. vakolatrészeteket, téglatöredékeket, párkányos fedéscserepeket, valamint az ezek befödésére készült kupakos cserepeket. Sőt 1886-ban *Barcsay* Béla akkori főszolgabíró figyelmeztetésére a jobbparti lejtőn közvetlenül a határút mellett egy díszes síremlék romjait is sikerült megállapítanom.

A síremlék 4 faragott oszlopot, valamint az ezekre helyezett 2 méter hosszú, 0·85 méter széles, 0·85 méter vastag fedőlapot az alapépitmény darabjaival s több faragott kőkoczkával együtt *in situ* láttam. A síremlékekhez tartozott 1 méter hosszú, fél méter magas kőoroszlánokat kiútasomig már a helységbe szállították volt; de ott sértetlenül láthatók.

Mindezen faragványok anyagát a síremléssel átellenben fekvő *Dumbovicza* hegyoldal harmadkori *cerithium* mesze szolgáltatta.

Ott 0·35—0·40 méter magas, 3·5 méter széles, 5·5 hosszú kőpadok őrzik a kőbányászat nyomait, a finom vésetnyomokat és lemetszési felületeket. A kőzetpadok csapása kelet-nyugati, a dűlés délkeleti. Kin a tetőn a *Kaonra* átszolgáló ösvény mellett 25°-nyi dűlés a lefejtést igen megkönnyítette.

1880/81 telén egy felírástól kőlapot is szállítottak innen Dévára eladás végett. Elfoglaltságom miatt arról akkor melegeben nem szerezhettem értesülést s a becses emlék hollétét azóta kinyomoznom nem sikerült. Petreu János is, háza építéskor, egy írásos kőlapot falaztatott be körülbelül 1874-ben. Petreu Sándor udvarán 1886-ban 6 darab faragott kőlapot találtam. Medrea Paszk a fennemlített síremlékből kiásott 2 kőoroszlánt épített be.

Mindezek világosan igazolják egy vicus létezését itt. A kerseczi völgy gabonában, szőlőben egyaránt jeleskedik. *Dumbovicza*-tető kőbányája e mezei telep szolgálatában állhatott. *Kaon* felé *Micia* (M.-Németi-Veczeli) castrumával és Keresztény-Almás felé az Egerügy-Maros terével közlekedhettek e telep lakói.

Egy építő téglán e szabad kézzel bekarcolt bélyeget szállítottam múzeumunkba :

I · S

Kersecz thásosi tetradrachmaival is kitűnik s a dák telepek közt előkelő helyet tölthetett be.

¹ A kőkorszaki ember nyomai Hunyadmegyében: Téglás Gábor 1877., a dévai állami főreáliskola Értesítőjében. — Carl Gross, Bericht über die Sammlung des Fräuleins Sophie v. Torma, Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde, 1878. — Hunyadmegye neolith-telepei, Torma Zsófia, Erdélyi múzeum 1879. 5., 6., 7. füzetében, és a Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat első évkönyvében, 1883., Budapest.

III. A pestesi Peták-völgy.

Hasonló majorsági telepítésekkel népesíték be a rómaiak a kersecezi völgygel párhuzamosan futó nándori völgyet. Ott *Zsoszán* (hajdan *Ólyves-Ságh*) és *Nándor* közt a *Peták* patak jobb partján a *Caramida* (a téglához) nevezű határrészen találni épületromokat. Innen felírtos köveket is gyűjtött Torma Károly s Makray Lászlónak felpestesi kastélya mellett látható felírtos emlékek, melyek közül egyet *Felpestes* szőlőhegyén ástak ki 1835-ben. Úgy látszik e szőlőhegyek kedvező fekvését a rómaiak is méltányolni tudták.

10. *Fel-Pestes*. A felpestesi felírtatok és Jupiternek szentelt oltár kezdete

I · O · M

Corp. I. L. III. 1409. sz., és 1410.: IV N.

Mindkettőt Torma Károly, Római felírtatok Erdélyből. Archaeologiai Közlemények, M. tud. Akadémia 1863., III. kötet, vagy Új folyam I. kötetében.

Az Al-Pestesről Fel-Pestesre vezető útvonal javításánál találták volna azt az oltárkövet, a melyet Fodor András, majd Torma Károly Válya Ignácznál láttak s mely a Corp. Inscr. Latin. 1408., így szól:

I · O · M	I(ovi) o(ptimo) m(aximo)
T · F · GRAT	T. F(lavius) Grat
VS	Vs
V · S · L	v(otum) s(olvit) l(ibens)

11. *Nándor-Válya*. 1860-ban, kevéssel Torma Károly hunyadmegyei körútja előtt a Fel-Pestessel szomszédos és hajdan *Ólyves-Ságh* néven ismert községben egy Bachusra vonatkozó oltárkövet ástak ki Toagyer György. Ez a vonatkozás is a mellett bizonyít, hogy e kedvező éghajlatú és talajú szőlőterületet a rómaiak is használták. Az oltár felírata következő:

LIBER o · PATRI
VLP · NEP o S
V · S · L · M

Corpus Inscriptionum Latinarum, III. kötet, 227. lap. 1411. *Torma, Római régiségek Erdélyben*. Arch. Közlemények, 1863. évf. IV. kötet, Új folyam I. 5. lap.

IV. Az Egerügy (Cserna) völgyének főállomása.

12. *Vajda-Hunyad*. Hogy V.-Hunyadon okvetetlenül létezett római település, ezt nemcsak az odavezető és a szentandrászi hegy aljánál a főútból kiágazó mellékút vonal igazolja, hanem Hunyadi János várlakának alapfalaiiban Möller János építész, a hunyadi vár restauratora által a nyolcvanas években észlelt római falazat is kétségtelenné teszi. Ezen a hegy-

fokon feltételezhetjük a rómaiak őrállomását is, melyet főleg a közel vidéki *Telek* és *Gyalár* vasbányászata is igényelt.

A Benedikty József vajdahunyadi birtokos udvarán látható római feliratok azonban Hunyadi várakának szent-péterhegyi parkjába annak idején mindenesetre Sarmizegetusából származtak, a minthogy a Hunyadiak s főleg Mátyás még Budára, sőt Rómába is szállítottak Várhelyről felíratos emlékeket. *Torma Károly* is a Szent-Péterhegyen 1863-ban kiásott, de oda minden bizonynyal *Miciaból* (Maros-Németi-Veczel) került felíratból deríté ki először *Micia* nevét. (Corp. Inscript. Latin. III. 1405. és Supplementum 7847.)

V. A Sztrigyvölgy őrállomásai.

A *Sztrigy*, *Petrostól* éjszakra kanyarodva, alsó- és felső szakaszra oszlik. A kettőt egymástól a váraljai szorulat választja el, hol a Sztrigy mellett a vasút is nehezen surranhat át.

E szoroson felül ismét tágra nyílik a vidék, sőt Hátszeg felé félkörben a Ruszka Pojana végnyúlványai annyira meghátrálnak, hogy 16 kilométernyi átmérőjű köralakban fejlődhetett ki a hátszegi kies medence. Tudvalevőleg a római főváros ennek a medencének épen délnyugati sarkára helyezkedett s az onnan Daciához vezetett út a medenczét ferde irányban szeli át, úgy, hogy Uncsukfalvánál a Retyezát hegységéből előnyúló *Sebes vizét* áthidalva *Szent-Péterfalva*, *Szacsal* irányában egyenesen Boldogfalvának tartott. A nyugatra maradó térs völgy, lapály, gazdasági kihasználására kiváló gondot fordítottak a rómaiak s onnan több kisebb építkezést ismertünk eddig is. Az általam kinyomozott települések közül jelentékenyebbek ezek.

1. *A ponori táborhely (castellum)*. A Sztrigy (*Sargetia*) völgyét Petrozsény, illetőleg a Vulkánhágó felé, mint már kifejtettem, gondosan megszállották a rómaiak. Így a Felső-Sztrigy mentén, *Pujon* felül alig 4 kilm. a ponori pataknak a Sztrigybe torkolásánál egy jelentékenyebbet, (castellum) a nép *Gredistye in Zsdu* néven emlegeti. A meglevő falrész szilárd alapzata gondos munkára vall. A Sztrigy és ponori patak hömpölyköveiből mészhabarcscsal jól összekötött alapzaton kitünően iszapolt és égetett téglákból erős falazat következett. A falusi házak sütőkemenczéiben (Vulkán Dán) 45 cm. méretű téglákat is látni.

Téglákon kívül fedélcseréprészletek és különösen faragott kövek mutatkoznak itt. Bretya Péter földmives udvarán. Az egyik 1·10 m. hosszú, 0·3 méter széles, 0·45 méter vastag, a másik 1·35 hosszú, 0·45 méter széles, faragott.

Mi célja is lehetett itt a déli Kárpátok tövében a katonai pozíciónak? s miért kelle a Sztrigy jobb partjára helyezni, holott az út nyilván a balpartot követi s a Sztrigyvölgyből a Zsil mellé átterjeszkedve észrevehetőleg a romániai határhegységnek tart, *Petrozsény felé halad s onnan a Vulkán*

hágón a Szurdok-szoros közelében Tirgu Zsilen át az Ai-Dunához? – mindegyre alább a *kitidi* állomással kapcsolatosan felelek.

2. *Óralja-Boldogfalva*. A hátszegi medencze éjszaki kijárója közelében, főleg Hátszeg felé találni római épületomladványokat, főleg fedélcserépeket, téglákat.

3. *Rea*. Poklisával szomszédos község a vasúttól északkeletre. *Buda Adám* odavaló birtokos és ismert nevű ornithologus, ki a természettudományok mellett a régészetnek is figyelmet és érdeklődést szentel, lakóhelye szomszédságában nem egy figyelemre méltó praehistorikus emléket fedezett fel. Ezek között legbecsesebbek a reai út és a hátszeg-várhelyi országút közt a határrészen szántás közben felszínre hozott téglák. A téglák némelyikén a Várhelyről ismeretes

$$Q \quad A \cdot B$$

vagy

$$Q \cdot AB$$

bélyegeg is előfordúlnak *Buda Adám* gyűjteményében.

4. *Bács*. Az Alsó-Sztrígyvölgyön elszórva létezett mai telepek közül *Bács* érdemel még földrajzi szempontból különösebb említést. Közvetlenül a falu déli kijárója alatt, a mint a Sztrígy-csatorna mellett a Hátszegre irányuló országút a vasút töltésének keresztezésére hajlik, egy épületmaradványokkal borított területet *Polatvistenek* nevez az oláh földnép, míg a nyelvéből még teljesen ki nem vetközött magyarság *Palotásnak* nevezi azt. Mindkét elnevezés az épületromok nagyságát akarja jellemezni. Itt az országút épen belevág az épülettörmelékbe s a jellemző római fedélcserépek semmi kétséget sem hagynak a felől, hogy a mai vasúti töltés irányában elvezetett római út egyik őrállomása, vagy a mi valószínűbb, a kőboldogfalvihoz és kis-kalánihoz hasonló pagus terület.

5. *Bacsalár*. De nem csupán katonailag értékesíték a Sztrígy jobb partját követő fennsíkot. Ott, hol a *sztrígy-szent-györgyi* határ a tőle délre eső Bacsalár falu határával találkozik, a járási úttól Bacsalárra menőleg balra a Vadas Lajos tagján egy dülönyire 1883 áprilisben az első terrasseig épületromokkal találtam mindenfelé. Hogy díszesebb építmények lehettek itt, azt abból következtethetjük, mert bisquit mozaik-padlótéglákat is találni ott, s a fedélcserépek párkányzatában háromféle díszes módosulást alkalmaztak. A mellett a fedélzáródásnál alkalmazott háromszögek és finomabb cserépneműek is mutatkoznak e helyen, sőt a háttéri magaslatáról leszárgató vizerek mesterséges felfogásának jeleit is felismerhetjük. Itt tehát a veteránusok terjedelmes mezei tanyája létezett.

6. *Sztrígy-Szent-György*. Az Egerügmellékről a vele párhuzamosan délről éjszakra haladó s Piskinél a Marosba szakadó Sztrígyhez menve át, Sztrígy-Szt.-Györgynél a víz hídján áthaladva a partszegélyen épült Boér

fogadó (fogadeo Boereszek) nevű ház mögött emelkedő terrazon egy négyszögű falépitmény két szárát különböztetjük meg. A keletről nyugatra irányuló s téglatörmelékéből, mészkövekből vakolással összekötött ép falrészlet hossza 56 m. Ez épen a fensik szélén végződik s azon folytatódott délről éjszakra is. Ezt a falat azonban lehordták az épen alája épített ház kedvéért. A vele párhuzamos külső falból valami 30 méternyit megkülönböztethetünk. A többi itt is az újabbkori építkezés áldozatául esett. A fedél-cserép- és téglatörmelék azonban az egész területen felismerhető.¹

A fensik egyenlően dominálja a Sztrigy völgyét, valamint a kitidi patak mentét, minthogy e ponthoz egy Sztrigy-átjáró szolgált, Ad-Aquas centrumhoz.

7. *A kitidi őrhely és a Sztrigyvölgyről a szászvárosi völgyre szolgáló útkapcsolat.* Még a ponorinál is jelentékenyebb településre akadunk *Kitidnél*. Mig a falu a patak partján helyezkedett el, mögötte éjszakra a *Plesa* nevű harmadkori domboldalra kertek, szőlők nyúlnak ki és ezek közt találjuk a siralmasan leapadt egyházközség temetőjét. Ez a hely *Zsidovin* néven ismeretes a helységben. Általában a *Zsidovin* nevű pontok nálunk egyebütt is római vonatkozásúak annyira, hogy a régi *Berzoviat*, *Bogsán* alatt, a Berzava mellett, közigazgatásilag is *Zsidovinnak* hívja Krassó-Szörénymegye. Torda-Aranyosban Felvincznél találkozunk a *Zsidóvár* névvel s Zalatnánál a régi *Ampelum* bányaközségtől délre emelkedik a *Zsidóhegy*, melynek lejtőjén *Ampelum* romjait *Zsidovinnak* nevezi a nép.

A kitidi *Zsidovin* a református temető által elfoglalt hegylécpsőn számos római építkezés nyomait őrzi meg valami 50—60 m. szélességben és 120 m. hosszúságban. Felírásos emléket nem sikerült találnunk. Kűszöb- és oszlopfaragványai a boldogfalvi, alig 1 órányira fekvő kőbányából kerültek ki.

E mellett a *kitidi* állomásnak kitűnő közlekedése vala, nemcsak az innen szabad szemmel is kivehető Sztrigymellékre, hol *Ad Aquas* képezi a várhely — (sarmizegetusa) kalán-piski-aranyi főhadi út stációját; hanem ép oly biztos és könnyű összeköttetéssel birt a Felső- és Alsó-Városvíz közé épített castrummal is. *Kitiden* felül a Kis-Oklostól származó mellékpatak mentén éjszakkéletnek egy régi út halad, a Kis-Okloson túl az 514 méter magas *Věřfu Carbonariu* tetőn a lunkányi és *városvízi* völgy választópontját érintve a *Fazasel* (= Kis-Bükkös) tetőre (428 méter) s azon át a Városvíz mellékére ereszkedik alá. Ezen utat 1848 előtt a hátszegvidéki fuvarosok szeltében használták s még Vizaknáról is arra fuvarozták a sót; a piskii kerülő mellőzésével rendszeren Szászvárosról Alsó-Városvíznek délre fordultak s a Fazaselen át Kis-Oklosra az itt szóban levő régi úton vontatták le járműveiket, hogy onnan Kitid-Bacsalár—Magyar-Brettye irányában folytassák több órával megrövidített útjokat. Nyári, száraz időszakban

¹ Téglás, Archeologisch-epigr. Mitth. 1885. IX., p. 238. n. 3. Erdélyi múzeum. 1888., V., p. 237.

lőhátas, gyalogos útasok, marhahajcsárok s főleg juhásztorok követik most is ezt az irányt, mely Hátszeg felől Városvíz felé Szászváros tájáról jóval rövidebb, mint az országútnak Piskin, Padon át Szászvárosra hajló nagy kerülője. Az 1887 szeptemberében Déva—Szászváros közt megtartott nagy hadgyakorlat alkalmával a közös hadsereg vezérkara szintén felismerte az összeköttetés fontosságát s az első felderítő szolgálat jelentései után rögtön sietett a nyugati hadtest azt megszállani.

A rómaiak is ezt a vonalat követhették, a Sztrigy-Plop táján tértek le a hadi útra, mely a váraljai szorostól a Sztrigy-balparttól jól eltávozva haladt egyenesen éjszagnak (Kis-Kalán, Ad Aquasnak), míg a belőle kiágazó vicinális út Sztrigy-Plop vagy Brettye táján a jobb partra helyezkedve át, annak jó magas Kaposát követte *Baczalárig*. Baczalárról a szomszédos *Sztrigy-Ohába* mellőzésével jobbra egy lankás előfokon egyenesen Kitidre tartott az út; de minden hihetőség szerint a Lunkáról lefutó, s Kitiden alul Kitidinek nevezett patak mentén egy oldalkapcsolat létezett Sztrigy-Szent-György érintésével (hol a balpartra ment át) Pusztá-Kalán irányában a kiskaláni táborhoz is.

A helyi viszonyok szemügyre vétele alapján kiváló fontosságot tulajdoníthatunk a kitidi stációnak, mely a völgytől fel a *Plesia* (Pilis) nevű magaslat felé emelkedőleg kialakult első terrazonon valami 40 méter magasságban, valószínűleg egy korábbi dák őrhely romjain keletkezve fordul a lunkányi erdőségek felé s egyúttal az innen alig pár perczzel fennebb kezdődő kiskalosi völgynek is kulcsát képezi.

A Ponortól be a *Maros* teréig kiépített sztrigyvölgyi út a szóban forgó határszéli hegységből éjszagnak torlódó ágazatoknak épen nyugati peremét futja be s minthogy Sarmizegetusa védszárnyai alatt a Marosig elhelyezett *Ad Aquas* (Kis-Kalán) és a marosi átjárónál *Petris* (= Arany) a szóban forgó hegység nyugati arczatát kellőképen fedezték s a már leírt módon a hadi út azt mintegy körülövedzé: Traján katonai mérnökeinek a hegység belsejébe nyíló tágabb és mélyebb völgyekig kelle elétolni a megfigyelő őrsöket, hogy a stratégiai alapvonal a véletlen kirohanásoktól mentesüljön. Ime a ponori hadállással Sarmizegetusa és az egész hátszegi szép medencze délkelet felől fedezetet nyer s egyúttal onnan a hegység tömkelegébe vezető ösvényeket járőrök alkalmazása által megfigyelés alatt tarthatták s a Vulkán-hágó forgalmának is biztonságot nyújtottak.

Ép olyan sebhető és könnyen megtámadható pontját képezték a Várhelyről *Uncsukfalvánál* a Sebes víz jobbpartjára s *Óralja-Boldogfalva—Váralja* közti a Sztrigy szorosába hatoló útnak is a déli határhegység felé nyíló öblözetek és völgyeletek. Így fontos kormányzati és katonai érdekek követelék a Sztrigy jobbpartjától a szászvárosi Városvíz völgyig átterjedő hegység megszállását és biztosítását. Ezen elvből kifolyólag Ponortól *Ponor-Ohaba, Fegyver* falutól *Ponorics* (Fegyver praediuma) irányában északnyugatnak a *lunkányi* patak forrásvidéke felett a szászvárosi *Városvíz*

forrásai felé a sziklás erősségen át olyan ösvények szolgálnak, melyeknek hadászati megszállása Dacia elfoglalása után a déli Kárpátok vadonjaiba menekült őslakosság miatt mellőzhetlen vala. Bármilyen öldöklő vala is Traján occupationalis hadjárata, a római hadvezénylet nem lehetett tévedésben az iránt, hogy az annyi áldozattal megszerzett tartomány szívébe vezető két főutat a Hátszegvidéktől keletre a vöröstoronyi szorosig terjedő Kárpátok labirynthjából kellő elővigyázat nélkül komoly veszélyek fenyegetik. Ez a felfogás nyert kifejezést abban, hogy a *Ponornál*, vagyis épen a déli határszél hegytömegéből, a *Paring-csoportból* előrehatoló hegynyúlvány oldalainál helyezték el a fenn ismertetett castrumot.

Ez a felfogás azonban a hegység belsejéből kivezető többi völgyek megszállását is szükségessé tette. És valóban a ponori hadállástól éjszakra, alig 10 kilométernyire eredő s a hegység tömegébe vájódó lunkányi völgy se kerülte el *Dacia* meghódítóinak figyelmét.

A Sztrígy balpartjára áthelyezhető hadi útnak szolgál az a tág és épen a ponori hadállás mögül eredő völgy is, mely Kis-Kalán (Ad Aquas) átellenében tárul fel s *Lunkány* hegyi falunál délre összeszorúl. Oly éleslátásu emberek, minőknek a katonai pontok megválasztásában a rómaiak mutatkoznak, nem hagyhatták figyelmen kívül e völgynyílást. De meg kelle szállniok azt már azért is, mivel abból a Maros egyik oldalvölgyére, a szászvárosi *Városvíz*-völgyre rövid út nyertek.

Igy jött létre a sztrígyvölgyi hadi út második oldalágazása és előőrsi állomása ott, hol a lunkányi fővölgygel jobbról a kis-oklosi patak völgye egyesül, vagyis *Kitid* helységnél.

Mindezen mellékútvonalak közül, úgy látszik, legnagyobb súlyt a hátszegi völgyből, vagyis Dacia fővárosa mellől, a déli Kárpátokon át, az aldunai lapályra vezető átjárónak tulajdonítanak. Ezen útvonal Óralja-Boldogfalvától ágazott délre s a Sztrígy (akkori *Sargetia*) balparti magaslatokon jóformán a jelenlegi megyei út vonalát követte Petroszig. Onnan *Krivadia* felé a *merisori* patak mellé szegődik mint a jelenlegi út is Merisorig, sőt onnan a banyiczai vízvázasztóhoz ismét a jelenlegi út vonalán kanyargott ki. Banyiczától délre már a *Banyicza*-patak jobb partját követve, a Boli hegytől nyugatra kanyarodott s úgy érte el *Petrozsény*nél a Magyar-Zsil. A két Zsil egyesülésétől ma kényelmesen járható *Szurduki szoros* azonban a legújabb időkig hozzáférhetetlen vala s azért a *Román Zsil* mentén *Iszkronytól Vulkánig* nyugatra fordult a régi út, hogy *Vulkántól* a magyar oklevelekben emlegetett s a nemzeti fejedelmek idejében is fontos harminczad-állomástól a *Volkány* havasokra kapaszkodják. A hírneves Vulkán hágó 1624 méter magasságban, a *Királynnyergen* át széli a hunyadmegyei határszéli havasokat s azokról *Bumbestinél* ereszkedik a *Zsil* mellé, hogy *Tirgu-Zsilen* át *Crajova* felé a Dunához vezessen.

A vulkáni-út csakis nyári időszakban volt állandóan járható; mig a zord téli hónapokon sokszor elakadhatott ott a közlekedés. Hisz napjaink-

ban is járhatatlanná teszik a hófúvások sokszor napokig ott az átjárást, sőt embert, állatot lesodor nem egyszer a szélvihar. De nyári időszakban ez kínálta a Dunához a legrövidebb csatlakozást s csapatáthelyezéseknél vagy összpontosításoknál *Alsó-Moesiából* gyalog- és lovashadosztályok itt érték el leghamarább Dacia belsejét.

Mint hogy azonban a hátszegi völgytől *Bumbestüig* római hadállásra alkalmas terület nem kínálkozott s az egész útvonal a Retyezát északi lábától ki a Kárpátok déli szegélyzetéig erdős vadonban haladt: azért a ponori kisebb castellumon kívül lehető rövid közökben őrházak, *örtornyok* tartották fenn a biztonságot. Ez őrtornyok sorozatát a hátszegi állomás felett a *Kendeffyek* középkori vára helyén állott őrtorony nyithatá meg a Sztrigy, a Sebes és a Sarmizegetusától levezető farkadimi víz egyesülése felett. Onnan 14 kilométerrel délebbre a Puj átellenében (épen az állomási épület iránt) a Sztrigy balpartján számíthatjuk a közelebbi őrhelyet. Most Pujtól a krivadiai állomáson kívül délre ismét 16 kilométernyire eső híres őrtorony következett. Innen ismét 16 kilométernyire a Sztrigy és Zsil vízváltasztójának déli oldalán a Boli hegy őrtornya következett. Erről nevezik az ismeretes *barlangot* is Cetate Bolinak = Boli vár, mely név azonban tulajdonképen a barlanggal szemben felmagasló czukorsüveg idomú hegyre vonatkozik, a hol az őrtorony diszlett egykor. Innen ismét 16 kilométernyire következik a *vulkáni* vesztegintézet és vámbelépő állomás, mint a Vulkánhágó kiindulási pontja, hol szintén feltételezhetünk egy őrtornyot, de a mely az idők viszontagságaiban megsemmisült.

Összige A krivadiai őrtorony.

A legérdekesebb daciai emlékeink egyike tehát a krivadiai őrtorony, melyet *Krivadiától* Petrozsény felé haladólag az állomáson kívül, ott, hol a merisori út a vasutat átszeli, egész közélről szemlélhetünk.

A megyei úttól délre egy magános ház közelében egészen a merisori patak szirtszorosa szélére építették az annyiszor emlegetett *örtornyot*, melyet 1847 július 7-én vett fel először tüzetesebben *Neigebauer* porosz consul. Legutóbb Szinte Gábor is foglalkozott vele s az Archaeologiai Értesítő 1894. évi 2. (áprilisi) füzetében szép rajzokban mutatta be az őrtorony alaprajzát.¹ Az őrtorony elhelyezése olyan, hogy a patak mély völgycsatornája által délről védve a nyugati lejtő felé teljes biztonságot nyújtott. A kemény mészsziklába vágott kanyargós sziklaösvényen kívül tehát megközelíteni annak idején alig lehetett.

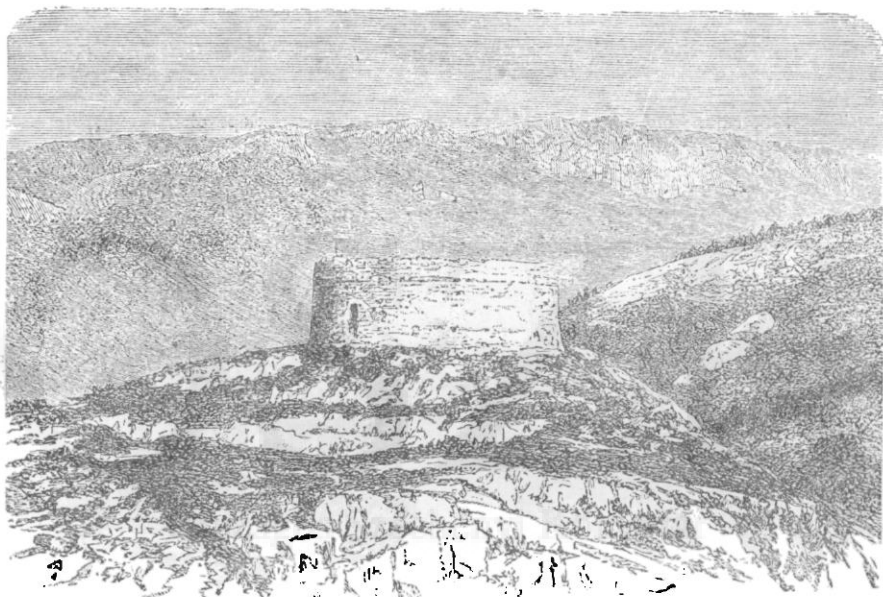
Kívül símára volt vakolva, s a tömör vakolatot csakis a felső részén kezdi bontogatni az avúltság. (194. rajz.) Az építésnél használt állványok

¹ Szinte Gábor, Kerekerőd, *Krivadia* fölött Archaeologiai Értesítő 1894. érték. Uj folyam. XIV. kötet, 2. füzet 3 rajzzal. 110—114. tábla.

résein kívül hat keskeny lőrés és egy magasra helyezett ajtónyílás szakítják meg a tömör körfalazatot. Sem pillér, sem más dísz nem észlelhető s egyetlen külső ékítésére az egyharmadrésznyi magasságban mutatkozó gyenge párkány szolgált.

A déli oldal egyik ablakrését bontották ki, hogy az 1·9 m. vastag falon át bejuthassanak. Az eredeti bejáró is erre felé vezet 2 m. magasból s erős tölgyfafoglalatának benyomatát most is felismerhetjük. Felül téglaboltozat védte az ajtórest. Innen dobogó ereszkedhetett a mélység felé s hágcsó segítségével érhatték el a sziklatalajt.

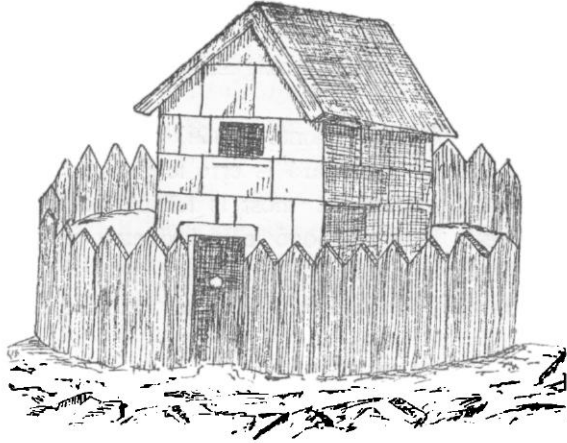
Bejutva a körépitmény belsejét 13·3 méter átmérőjűnek találjuk.

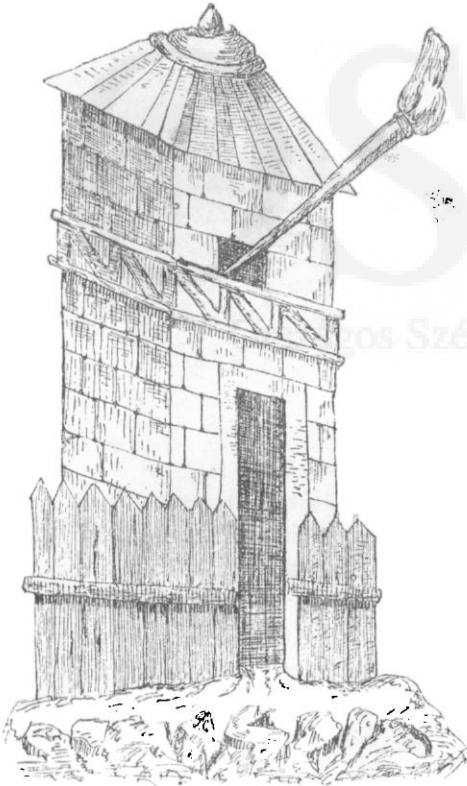
194. rajz. Római őrtorony Krivadia felett, a mint Petrozsény felől, vagyis a merisori állomásról érkezőleg szemünkbe tűnik. Jobbra a merisori patak szirtszorosa, szemben a Sztrigy felső völgyzorosát követő *petroszi* mészsiklák.

A nyugati és déli falon, vagyis a feljárást biztosító sziklalejtő felé 1—1·5 m. távolságban sorakoznak a lőrések. Ezek kívül 30 cm. szélesek és 50 cm. magasak, míg belül a szélesség 1·2 m., a magasság 1·5 méterre bővül, úgy hogy 2—2 ember foglalhatott állást mindenikben. A belső nyílás tölgykeretének lenyomatát a vakolat híven megőrizte. Kívül a lőrések 2·5 m., belül pedig 2 m. magasságban kezdődnek a sziklatalapzattól. A falkorona belső peremén vivófolyosót észlelhetünk 1 m. széles és 0·8 m. magas mellvéddel.

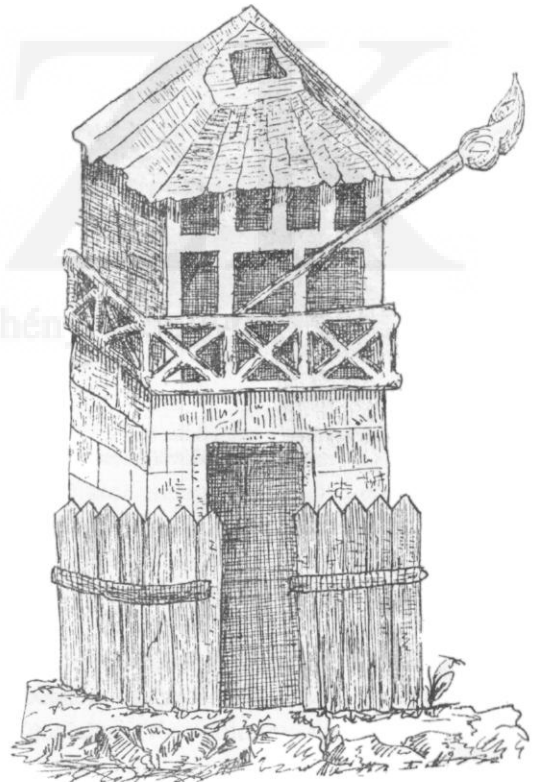
Az építő anyagot a közvetlen környezet szolgáltatta. Magából a sziklatetőből egyenetlen útján fejthették a mészköveket, melyeket durván nagyolva használtak. Abból nyerték a mészkötőszert is, úgy hogy a forró mész-

195. rajz. Földszintes római őrtorony a Traianus oszlopáról.

196. rajz. Emeletes római őrtorony a Traianus oszlopáról jelző fátklyával és vívó folyosóval.

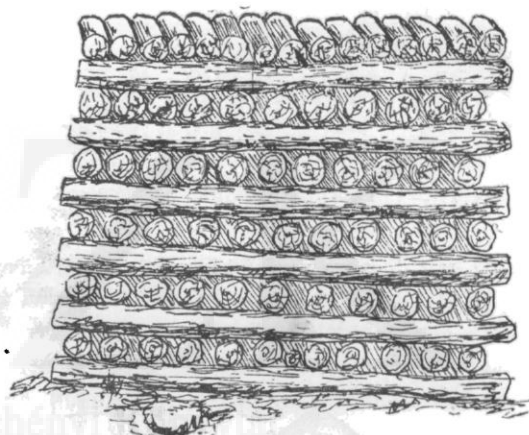
197. rajz. Római őrtorony ugyanonnan..

habarcsba apró mészarabkákat vegyítettek homok helyett. Az építőanyagot csakis a falkorona lejtőjén és a lőrések párkányzatánál idomították némileg. A közbevegyített téglá formája, jól iszapolttsága, kitűnő kiégettsége Szinte szerint is római kézre vall, a mint már Neigebauer¹ is megjegyezte.

Én szintén részt tulajdonítok a rómaiaknak e még mindig 20 méter magasságban álló őrtorony felhasználásában; de keletkezését még a római foglalást megelőző időknél s különösen Decebal végső önvédelmi intézkedéseinek tulajdonítom. Decebal a Domitianussal kötött béke egyik feltételül éppen katonai építőmesterek, várépítők és hadioktatók kikölcsönzését kötötte volt ki. Ezek római mintára saját technikai rendszerük szerint erősítették meg a déli Kárpátok útszorosait s épen e miatt nem vagyunk képesek a dákok erősítéseit a későbbi keletű rómaiaktól biztosan megkülönböztetni.

198. rajz. A római őrtornyok mellett jelzési esetekre készletben tartott szalmakazlak.

199. rajz. Ölfá rakások a római őrtornyok mellett szintén jelzési czélokra. Mindkettő Traianus emlékoszlopáról.

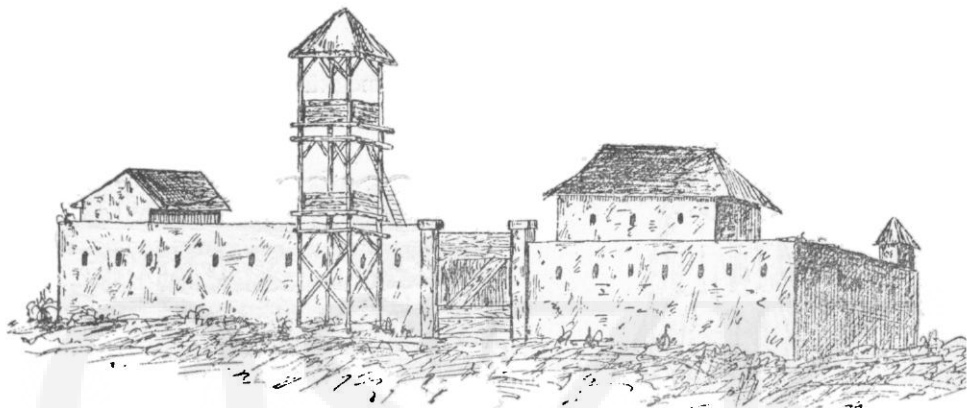
De a krivadiai őrtorony rendeltetése mindig ugyanaz vala, akár dákoké, akár rómainak tekintsük is, t. i. a Vulkán hágóról bevezető hegyiút biztosítása. Sőt ebbeli rendeltetése kettős is vala, mennyiben a mai megyei úttal és a vasúttal azonos irányban Petrozsénynek kimutatható ősi útból épen itt, az őrtoronymnál délre *Merisor* hegyifalun fel, a 944 méter magas *Dealul Babira* még egy sokkal rövidebb, de fásztöbbs mellékút egyenesen *Vulkán*hoz ágazott el.

Én az őrtorony berendezését is olyannak képzelem, a minőket a *Traianus*-oszlop domborművei épen Daciából megörökítének. Háromféle őrtornyot szemlélhetünk a Traianus oszlopán: ú. m.: 1. földszintes (195. sz., a Traianus-oszlopról) építményt ajtóval és megfigyelő réssel; 2. emeletes őrtornyot (196. rajz) körülfutó karzattal vagy vívfolyosóval és jelző fák-

¹ Neigebauer »Dacien« cz. munkájában.

lyával az őrség részére, és 3. ugyanolyan őrtorony (197. rajz) nyitott homlokzattal. Mindhármat paliszád védi a meglepetéstől s mindenik mellett szalmakazal (198.) és ölfarakás (199.) állott avégből, hogy szükség idején az őrség éjjel messzire is jelt adhasson szorongattatása felől.

Ilyen határőrházakat építenek az oroszok is az ázsiai határszélen. Ilyen a Stanitza nevű nagyobb őrház a *Kubán* mellett (200). Hasonló kisebb őrhelyeket láthatunk ugyanott (201. rajz). Az őrség falakkal körített épületben tanyázik, míg az őr magas faoszlopszaton végzi megfigyelését. Ezt az oszlopállványt rendszeresen a kapu mellé helyezik s belülről létrán járnak oda.

200. rajz. Stanitza nevű őrház megfigyelő őrtoronnyal az oroszországi határszélről, a Kubán mellől.

201. rajz. Kozák őrállomás Kubán mellől.

Hasonló őrházak védtek nálunk a Duna vonalát a határőrség idejében 1873-ig s Bosnia-Hercegovina határszélén dél felé szintén ilyen őrhelyeket épített legutóbb saját hadseregünk.

Krivadia is egy kisebb 12—24 főnyi őrség számára lehetett berendezve s Szinté Gábortól eltérőleg fedett építménynek tartom.

A Boli vár (Cetatyé Boli) Petrozsény mellett.

A *Boli barlang* átellenében az az őrtorony, melyről a Boli barlangot is Cetate Bolinak nevezték, 1847 júliusában, mikor *Neugebauer* erre járt, még észrevehető vala, 1869-ig, vagyis a vasút építéseig még meglehetősen

épségben állhatott. Akkor azonban az építők jobbnak látták a készen kínálkozó, szépen kifaragott kőkoczkákat a közel eső alagúthoz s a Banyicza patak két hídjához felhasználni. Még 1879-ben jó csomó ilyen faragott követ találtam az alagút és banyiczapataki híd között s a barlang látogatói a megállóhelyül szolgáló őrháznál most is szemlélhetik az utolsó maradványokat. Mert 1883 augusztusában, hasztalan szántuk el magunkat a *Boli-csúcs* megmászására; ott már csak az őrtorony helyét constatálhattuk.

A *Boli vár* (Cetate Boli) hirtelen felszökő kúpját csakis a vasút felől közelíthetjük meg, a hol bokortól-bokorig kapaszkodva értünk a szédületes tetőre. Azt délről éjszakra 33 méter hosszúságban, 17 méter szélességben mesterségesen úgy levésték, hogy a falazat számára tért nyertek. A falazatot mész nélkül összeillesztett kőkoczkákból rakták ki. A kőkoczkák közt 60 cm. hosszú, 45 cm. magas és 40 cm. vastagságúakat is találtam. Sőt ajtóoszloprészleteket is sikerült megmentenem. Néhány kőkoczká úgy vala kifaragva, hogy kőekkel erősíthették össze. S mindeme köveket innen 60 kilométer távolságból, *Köboldogfalváról* kelle ideszállítani. Néhai *Maderspach* Victor 1883. évi látogatásai alkalmával arról értesített, hogy a vár alatt, a Banyicza víz két hídjá között sok harapófogó-, véső-, szekerczefélét talált, mind vasból, durva cserepekkal együtt. Ezeket Srepper vállalkozó báró Klein fővállalkozónak ajándékozta, a kinek csehországi birtokain kereshetnők.

A *Boli vár*hoz a hegykúp éjszaki oldalán sziklába vágott ösvény vezetett s ennek részleteit ma is felismerhetjük. A régiek útja tehát nyugat felől kerülte meg a Boli hegyet s az építészet jellegéből ítélve görög mesterekkel még a dákok építették meg e fontos őrhelyet. Ennek további kapcsolatát azonban a Zsil völgyén megtalálnunk nem sikerült; holott a Vulkánhágó aljánál is feltételezhetünk még egy hasonló őrtornyot. Szerencsére ott Nagy Sándor bronz mellszobrával, Lysippus corinthusi mesternek fennebb ismertetett remekével, jelezhetjük a hajdankor útját s Lucius Quietus mór lovasságának bevonulási útját is ez képezé a második daciai háborúban,

A római aranybányászat maradványai Hunyadmegyében.

A rómaiak figyelmét azonban nem csupán az aranybányászat kötötte le, hanem kitűnően értették vasérczeink aknázását is s terjedelmes kőbányászatauk Dácia nagyobb városai mindenikének díszítéséhez anyagot szolgáltatott. E mellett gondosan felgyűjtötték főleg az Érczhegységből előtörő patak hőmpölyeiből a csiszolható *calcedon*-fésésegeket is biztos adataink vannak arra nézve szintén, hogy főleg a *Gyógyvízvölgy*, az *achat*, *carneol*, *jaspis* termékeit féldrágakövekkül értékesíteni tudták.

Ilyeténkép ismertetnünk kell még a Hunyadmegyében virágzott aranybányászat és aranymosás főbb adatait. Majd a féldrágakövek értékesítését és a római kő- és vasbányászatot.

I. A rómaiak aranybányászata a mai Hunyadmegyében.

Az aranytermő Érczhegység váröve.

Hunyadmegye ásványgazdagsága ősidőktől fogva mindig élénk ipari tevékenység tárgyát képezte. A legrégebb kulturtörténeti emlékeket, mint a megye őstelepeiről szóló fejezetben érintettük, már az aranybányászattal hozhatjuk kapcsolatba. Az első kereskedelmi összeköttetés nyomai az Érczhegységet hálózták be. Oda és onnan kivezető útirányokat jelölnek a kő- és bronzemlékeink mellett különösen az első aranyékszerek, az ú. n. *arany karikapénzek* is. Sőt tanulmányaim egész sorozatával sikerült beigazolnom azt is, hogy Dacia meghódításában a rómaiakra az aranybányászat képezte a legfőbb rugót. Ebből kifolyólag a Traianus vezérkara által Kr. u. 107—9-ig megépített táborhelyek sorozatával is az aranytermő hegység körülzárolását czélozták. Ezért nem vezették a hadi utat Piskitől Gyulafehérvárig (Apulum) a Maros sokkal téresebb bal partján s tértek át Dédácsnál Aranyhoz, hol *Petris* állomásuk képezi ennek a várgyűrűnek első tagját. Felfelé *Germizara* (Algyógy-Augmor) az *Érczhegységből* kivezető völgynyílást zárja el. *Karnánál*, *Blandiana* szintén a *Zalatnához* vezető völgyek fejtét a *Vurvu Vurvuluj* hegyi útjáróit fedezi. Hasonló rendeltetéssel épülhetett a Borberekhez *Burticum*. A főhadparancsnokságot ezért helyezték *Apulumba* (Gyulafehérvár) az *Ompolynak* (rómaiak Ampe-

lumja), az *Érczhegység* legfontosabb völgyének nyílásába. Fennebb *Nagy-Enyednél Brucla* a Toroczkón át az Aranyosig szolgáló völgyet zárta el, *Székely-Földvár* Maros-Ujvárnál *Salmaetól* azért ágazott a Bogát fennsíkron Tordához, hol *Potaisával* az Érczhegység második főkapuját, vagyis az Aranyos völgyet zárták el s hová ezért helyezték a III. századtól Dacia két legiojából az V-ik (Legio V. Macedonica) főhadiszállását.

A mai *Tordától* Ajton felé vezetett a római út Kolozsvárra (Napoca), honnan nyugatnak fordulva *Sebesváraljáig*, vagyis a Sebes-Körösig kísérelhetjük az aranyhegyek várövét s ott *Resculum* képezte a szélső várfokot, miként délről a Maros völgyén Déva közelében *Maros-Németi-Veczel* között a fenn ismertetett *Micia*.

Az aranybányászat helyrajza.

1. *A kisbányai (boiczai) bányacsoport.* 1. A már megismertetett veczeli castrumtól (Micum Micia) alig 15 kilométerrel északabbra Kis-Bányánál (oláhul Boicza) találjuk meg a Maroshoz legközelebb eső bányacsoportot. A mai bányahegységtől a Cornyet (Somos) és Sfregyel (Furthegegy) közé emelkedő hegynyakron helyezkedtek el annak idején a bányaközség házai.

Egész nagy vidék bányászatának központjául szolgált a kisbányai telep. Így a közel füzesi és magurai hegyeket dél felé, valamint a *trestyiai* legrégebb vajatokat (mert egy részöket a Gyulai család nyitották a XVI. században) a *drajkai*, *herczegányi* és *felső-kajaneli* vagy *nagy-kajáni* hegyeket innen aknázhatták. A szóba hozott bányák alig egy óranyi körben helyezkednek el s azok közül *Nagy-Kajánnál* akadtam piskótaalakú mozaik-téglácskákra. A *Kis-Bányától Herczegány* felé eső medenczében aranymosást is űztek; de *Nagy-Ágon*, hova *Ackner* s utána *Goos* és mások szintén római bányászatot helyeznek, a rómaiaknak semmi biztos nyomára nem sikerült — legalább idáig — akadnom.

Az érczek kikészítése a *Sfregyel* alján történt, honnan feleszámu kőmozsarát és őrlőkövet gyűjtöttem a dévai muzeum számára s ismertetem az »Archaeologiai Értesítő«-ben.¹ A legjelentékenyebb bányászat színhelyéül azonban a Sfregyel tető szolgált, s Coranza (evés, vajat) néven hatalmas üregeiben tájékozathat az itt kifejtett roppant erőfeszítésről. Az itt állott szilárd szerkezetű házak számát 15—20-ra becsülhetem. Ezek fölépítményét kőből, jól kiegészített téglából mészkötszerrel állították elé.

A fedélzethez kitünő cserepeket szolgáltatottak; de sem a téglakon, sem a cserepeken katonai vagy magánbélyeg nem észlelhető, legalább idáig. Egyetlen bélyeges lámpát sikerült innen *Barcsay Béla* jelenlegi anyakönyvfelügyelő, volt főszolga-bíró szivességéből muzeumunknak szerezni. Itáliai gyártmány, talpán ezen gyáros jegy: MVRRI. Állítólag a 70-es években

¹ A rómaiak bányászata Boiczán és Rudán. Archaeol. Értesítő 1885. évfolyam.

felírást is találtak; csakhogy azt valaki beépítette. Az északi oldalon Boiczának lejtőleg egy nagyobb mélyedésben kereshetjük a fürdő helyét. Minthogy a későbbi bányászat e területet szintén igénybe vette s egy része szántófölddé van alakítva, a felírtos emlékek s egyéb műkészmények vagy háztartási tárgyak elkallódása szintén kikerülhetetlen vala. Annyit azonban constatálhatunk, hogy némely épület padlóját mozaik-téglácskával rakták ki s a falak pompeji vörösre voltak festve. A jólét és izlés ennyi tanújelével szemben bátran kimondhatjuk, hogy e műszaki tervszerűséggel készült házakban a rendőri szolgálatot teljesítő hadosztályon kívül a bányászat hatósági személyzete, esetleg a kincstári bányabérlők s néhány jómódu üzletember nyertek elhelyezést. A Sfregyel hegyről s ennek szomszédjáról, a Maguráról a dévai várhegy és miciai castrum felé optikai összeköttetést tarthattak fenn.

Érdekesnek találok fölemlíteni még, hogy 1887 nyarán a Sfregyel lábánál egy szikla kifeszítése után egy edényben elásva több száz ezüst-pénzt találtak. Az általam látott érmek Trajantól Septimius Severusig terjedtek¹ s azt látszának bizonyítani, hogy e kincset a végső támadások idején rejthették el, mint a márkoman háborúban történt Verespatakon a viasztáblákkal s mint azt a rómaiak által szintén bányászott bogszáni vasbányáktól keletre Szakul bánya határában, a Ferenczfalvára vezető hegyi kavicsozáshoz fejtett mésztörmelék közt a Pietra alba nem mészszikla kincsletével Ormos Zsigmond bebizonyította.²

2. A körösbánya-karácsi bányakerület. Az Érczhegység főgerince Körösbánya tözsomszédságában Herczegány felett kétfelé ágazik. A főág a Maros és Fehér-Körös vízválasztójaként nyugatra halad *Ormingya, Valisora, Lunkoj* felett *Czebe* és *Karács* felé, hol a körösbányai bányászat folyt a középkorban is. *Körösbánya* és *Csibebánya, Karács*, valamint a Fehér-Körös jobb partján fekvő *Riskával* együtt képezték Körösbánya (*Althuenberg*) szabad bányapolgárságát, melynek szabadalmait Zsigmond király 1427 ápril 4-én a *Hozynwmezew partium nothrarum Transalpinarum* állította ki.³ Majd Brankovics szerb despota kezére jut, kitől Hunyadi János 1444 Wylagosvar tartozékként cserélte el.⁴

¹ Néhány példány köriratát így jegyeztem fel:

1. Imp. Caes. Ner. Trajan. Optim. Aug. Ger. Dac. Parthicus | Pm. Tr. P. Cos. V. P. P. Spor.

2. Antoninus Aug. Pius P. P. Tr. P. XVII. Revers: Fortuna P. P. Sequens.

3. M. Aurelius Anton Aug. P. P. Revers: Tr. Pot. VII. Cos II.

4. Diva Faustina Rev. olvashatatlan.

5. Sept. Sev. Parch. Imp. X. Revers Iovi Conservatori.

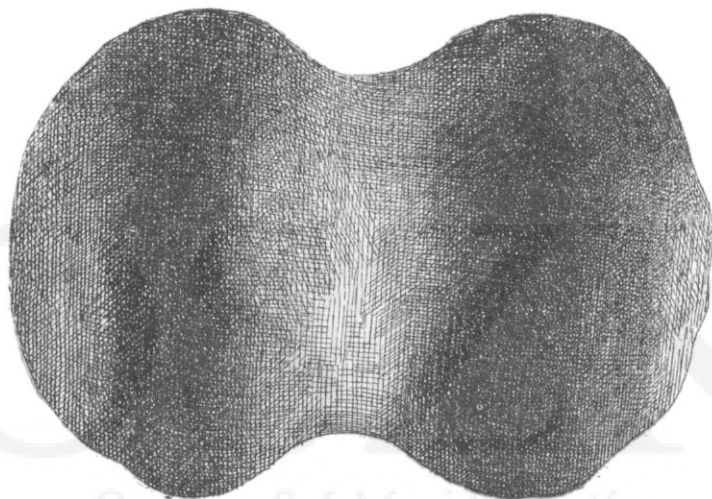
² Délmagyarországi tört. régész. társulat füzetei. A Pietra albai éremlelet.

³ Dr. Zimmermann Ferencz, Körösbánya legrégebbi szabadságlevele, Hunyadmegyei történelmi régészeti társ. kilenczedik Évkönyv e1896—98. szerk. dr. Veress András 111. l.

⁴ Wenzel Gusztáv Magyarország bányászatának kritikai története, Budapest 1880. Okmányfüggelék 434. lap. 2. a. b. c.

A legrégebb bányaeszközt épen Karacsról ismerjük, abban a *diorit* eszközben, mely kétségen kívül a legrégebb bányászkalapács (*Schlegel*) típusát képviseli a nagyenyedi ev. ref. collegiumban, a hova Szegedi Miklós körösbányai ev. ref. lelkész ajándokából jutott (202.) Ezt a közepén övszerűleg kivájt és kicsiszolt kőszerszámot buzogányformán állati béllal, szíjjal erősíthették az ütő nyélre s úgy ütötték vele a kőzetvájó vésőket, melyeknek többféle alakját mutathatjuk be a verespataki és zalatnavidéki aranybányákból (203—209.)

A rómaiak a czebe-karácsi Magura aljától Körösbányáig terjedőleg folytatták bányászatukat; a diluvialis fokozaton aranymosást üztek, melyről külön fogunk alább szólni.

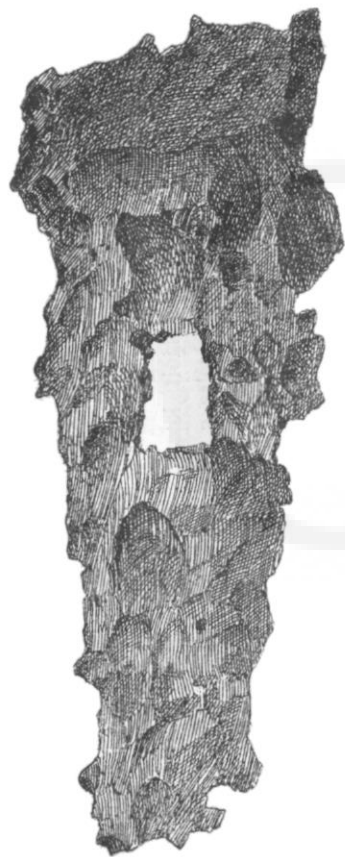

202. rajz. Bányász-kalapács dioritkőzetből. Találtatott *Karács*-hegyen, Körösbánya mellett. Jelenleg a nagyenyedi ev. ref. Bethlen-collegium múzeumában.

3. *A rudai aranybányászat.* A *Brádról* alig $1\frac{1}{2}$ órányira a *Ruda* vize mellett vagy Czezel felé a *Barza* völgyén elérhető rudai 12 Apostol bányászat a *Barza* és *Mzrecs* hegyekben mai napig a legtekintélyesebb aranybányát képezi. Ez a bányászat teljesen római nyomokon haladt tovább s csaknem mindenik tárnában római kéz nyomát találhatjuk. Különösen a bejáróul használt *Anna*-tárna lépcsőzetei rómaiak. A bányában több helyen vizemelőkészülékeket, ácsolatot találtak. A *Mzrecs*hegy lábánál római érmekre is akadnak (Septimius Severusét láttam) s ugyanott az arany elaprózó és kikészítő eszközeit sikerült megtalálnom.¹ Az innen Ackner által² a bécsi műemlékek bizottságához bejelentett érczmozsarat

¹ Archaeologiai Értesítő 1885. évf. A rómaiak bányászata Boiczán és Rudán.

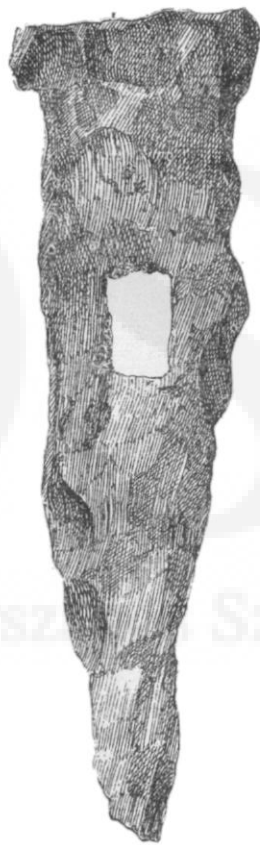
² Michael Ackner: Die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen. Jahrbuch der k. k. Centralcommission. Erforschung und Erhaltung der Burgdenkmale. 1856. Wien.

203. rajz.
Bányászcsákány.

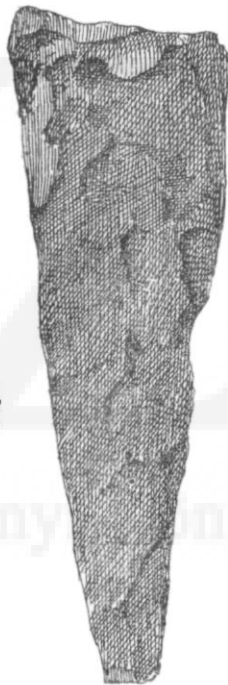
204. rajz.
Kisebb bányászvéső.

205. rajz.
Nagyobb bányászcsákány.

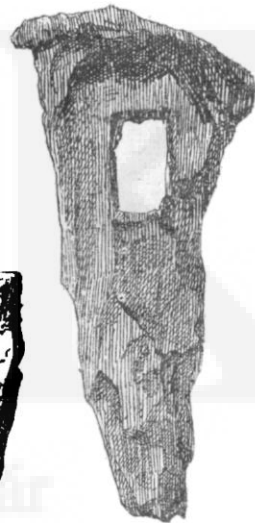
206. rajz.
Kis véső.

207. rajz.
Bányászcsákány.

208. rajz.
Kis bányászvéső.
Mindezek Veres-
patak arany-
bányáiból.

209. rajz.
Bányászcsákány
a Dumbrava római
higanybányáiból
Zalatna mellett.

azonban azon egyszeri okból nem nyilváníthatom rómainak, mert a vasérczöntést a rómaiak nem ismerték s e találmányt az újabb kornak köszönheti az emberiség. A rómaiak aranyzúzó eszközei kizárólag kőből készültek s ilyent is Bécsben gyűjtöttem a dévai muzeumnak. A Fehér-Körös völgy bányáit Micia helyőrsége gondozta, a mint azt már Micia leírásánál bizonyítottuk, honnan vész idején (a markoman pusztítás alatt) e bányatelep leginkább vala fenyegetve.

4. *Stanizza—Pojana közt a Fericel tető és a Magyarok hegyén (Dealu Ungurilor) üzött római bányászat.* A Fehér-Körös felső völgye észak-déli irányt tartva Kristyorig, a keletre haladó algyógyi völgy forrásaitól csupán az Érczhegység keskeny gerincze által van elkülönítve. E hegyláncz horpadásain ősidők óta közlekedési utakat tartott a hegyi nép s a jelenleg gyalog és lovasok részére fennálló ösvények bizonyára ezredéves multtal dicsekedhetnének. A hegygerincz két tekintélyes csúcsát: ú. m. a Vurvu Fericelit (1164 m.) és Magyar hegyet (Dealu Ungurilor 1078 m.) választották itt a rómaiak és elődeik az aranybányászat alapjául.

Az említett két hegy a Fehér-Körös felől *Stanizza* falutól, a Gyógyvölgyről pedig Pojanáról közelíthető meg legjobban. A távolság ugyan Körösbányára sem sokkal több a gyógyinál, mindazonáltal e meglehetősen magasan fekvő bányaterületet a legutóbbi időkben csakis a zalatnai vállalkozó bányaiparosok vették a külföldiek mellett időnkint művelés alá. Legutóbb a Fericel alá mélyített nem valami nagy szerencsével kutató tárnát egy külföldi társulat.

Mindenik hegy tetején mély bevágások, üregesítések fogadnak. A lejtők felé az érczek iszapolásához megkívántató vizet mesterséges csatornákkal fogták fel. Úgy *Tekerő*, mint *Stanizza* felé messze elkísérhetjük a lejtőkön a külvájakokat, s a jelenlegi bányászat a régi tárnákat hasznára fordítja. A nép a régi üregesítéseket »*Vurtyes*« néven emlegeti.

E bányákban több ízben akadtak római lámpákra, a nélkül azonban, hogy azokat valaki megmentette volna. Legutóbb *Stanizza* felől engem is kecsgettettek római lámpával; de kézhez vennem nem sikerült, sőt, mint hallom, időközben az itt megfordult idegen urak egyikével (tán épen Henochnak titkos tanácsossal) ez is kivándorolt.

5. *A nagyalmásvidéki római bányászat és bányatelepek,* Hunyad megye északnyugati szélén egészen az alsófejmegyei határszélén, az Algyógyhoz leszolgáló almasi patak és a Zalatnánál lefutó *Ompoly* közt kimagasló hegynyulvány trachyt kúpjaiban ősidők óta jövedelmes bányászat folyhatott. Így a római bányaváros (*Ampelum*) közvetlen tőszomszédságában délre kimagasló *Breaza* s az attól keletre, az Érczhegység gerinczéhez közeledő *Zsibold*, az ásványtani kézi könyvekben amethystjeiről, sylvanitjáról s egyéb ásványairól annyiszor idézgetett *Face Baja* (Bánya ábrázatja) s az Érczhegységnek délről északra fejlődő fővonulatával záródó *Grohás* (honnan a római *Ampelumos* megörökítő *Ompoj* vagy *Ampoj* eredetét veszi),

valamint a *Fehér-Körös* vízvázalasztójába eső s az Érczhegység tengelyében délre sorakozó Hanus-, Baba- és Fericel-tetőik mindenikén sikerült már olyan külműveletek nyomára akadnom, melyek részint a rómaiak bányavállalataihoz tartozhattak, részint a rómaiakat is megelőző időkből maradtak ránk.

Csakhogy ez a chronologiai meghatározás távolról sem oly egyszerű és könnyű feladat, a mint azt egyelőre feltételezhetnők, mert a lőporrobbantásnak¹ körülbelül a XVIII. század derekára, II. Rákóczy György idejére helyezhető kezdetéig a »*Schlegel und Eisen*« műveletei annyira hasonlítanak egymáshoz, hogy megfelelő leletek hijában szabatos és megdönthetetlen határvonalak felállítására gondolni sem lehet. Azért kell kiváló súlyt helyeznünk minden legkisebb nyomra, mely adatszerű erővel bizonyítja a római bányagazdászkat kiterjedését és topographiáját.

Nagy-Almás e tekintetben is hálás munkateremkül bizonyult, mert a rómaiságnak már előzetesen összegyűjtött adalékaihoz egymástól jó távol eső területről ujabban ismét pár olyan leletet mutathatok fel, melyek által nemcsak azt igazolhatom, hogy ott általában nagy tevékenységet fejtett ki a római bányagazgatóság, hanem annak ujjabb és ujjabb munka és telep-helyeit vagyok képes megjelölni.

A nagyalmási bányászat központját a hosszan elnyúló és több különnevű falurészből álló község derekán a Toronypatak (Valea Turnului), illetőleg Runcupataka (V. Runcului) jobb partján elhelyezkedett »Mindszent-bánya-vállalat« képezi, melyet 1879 óta Stach Frigyes lovag és császári királyi építészeti tanácsos Bécsből újított volt fel; de a melyet 1896-ban ismét abbanhagytak. E bánya is római alapokon indult s a nemzeti fejlődelmek idejében Bethlen Gábor, Rákóczyak egyik fő jövedelemforrását képezé, azon bányászathoz tartozván, melynek sikeresebb művelhetését 1644 ápril 25-ről Széchenyből kelt levelében Rákóczy György Körmöcz-bánya vidékéről toborzott munkásokkal biztosítá.²

A Bozsericza hegy külújata.

A *Bozsericza* hegy tetején 12 méter szélességű bemetszésben szemlélhetjük a tellérkibuvásokon megindított legrégibb műveleteket. A bemetszés kopár falait az eső, hó, a téli fagy és nyári meleg gyors változásai és ellentétes behatásai sokképen átalakították, de azért a hosszabb fal alsó részén 1·5 m. széles, 1·3 m. magas ívezetes odvasodásban felismerhetjük a tüzetetés nyomait. Ez az eljárás korunkig gyakorlatban vala, pl. a nagybányai kerületben, hol egy-egy háromlábú edényben vagy kis pesten

¹ Selmecezen gróf Montecuccoli Jeromus, Montecuccoli tábornok közel rokona, özvegy Gingerné, szül. Corel bárónőt feleségül véve, a Brenner-szövetkezet részesévé lett s mint katona már előbb tapasztalván a lőpor robbantó erejét, Weindl Gáspár bányászt, ki a katonaságnál alkalmazott repesztésekben gyakorlott vala, Selmeceze hirta s 1627 február 8-án tette az első kísérletet a Felső-Bieber-tárnában.

² Pech Antal. Az alsó-magyarországi bányavárosok tört. II. köt. 795 l. CCV. okm.

élesztett tüzet könyök-csővel a kemény sziklafalnak irányították, s a tűzláng behatása következtében 36—48 óra múltán kovadni kezdő bányafalat kalapácsokkal zúzták be. Ilyszerű eljárást feltételezhetünk itt is helyenkint, bár a bevágás túlnyomó része vésőtől származhatott.

Római bélyeges bányamécses a Czuczuman hegytetőről. A Kis-Köröfény vagy Bozsericza, vagy harmadik neve *Grofin* fölött északra következő hegykúp *Cuczuman* nevet visel; a Trif Péter bányász birta fivérével a kúpot s a mint meg akartak 1890 tavaszán osztozni: határárkolás közben bukkantak egy római bélyeges mécsesre. A rendes nagyságu (8 cm. hosszú, 55 mm. széles) bányamécses talpán kettős körded keretben

OCTAVI

bélyeget olvashatjuk. A lámpa jól iszapolt piros agyagból készült s nem dáciai, hanem italiai gyári termék.¹

A lámpa lelőhelyén a tetőtől délre 20 m. távolságban *Hesky* akkori igazgatóval s a lámpa tulajdonosával ásatásokat kísértettünk meg, de egyéb római eszközt nem találtunk. Annál több vala a durva cserép és vályogtapasz, melynek formájából sövényvisekók létezésére következtethetünk. A munkás elem tehát egyszerű vesszőből font s agyaggal betapasztott kunyhókban vonható meg magát s itt és a messze távolra kilátást nyújtó tetőn alkalmasint egy római vigília is állhatott. Ugyanezen tető alatt Sgyira Nyikulaj nevű földműves 1865. evben egy fazék római bronzéremre bukkant volt, mely lelet akkor a közel lakosság előtt ismeretes vala s Zalatnán kallódott el.

Vizvezető vagy higancsurtató cső a Runcuhegy római bányászatáról. A Cucumantól északra egy nyeregszerű mélyedésen át jutunk a *Runcu*-tetőre. Az említett nyergen régi építkezési törmelékek vehetők észre. A Runcu délnyugoti oldalán régi bányagorczokra akadunk s ezek egyikében egy látszólag vízvezető cső töredéke merült fel. A 20 cm. hosszú tölcéséres nyulvány korongon készült. Kerülete 18 cm., falvastagsága 15 mm. Kívül haragos vörös, belül fekete. Higany- vagy érczsurtatásra is használhatták. Ez is *Hesky* bányaigazgató tulajdonában van.

Római épületmaradványok a Hanes (János) hegyen. A torony-pataki bányateleptől a patak mentén felfelé haladólá, a mint az erdei út Zalatnának jobbra kiágazik, mi bal felé tartunk, egészen addig, míg Pereu Turnuluion át lépünk. Ott a Pereu Turnului és Pereu Styobu közt a Hanes déli lejtőjén kialakult előfőken félreismerhetetlen római téglákat, vakolat-részleteket, fedélcserépeket és fedélgerinczzáró téglakészítményeket találtam. A négyszögü téglák közt egészen épeket és ujjbenyomással diszítetteteket találtam, gyűjtöttem. A téglák anyagá tdurván iszapolták, de annál jobban kiégették s a törési lapok kagylós benyomataiból nagy

¹ Téglás Gábor, A nagyalmási bányamivelés emlékei Hunyadmegyében. Archaeologiai Ért. 1893 (Uj folyam XIII.) áprilisi II. füzet.

quarcz- és földpátszemek tarkálnak ki. Bélyeges féleség, fájdalom, nem fordult elő.

A vakolatdarabokból, fedélcserép-töredékekből, szilárd építkezésre következtethetünk s mert a két patakon túl egyfelől DK-re a *Dosu Geurruion*, másfelől északra a *Deala Turnuluion* számos régi külvájatot és bányamélyedést mutogatnak az emberek s mert ez építkezés még két lépcsőzeten ismétlődik, a nagyalmási volt római bányaművezetőség egyik osztálya nyilván e ponton székelhetett. Innen az imént elhagyott Minden-szentek külvájatai is közéjük eshettek s Zalatna, illetőleg Ampelum felé is itt szolgált át a régi közlekedés.

Római települések és bányamaradványok Nagy-Almás külső határterületén. Nagy-Almás határa az Érc-hegység fővonalaiba eső Fericseletetőre ér fel s ott Dupa-Piatra-vel, Stanizsával, nyugaton Tekerővel érintkezik. Ezen a határterületen egymást érik a régi külvájatok s ezek javarészt a hagyomány is a rómaiaknak tulajdonítja. Mellőzve e külön felvételt és további kutatást igénylő területet, legyen szabad Nagy-Almás külső területéről felsorolnom még azon pontokat, hol úgy én, mint utazásom egyik részese, Szinte Gábor barátom a rómaiság létezését konstatáltuk.

Igy a Dosu Nyegri északi oldalán a Slevasze határrészen egy *Cornyaczka* nevű hatalmas külvájatot s közelében félreismerhetetlen római téglák. Alább 2 római bányaureg és pedig a Miklós (Nyiculai) alatt római fedélcserépek; építő téglák nagy bősége egy újabb épületcsoportra nyit következtetést. A faltéglák vastagsága 9, 6 és 4-5 cm., mindannyi pompásan kiégetve, úgy hogy a kutató botjától tisztán csengnek.

Az alább következő Maria cel nau (Uj Mária-bánya) is római kezdet.

Az innen keletre Nagy-Almásnak szűrődő vizér Pereu Jeruzsi nemsokára a Pereu Frezineczivel egyesülve, 1848 előtt egy műtó táplálására szolgált. Ez azonban gátszakadás következtében pusztulásnak indult s a jelenlegi bányavállalatok nem bírják helyreállítani.

Valamivel lennebb balfelől a Szt-Péter pataka ömlik be, mely a Háromkirály nevű bányától ered, hol ismét működtek a rómaiak. A *Bábatetőn* levő Coranza (evés) nevű nagy külvájatot s a Szt-Anna külvájatot (Jeruga Sfintu lui Anna) a Su rugre Babi déli oldalán hasonlóképen római kezdeményezés. Hasonló külvájatot mutatok be Nagy-Almás és Dupa Piatra községek határérintkezéséről, a Vurvu vagy Piatra Seciről. A helyszínén 20 méter szélességű bevágás szeli ketté messze észrevehetőleg a hegykúpot.

Általában megkivánom jegyezni, hogy *Jeruga* elnevezés az erdélyi Érc-hegységben a külső tellérbevágásoknál igen gyakori s eleven emlékeztet a Hispaniában Plinius által látott s a hegytetőkről száz, sőt több stadiumnyi távolságra elszolgált vízvezető *Corrugakra*,¹ némelyik pedig, mint az

¹ Plinius Historia naturalis. XXXIII., 21.

általam ugyancsak Zalatna közeléből a vulkoi, Korabia tetőről leirt Jeruga¹ egészen oly módon készülhetett, a mint Plinius a hispaniai nagy külvájakat, vagyis *Arrugiakat* rajzolja.² Plinius szerint ugyanis a hegyeket a munkások annyira aláásták, hogy azok néha összerokkanva munkásaikat is alátemették s nagy tátongó üregek támadtak helyükön.

Jupiter és Juno szobra a Dosu Nyegri területéről. Nagy-Almásnak *Dosu nyegri* nevű s épen az imént ismertetett római külső műveletek közelében eső határrészéről nyerte muzeumunk 1889-ben Hollow tekerői angol bányaigazgató szivességéből azt a durván kinagyolt szoborcsoportozatot,

210. rajz. Jupiter és Juno szobra, Nagy-Almás mellett a Doru negri római bányából. A dévai múzeumban.

mely Jupitert és Junot trónon ülőleg ábrázolja. Anyagul a közel *Breaza* hegy trachyttuffját használták. A kidolgozás primitív és mindenesetre bányászkeztől a különben aranybányászatunk legrégebbi multjáról oly igen érdekes faragvány. *Juno* fejét letörték, mint az már rendes szokás vala a barbároknál. De női mivoltát ruhája öve így is jelzi, Jupiter fejét koszorú díszíti, arcza ijesztően komor tekintélyeskedő jobbában hatalmas skepter. Elég félelmesen tűnhetett fel a sokat sanyargatott bányászok előtt főistenük.³ (210 rajz).

¹ A Korábia hegy római bányászata stb. Archaeol. közlemények, 1890. évfolyam.

² Plinius *Historia naturalis*, XXXIII.

³ Téglás Gábor, Jupiter és Juno szobra. Archaeol. Ért. 1890. évf.

II. A rómaiak aranyosása a mai Hunyadmegyében.

A rómaiak, sőt a jelekből ítélve, elődeik is kiterjedt aranyosásokat üztek Hunyadmegyében. Legtöbb nyomát ez aranyosásoknak a két Zsil mellékén találjuk, de ott határozott római emlékünkhöz alig van s a vulkáni várm belépő állomásnál építkezés közben talált aranyozott bronzszobor (Lysippus mester corynthusi öntőműhelyéből) szintén római előtti lelet. Ezt a területet még nem is volt alkalmunk oly behatólag megismerni s csak annyit mondhatok, hogy a Neigebaur után katonai erődöknek nézett mélyedések a Kis-Zsil (Ziju) és Maleja mellett Petrozsény közelében szintén aranyosásokból erednek.

Római aranyosások a Fehér-Körös mellékén. — A körösbányai bányászszobrok.

Annál biztosabban ismerjük a rómaiak aranyosásait a Fehér-Körös mellől s épen Körösbányáról leginkább.

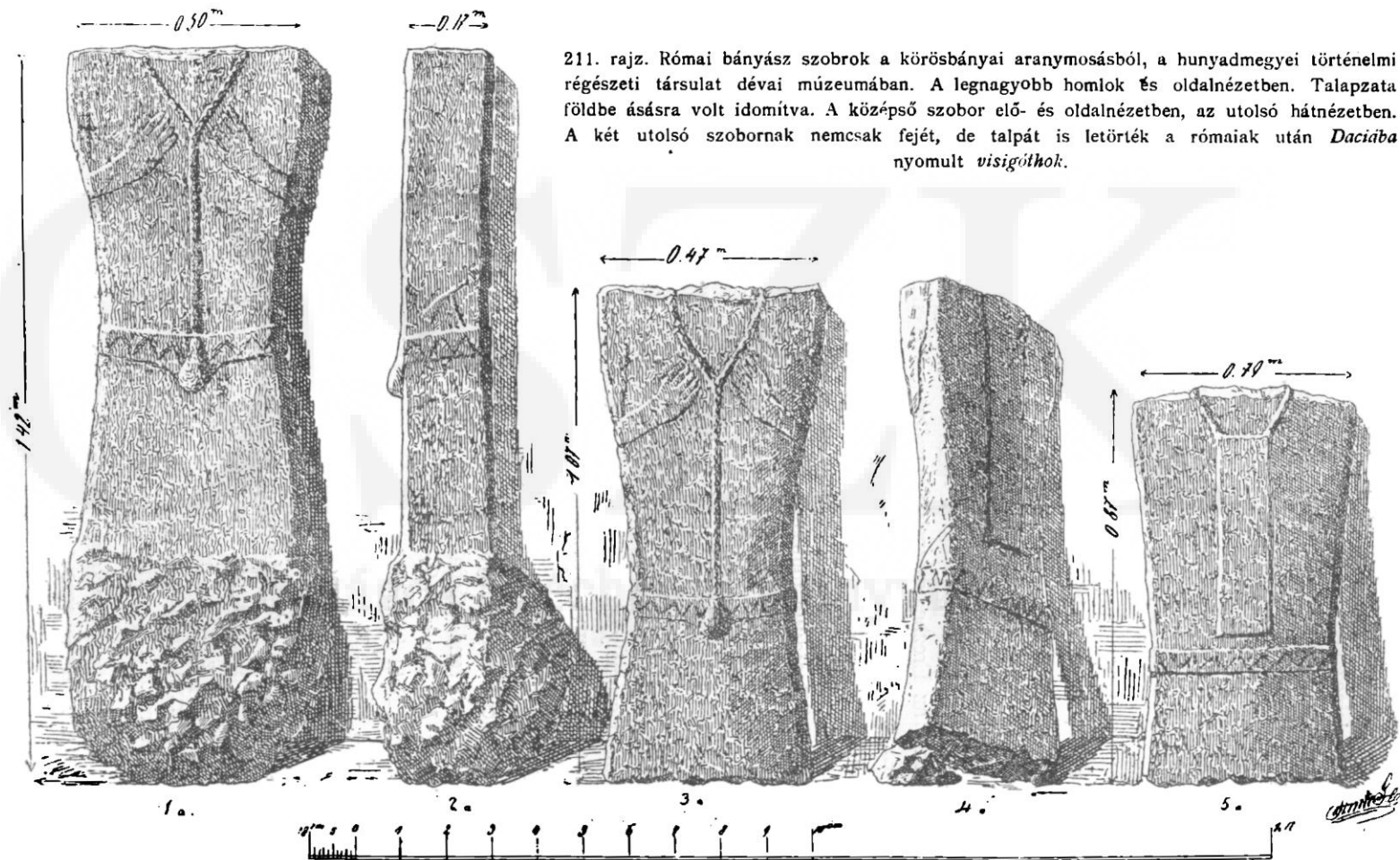
Ott régi épületek, vízvezetékek maradványait találták már a múltban, míg az 1881. év őszén a helységtől délre lankásan a Karácsi hegyekhez vezető *Ptyikur* nevű fennsík *Fontaina Borke* nevű helyén három bányászszobrot is sikerült felfedeznünk.¹

A *Körösbányáról* dévai muzeumunkba szállított s azóta a berlini ethnologiai muzeum számára is lemásoltatott 3 bányászszobor (211. rajz) mindenikéről azonnal látszik, hogy eredetileg földbe ásásra készültek. Ezt a talapzatot kettőnél utólag letörték, nyilván a betörő *góthok*, kik telhetetlen boszuvágyukban az élettelen tárgyakat sem kimélték s mindent összezúztak, a mi őket a római uralomra emlékeztethette.

A szoborművek kevés szobrászati tudással készültek s nyilván valamelyik bányász kivánta azokban tőle telhető ügyességgel övéi emlékéit így is megörökíteni. Az alsó végtagokat egyszerűen mellőzte; a karokat s gereblyefogakként szétrepesztett ujjakat körülbarázdálva tette kitetszővé. A derekat övvel jelöli s fogalma sem lehetett a test arányairól. A törzset is csak négyszögletesen nagyította ki; a magasság sem vala szabatos, mert kettőnél 1·07, a harmadiknál 0·87 m. mérhetünk csak.

Legbecesebb ezen szobrok ruházati ábrázolása. Testhez szoruló s alkalmasint a nyakon át felvehető durva daróc felső ruhájuk az egész testet fedheté. Ezt csattos bőrvvel szoritották a derékhoz. A zezgugos barázdáltsággal díszített bőrvbe szurták balfelől a bányász - kalapácsot. Ugyancsak az övhöz erősítették a *hátvédő* bőrlemezt (ma úgy mondható *Arschledert*) is. T. i. a csattól a mellen felfelé vonul egy ujjnyi bőrszj,

¹ *Téglás Gábor, Bányászszobrok a római aranyvidékről. Archaeol. Ért. 1885. évf. 16—20. b. U. arról Oesterreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen. 1886. Studnitzka Ferencz: Archaeol. epigr. Mittheilungen. VIII. Band.*

mely a mellen kétfelé ágazva, a jobb és bal vállon hátrahajolt s ott egy széles bőrlemez két széléhez erősítve, azt hivatva vala úgy tartani, hogy a hátat védhették munka közben. A dévai muzeum eme páratlan bányanélvékeit azóta german tudósaink a *góthok* részére próbálják elvitatni.

III. Albányaigazgatóság (Subprocurator aurariarum) a Fehér-Körös és Gyógyvölgy római aranybányászatánál.

A rómaiak aranybányászatának súlypontja Hunyadmegye területére esett s annyira fontos lehetett az idevaló arany-vidék, hogy a felirati igazolás szerint legalább az ideig *subprocurator* is működött a Fehér-Körös vidékén, nevezetesen Körösbánya körül.¹

A daciai aranybányászat külön műszaki igazgatósággal birt s a tartományi pénzügyigazgatóságtól független *procurator aurariarum* Zalatnán, tehát az Érczhegységnek úgyszólva szívében székelt.

Ez a *procurator* azonban egymagában alig volt abban a helyzetben, hogy azt a nagyszabásu bányagazdaságot, melynek nyomai az Érczhegység egész hosszú vonalán kimutathatók, minden ízében áttekinthesse s miután úgy *Traianus*, mint utóda *Hadrianus*, már származásuknál fogva is mint az aranyban, rézben bővelkedő Baetica szülöttei Hispaniából, a bányagazdaságban akkortájt már-már végzetessé vált haszonbér-rendszer túlkapasait nemcsak Daciában, de a többi ásványgazdag tartományokban is, mint Noricum, Pannonia, Dalmatia, az idevonatkozó emlékérmek tanúságai szerint okszerű házi kezelésbe vették s lassankint e szakra ügyes, kipróbált hivatalnoki személyzetet képeztek ki: Daciában is lassankint oly mérveket öltött a császári aranybányászat, hogy ha mindjárt nem is a kezdő években, de bizonyára nem sokkal azután egy-egy nagyobb, az Ompolytól távolabb eső bányacomplexum igazgatása a központtól sok tekintetben emancipáltatott.

A daciai aranybányászat igazgatósága egyáltalában előkelő és kiváló tekintélynek örvendő férfiak kezére volt bízva. Így az első bányai igazgatók egyikének *M. Ulpius Hermias*-nak hamvait a császár jelentékeny szolgálatai elismeréséül Rómába szállíttatta. Az állás hatáskörének öregbítésére, a teendők felhalmozódására mutat az is, hogy 161-ben Kr. u., tehát alig félszázad mulva a berendezkedés után, *Papirius Rufus* *procurator aurariarum* oldalán *beneficiarius* működik. És mikor már az *ampelumi procuratura* személyzete a folyvást szaporodó *administrationalis* és műszaki teendőkkel nem birkózhatott meg, akkor a *subprocurator aurariarum* vagyis az *aligazgatóság* is szükséges lett, a mint azt a *Corpus Institutionum Latinarum* III. kötetében 1088. szám alatt olvasható felirat megörökíti. E feliraton t. i. Avianus Augusti libertus; mint *subprocurator aura-*

¹ *Téglás Gábor*, A Fehér-Körösvidék jelentősége a rómaiak bányaadministrációjában. Földtani Közöny 1893-ról 272—276. l.

riarum áldoz Jupiter Tavianusnak. (J(ovi)o(plino) Taviano et dis deabusque pro salute [et] victori [a] domini n(ostris) sanctiss[im]i Avianus (?) Aug(usti) lib(ertus) *subprocurator* auria(rum) v(otum) s(olvit) a (ninto) l(ibens).

A helyi viszonyok ismerete alapján igazat kell adnom *Laziusnak*,¹ ki úgy látszik Szamosközy levele után egyenesen Körösbányához és nem Apulumhoz (Gyulafehérvár) sorozza, mint *Mezerzius*, ez érdekes igazoló feliratos kővel a *subprocurator* szereplését.

A céljaimra oly becses felirat elkallódván, miután annak nyomát Gyulafehérváron folytatott kutatásaimmal sem sikerülvén megtalálni, valóban pusztán a területi viszonyok egybevetése jöhet e kérdés eldöntésénél segítségünkre.

A Fehér - Körös vidékét egyfelől Abrudbánya-Verespataktól vagyis az Abrudviz és Aranyostól az ezer métert meghaladó Vulkán hágó, másfelől az Ompolymelléktől a Grohás, Braza és Zsidóhegy átjárói felé még közbeeső Fericselető és Magyarok hegye annyira elkülöníti, hogy főleg az utóbbi irányba még korunk fokozott közlekedési igényei és összeköttetései sem birtak érvényesülni, úgy hogy a legkezdetlegesebb karaván - közlekedésnél egyéb errefelé nem létesülhetett.

Minthogy pedig a római bányagazgatóság épen a mai Zalatna helyén létesült *Ampelumból* tartotta fenn összeköttetéseit és semmi biztos jelét még nem találtuk annak, mintha e nehezen megközelíthető kettős vízvázastót a római hadvezénylet erélye a mainál különb úthálózáttal látta volna el, már geographiai tekintetből is plausibilisebb *Lazius* és Szamosközyvel a *subprocurator* a Fehér-Körös völgy derekára s egy máig kiterjedt bányavidék centrumába helyezniünk. Mert ha mindjárt feltételezzük is hogy pénzügyi érdekből talán kívánatos is lesz vala a *subprocurator aurariarum*nak az Apulumról elnevezett közigazgatási terület vagyis Dacia apulensis finantz-procuratorával való állandó személyes érintkezése, még akkor sem igen találhatnók indokoltnak, hogy épen ez érdekből a bányagazgatóság középpontjától Ampelumtól (Zalatna) alig 35 kilométerre eső s így az időnkénti tárgyalásokat lehetségesítő Apulumban (Gyulafehérvár) külön hivatalt szervezzenek.

Azt a lehetőséget pedig, mintha Apulumból, vagyis Gyulafehérvárról kellett volna egy bányászati fiókgazgatóságnak működni, önkényt kizárja az a körülmény, hogy Apulum közvetlen környékén aranybányászatot sehol nem űzhettek, s hogy az aranyhegyek tulajdonkepen Ampelumtól, tehát Zalatnától is inkább nyugat felé következnek.

A *subprocurator aurariarum* hatásköre a szerint természetszerűleg Zalatnán belül az Érczhegység területén kínálkozhatott, úgy hogy földrajzi és administrationalis szempontból egyaránt a Fehér-Körös mellékét illethet meg ez a hivatal.

¹ Lazii Wolsf. Comment. Reipubl. Rom. in Exteris Provinciis bello aquisitis constitutae Libri XII Antwerpiae 1698. Ehhez »Zamosii Annalecta lapidum« is kinyomatva.

S ha idegen provinciák bányá-administrationalis szervezetének analogiájával akarnók e reánk nézve oly fontos kérdést bizonyítani: igen könnyű volna felsorolnunk, hogy nem csupán egyes vidékeknek, mint azt Ampelumban feltételezzük, hanem még egyes kiterjedtebb bányaműveknek is külön önálló igazgatóságot szerveztek. Így Hispániában a mai Sierra Morena vagy a rómaiak elnevezése szerint Mons Marianus külön procurator igazgatása alá volt helyezve s a proc(urator) montis Mariani, procurator massae Marianae feliratilag ismeretesek (Corpus Inscriptionum Latinarum II. 956).

Még egyes használtabb és becsesebb *márványok* bányái is önálló igazgatóságot nyertek, mint a Mons Berenicidis porphyrbányáiról (Thebae mellett) tudjuk, hol Vespasianus idejében (Kr. u. 72) C. Junius Clavianus praefectus montis, mint *μεταλλάρχης* működött (Corp. Inscript. Latinarum III. köt. 72.). Ugyanonnan másokról is van tudomásunk. Így Orelli-nél 3380. sz. felirat C. I. L. X. 1129. L. Pinaris—Natae—praefecto Berenicidis; ugyancsak Orelli-nél 3380 M. Artorius praefectus montis Berenicidis s a Corpus Inscript. Latin. X. 3083 D. Severio praef. praesidiorum et montis Berenicis stb. Egyiptomban a Mons Claudianus is *ἐπί τρόπος τὸν μετάλλων* igazgatása alatt állott. A ma is világhírű carrarai márványbánya (akkor Luna) valamint Görögország, Kis-Ázsia, Afrika többi márványbányái mind külön igazgatóságot nyertek.

A fémbányászoknál épen szokásos volt az önálló vezetés. s ha számba vesszük azt a nagy területet, mely Sztanizsa határába eső, Magyarok hegyétől (Dealu Ungurilor), a Fericsettől a Prelucz északi völgyeire s a Tekerő Pojana felé néző keleti lejtőkre átterjed; ha a Rudánál, Felső-Lunkojnál, Kisbányánál, vagy hogy ujjabb közkeletű nevével éljünk: Boiczánál, Trestianál, Herczegány, majd meg Karácsnál kimutatható római bányászatot a több ponton, de legkivált Körösbánya-Czebe közt mutatkozó aranyosásokkal összekötjük: valóban önkényt kiderül, hogy itt megfelelő munka- és hatáskör kínálkozhatott az általam Körösbányához feltételezett subprocurator aurariorum részére.

Ha tehát a fentebbiekben sikerült igazolnom e feliratilag kimutatható hivatal idetartozóságát, még felemlíthetem azt is, hogy a subprocurator adulator procuratoris tehát olyszerű állást foglalhatott el, a minővel a nagybányai, selmeczbányai bányai igazgatósági kerületekben alkalmazott külső hivatalfőnökök birhatnak. A subprocurator is a császári kincstár tiszti létszámához tartozott s a számadása alá eső jövedelmeket a *patrimonium caesaris* számára hihetőleg az ampelumi (zalatnai *procurator* közvetítésével szállította be. Minthogy pedig az aranybányászat vezetését pusztán kezelő tisztviselőre ruházni az itt naponta előforduló bonyolult bányarendőri, technikai kérdések és intézkedések miatt nem lehetett, valószínűleg a császári ház alsóbbrendű meghittjeiből egyes kipróbált és épen a bányászatnál szerzett gyakorlatok által kitűnt rabszolgák és libertusokból válogatták ki ez állásra a megbízottakat.

S mert az állás természete az adiutores studiorum, procurator annorum in Ostiis, vagy a II. században feltűnő procurator bibliothecarum, a tartományi postaigazgató (praefectus vehiculorum) a tartományi gladiator-iskolák igazgatóéval, az adiutor praefecti annonae, az italiai utak curatorem stb. tehető párhuzamba; ezekéhez szabhatták a subprocurator javadalmát is. Ilyenformán *Tavianus augusti libertus subprocurator aurariarum sexaginaris* állást tölthetett be vagyis 60,000 sestertius évi javadalmat huzhatott, a mi még mindig sokkal nagyobb annál, mint a mennyivel napjainkban a tudományos és műszaki tudást, a szigorú lelkiismeretességet, a sokoldalú kivánalmaknak daczára, jutalmazni szokták.

IV. A rómaiak féldrágakőbányászata.

A *calcedon*, *achát*, *carneol*-féléket, mint féldrágaköveket gyűjthették a rómaiak az Érczhegységből kivezető patakjaink görélyeiből. Ilyenekkel találkozunk Zámthól befelé haladólag különösen az Almás, majd a *Glód* vizek kavicsai között, a Burzsuknál lefutó árkokban, a guraszádi, majd a szirbi, a bozesi patakokban, a Kis- és Nagy-Kaján, a boholti, nagyági vizekben. Legismertebb *achát*lelőhely azonban a balsai patak s annak különösen tekerői ága, hol a *Bogya* nevű hegyoldalból ismerjük a *calcedon* fészkeket. A Fehér-Körös felé a lunkoji a kristyori patakok stb. hordnak *calcedon*féleségeket.

Hogy megyénk rézereit, s főleg a Déva-Veczel mellett előforduló *malachitot*, *lazuritot*, valamint az Érczhegység mészkövében oly gyakori *barna követ* bányásztak volna, arra biztos adatokkal nem rendelkezünk.

V. Római márványbányászat Sarmizegetusa közelében Bukova határán.

A Sarmizegetusában (Várhely) használt márványt a főváros közelében, a déli Kárpátok kristályos mésztelepei szolgáltatták. A metropolistól délre, 16 km. a Vaskapu hágóról délfelé lejtve érjük a szilaj Bisztra vizet, mely mellett haladt a római út Dácia belsejébe.

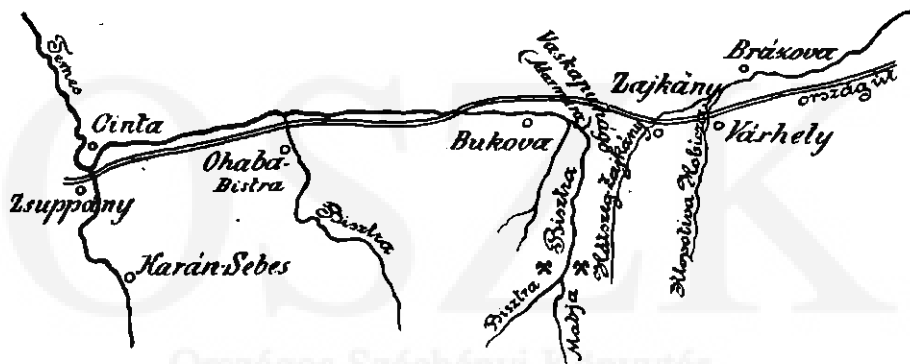
A Bisztra dél felől zúdul elé s a Vaskaputól a Temesbe szakadtáig nyugati irányt követ. Ettől a hajlási vonaltól nehezen járható erdei út vezet a Buczlór mellett egész odáig, hol *Pripor* (meredek) nevű hágtatóval egy mésztömzs úgy összeszorítja a vizet, hogy csak egy szűk réten surranhat ki. (212. útvázlat.)

A *Priporon* átkerülve egyszerre föltáru előttünk a jobb- és balparti mésztömzs, melynek levetett sima falát a mészégatók sem bírják elrombolni. *Priportól* délre 140 m. szélességben nyugatról keletre haladólag, kristályos

mészvonulat telepedett a kristályos öskőzetre, annak csapását, dülési irányját követve, A *Bisztra* úgy vágja ketté, hogy a bal partra csupán a Gropa szirt-tömege jut; míg a jobb parton több kilométer távolságra Zajkány határáig nyulik a *Pojána* nevű hegyhátat alkotó mésztömeg. A nagy szemcséjű kristályos mésznek élénken tündöklő lapjai kelthették a mindenütt kincset kereső népben nemes érczek sejtelmét s szolgálhatott a *Ruda* (ércz) elnevezés alapjául.

A csillámpala chlorittal vegyülve, szürkés vagy kékes színváltozatot idéz elé s ezek a rétegek se nem tartósak, se nem munkálhatók, a mint azt az innen kikerült számos római emlékről láthatjuk.

Szövetteni tekintetben a jobbparti bányahely gyarlóbb anyagot szolgáltatott. A vízszintől 25 m. vastag kőomladványon érjük el a régi bányászat helyét. Csak néhány méternyi szélességben haladtak egyenletesen előre a hegy zöme felé, s tovább a szövetváltozáshoz képest majd lépcsőzetesen, majd falszerűleg történt a lefejtés. A lépcsős rétegsorozat, főleg

212. rajz. A Várhelyről (Sarmisegetuzárol) a bukovai római márványbányához vezető út vázlata. ★ a márványbányászat.

balfelé, jól fölismerhető vésésnyomokat mutat. A felső homlokvonalon párhuzamos barázdákat váj a véső, míg a külső hátlapon szabálytalanul kereszteződnek. E ponton a lefejtés egészen úgy történhetett, mint *Felsbergen*, Mannheim közelében, hol *Cohausen* a lépcsőzetekben visszamaradt ékeléseket is megtalálta. Ilyképen bányászták Erdélyben egyébként régebben a sőt is, sőt a rudai 12 Apostol bányánál az *Anna*-tárna pinczebejáratban is van ilyen lépcsős elválásztás.¹ A bukovai márványbányánál ezen ékelési hézagok már eltűntek ugyan, de a homloklap véseteit megkülönböztethetjük még most is egész határozottsággal.

A balparti *Gropa* hegy alatt 20 m. szélességben s 30 m. hosszúságban (mélység) kidolgozott bánya fogad, épen a *Bisztra* szorosának torkolatánál. A háttért 35—40 m. magasra levett sima fal képezi, melyet az

¹ A bánya belsejébe barlangos üreg folytatódik, mely menhelyül szolgál ma is a bukovaiaknak, kik itt mészegetésre való meszet gyűjtenek. (213. rajz.)

oláh népies elnevezés is *La Parete* (»Fal«) nevez (214. rajz). Fölötte pedig, lyukacsos, fodros, redőzetes alakzatai miatt a nép által »gyapjú«-nak nevezett travertin padok természetes párkányzata. A lefejtés oly iveretes, hogy az alatt s a tövénél látható kis oduban, az idő viszontagságai ellen védelmet kereső pásztorok menhelyet találhatnak tűzhelyükkel együtt.

A márványanyag 1—1,5 m. vastagságu padokban fejlődött le, s csapásának irányában keletről nyugatra hatoltak benne előre. A művelet technikája azonos lehetett az egyiptomival, s az eldarabolásnál a rétegek, padok düléséhez alkalmazkodtak. A nagy fal előtt tágas munkatér nyílik,

melytől balra a sokkal nagyobb második terül. Utóbbihoz közeledve észrevehetjük, hogy eleinte lépcsőszerűleg haladtak lefelé, s miután a külső lapokat simára egyengették, fogtak a koczkákra, oszlopokra daraboláshoz. A felfeszítést a koczkák alá és mögé vert ekékkel eszközölték. A falon azonban ki van egyenlítve mindez, de azért fenn a tuffpadok is maguhordják a véseteket, s jó látcsővel ép oly tisztán felismerhetjük azokat, mint itt alant. Fönn azonban a lyukacsok és hézagok kőzetein beszivárgó víz hamarabb le fogja azokat simítani.

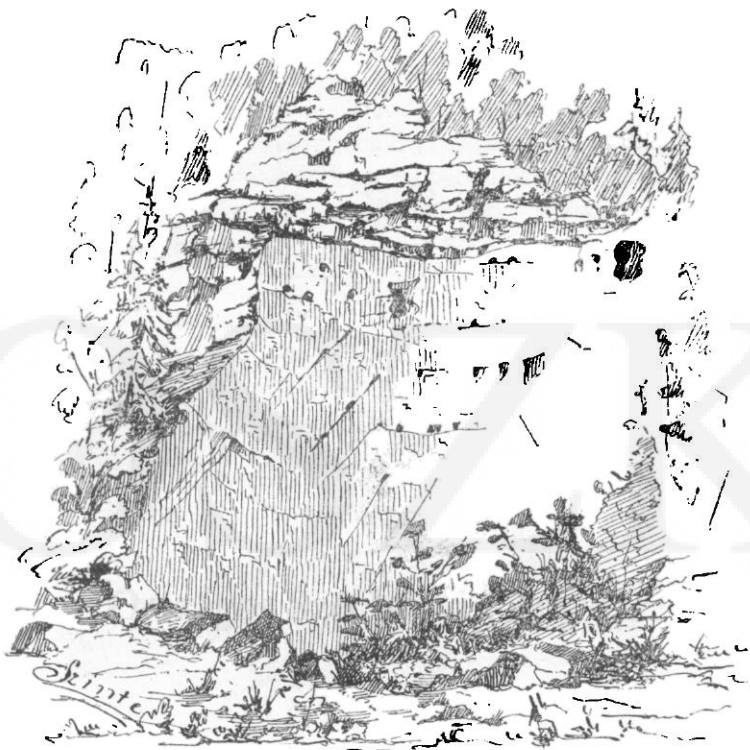
A magasból rendre és pedig a két szélről haladtak a középig, s így mélyítették alá a falat rétegről-rétegre, mindig mélyebbre sülyesztve a munkatért. Az így levéselt falhoz csak állványokkal férhettek, hogy aztán fenn a magasban elől kezdjék a munkát. Talán a szállítás könnyebbége s befolyt a márványanyag minőségén kívül arra, hogy a »Fal« (Parete) nevű bányát nagyobb mérvben aknázták. Napjainkban Carrarában (Luna) bikák vontatják ki az óriási márványtömböket, Cohansen pedig a Felsbergnél 8 km. távolsáig fahengereken képzeli a szállítást. Hogy melyiket alkalmazták itt, ki képes megállapítani? Annyi tény, hogy a rómaiak nem vezettek ide műutat, mert a Bisztra völgyben nem található annak semmi

213. rajz. Részlet a bukovai római márványbányászatból. A Bisztra-víz jobb partján vésett bányafal barlangüresedéseivel.

nyoma sem. A közlekedés ép oly kezdetleges lehetett akkor is, mint most; de hogy épen a patak szorosához hajtották a nagyobb bányát, annak okozati összefüggése lehetett a vízi úttal. Valószínű, hogy tél idején jégen vitték le a nagyobb darabokat, de az sem lehetetlen, hogy a Bisztrát csusztatókkal látták el.

A munkát aligha üzték egész éven át. Erre utal a lakások teljes hiánya is. Nyaranta lombsátrakban, rögtönzött viskókban tanyáztak, úgy a márványfejtők (marmorarii), mint a metszők (artifices) s munkavezetők,

214. rajz. A »Fal« (La Parete) nevű római márványbánya Bukova határában, a Bisztravíz bal partján. Mindkét rajzot Szinte Gábor tanár készítette.

a szigorúbb időjárás beálltával pedig a legközelebbi helységben huzódtak meg vagy máshová távoznak, úgy, miként a rendelkezés történt.

Bányáink termékeit fölhasználták mindenféle célra. Főliratos kövek, síremlékek, fogadalmi oltárok, szobrok mellett hatalmas kapuküszöbök, párkánydíszek, oszlopok, oszlopféjek, oroslánok stb. kerültek elő innen. Az előkelők márványpadlója, falbevonata szintén itt készült, s mindezt csiszolva, finomabban vagy kevésbé szépen vésve, faragva találjuk, a metsző jártasságához s a megrendelő erejéhez képest.

És azt el kell ismernünk, hogy a bisztrai márvány feldolgozói között voltak ügyes és jóízű faragók, kik szobrok, symbolicus domborművek

kifaragásában nagy jártassággal bírtak s a kezük alá került anyag physical sajátságait öntudatosan tudták fölhasználni vagy enyhíteni; de művészi magaslatra egy sem, A provencialis művészet átlagos színvonalát ritkán haladták túl az artiletek. Így a mi Mithraemlékeink Mihalvi Viktor balázsfalvi érsek által annak idején a lugosi gör.-katn. püspöki palotába vitetett s jelenleg a püspökség muzeumához tartozó. *Nympha* mind gondosabb készítményekül tekinthetők. Egyes felirati tábláink is, mint a *Diis patriis* kezdetű a syr templomból, a Nahorze oltár számos más sírkövel, oltárral arról tanuskodnak, hogy a módosabb megrendelők nem csupán egyszerű *lapidariusokat*, de képzetebb kőfaragókat is foglalkoztattak. Úgy látszik, egész Dacia monumentalis építkezéséhez innen szállították a márványfaragványokat, mert Apulumban, Potaissa (Torda), Napoca (Kolozsvár), *Tibiscum* (Zsuppa, Karánsebes mellett), sőt a mehadiai Herkulesfürdőben is találkozunk bisztrai márványfaragványokkal, szoborfélékkel, s főleg emléktáblákkal és oltárokkal.

Az innen kikerült emlékeknek alig van szere-száma s azokra tehát e helyen nem is terjeszkedünk ki.

VI. A rómaiak kőbányászata Hunyadmegye területén.

2. *Római kőbányászat Déva határában.* Déván a rómaiak kőbányászatát két ponton ismerjük: ú. m. a *Kövendvárnál*, melyről a *Kövendpatak* kapta nevét s melyet a mult század óta érthetetlen következetességgel *Petrosára* oláhosít meg a városi hatóság is, valamint az ettől délre házfedél módjára 423 m. kimagasló *Bessenyőhegyen* (= Bezsán).

a) A *Kövendvár* (Petrosa) *Kövendpatak* római kőfejtése. A *Kövendvár* szürke andesitjét jelenleg is szorgalmasan bányászszák s a régi kőfejtések nyomát alig lehet már felismerni, holott 25 év előtt még szépen megkülönböztethettük a lefejtési falakat, a félbemaradt oszlopok, kockakövek, hatalmas kőlapok hirdették az egykori bányászatot. Ilyen ősi monolithek helyzetett annak idején emlékeztetőül és szemléltetőül a vármegyepalota főlépcsője elébe Barcsay Kálmán, akkori alispánunk. Az a körülmény, hogy a muncseli (*új gredistyei*) dák várban idevaló követ használtak, arról tanuskodik, hogy már kész kőbányászatot találtak itt a rómaiak, a mint azt az Archaeologiai Értesítőben leirtam.¹

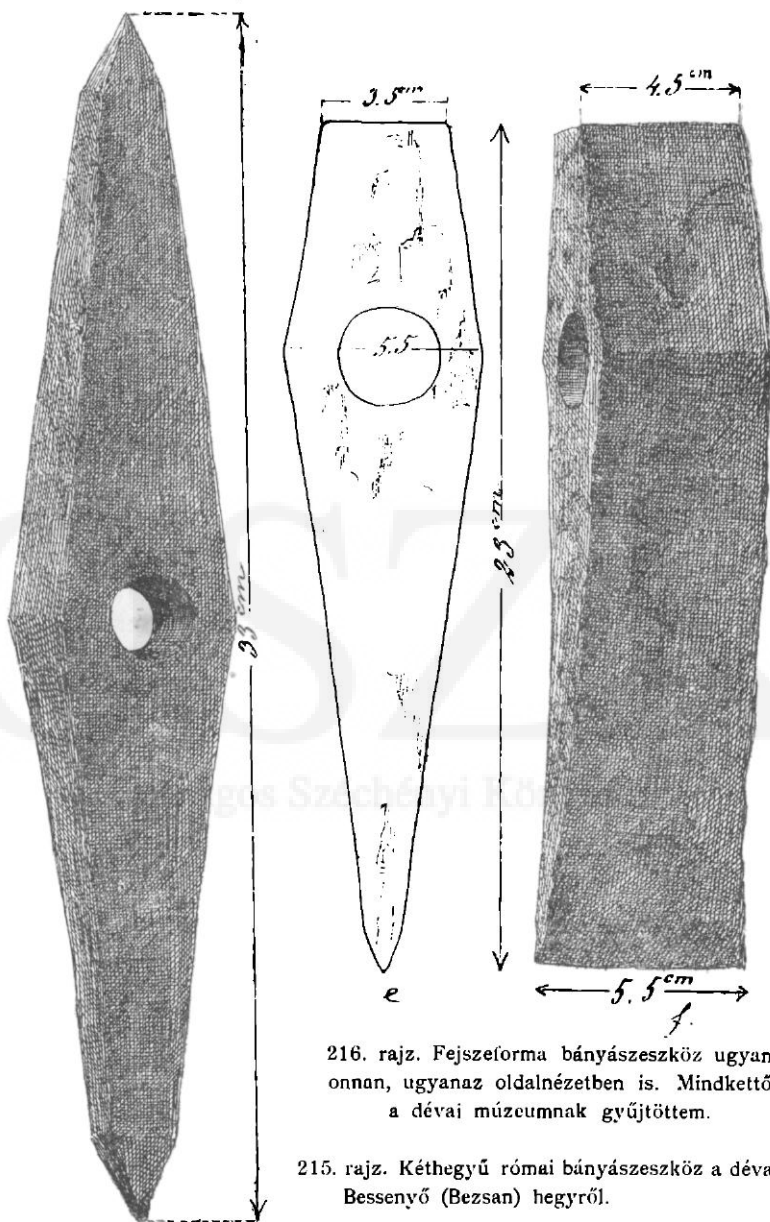
b) A *Bessenyőhegy* (Bezsán) római kőbányája.

A *Bessenyőhegy* (Bezsán) kőbányászat a *Száraz-Almás* felé délről északra kifejlődő hegygerinc kiálló sziklafejeit s főleg az északi hegyoldalt érintette. A hegyhátról leszóródott kőtörmelékéből *Száraz-Almás* lakossága 1880-tól

¹ *Téglás Gábor* Római kőbányászat a dévai Bezsán nevű hegyen. Arch. Értesítő 1889. IX. kötet 5. füzet 390—395.

A dévai *Bezsanhegy* bányaeszközeiből két darabot sikerült néhai *Spányik József* orvos segítségével muzeumunknak megszerezni.

A 215. számú rajz egy kéthegyű bányászcsákány. Magassága a

216. rajz. Fejszeforma bányászszerszög ugyanonnan, ugyanaz oldalnézetben is. Mindkettőt a dévai múzeumnak gyűjtöttem.

215. rajz. Kéthegyű római bányászszerszög a dévai Bessenő (Bezsan) hegyről.

nyéllyuk irányában 0.33 m., vastagsága 0.05 m. A nyéllyuk átmérője 0.15 m. Súlya 3.12 klgr. Igen alkalmas kinagyoló eszköz lehetett.

A 216. sz. 0.23 m. hosszú, 0.045 m. széles s 3.14 klgr. súlyú fejszeforma eszköz, élével kiékelhették a kőkoczkákat. Ismételt élezés és

aczélozás (nádalék) nyomait mutatja. Egy harmadik bányászcsákány elveszett a munkások kezén.¹

A *Kövendvár* szürkés s a *Bessenyőhegy* vöröses rozsdaszínű augit andesitjét sokféle alakban használták a rómaiak. Számos oltár, sírfelirat, sarcophag, épületdísz hirdeti ennek a bányászatnak kiterjedtségét.

A bányászatot a XIII. legio egyik vexillatiója üzte s ennek emlékkövét Déva leírásánál mutattuk már be. (L. 112. lap.)

2. *Felgyógyi kőbányászat. Kisebb kőfejtéseket* csaknem minden római telep mellett észlelhetünk. Így Germizara (Algyógy) felett a Feredő Gyógyra vivő úttól jobbra és balra a *Kőalja* hegylépcső-travertino meszt felismerhetjük a castrum faragványai közt. *Blandiana* (Karna) is innen nyerhette kőszükségletét.

3. *Kerseczi kőfejtés.* Déva közelében, *Kersecz* mellett, constatálhattam kőfejtést, ugyszintén a *Brettyelintől* (hajdani Törzsökfalva) *Herepére* nyíló völgyön, hol a laza kárpáti homokkővet fejtették.

4. *Arany-gyertyánosi kőfejtés.* Terjedelmesebb kőbányászatot űztek *Arany* tőzsomszédságában, *Gyertyánoson*, melynek kitünő édesvizi meszt a vasuti építkezésekhez ma is kedvelik. (L. bővebben 115. l.) Legterjedelmesebb ezek közül Arany kőfejtete. Ezt a gyönyörű augit-andesitet használták Sarmizegetusától fel Apulumig legszivesebben a középületeknél, templomi és temetői emlékműveknél. Igen sok felirat, szobormű képviseli ezt a kőfejtést s a domborművek, faragványok, jobb izlésű kőfaragókra, sőt szobrászokra utalnak ott. Dévai muzeumunk Kuun Géza marosnémeti lapidariuma legszébb darabjaik nagy része innen került ki.

Hogy tényleg a Legio V. Macedonica legénysége működött volna itt, mint Torma Károly feltételezte, alig hihető. Itt is a XIII. legio egyik szakasz (vexillatio) vezethette a műveleteket, miként azt Déváról felíratilag megállapíthattuk.

5. *Kis-Kalán (Arany) és vidéke kőbányászata* Rendszeres kőbányászatot sikerült találnom még *Kis-Kalán, Kőboldogfalva, Sztrigy-Szent-György-Válya* határában.

Kis-Kalán kőfejtéséről, kőfaragó-mesteréről fennebb volt már szó. Épp figy szólunk a Sztrigy-Szent-György-Vályától Kőboldogfalváig terjedő kőbányászatról is. L. 113—115.

¹ *Archaeologiai Közlemények*, 1895. évf. 9. lapján ismerttettem a 3. és 4. ábrában bemutatva.

A rómaiak vasbányászata Hunyadmegye területén.

Hogy a rómaiak előtt éppen a vajdahunyadvidéki gazdag vasérczek már ismeretesek voltak, sőt ott ők is serényen működtek, azt több adattal bizonyíthatjuk. Így a Piski Dédács felől, éppen a vasuti telep mellett erre felé vezető, s általam a szentandrászi hegyfok alján az Egregy (Cserna) mellékeig kinyomozott római útnak létezése; a vajdahunyadi várfalak alatt constatált romok azon castrum maradványai, a melyet akkoriban tisztán a bányászat biztonsága érdekében emeltek. Ezeken kívül még közelebbi és közvetlenebb adalékokkal is igazolhatjuk, hogy Vajda-Hunyad vidékén már régente élénk vasbányászat volt. Ilyen bizonyíték a teleki bányagyarmat és olvasztótelep.

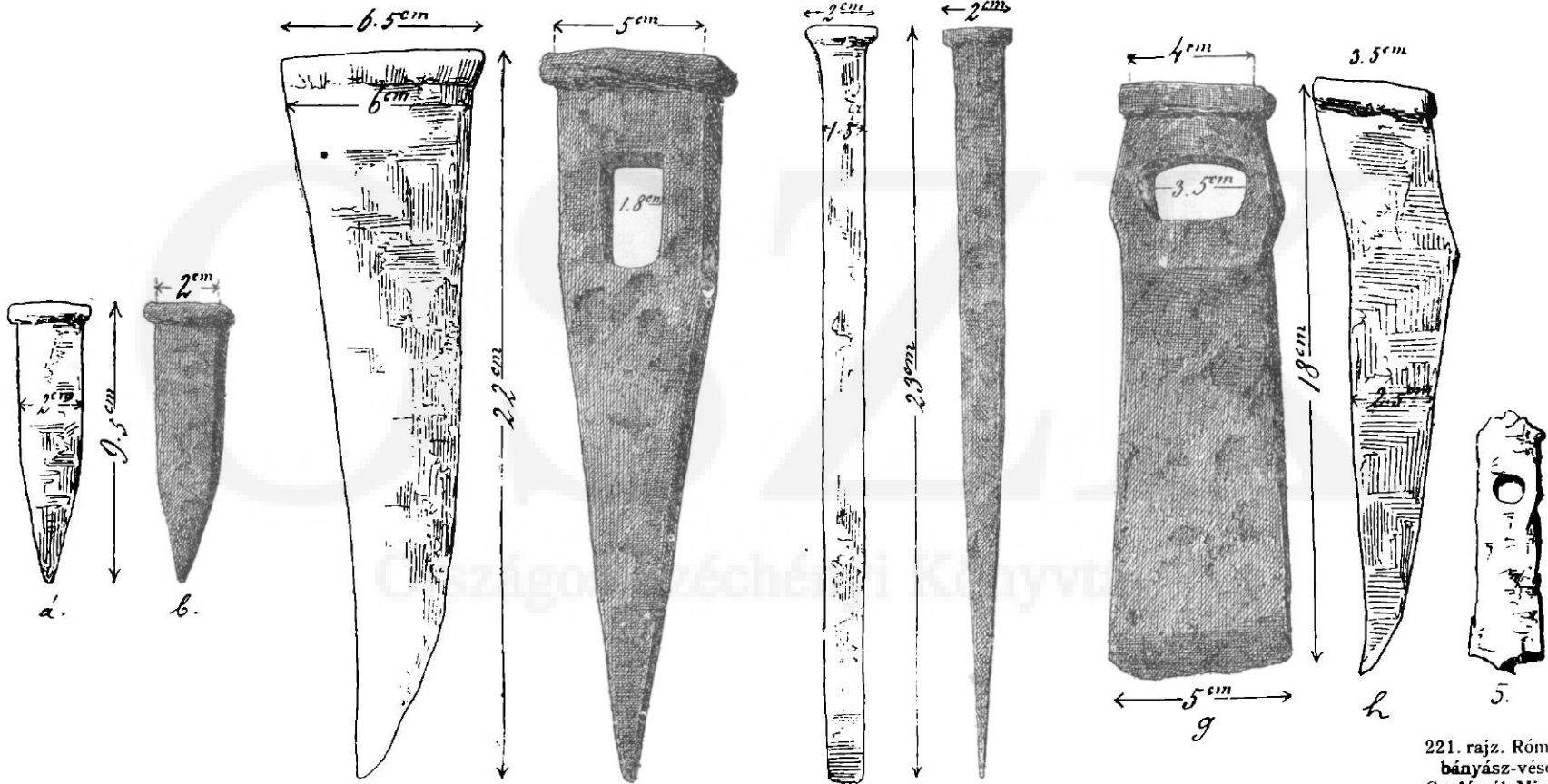
1. *Római bányagyarmat, vasbányászat és kohászat Alsó, Felső-Teleknél.* Kiváló jelentőséggel bírhat idevonatkozólag a *Vajda-Hunyad* közvetlen szomszédságában *Alsó- és Felső-Teleknél* kimutatható római telep. Az Egregy regényes sziklacsatornájában arrafelé haladólag ott, hol a brassói bányatársulat szállító pályája a gyalogutat áthidalja, évek előtt az út kiszélesítése, alkalmával kezdetleges olvasztókohókra bukkantak. Fájdalom, ez olvasztók anyagát már nem határozhattam meg, mert azt az útszínálók teljesen megsemmisítették.

Bauholzer Károly bányaigazgató elbeszéléséből azonban olyan olvasztókra következtethetünk, a minőket a *Taunus* hegységéből különösen Cohausen, az archaeologia nagy kárára nem rég elhunyt hamburgi muzeumigazgató és porosz ezredes ismertetett; hasonlókat irt le Beck Lajos,¹ a vasról irt munkájában több helyről, de legkivált Svájczból, úgy szintén a régészetnek rövid működése alatt annyi hasznára szolgált *Pogatschnigg*,² sebenicói bányatiszt a serajevói muzeum kiadványaiban.

Ha azonban e kohászati maradványok római eredetéhez talán szó férhetne, s azok hovatarozásáról mathematicai szabatossággal nem beszélhetnének, ugyancsak Telekről képes vagyok a római bányásztelep létezését kétségtelen bizonyossággal kijelölni. Ott t. i., hol a hatvanas évek vége felé munkába vett teleki bányász colonia építéséig a munkások egy része ideiglenes otthont nyert, a Govasdiáról kifutó *runki* patak jobbparti *előfokán*, melyről lépcsős átmenetekkel a Dealu Gruni nevű hegynyulványon éppen a gyalári vashegyig hatolhatunk fel, elvitázhatatlan római jellegű téglákat, de különösen fedélcserépeket gyűjtöttem néhány év előtt, egy kőfejsze lelethelye érdekében tett kirándulásom alkalmával.

¹ L. Beck : Die Geschichte des Eisens.

² Mittheilungen des bosnisch-herzegovinischen Landesmuseums. Bd. II. 1894.

217. rajz. Római vasbányász-
véső, Felső-Telekről.

218. rajz. Római bányászcsákány
ugyanonnan.

219. rajz. Római vasbányász-
fűrő, Alsó-Telekről.

220. rajz. Római bányász-kapa,
Felső-Telekről.

221. rajz. Római
bányász-véső
Gyalárról. Mind-
annyi a dévai
múzeumban.

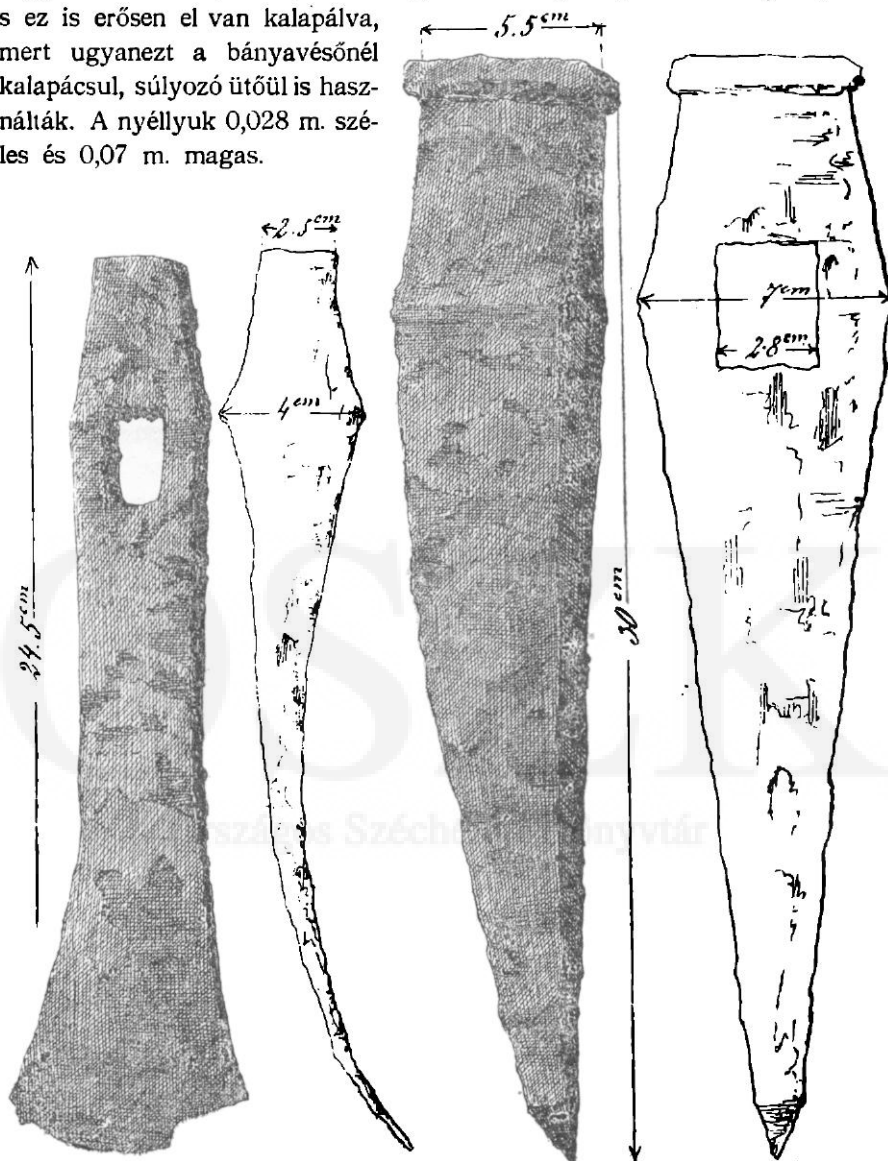
A téressé egyengetett hegyfokról az *Egregy* jobb parti vastelepet éppen szemben kapták és *Gyalárt* a mint említettem is, alig pár órányira kézügyben kapták, úgy hogy a fő-közlekedést nem a runki patak szűk völgyén, hanem e hegynyulványon (t. i. a Dealu Gruni) kell feltételeznünk. Általában az ezen szűk völgyszorulatokat a rómaiak óvatosan megkerülték s a verőfényes oldalakra szabták bányavidékeiken átjáró utait.

A közigazgatásilag már Felső-Telekhez tartozó római bányavidéken a gyarmat nagyságát, egykori népességét meghatározni nem bírjuk, s a térviszonyokból csak annyit constatálhatunk, hogy a műszaki vezetéssel és biztonsági szolgálattal megbízott tiszttakar találhatá itt otthonát. Maga a bányász népség egyszerű, talán csak fahasábokból hevenyészett kunyhókkal érthette be, minthogy a kiterjedt művelethez szabható munkásgyarmatnak szilárdabb építkezés nyomait sehol sem találtam. Sőt eme tiszt gyarmat alépitményében sem követhették a római építkezés szigorúbb szabályait, valószínűleg itt is egyszerűbb és kezdetlegesebb falazattal érték be, mert szilárdabb kőfalazatra és alapozásra nem igen akadunk.

A teleki vastelep sem maradt adósunk várakozásunkkal szemben. Az ott minduntalan fel-felmerülő leletekből *Baucholzer* Károly bányai igazgató szivességéből egy munkás készletét szállíthattam a hunyadmegyei történelmi és régészeti társulatnak bányászati is értékes muzeumába. Összesen 4 eszközt találtak egy szűk aknavájtban, a melynek egykori munkása valószínűleg bányao mlás áldozata lett. Ezek az eszközök a következők: (217. r.) Egy 9,5 cm. hosszú s a tokánál 2 cm. széles s összesen 0,24 klg. súlyú bányászvéső, melynek fokán a kalapácsütések ellapító nyomát észlelhetjük. A második eszköz (218. a. b.) egy 0,22 cm. hosszú, 0,05 cm. széles és erős ütésektől ellapított fokú, alul hegyes bányászcsákány. Nyéllyuka 0,03 m. hosszú és 0,018 m. széles, súlya 2 kg. s az egész hegye felé begörcbül. A nyéllyukban is erős koptatás nyomai láthatók. A harmadik eszköz (219.) egy 0,23 cm. hosszú s 0,27 kg. súlyú furó véső (Stemmeisen), a minőket mai napig láthatunk. A negyedik (220) a 0,18 cm. hosszú, felső lealapált fokán 0,04 cm. széles, alsó élénél 0,5 cm. széles bányász-kapa, 0,035 cm. széles és 0,02 cm. magas nyéllyukkal. Ime, ennyi készlettel végezte nehéz munkáját egy római vasbányász.

2. *Római vasbányászat Gyaláron.* A Gyalárról, néhai Filtsch Károly bányatanácsos útján birtokomba jutott és tőlem a dévai muzeumba került bányász eszközökkel és felismer hetetlen római méccessel igazolhatjuk a rómaiak bányatevékenységét. Még a bányász csontjai is ott feküdtek a szerszámok között, a mint a bányao mlás annak idején szegény fejét eltemette. Java korbéli fiatal, de csontjairól ítélve, gyarlón táplált, elcsenevé szedett egyéniség lehetett. A kis véső (221) mellett itt már két, a telekinél hosszabb, de gyengébb és használtabb bányász-kapa (Bergkratzer) (222. r. a. b.) maradt reánk. Ezek hosszasa ga 0,245 m., a felső fok szélessége 0,03 m.; az alsó kitőredezett él 0,07 m. széles. Súlyuk kevés eltéréssel 0,96 kg.

A harmadik bányászcsákány (223. rajz) ismét a telekihez hasonló, csak-hogy amannál súlyosabb, t. i. 3 kg. Hossza 0,3 m., fokszélessége 0,55 m. s ez is erősen el van kalapálva, mert ugyanezt a bányavésőnél kalapácsul, súlyozó ütőül is használták. A nyélyluk 0,028 m. széles és 0,07 m. magas.

222. rajz. Római vasbányász-eszköz Gyalárról, homlok- és oldalnézetben.

223. rajz. Római bányász-csákány Gyalárról, oldal- és homloknézetben. Mindkettő egy elszerecséltenedett római bányász-műhelyről került, a dévai múzeumban.

Ezen eszközök jó kovácsolt vasból, lehető. gondosan készültek, de felületüket a rozsa erősen lemarta.

A rómaiak gyalári vasbányászatának legdöntőbb bizonyítékát képezi

vége az a bányamécses, mely innen Kerpely Antal ministeri tanácsos birtokába jutott s melyen értesülesem szerint FESTI a római korban Italiából ismeretes lámpagyáros bélyege olvasható.

Gyalár tehát a római korban is számottevő bányahely lehetett s Telekkel s a Hunyadhoz közelebb, a hunyadi erdőkben, valamint a *Ruska Pojana* hegység ágazataiban, főleg *Ruda*, *Alun* körül észlelhető ősbányászati nyomokkal egy bányakerületet képezhetett. A bányagazgatás módjairól kevésbé vagyunk tájékozva, mint az aranybányászatnál, hol az egész bányaadministratio szervezetét sikerült megállapítanom. Egyetlen felirati vonatkozást örököltünk át a vasbányászatra, az is Apulumban, Gyula-Fehérvárt került napfényre 1840-ben s azóta ismét elkallódott.¹ Ez is csak a vasbányászatra vonatkozik. Valószínűleg bérleti rendszert követtek itt is, mint a *Noricumban* Hüttenbergnél, hol a *conductor ferrariarum* többnyire *Norejaból* (Friesach) intézte megbizottjai segítségével a bányagazgatást. A rómaiak ezeket a vastelepeket kiváló becsben tarthatták, miután a Dunántúl északra Bogsányon kívül jelentékenyebb vasbányászatot nem üzhettek, s az olyan bányamivelés, a minőt Lugos, illetőleg Gavosdia közelében Tinkovától emlegetnek, alig elégíthette ki a római hadsereg fegyvertárainak vasszükségletét. A Duna mellett Orsován felül a mai Milanovácznál s akkori *Taliatacnál* üzemben tartott fegyvertárak is innen nyerhették vasszükségletük jelentékeny részét, miután a Morava közelében Horreum Marginal, vagyis a mai napig fegyvertárukat szolgáló Kragujevacnál a szerbiai *Timok* és *Pek* forrásvidék vasa nyerhette értékesítését. Daciában pedig Sarmizegethusában, a tartomány fővárosában, vagyis a mai Várhelyen, a fegyverkovácsok oly nagy számát foglalkoztatták, hogy már 13 ilyen testületről birunk feliratilag számot adni. Hasonló nagy vasfogyasztást üzhettek *Apulumban* (Gyulafehérvár) is *Gyalár*- és *Toroczkóról*.

Gyalár vasbányászata *hunyadi vas* néven szerepel ősidők óta s Brankovics szerb despota, majd Hunyadi János, a hunyadi uradalom későbbi tulajdonosaival együtt, a vasbányászatra fektették itt a fősúlyt. A nemzeti fejedelmeknek szintén főgondját képezte ez a vasbányászat. Bethlen Gábor, a két *Rákóczy* György sok intézkedése szerint.

1685-ben II. Apaffy Mihály fejedelem *Barcsay* Ábrahám ohábei kohója részére vaskószállítást engedett. Ez a szolgálat elébb a *Bánffy*, majd a gr. *Csáky családra* szállott, mígnem 1870-ben a kincstár megváltotta.

A rómaiak és elődeik megyénk más vidékein is értékesíteni tudták, annak több rendbeli nyomait találjuk a szászvárosi és pujvidéki hegységben és Szászvárostól délre Új-Gredistyénél, fennebb leirt *Anyinosa* völgyben is olvasztók maradványait észlelhetjük, sőt nyers vastömböket is szerezhetünk onnan.

Ime tehát megyénk mai bányamiveléséből csupán a köszönet nem értékesítették a rómaiak.

¹ Corpus Inscriptionum Latinorum III. köt. 1128. sz. felirat.

A római uralom történeti vázlata Dacia elbukásáig.

A Traianus hadjáratai következtében hontalanná vált dákok mindazon népeknél, a kik nekik menhelyet nyújtottak, szítani siettek a rómaiak iránt különben is általánosan mutatkozó ellenszenvet s a Kárpátoktól a Sudet-hercyniai hegységig Dacia elfoglalása könnyen érthető izgalmakat támasztott. Mindezek tehát a boszú óráját lesve lesték, s habár *Traianus* hadvezéri fölényének varázslata alatt szüneteltek ugyan a határvillongások: annál nagyobb erővel újultak meg halála után. Még jóformán nem is vehette hírül Hadrianus 117 augusztus 11-én *Antiochiában* imperatorrá történt választását, már lángba borúltak az aldunai végek. Moesiában tört ki a lázadás, s 117 novemberében Hadrian személyesen siet az Aldunához, hol úgy látszik Daciát¹ fenyegették a dákok hűséges szövetségesei, a roxolánok. Legalább 118-ban *Sarmizegetusa*² is hálálkodott Hadrianus látogatásáért. *Hadrianus* különös kedvezéssel igyekezett a határvárosok jó hangulatát fokozni. Így Drobotát,³ mely Sarmizegetusa előkapujául szolgált, több más moesiai várossal coloniává emelte, s Dacia védelmére igen hathatós intézkedéseket tett.⁴ Egész Pannoniáig terjedhetett a lázadás, mert *Dacia Pannoniával Marcus Turbo* személyében közös helytartót kapott. *Hadrianus* maga is ingadozni látszott egy perczig Dacia megtarthatósága felől. Legalább erre vall a *drobetai* kőhidnak, Apollodorus remekének használhatatlanná tétele. Dio Cassius ugyan Traianus hírnevének kicsinyes irigylésére hajlandó magyarázni ezt a sajátos rendelkezést, mely semmikép sem áll összhangzatban Hadrianus későbbi erélyes rendszabályaival, mikor Dacia területén is éreztetni kezdte erélyét és szervező képességét. Hunyadmegye területéről a miciai helyőrségből a *Cohors II. Flavia Commagenorum*⁵ szintén hálálkodva emlegeti emez üdvös intézkedéseket.

Egyik nagyjelentőségű szervezeti reformját Dacia kétfelé osztása képezé. Így Kr. u. 129-ben *Plautius Caesianus* Alsó-Dacia (Dacia inferior)

¹ Dürr, Die Reisen des Kaisers Hadrian. 16. I., 48. jegyzet.

² Corp. I. L. III. 1445. Tustyán a volt Balia telken létező, s néhai Balia Ignác által társulatunknak ajándékozott felirat.

³ C. I. L. III. 1581.

⁴ H. Schiller, Geschichte der Röm. Kaiserzeit. I. 607.

⁵ C. I. L. III. 1371. M.-Németiben gróf Kuun Géza parkjában látható felirat.

kiszolgált katonáit szabadságolja. Erélyes rendszabályai nem is téveszték el hatásukat a nyugtalan elemekkel szemben olyannyira, hogy 138-ban bekövetkezett haláláig békét élvezhetett Dacia is. *Antoninus Pius* (138—161) nem annyira vaserélyével, mint politikai eszélyességével biztosítá a nyugalmat. A dákok ugyan megkísérték szerencsájüket, és daczára annak, hogy a XIII. legio egymagára tartotta a határőrséget, azért szerencsésen meghiúsíták a dákok támadását. Csakhogy az akkori békéltető kormányzat nem felelhetett meg a bekövetkezett népmozgalmaknak.

A határszéli népek között nagymérvű összetorlódás támadt, épen akkoriban, mikor a *Visztula* melléki *góthok* délre fordulván, az előttük sorakozó néptörzseket otthonukból kiszorították.¹ A népvándorlás emez első hullámtorlódása Pannonia határának irányult, de lassankint Dacia felé is nyomasztólag érezteté magát, Pius halála után, 161. a Duna partján a *longohardok*, *markomannok* kérnek átbocsáttatást. *Pannonia* helytartójától visszautasíttatván, *Ballomarius*, a *markomannok* királya is eredménytelenül ismétli kérésüket. A mindjobban szorongattatott népek azonban hátrafelé nem mozdulhatván, utoljára is erővel keresnek maguknak és háziállataiknak megélhetési módot. A dunai provinciák helyőrségének javarészét épen akkor a *parthusok* ellen vezényelték, s Marcus császár a keleti hadjárat befejezése előtt nem tartotta sürgősnek a határszéli néptorlódások elhárítását, mely pedig egész váratlanul a gátját átszakító áradatként *Dacia*, *Moesia* és *Pannonia* telepeire zúdult. *Capitolinus*² Marcus életrajzában 18 néptörzset sorol fel, markomann háborúnak nevezett támadás részeseiként. A markomannok *naristok*, *hermondorok*, *puadok*, *suevek*, *sarmatok*, (valószínűleg jazygok) *lacríngok*, *búrok*, *vándálok*, *victonalok*, *osok*, *bessek*, *cobotok*, *roxolanok*, *bastarnok*, *alanok*, *peucinok*, *costobokok*, vagyis a mint *Capitolinus* mondja, *Illyricumtól* egész Galliáig, *Dio Cassius*³ és *Eutropius*⁴ szerint minden barármép fellázadt, sőt⁵ *Aelius Lampridius* a *legyőzött dákokat* is a támadók közé sorolja.

A fő támadás *Italia* felé irányult, s Kr. u. 166-ban s egész *Aquileia*ig mindent felprédáltak. Daciába 167 tavaszán törhettek be, miután a verespataki viasztáblák dátumai 167 márczius 28-án (I. tábla de tollando collegii funeratici) záródnak le, s a pusztulás bizonyítékául senki többé vissza nem tért az elfalazott bányatüregek tulajdonosai közül, s 1854-ben Verespatakon a Szt-László és 1855-ben a Katalin tárnában a sok elrejtett holmi azon módon érintetlenül került ismét napfényre. A *bellum Germanicum Sarmaticum*

¹ *Capitolinus*: Vita *Marci* caput 14 gentibus quae pulsae a superioribus barbaris fugerunt, nisi reciperentur bellum inferentibus. *Dio Cassius* 71, 11, 2 szintén így említi a támadás okát.

² *Capitolinus* Vita *Marci* c. 22.

³ *Dio Cassius* 7, 12, 18, 72, 2, 3.

⁴ *Eutropius* C. bellum Marcomannicum cum his quadi, Vandali, Sarmatae, Suevi atque omnes barbaros commoverat.

⁵ *Aelius Lampridius* Vita *Commodi* c. 13. Victi Daci.

elnevezés alatt ismeretes néplázadás nyomorúságait súlyosbítja az ázsiai hadak által behurczolt pestis is. A császár diadalmenetelig naponta 2—3000 ember esett áldozatul, s az ünnepélyek tivornyai annyira elterjesztették a veszedelmet, hogy sirások is alig akadtak, s temetési szertartás nélkül takarták el a halottakat. A rémület sugalta kísérek között még attól sem riadtak vissza, hogy a keresztények üldözésével kísérték meg az istenek haragjának kiengesztelését.

Marcus császár tehát *Furius Victorinust*, a gárda parancsnokát előre küldvén, *Lucius Verus* társaságában 167-ben maga is útra kelt, de csakhamar visszatért a vész hír, hogy Victorinust felkonczolták. 108-ban azonban a közvélemény nyomása másodszor is útra készíti a két császárt. Alig érkeztek *Aquileidig* a támadók meghátráltak, sőt a markomanok királyválasztásukhoz is helybenhagyásukat kérték. Marcus a szerzett tapasztalatok felhasználásával átlépve az Alpokat Illyricum, s főleg Dacia megerősítésével igyekezett az újabb támadásoknak elejét venni. Ezért építteté újra Aquileiát, Salonát.¹ Daciát ekkor osztják három kerületre, s a *Kolozsváron* (Napoca) felmerült téglabélyegekből következtethetőleg E(xercitus) D(aciae) P(oro)lissensis is létezvén, a hadsereg szintén követte a tartományi felosztást. Egyúttal Daciát consularis provinciává emelte,² s intézkedései az egész Dunavölgy biztonságára kiterjedtek, mert *Noricum* védelmére a Legio II. Pia-t, *Raetiaéra* a Leg. III. Concordia-t szervezé,³ *amannak* törzskarát *Lauricum*-ban (Lorch) helyezve. Onnan le és fel a *Duna* mentét az *Anisus* (Enns) és az *Imn* torkolatáig várakkal rakta meg. Ekkor épültek Joviacum (Schlögennél Passau, Linz között), *Gabromagus* (Windischgarten)⁴ s ezekben 18.000 lovas és gyalogos tartotta az őrseget. E mellett Lauricum (Lorch) Arelape-Comagene (Tuln mellett) Carnuntum (Petronell) a közadakozásból hajóhadat is nyertek.⁵ Egyúttal lenn az *Alduna* torkolatánál Troemisben a Legio I. Italicat, a Legio V. Macedonica egy részével egyesítve⁶ Moesiát és Daciát fedezé a *geták* mind fenyegetőbb becsapásai ellen.

168-ban a szervezkedések befejeztével Aquileiába tért vissza *Marcus*, ott akarván bevárni határvédelmi reformjainak hatását. Azonban a mindenfelől összpontosított katonaság széthurczoló a pestist, s *Verussal* Rómába

¹ Capitolinus Vita Marci c. 14. C. I. LIII. 1979. és 6374.

² Cap. V. M. 22. provinciae ex proconsularibus consulares atque ex consularibus proconsulares aut praetorias (Hirschfeld Wiener Studien III. 116, kiegészítve ex procuratoriis praetorias) pro belli necessitate fecit.

³ C. I. LIII. p. 588. 707.

⁴ Otto Kaemmel Anfänge des deutschen Lebens in Oesterreich. 56. l.

⁵ Ottó Kaemmel, Anfänge des deutschen L. 60. l. Mommsen, Ephemer. epigraphica III. köt. 331. l. P. Lucius Gamala emlékére Ostia által dedicált felirat: cum republica praidio sua venderet ob pollicitationem belli navalis H Σ XVCC reipublicae donavit. Willmann Exempla I. L. 1724.

⁶ C. I. LIII. 145. és 999. lapján.

kellett menekülnie, miközben *Verust Altinumban* 169 januárjában szélhűdés érte.¹

A tél folytán a *Duna* jegét régi szokásuk szerint felhasználták a barbarok s Rhaetián Aquileáig² pusztítottak, s Pompeianus és Hevius Pertinax hősiesség védelme daczára tömérdek foglyot hurczoltak magukkal. A pestis sem szűnt meg, hanem folyvást tizedelte a légiókat úgy, hogy Dacia új helytartójával: *M. Claudius Frontoval* Italia fegyverfogható ifjúságát is besoroztatták, sőt, mint a pun háborúban tevék, még a rab-szolgákat, a gladiatorokat is fegyver alá hajták, s akkora vala a szorultság, hogy Dardania, Dalmatia rablóit sem átallotta katonái közé fogdosztatni, s a diocmitákat és más germán törzseket saját véreik ellen igyekezett megvásárolni.³ A kiapadt hadipénztár pótlására pedig a *Traianus* forumán

224. rajz. A rómaiak ellen szövetkező germán törzsek. Az Antoninus oszlopának egyik domborműve Rómában.

nyilvános árverezésre bocsátotta a császári ház ruháit, arany edényeit szobraival, képeivel s egyéb drágaságaival együtt.⁴ A többi tartományok

¹ *Capitolinus Vita Veri* c. 9. non longe ab Altino subito in vehiculo morbo quem apoplexin vocant correptus Lucius, depositus a vehiculo, detracto sanguine Altinum perductus cum triduo mutus vixisset apud Altinum perit. Sirköve C. I. L. VI. 991. Imp. Caesari L. Aurelio Vero. Aug. Armeniac. Med. Parthic. Pontif. Trib. P. VIII. Imp. V. Caes. III. P. P.

² Dio Cass. 71, 3.

³ *Capitolinus Vita Marci* c. 21. Servos, quem admodum bello punico factum fuerat ad militiam paravit. Quos voluntarios exemplo volonum appellavit, armavit etiam gladiatores, quos obsequentes appellavit. Latrones etiam Dalmatiae atque Dardaniae milites fecit. Armavit et Diocmitas. Emit et Germanorum auxilia contra Germanos.

⁴ Capit. V. A. Marci c. 17. in foro divi Traiani auctorem ornamentorum imperialis fecit, vendiditque aurea pocula et crystallina et murrina vasa etiam regia et vestem

nélkülözhető fegyvereseit, többi között a legio III. Augusta egyik vexillatióját Afrikából a dunai határszél erősítésére vezényelik, hová 169 folyamán ő maga is visszatért. A mai Bajorországtól egész a Duna torkolatáig terjedő csatavonal vezényleti nehézségeit elképzelhetjük abból is: hogy míg a balszárny *Castra Reginából* (mai Regensburg) *Helvius Pertinax* a későbbi császár és *Claudius Pompeianus*, a császár veje alatt küzdött:

225. rajz. Rómaiakkal küzdő jazygok.

addig a császár a derék haddal a Morva és Garam (Granua) nyílásai ellenében *Vindobonától* (Bécs) le Belgrádig (*Singidunum*) és *Costolacig* (*Viminacum*) viaskodott, carnuntumi (Petronell és Deutsch-Altenburg) főhadiszállásáról. (224. rajz). Az óriás hadvonal jobb szárnyán *M. Claudius*

uxorem sericam et auratam, gemmas quin etiam quas multas sine repostorio sanctiiri. Hadriani repereret. Két hónapig tartott az árverezés, s később a ki óhajtotta visszakapta a befizetett összeget is. Igazi kényszer államkölcson!

Fronto Daciából vezérkedett. *Marcus Aurelius* 170-ben a markomannokat dunai átkelésük közben megvervén, katonái **Imp. VI.** üdvözlők. E fényes győzelmet emlékérmek is megörökítették. A győzelem hatása a *quadokat*

226. rajz. *Zizais* jazyg király (uralkodott Kr. u. 358) nevével díszített ezüst lemez, a bécsi császári régiségtárban.

hódolásra kényszerítvén, *Mareus* a Duna-Tisza közén a *jazygok* ellen fordulhatott, a kik *Tacitus* szerint lovon harcoltak, s a jégen vágatva testükre borított vas-, bőr-, vagy *csont* pikkelyekből készült páncél lovaikra is kiterjedt.¹ Mérgezett nyilakkal és hosszú, pallosforma kardjukkal közvetlen közelből kézi tusára ugyan képtelenek valának, de szétszórt csapatokban *Dio Cassius* szerint *Marcus* legionáriusait tél idején a Duna jegére csalták azt remélve, hogy a nehéz gyalogság nem tud ott mozogni (225. rajz). Csak-hogy a rómaiak paizsaikat lábaik alá téve biztosították magukat az elsiklástól, s a *jazygokat*, lovaik kantárával lerántva, felkoncizolták. Ezalatt *Daciat* s ostromolni kezdi a *jazyg-germán szövetség*. (226. rajz). A háború helyét nem

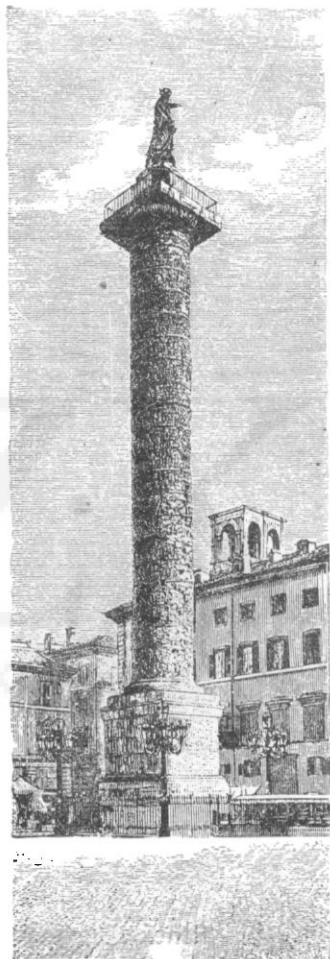

227. rajz. *Jupiter Pluvius* esőt küld a *quadokkal* küzdő római seregnek. Rómában az Antoninus oszlopon.

ismerjük, s támadók kilétére is csupán *Marcus* siriratából következtethetünk. De feltehető, hogy a *germannok* között a már elősorolt *lacríngék*, *búrok*, *vandalok*, *victovalok*, osok, bessek, *cobotok*, *roxolanok*, *bastarnok*, *alanok*, *peucinok*, s *costobocok* is ott szerepeltek. A támadás éle a Hunyadmegyére

¹ Tacitus Historia III. c. 5. plebem quoque et vim equitum qua sola valent.

eső bányaságot és űrvidéket sújthatá, s *Sarmizegetusát* is annyira elpusztították, hogy Marcus Claudius *Fronto* helytartónak mint Colonia Ulp(ia), Traian(a) Aug(usta) Dac(ica) accipiti periculo virtutib(us) restituta,¹ hálalkodik. A vitéz helytartó a Maros vidékét megszabadítva a Tisza felé üldözte a támadókat, s valahol a hármás *Körös*, vagy a *Szamos* vidékén ő maga is hősi halált szenvedett.² Rómában a *Forum Traianumon* fegyveres szobrával diszített emlék hirdette a jazyg-germanok ellen viselt harczait. (Huic senatus . . . quod post aliquot secunda proelia adversum Germanos et Jazyges ad postremum pro R. P. fortiter pugnans ceciderit, armatum statuum cum foro divi Traiani pecunia publica censuit ponendum C. I. LIII. 1457. *Sarmizegetusa* 170-ben patrono fortissimo duci, amplissimo praesidi örökíté meg háláját.³ Utóda *Cornelius Clemens* 170-től folytatja a háborút s tán a császár maga is sikra szállt kedvencz tábornokának, Frontónak megboszulásáért. Elég hogy csakis 175-ben veheti fel a *Sarmaticus*⁴ czímét, holott már 173-ban *Germania Subacta*⁵ köriratu érmeikkel ünnepelte a *Granua* (*Garam*) mellékén vívott (227. rajz) nevezetes csatáját, a melyben *Jupiter pluivius*⁶ záporosővel üdíté fel az eltikkadt legionáriusokat, a quadokat pedig egyik legio keresztényeinek könyörgésére, miért is az legio fulminatrix jelzöt nyert, mennykőveivel sújtólá.⁷ Ezt a nevezetes jelenetet láthatjuk a Commodus által a Traian oszlop mintájára Rómában felállított Antoninus oszlopán (228. rajz) megörökítve a nádasba menekülő (229. rajz) quadokkal együtt. A quadok, kik bányászatot űztek, pénzeket vertek (230. rajz), kifáradva a harczban (231. rajz), a markomannok és jazygok között lakozván, Marcussal békére

228. rajz. Antoninus Pius emlék-oszlopa Rómában.

¹ C. I. L. III: Ephem. epigr. IV. 188. Supplementen. 7969. sz. — ² C. I. L. III 1457 Magyar-Brettyén Buda Károly házába Sarmizegetusa hálaltárcóve s Rómába a tanács rendeletére állított sírkő. — ³ C. I. L. III. 1457. Az 1823-ban Gargots főszołgabíró által a várhelyi földmivesek mészkemenczéből megmentett s előbb Farkadinon volt felirat, most Magyar-Brettyén. — ⁴ Cohen 455—460, — ⁵ Cohen 487—494. — ⁶ Dio Cassius 71, 8. — ⁷ Dio Cassius 71, 10.

lépnek (232. rajz) s most a jazygok megfenyítésére kerül vala a sor, a mikor *Syriából* Cassius lázadási hira arra kényszeríté Marcust, hogy azok békeajánlatát elfogadja. Ezért az elégületlen jazygok békeajánló királyukat *Banadaspust* megfosztották trónjától. Csakhogy az új király *Zauticus* sem térhetett ki a békekötés elől, elfogadván még azt is, hogy 38 stadium helyett, 76 stadiumnyi (14 kilométer) távolságra helyzetetett határuk a Dunától, s a 100 ezer fogoly visszaengedésén felül még 8000 segédcsapattal erősítsék a római sereget.¹

Ezalatt törhettek be az *astingok* *Rhaus* vagy *Rhaptus* vezéreikkel *Daciába* pénzt és elszállást követelve *Clemens* helytartótól. A helytartó

229. rajz. Nádasba menekülő quad-markomannok. Az Antoninus oszlopon Rómában.

ügyes fondorlattal ráusztá őket a *costobokok* a dákok, vagy *sarmaták* egyik pusztító törzsére, s azokat úgy kiüldözteté, hogy mint hazátlan rablók egész Görögországig kalandozva Phokisban Elateianal veri szét őket, Maesibulos s 176-ban Julianus Achajan és Macedonián szórta szét maradványukat.² A *costobokok* kiűzése után az *ostingok* ismét Daciát kezdték háborgatni, de *Clemens* helytartó a *lacingokat* rájuk uszítván, annyira megrémíté őket, hogy Daciát háborgatni nem merik, s pénzt és földet könyörögnek Marcus császártól. Ily roppant erőfeszítésekkel sikerült végre a békét Daciának megszerezni. A markomann háború tanulságai arra birták Marcust, hogy a mai Csehországot *Marcomannia* s a mi északnyugati és északkeleti felföldeinket *Sarmatiaként* bekebelezze, a mivel Daciát a népvándorlás mind érezhetőbb hullámai ellen, legalább egy időre, biztosíthatja vala is, mikor *Avidius Cassius* lázadása kelet felé igényelte gondjait.³

A barbarok ezt a zavart a reájuk valóban tűrhetetlen békefeltételek enyhítésére siettek felhasználni. *Marcus* maga is belátta az enyhítés szükségét s a jazygoknak megengedte, hogy a *roxolanokkal*⁴ Dacián át érintkezhessenek. A jazygok is annyira simulékonyak lettek, hogy a *burok*, *quadok*

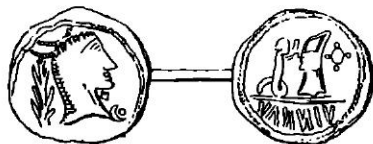
¹ Dio Cass. 71, 16.

² Heberday : Der Einfall der Kostoboker. Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen 1890. évf. 188. 1.

³ Capitolinus: Vita Marci 24. Voluit Marcomanniam provinciam voluit etiam Sarmaticam facere. Et fecisset nisi Avidius Cassius rebelasset sub eodem in oriente.

⁴ Dio C. 71, 19.

és *markomannok* ellen, a kik e jelekből ítélve a *jazygokkal*¹ szemben barátságatlanul viselkedtek, még segédcsapatokat is szolgáltatottak. Marcus az elviselhetetlen adók csökkentésével, a római polgárjog adományozásával, nagy gabonasegélylyel is igyekezett javítani a szomszédsági viszonyt. Így a quadok 13.000 foglyot adtak vissza, kikből igen sokat Dacia, *Pannonia*, *Moesia*, *Germania* vidékeire telepítettek. Még királyukat is Marcus jelölte ki, a mi új tápot nyújtott a szomszéd népek részéről megújított izgatásoknak. Legkitartóbbak valának ebben a *markomannok*, a kik-

230. rajz. Quad pénz.

nek biztatására a nyakukra erőszakolt *Furtius* elűzik a trónról. Ezzel újból kitör a háború s mikor a rómaiak a markomannokat legyőzik, a *jazygok* fogadják maguk közé a lázadó quadokat királyukkal *Ariagaesussal*. Marcus ezért új háborút kezd a *quadok* ellen s addig nem nyugodott, a míg *Ariagaesust* kézre nem kerítve *Alexandriába* nem internálhatta.² Most a markomannokat támadta meg újból s mikor a segítségül fogadott *cotinusok* is ellene fordultak, azokat kiirtatá.³ A megrémült markomannok most önkényt meghódoltak, kezeseket adtak s kötelezték magukat, hogy a Dunától 78 stadiumnyira megtelepednek, más népekkel közös vásárokat nem tartanak.

231. rajz. Rómaiakkal viaskodó *quadok*. Az Antoninus oszlop domborműve Rómában.

Ezalatt Daciában *Clemens* helytartó utóda *Helvius Pertinax* diadal-maskodik 178/9-ben a betörők felett. Nem sokkal ezután 180 márcziusában *Vindobonában* (a mai Bécs) Marcus befejezi munkás életét.⁴ Fia *Commodus*

¹ Dio C. 71, 18.

² Dio Cassius 71, 13 és 14.

³ Dio C. 71, 12.

⁴ Capitolinus Vita Marci c. 27. Et si anno uno superfuisset provincias ex his fecisset. Dio. C. 71, 33.

hamar végrehajthatta volna atyjának abbeli tervét, hogy a veszélyes dunai határokat bekebelezze, mert a 13 esztendei markomann háború teljesen kimerítette a határnépeket. De Commodus Marcus szívósságát s nagy lelkét nélkülözve. Róma gyönyöreire vágyott s a legkiválóbb hadvezérek ellenzése,¹ daczára lealázó békét kötött,² csupán azt tűzve feltételül, hogy 13.000 főnyi segédcsapatotadjanak, a quadok s markomannok vásári összejöveteleket gyűléseket havonta egyszer egy római centurio jelenlétében tartsanak.³

A burok és jazygok már elébb békét nyertek kiadván hadi foglyaikat s utóbbiak 15.000 segédcsapattal s kezesek adásával is kötelezvének magukat arra, hogy Daciától és a Dunától 40 stadiumnyira még legeltetni sem merészkednek.

Daciát annyira elnépteleníték a markomann háborúk, hogy Sabinianus helytartó (a *Syriába* távozott *Helvius Pertinax* utóda) 12.000 szabad dákot telepített be, a kik *coloni* vagy *inquiliniként* földhöz kötött jobbágyok gyanánt szolgáltak ott.⁴

232. rajz. Antoninus Pius nagy bronzérme. Marcus császár a quadok királyának békejobbot nyújt.

Commodus tehát elmulasztá a *Dacia* és *Pannonia* jövőjére mellőzhetetlen *Kárpát* vidék bekebelezését, ezzel *Dacia* bukása elkerülhetlenné vált. A hátralevő száz esztendő valóságos halálvivódás. *Commodus* 192 december 31. meggyilkoltatván *Helvius Pertinax*sal erős katona jut a trónra, a ki helytartói minőségében is megismerhette *Dacia* bajait. De alig tehetett valamit a határviszonyok javítására, mert alig 3 hó múltán a vas szigorától félő praetorianusok eltették láb alól. *Didius Julianus*, a praetarianusok választottjának néhány heti uralma nem hagyott nyomot

Dacia történetében. De annál több alkotás és emlék hirdeti *Septimius Severus* szervező képességét s hadvezéri talentumát. *Felső Pannonia* helytartójaként kiáltatván a veronai véres gyűlésen császárrá. *Pescennius Niger* és *Clodius Albinus* ellenfeleinek legyőzése után a dunai tartományokban 192—211-ig vaskézzel fenn tudta tartani a rendet. *Syriából* visszatérőleg a moesia i és pannoniai csapatokat megvizsgálta⁵ s a számos mérföldmutatójából kitétszőleg⁶ a hadi utak javítására, a táborhelyek megerősítésére erélyes intézkedéseket tett. A *markomannok*, *quadok* túlkapásait külön katonai intézkedések

¹ Herodianus. A Politianus latin fordítása London 1639. I. 11. c.

² Herodianus, I. c. 12.

³ Herodianus I. c. 16.

⁴ Capitolinus *Vita Pertinacis* c. 2. Cassiano motu composito e Syria ad Danuvii tutelam profectus est, atque inde Moesiae utriusque mox Daciae regimen accepit, bene gestis his provinciis Syriam meruit. Lásd Dio C. 72, 3.

⁵ C. I. L. III. 1374. Sub Polo Terentiano cos III. Diarun,

⁶ C. I. L. III. 1393. pro salute Auggg nnn.

nélkül is meg tudta fékezni. *Daciában* különösen sok údvös nyomát találjuk gondosságának. Így a legio V Macedonicat, mely a markomann háborúk idejében ugyanis itt segédkezett, fivére Septimus Geta helytartósága alatt s 195-ben Tordától (*Potaissa*) felfelé a ponolissumi kerület őrizetével bízta meg. Az eprahica keleti őrvideket a Meczestől az Olty az ellenséges betörések ellen újból szervezé. *Sarmizegetusa* akkor ujult ki a markoman pusztulásait. *Miciában* (M.-Németi-Veszel) a katonai fürdőt 193. restauráltatja. *Germizara* (*Algyógy*) is hálálkodik a társcsászároknak, t. i. Getának is, a kit Augatusként emlegetnek, holott 198-tól *Caesar* s 209-ben lett Augatus. Gondosságát, védő kezét érezette különösen az aranyvidék várvonalával. Apulumot municipiummá emeli; *Ampelumot* (Zalatna) coloniává emeli s 200-ban az ampelumi *ordo*¹ hálálkodik neki és császártársainak. Apulumban² 193—195 között fivérének P. Septimius Getae leg. Aug. pr. pr. III. Daciarumfratri imperatoris cornicularii et commetarienses et speculatores hódolnak. Ugyanott Fortunae Aug. szentélyt állít *P. Calpurnius Proculus* leg. Augg. (*Septimius Severus* et *Caracalla*) pr. p.³ Majd 198—209 között Numinibus Auggg. Severi et Antonini et Getae Caes. et deae Dianae C. Julius Maximianus leg. Auggg. pr. pr.⁴ 198—200 pro salute Augg. nn. L. Septimi Severi Pii Pert. et M. Aur. Antonini imp. L. (?) P. Sept. Getae Caesaris... collegium centonariorum cum aetoma pecunia sua fecit dedicante L. Pöcap... Libérali consulari Daciarum III.⁵ Átalában *Apulum* akkor érte el virágzás tetőpontját s annyi templom, középület alig díszlett valahol, mint ekkoriban ott! *Caracalla* (211—218) első éveiben a markomannok és quadok mozgalmi ismét lanyhulást jeleznek. A helyőrségek elégtelenek a védelemre s a helytartók csélfogásokkal a szomszédos törzsek egymásra uszításával, ajándékokkal tartották fenn a nyugalmat. A quadok- és markomannokkal is sikerült kezdetben kiegyezni, de 214-ben Carnuntumból hadakoznak a *markomannok*, *quadok*, *jazygok* ellen, sőt a szabad dákok is megmozdúlnak, majdnem megújultak újból a markomann háborúk borzalmai! *Caracalla* a markomannokkal majd a quadokkal békét köt, sőt utóbbiak királyát *Gaiobomacust* alattvalói vádjaira kivégeztette. A jazygokat legyőzve *Sarmaticus* titulust vett fel.

Mindez még sem riasztotta el a dákokat, a kik apró rajokban pusztították Daciát. *Caracalla* helytartója *P. Mevius Surus* a XIII. és V. Mac.

233. rajz. A carp. háborúk befejezésekor veretett emlékérem. VICTORIA CAR-PICA körirattal.

¹ Corp. Insc. Lat. III. 1308 Ordo ampelensium d. d. L. Oct. Juliano cos. III. Dac.

² C. I. L. III. Suppl. 7794 dévai múzeum érdekes márványtáblája.

³ C. I. L. III. 1007.

⁴ C. I. L. III. 1127.

⁵ C. I. L. III. 1174.

legio törzskarát Apulumba¹ gyűjtve küzd ellenük. Mevius Surus Miciában² a Maros mentén *Blandianában*³ és Bánffy-Hunyadtól ny. a Sebes Körös mentén küzd a betörőkkel.⁴ Utóbb Caracalla is Daciába látogat s a dákokat halomra ölette. De a mint kezeseket kapott, nem törődött többé velök.⁵ Alig távozott azonban Thraciába, megújulnak a támadások s Maximinus trónraléptéig nem is csillapulnak le.

A kormányzat tehetetlensége is kezére járt a dákoknak. Caracalla t. i. 217 ápril 8-án Ázsiában Carrhae mellett összeesküvés áldozatául esvén, utóda *M. Opius Macrinus* az összeesküvők egyikét *Marcus Agrippát* jutalmazá a daciai helytartósággal. Ez a képtelen szerencsevadász annyira nem bírt a dákokkal, hogy a szerződés szerinti kezesek visszabocsátásával s az adók elengedésével tarthatja fenn pár hónapig a békét s eszközölheti ki a *lacríngók* visszavonulását. Így a béke meg *Elagabalus* (218—222) tehetetlen kormánya alatt is tart. A szelíd lelkű és tartózkodó *Alexander Severus* (222—235) alatt azonban a hadi fegyelem teljesen meglazult s csak annak köszönhette *Dacia* megmaradását, hogy az előző háborúk a határszéli népeket is kimerítették. Midőn a Rajna mellett a germánok a végváratok felperzselve már-már tűrhetetlenné tévék a helyzetet ő is *Mogontiacumba* (Mainz) sietett. De erélyes közbelépés helyett diplomatazálással vesztegette idejét. Pénzt, földet ígért nekik, csak hogy fegyverrel ne kelljen fellépni. Különösen az Alexanderrel keleten harczolt legiókat, kiknek családtagjait távollétük alatt a barbarok megtizedelték, annyira felháborítá ez a gyávaság, melyet a gyűlölt senatus és a császár anyjának művéül tekintettek, hogy a császárt meggyilkolták. Most *C. Julius Verus Maximinus*ban valószínű katonája jutott a trónra, a ki közlegénységen kezdé szolgálatait.

A germánok csakhamar megéreztek vaskezét. Visszasiettett a Dunához, s 236/7 telén Sirmiumból (Mitrovitz) intézé előkészületeit a germánok, sarmatok, dákok ellen.⁶ Több feliratunk szól dákokkal folytatott harczairól is. A legio *I. Adinatrix* a legio *II. Adiatrix* a daciai két más legioval küzdött az egyesült barbarokkal, mely győzelmek alapján *Germanicus maximus*, *Sarmaticus maximus*, *Dacicus maximus* czimeket viselhetett fiával együtt. Főleg a mérföldmutatóka, melyek feltűnő nagy számban hir-

¹ C. I. L. III. Suppl. 7741 Apulumból a dévai múzeumba került nevezetes márványtáblán a két legio centurioi s corniculariusai hódolnak Mevius Surusnak.

² C. I. L. III. 1377 gróf Kuun Géza m.-németi parkjában equites alae Campagorum felirat.

³ Téglás: Archaeol. epigr. Mitth. XIII. S. 200 Blandiana meghatározásával.

⁴ C. I. L. III. Suppl. 7647 (= 6250+6251) négy részletből Domasewsky által összeállított felirat.

⁵ Spartianus vita. 5 lap.

⁶ Capit. Maximini duo c. 13. Pacata Germania Sirmium venit, Sarmatis inferre bellum parans atque animo concipiens usque ad Oceanum semprentionales partes in Romam dicionem redigere. Quod fecisset, si vixisset, ut Herodianus dicit.

detik a hadi utak kitűnő gondozását a Duna¹ mentéről és éjszaki Daciában is az Almas² mentén. A legio I. Adiutrix részvételét a dákok elleni hadjáratban szintén pannoniai feliratokból tudjuk. Így a C. I. L. III. 3660 a bajnai templom falában látható síremlékén: Aur(elius) Satull(us) Mil(es) Leg(ionis) I. Ai(utricis) vixit annis XXIII stip(endiorum) VI. incursu hostis Daciae decedit.

A Legio II. Adiutrix egyik katonájának Duna-Penteléről a n. múzeumba került síremlékén: (3336) q(uo)nd(am) armat(ura) leg(ionis) II. ad(iutricis) stip(endiorum) XVI. o(r)iundus ex regione Bassianesi *desideratus in Dacia*, qui vixit annos XXXIII. Tehát Daciában hadakozva vérzett el. Noricum fővárosából Virunumból a Legio II. Italica részvételét igazolja a daciai hadjáratban a 4857. D. . . M. Vep. quartias mil(iti) Leg(ionis) II. (Italicis) P(iae) (felicis vagy fidelis) (obito) ann(orum) XXXV. stip(endiorum) IIII. bello DVC. Co (vagyis bello Dacico) desider(atis). Épen úgy Celeiából (Cilly) D. M. Aur(elio) Justino Meliti Leg(ionis) II. Italicae (obito) in exp(editione) *Dacisca*, kinek paizszsal, lándzsával díszített mellképet is megörökítették a kesergő szülők.

Csakhogy a kitűnő hadvezér a senatus féltékenységének esett áldozatául. A senatus a polgári és katonai kormányzás elkülönítését kimondván M. Clodius Pupienus a hadügyeket, D. Caelius Calvinus Balbinus pedig a közigazgatást vezesse. *Maximinus* megöletése után 238-ban azonban a praetorianusok a senatus jelöltje mellé *Gordianust* is társul erőszakolták s a megrémült senatus kénytelen vala azt is beiktatni. *Balbinus* a *góthok*, *karpok* és dákok garázdálkodását próbál megakadályozni a Dunánál, miután azok Moesiáig pusztították. *Pupienus* az Eufrátnál próbált rendet csinálni. E közben a praetorianusok elégtelensége a hadseregre is átragadt, a midőn a tanács a legiókat engedelmességre intette, azok mindkét császárt legyilkolták, úgy hogy a félig gyermek *Gordianus* maradt e valságos időkben a trónon.

Rettenetes korszak vala ez Daciára s a *Maximinus* híveire nézve! Afrikában Cupellianust a legio III. Augusta legatusát, a ki *Gordianus* atyját és fivérét halálba kergeté, most kivégeztetik, a legiót feloszlatták, helyére a XXII Primigeniát küldtek. Daciában is tombolt a boszú *A. Axius Aelianus*³ procurator *Sarmizegetusában*, a ki épen a háborúk veszedelméből meg-

¹ A Germanicus Maximus, Sarmaticus Maximus, Dacicus Maximus titulusok főleg mérföldmutatóin igen gyakoriak Pannoniában C. I. L. III. 3708 Budán Székesfejérmegye Ivants pusztájáról. Most a n. múzeumban. Mind 3 titulus tartalmazza. 3735 Belyén a Dráva-torok közelében G. D. S. 1736 Eszek Aug. N. Dacici. Germa. Sarm. imp. Maximí 236-ból. 3740 Szent-Endréről szintén 236-ból Germ. Sarm. imp. Max., Sarm. max. 4630 Esztergomból Dreo Cseonél 237/c-ből mint előbbi.

² *Torma* Károly. Archaeol. epigr. Mitth. III. p. 92. n. 13 N.-Almasnál talált mérföldmutató m(ilia) XVI. a Resculo vico Anartorum = (Sebesvár).

³ C. I. L. III. 1422. FORTVNAE | REDVCI . LARI | VIALI . ROMAE | AETERNAE jelenleg a dévai múzeumban. Ugyancsak tőle a Bruckenthal múzeum görög felirata C. I. G. 6813. 1423. Tutyán 1456 jelenleg M.-Brettyén. Buda Károlynál.

szabadultan Fortunae reduci hálálkodott, halálra ítélték. Hasonló sors érte a tartományi kormányzót,¹ a kinek nevét is kivésték a bécsi csász. és kir. udvari könyvtárban látható apulumi feliratról. Osztottak ebben a szomorú sorsban a kezelőtisztek is, sőt a legio XIII. gemina, a legio V. Macedonica osztályparancsnokát is.²

Ennek a borzalmas állapotnak C. *Furius Sabinus* Aquila Timesitheus vetett véget, a kinek leányát Gordianus nőül vevén,³ az após gárdaparancsnoki minőségben segített a rend helyreállításában.⁴ De a carpok, a góthok azért Moesiáig felprédálták a határszéli városokat s főleg *Tyrát* a Dnjeszternél. A Daciához⁵ vezető utakat s azok várait is sűrűn javíthatni kellett. Thráciában *Philippopolisnál* ugyan csatát veszített *Gordianus* hada; de utóbb mégis kiűzi az ellenséget⁶ s életleiratában olvasható *Victor Gothorum, Victor Sarmatorum, Victor Germanorum* büszke címeket vívja ki. Felső Moesiában Dacia elővára: *Viminacium* (Kostolač) ekkor lesz a colonia pénzverési joggal s Dacia tartományi autonómiáját is Gordianusnak köszönheti s a *Concilium trium* Daciarum Sarmizegetusából 241-ben hódol Gordianusnak, a ki Sarmizegetusát metropolissá emelte.⁷ Így 238 *Ordo Col.* Sarmiz. metropol. az utóbb kivégzett Q. *Axius* procurator⁸ patronusaként magasztalja s 239-ben *Ulpia Trai(ana)* Aug(usta) Dacic(a) Sarmiz(egetusa) Metrop(olis) dicatissima, numini maiestatique áldozott Gordianusnak.⁹ A tartományi kiváltságok ugyan 161-ből is feltételezhetnők mikor P. *Furius Saturninus*¹⁰ helytartónak a terhek enyhítéseért Sarmize-

¹ 1066. Apulumból gróf Ariosto által Bécsbe szállított felirat I. O. M. | CETE-
RISVE . DIS | / / / / / | COS.

² Capitolinus Vita Maximini c. 15. ubique amici et administratores et Duces tribuni et milites Maximini interfecta sint.

³ Gord. tertius C. 23. . . adolescens Gordianus . . . duxit uxorem filiam Timinthei doctissimi viri, quem causae eloquentiae dignum parentula sua putavit et praefectum statua fecit. A császárnéra vonatkozó feliratok Henzen: Acta Arvalium p. CCXXIV és 117. C. I. L. II. 110. 4807, III. 132. stb.

⁴ Gordianus tertius c. 28. Idem cum esset praefectus arma militum semper impexit. Nullum senem militore passus est, nullum puerum annonas accipere. Castra omnia et fossata eorum circumibat. Noctibus etiam plerumque vigiliis frequentabat.

⁵ C. I. L. III. 3701. Péterváradnál mérföldmutat.

⁶ Gord. tertius c. 26. Fecit iter in Moesiam atque in ipso procinctu quidquid hostium in Thraciis fuit deleteret, fugavit expulit atque summovit.

⁷ C. I. L. III. 1454. Sarmizegetusáról *Kolozskarára* került s onnan Torma Károly által a kolozsvári múzeumba szállított felirat 241-ből Torma Erdélyi Múzeum 1862. 2.

⁸ 1456. Várhelyről Maros-Brettyára a Buda Károly házába került felirat.

⁹ C. I. L. III. 1175 Szászvároson át Gyulafejevárra került oltárkö.

¹⁰ 1412. V.-Hunyadon 1863-ban Torma Károly jelenlétében a Hunyadiak egykori kertjél szolgált helyről felszínre került. Provincia fieri curabat. E felirat Várhelyről és nem Kis-Kalanról származik . . . quod a primo adventu suo P. T(urinus) S(aturninus) leg(atu)s Aug(usti)(an) donec provincia deceder(et) ita singulos un(i) versosq(ue) benig(ni)tate sua tractaret omnibus etiam rel(ey)aver(it) n(omini) felicissim(o) et praeci(p)uis virtutib(us) eius obs(tr)icta simul et de(v)ota provincia fieri curabat. Germ(anus) p(osu)it.

getusával együtt hálálkodott a tartomány. És ennél is előbb, még Severianus, Dacia volt helytartójának consullá neveztetéséhez Daciából az a követség vitte Romába a tartomány üdvözlét, mely követség hazatérőleg Herculesfürdőbe Dis et numinibus aquarum áldozott.¹

Dacia több vidékein, így *Napocában* (Kolozsvár) Iovi optimo maximo Junoni Reginae Minervae a császár, a császárné üdvéért áldozatot mutat be L. Lael. *Terentianus* dec(urio) col(oniae) aed. praef. Fenn a két Szamos egyesülésénél *Alsó-Kosályon*² Valentinus beneficiarius consularis miles leg(ionis) XIII. (geminae), Gord(ianae) aed(ilis) Coloniae Napocae agens sub signis. Samum cum reg(ione) Aus. Godianus Daciát és az Alduna mellékét kellőleg biztosítván Perzsia ellen indult s ott a sassanida *Ardeskirt* legyőzve elveszté aldunai győzelmeinek fő nyerőjét apósát: Timenthest. A hadvezéreül választott *Philippus Arabs* kiváló katona vala ugyan, de a tapasztalatlan ifjú gyengéit kizsákmányolva mesterségesen szította az elégtelenséget *Gordianus* ellen, míg nem katonai útján magát, társcsászáruul erőszakolá fel s 244-ben *Zeithanál* orgyilkosok segítségével megszabadítá magát a neki alkalmatlan társtól. A helyszínén próbált Philippus enyhítgetni. A feldúlt várakat megújítatá, a kereskedelem élénkítésére, mint Gordianus tevé Viminicumban (Kostolač), ő is pénzverdét nyitott 246-ban Apulumban (Gyulafehérvár). (234. rajz.) A *Provincia Dacia* körirattal vert bronz érmeken a tartomány geniusától jobbra a vexilumon a *legio Macedonica V. száma* s lábánál sas jelvénye, amelyet a legio vitézkedésének symbolumául a genius megkoszorúz. Balfelőli vexilumon a XIII. legio száma s alul oroszlán jelvénye (234. rajz). Hunyadmegye területéről Germizara (Algyógy) a carpok ellen folytatott háborúk idejéből 246-ból feliratilag mutatta be hódolatát.

234. rajz. Philippus apulumi pénzverdében készült, s nálunk Hunyadmegye területén is gyakori bronzérem.

A tanács 248-ban fényes diadalmenettel ünnepelte Philippus daciai győzedelmét s a császár annyira biztosítottnak vette a dunai tartományokat, hogy a góthoktól magtagadta az addigi évi segélyt. Csakhogy ezzel a Daciára végzetes góth háborúk okozójává vált.

¹ 1562 Herculesfürdő Mehadia Griselim am Schmidelbad. később Ludvigsbad. Ulp. Secundinus Marcus Valens Pomponius Haemus Jul. Carus Val. Valens legati.

² C. I. L. III. 827 Alsó-Kosályról Kapjonban, a volt Huszár József, most Korbuly-féle Kastélyban került felirat szerint: Torma szerint a censibus subsignavit Samum cum regione tranvallum. Ettől eltérőleg Domasewsky Alfréd Corpus Inscript. Latin. III. Supplementum 7633. sz. így olvassa: agens sub signis Samum cum regione Ans. a község neve tehát *Samus* s az Aus... ismeretlen dák törzsről elnevezett kerületbe esett. Így Sebesváralja Resculum = Vicus Anartorum, a Ptolemaenstől már emlegeten *Αναρτοι* dák törzsről. Torma Károly Archaeol. epigr. Mith. III. p. 92. n. 13. Supplementum 8060. bemutatott mérföldmutatón.

A *góthok* a markomann háborúk előidézésében érdeklik először Daciát. Akkor a Keleti tengertől délre fordulva a Daciával szomszédos *sarmata* népet otthonaikból kikezdték szorítani, 200 körül már a Pontus euxinusig hatolnak s 215 a Duna delta vidékén lakoznak a Pruthtól keletre, úgy hogy csupán a *carpok* választják el Daciától. A góthoktól szorongatott *carpok* nem egyszer *Dacia* belsejébe hatolnak, úgy hogy C. *Valerius* Serapis¹ apulumi lakós egy ilyen betöréstől szabadulva (a Carpis libertus) hálálkodott Apulumban Jupiternek s *Galerins*, a későbbi császárnak anyja, a carpoktól üldözötve a Dunán át Moesiába kénytelen futni.² 247-ben Philippus személyesen harczolt a carpok ellen, s *Victoria carpica* köriratos érmeivel örökíti meg győzedelmét. (233. rajz.)

A *góthok* hatalmas néptömeg már elébb adófizetésre kényszeríté a markomannokat, meghódította a vandalokat és a quadokat.³ A Daciával közvetlen érintkezésbe lépett *góthok* 248-ban *Ostrogota* királyukkal elpusztítván Moesiát Thraciat végig, s C. Messius Quintus Freianus Decius Dacia helytartója is csatát vesz ellenük. Decius katonái egy részét büntetésből elbocsátván, dacból szintén az ellenséghez csatlakoztak s 249-ben a *taifalok*, *astingok*, *carpokkal* versenyt pusztították Daciát. Majd a Dunán átkelve Ostrogotha Marcianopolis ellen vonul. De midőn arról értesültek, hogy a velük rokon gepidák királya Fasida fejedelmétől területet követeltek s Gallis városánál az Auba folyó mellett fegyveres összetűzésre kerekedvén a gothok⁴ győztek. Most épen a rómaiak ellen készülődve Ostrogotha meghal s utóda *Kniva* még félelmesebb vála. A szorongatott moesiai legiok abban bizva, hogy külön uralkodóval hamarább legyőzik a gothokat; Decius 248 végén császárukká kiáltják.⁵ Hasztalan biztosította a derék hadvezér Philippust arról, hogy a kényszerűségből elvállalt méltóságot a mint Rómába juthat, leteszi; a bizalmatlan császár háborút indít ellene. Ekkor a moesiai és daciai legiok, mikor legnagyobb szükség lett volna éberségükre Veronához sietnek, hol Philippus⁶ is a csatatéren marad. Fiát, a 14 éves komor Philippust, a kit soha mosolyogni nem láttak,⁷ Rómában a praetorianusok ölték meg. 249 tavaszán vagy őszén. A veronai csatatérről Rómába siető *Decius* távollétét a barbarok felhasználva, 249-ben Daciát úgy elárasztják, hogy még a katonai székváros Apulum (Gyulafejérvár) is 250-ben újjá alakulva *Colonia nova* Apulensis-ként támad fel hamvaiból. A császár rövid tartozkodását előnyösen hasz-

¹ C. I. L. III. 1054. J(ovi) o(ptimo) M(aximo) G. Val. Serapio a *carpis libertus* pro salute sua suorum v(otum) l(ibenter) p(osuit).

² Lacionius: de mort. persec. C. 9. infestantibus Carpis in Daciam novam transiecto amne confugerat.

³ Jordanes De Getorum sive Gotorum origine. 16.

⁴ Jordanes De Getarum sive Gothorum origine 17.

⁵ Zosimus I. 21. 1. Henzen: 5588 Corpus Inscriptionum Graecarum 27 43.

⁶ Aurel. Vict. Caes. 28, 10 ep. 21. Eutropius 9, 3.

⁷ Aurel. Vict. Caes. 28, 11. ep. 28, 3 Eutropius 9, 3.

nálta, sőt az aldunai tartományok¹ utjait hamarosan jókarba hozatta, úgy hogy *Dacia Felix* köriratai hirdetik a tartomány megszabadulását.

Annál kétségbeejtőbbre fordul a Dunántúl Alsó Mosesia sorsa *Kniva* 70 ezer emberével berontva a *Jatrusnak* (Jantra) a Dunába folyásánál Novaet (Stekler) ostrom alá vette. *Trebonianus Gallus*, Moesia helytartója (dux), visszavervén a támadást, azok Nikapolist (Nikup) szintén a Jantra mellett) zárták körül; de Decius közeledtének hírére a Balkán szorosain át Philippopolis kirablására siettek. *Decius* erőltetett menetekben követi őket, a kik erről hirt kapva elébe sietnek a *Beroenél Philippopolistól* 60 római mérföldnyire (88 65 km.) oly váratlanul lepik meg Deciust, hogy alig menekülhetett serege roncsaival Novaeba. Ott *Gallus* táborával egyesülten *Oescus*-ban próbálta szervezni bomladozó táborát. E közben Philippopolist L. Priscus árulása a góthok kezére juttatván, s a midőn azoknak Thracia és Macedonia feldulása után Decius a Dobrudzsában Abrittusnál² utjokat próbálta állani, *Trebonianus Gallus* árulása következtében a gothok bekerítik, s a derék császárt fiával *Herennius Etruscusszal* együtt 251 úgy felkonczolták, hogy még holttestét sem találhatták meg. Az áruló *Gallust* a legiok imperatorrá kiáltották ki, csakhogy mielőbb beiktathassa magát, évdíjjal vásárolja meg a békét s képes vala még foglyait is a góthok martalékául engedni.

Mialatt *Gallus* Rómában járt, *Kniva* ismét Moesiába ront. Csakhogy ott most M. *Aemilius Aemilianus* helytartóban emberére talált. A győztes helytartó azonban a császárságot is magához ragadta s *Gallus* Raetia és Noricum helyőrségével *Valerianust* hívta segítségül; de mialatt az az Alpokon át jöhetett volna, *Aemilianus* a keleti legiókkal Itáliában termett s 253-ban *Gallust* fiastól elejti. Ennek daczára csak vezérként akart küzdeni a birodalom ellenségeivel, a mit a legiók nem türhetvén, alig négy hónap múlva *Spoletonál* megölték s fejét a közelgő *Valerianusnak* küldve annak hódolának.

P. *Licinius Valerianus* kiváló tehetségű uralkodó, de 63 életéve akadályozta abban az eleven munkásságban, a mit a birodalom zilált helyzete s a végére mehetetlen háborusokadások igényeltek volna. A tartományi közigazgatást javítva, legjobb erőit állította a hadsereg élére. *Aurelianus*, *Claudius*, *Probus*, későbbi császárok neki köszönhetik előmenetelüket. Elég sajnós, hogy fia *Gallienus* nem rendelkezett elég képességgel az uralkodói méltósághoz. Pedig minden oldalról sokasodott az ellenség. Keleten a *Sassanidák* ostromában látván *Valerianus* nagyobb veszélyt, oda sietett s a parthusok fogságába került. Nyugat tehát gyenge fiára jutott. A germanok a közép Rajnánál, a frankok az alsónál, míg az *allemanok* a felsőnél törték át a határt. *Gallienus* 256 7-ben szintén ide sietett s a *markomannokat* Felső-Pannonia egy részének átengedésével s főleg azzal kenyezte le, hogy

¹ Corp. Inscript. Latin. III. 3723. 4645. 5752. Ephem. epigr. II. 399. num 786.

² Jordanis De Getarum origine 18, 103: ad *Abritto* Moesiae civitatem.

a király leányt P. Pipat feleségül vette. Csakhogy az Aldunánál annál¹ kétségbeesettebbre vált a helyzet s míg a *sarmaták* Illyricumot, a *góthok* az Aldunamellékét, Daciát, Moesiát, Thraciát, és Macedoniát dúlták fel a *boranok* és *burgundok* szövetségében. 256-ban *Valerianus* a praefectus urbishez intézett levelében *Aurelianust liberator Illyrici* titulálja. 258-ban *Ulpius Crinitus*, majd *Claudius* következik Illyricum helytartójaként vezényelve egyuttal *Thracia, Moesia, Dalmatia, Pannonia* és *Dacia* hadseregeit² is, annak jeléül, hogy az egész Alduna vidéke végveszélyben forgott már.

De a tuláradó barbársággal többé nem birt az örökös harcokban megosztott római hadsereg. Az Alduna melléke már *Decius*, legkésőbb Aemilianus megöletésével politikailag elveszett Rómára s attól fogva reménytelen haláltusát vívott itt a rómaiság. 257-ben egy a császárnénak szóló hispaniai felirat *Dacicus maximus*nak czimezi még Gallienust, de minden³ jel oda mutat azonban, hogy *Dacia Gallienus* idejében elveszett Rómára. *Sextus Rufus*⁴ világosan meg is írja ezt: *Sub Gallieno amissa imperatore est*. *Orasius*⁵ és *Eutropius*⁶ elveszettnek hirdeti a Dunántúl Traianus hódítását. *Mommsen* Tivadar, a római régészet nagy mestere, a gothok 256-ki betöréstől számítja *Dacia* elbukását. Az apulumi éremveretek 246-tól a XI évig vagyis 256-ig haladnak. Potaissaba (Torda) 253/60-ban még a jövő biztos reményességében a legio V. Macedonica parancsnoka befejezi az Azizus templomát. Deo Azezo Bono Puerio Phosphoro conservatori pio salutem DD(dominorum) NN(nostrorum) Valeriani et Gallieni Augg. (augustorum) et Valeriani nobilissimi Caesaris et Corneliae Saloninae (Augustae et Genio?) leg(ionis) V. Mac(edonicae) III. (tercium) piae fidelis . . . Donatus praef(ectus) leg(ionis) eiusdem . . . templum inceptum perfecit . . . Ugyanakkor a Maros terén Apulumtól Déva felé s innen Miciába vezető római utat jó karba helyezik s mérföldmutatóval szerelik fel.⁷ Ezek legutolsó római feliratai vidékünknek.

Északon a Nagy Szamos mellék újvidéke Alsó-Ilosvánál Torma Károly Philippusig talált érmekeket.⁸ A zürzavaros időben elásott kincsekből a Resicza-Szekul mellett a Piatra albáról Philippussal (234—249) illetőleg Róma ezred-

¹ Aurel. Vict. Ep. 33 l. Et concubinae quam per pactionem concessa parte superioris Pannoniae a patre Marcomannorum rege, matrimonii specie susceperat Pipam nomine.

² Trebellus Pollio. Divus Claudius c. 15. Dux totius Illyrici. Habet in postestatem Thracas, Moesos, Dalmatos, Pannonios, Dacos exercitus.

³ C. I. L. II. 22. 2200. *Dominat nostrae* Corneliae Saloninae Augustae Coniug. Domini Nostri Impr

⁴ Sextus Rufus 8. *Dacia sub Galliena inperatore amissa est, et per Aureliamem transtatis ex in de Romanes duae Daciae in regconibus Moesiae Gaetae scent.*

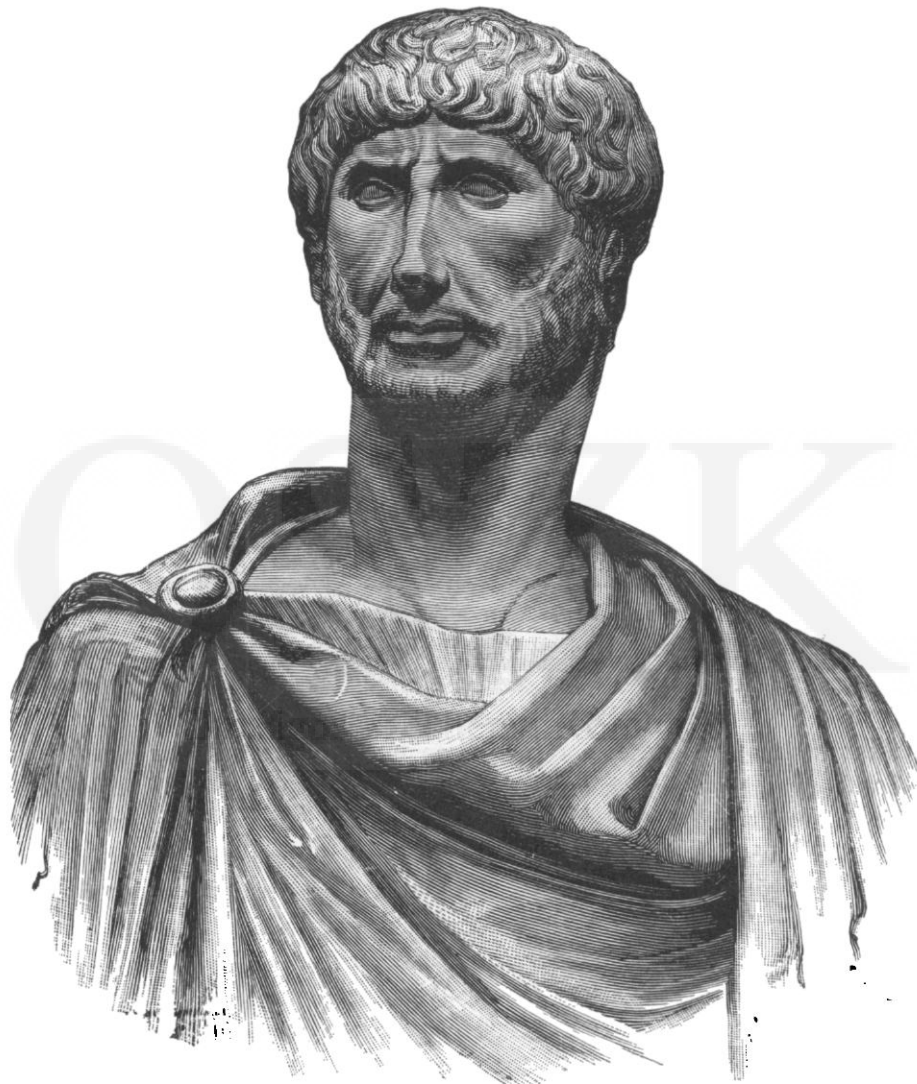
⁵ *Orasius* VIII. 22. *Graccla, Macedonia, Poutus, Asia Gothorum inmutatione delata nam Dacia toaris Damibum in perpetuum aufertor.*

⁶ *Eutropius* X. 8. *Dacia quae a Traiano ultra Danubium fuerat adiecta, anusa est*

⁷ C. I. L. III. Supplem. Torma Károly által a Kolozsvári múzeumba szállítottott miciai mérföldmutató.

⁸ Torma az alsó ilosvai állótábor.

éves emlékérmével záródott,¹ gr. Kemény József 1848 előtt Tordáról gyűjtött érmei 254-el záródtak.² Az Olt mellett Kis-Szeben a N.-Küküllő mellett, Segesvárnál, majd Vizaknánál³ talált érmek Gordianussal záródnak. Hunyadmegyében Micia, Sarmizegetusa, Germizara Philippusig tüntetnek fel érmeket

235. rajz. *Aurelianus* mellszobra a vaticani múzeumban.

¹ Ormos Zsigmond. A fehér hegyi (Piatra alba) római ezüst éremlelet Krassó Szörény-megyében Délmagyarországi terv régész. Értesítő 1881 évf. III. füzet 105—120. lap.

² Neigebauer Dacien 265. l.

³ Carl Goos Die Innenverhältnisse des trajanischen Daciens Archiv des Vereins für Landeskunde 1875.

a Daciahoz számító területen a legutolsó feliratokat Mehadia (Herculesfürdő) szolgáltatta, hol 257—60 közt a Coh(ors) III. Delmatarum hódol a császár fennségének.¹ És még később 260—268 között *Diis magnis et Bonis Aesculapio et Hygiae fogadalmi* oltárkövet emel ott Marcus Aurelius² a legio XIII. Gemina Galleniana veteránja.

A daciai haderő tehát fokról fokra hátrálni kénytelen és utóbb csakis a Moesia előtt fekvő partvidékre szorult. *Galliennus* egyik levelében 258 után látjuk, hogy a *militēs daciscianes* Claudius parancsnoksága alatt a Duna jobb partján állottak: *Galliennus* végső éveiben tehát Daciát elveszítettnek tekintette a római kormány is és csupán a moesiai Dunapart előváraival próbálhatta a balparton akadályozni a visigothok terjeszkedését.

A gótokkal azért tovább foly az ellenségeskedés, sőt a szomszéd tartományok még elkeseredettebben védik tűzhelyüket. Annyira magukra valának hagyatva, hogy csaknem minden tartomány helyőrsége saját kormányzóját választja a szabad rendelkezhetőségért császárrá. Így a két Pannonia *Ingenius* kormányzót kiáltják császárukká és 258-ban a moesiai csapatok is ugyanazt követik. Galliában *Postumus* ragadja magához a főhatalmat. *Galliennus* azonban mielőtt az *alemannokkal* végzett, *Ingenius* ellen fordul és azt *Mursianál* (Eszék) megveri.³

Postumus ellen Galliában *Aureolius* harcolván távollétében 261-ben a gothok a védtelenül maradt Thraciát Thessalonikeig pusztították végig. A gótok ekkor már Daciában teljesen megotthonosodtak és pusztításaik a Balkán tartományokat sújtja. A moesiai legiok elhagyatottságához járult még *Galliennus* kegyetlensége is és a ki *Ingenius*hoz pártolásukért sokakat kivégeztetett uraikból. Mialatt aztán *Galliennus* keleten viaskodott az alatt Illyricum parancsnokát *Regalianust*⁴ választották a katonák merő boszúból császárukká, a ki Illyricumot hamarosan meg is tisztította a sarmatáktól. Csakhogy a tartomány lakossága újabb vérengzéstől tartva a jeles katonát, kit Decebalus ivadékának tartott a hagyomány, a további egyenlenség kikerülése végett rövid idő múlva megölték. *Galliennus* 267-ben személyesen veri ki a gótokat Illyricumból és a *Rhaetiában* ellencsászáruul megválasztott *Victorinust* legyőzvé, ott 268 márcziusában tábornokai összeesküvésének esett áldozatául. Utóda M. *Aurelius Claudius* (268—270) 269-ben *Naissus (Nis)* mellett a góthokon oly fényes győzelmet aratott, hogy 50 ezer góth maradt a csatatéren és a menekülők nagy részét colonusokként telepíté szét birodalmában. A kiváló császárt azonban a véres háborúkkal elterjedt pestis

¹ C. I. L. III. 1577.

² C. I. L. III. 1560.

³ Triginta tyranni VIII. Ingenius, qui Pannonias tunc regebat a Moesialis legionibus imperator est dictus ceteris Pannoniarum volentibus, neque in quoquam melius consultum reipublicae a militibus videbatur, quam quod instantibus Sarmatis creatus est imperator qui fessis rebus mederi sua virtute potuisset.

⁴ Triginta tyranni. Regalianus.

áldozatául ejtette 270-ben Sirmiumban. Legkiválóbb tábornoka L. *Domitius Aurelianus*nak (270—275) Sirmiumból mindjárt a *jítungok* ellen kelle indulnia, a kik 270 elején Felső-Itáliáig pusztítottak. Alig végezett ezekkel s iktatták Rómában, a vandalok betörése szólítja a Dunához. Ezekkel békeséget kötött, úgy hogy régi helyükre vonulhattak innét s ő maga *Zenobia* királyné ellen keletre készülődvén, itthon teljes biztonságban óhajtotta tudni a dunai végvidéket. Ezért engedé formailag is a góthoknak Daciát, habár már 260-ban a milites Daciscianokat a jobb partról emlegetik.¹ Daciában tehát számottevő rómaiság ily körülmények közt nem létezhetett inkább nagyhatalmi hivalgásnak tekinthetjük a *Dacia Ripensis*² czimmal szervezett új tartományt³ a »*Dacia Felix*« köriratú érmekkel együtt. És e kiegészítés daczára *Aurelianus Zenobia* ellen sem indulhat el a nélkül, hogy *Illyricumban* és *Thraciában* elébb több nagy ütközetet ne kelljen vívnia a barbárokkal s a *gothok Caunabus* vagy *Caunabasides* nevű vezérét ötezer emberével a Dunán át úzte. (235. rajz.)

Ezek a népmozgalmak a népvándorlás viharainak későbbi kitöréseivel első sorban megyénk területén hömpölyögtek végig, részint mert itt vezetnek át az Alduna legjártabb és legkedvezőbb utvonalai; részint mivel innen zsákmányolhatták legyorsabban Dacia arany hegyeit. S az a sajátos aranyművesség, mely a déli Kárpátokban kínálkozó hatalmas granátokkal hirdeti a gothok vándorújtait, első sorban Hunyadmegye földjével hozható kapcsolatba, mint a hol 260 körül a római legiók bevonultak a *visigothok*. Dacia fővárosának: a büszke Sarmizegethusának porbaomlásával az akkor ismert világ leggazdagabb aranybányászatának az uraivá váltak. (234. rajz.)

S a rómaiak hatalmának leáldoztával ez az aranybőség képezi a középkori népek, s különösen a góthok, hunnok, gepidák, avarok örökös harczainak Eris-almáját is, míg a honfoglaló magyarság erélye és államalkotó bölcsesége véget nem vetett ez áldatlan harczok és örökös forrongás borzalmainak s az egységes államszervezet és magasabb kultúra áldott napját fel nem deríté ismét a barbárság sötétjébe borult hegyeinkre.

Téglás Gábor.

¹ Vita Claudii 17. fennebb már idézve.

² Vita Claudii 39. Cum vastatun Illyricum ac Moesiam deperditam videret, provinciam Transdanuviam Daciam a Traiano constitutam sublato exercita adductosque ex ea populos in Moesia conlocavit appellavitque suam Daciam quae nunc duas Moesias dividit.

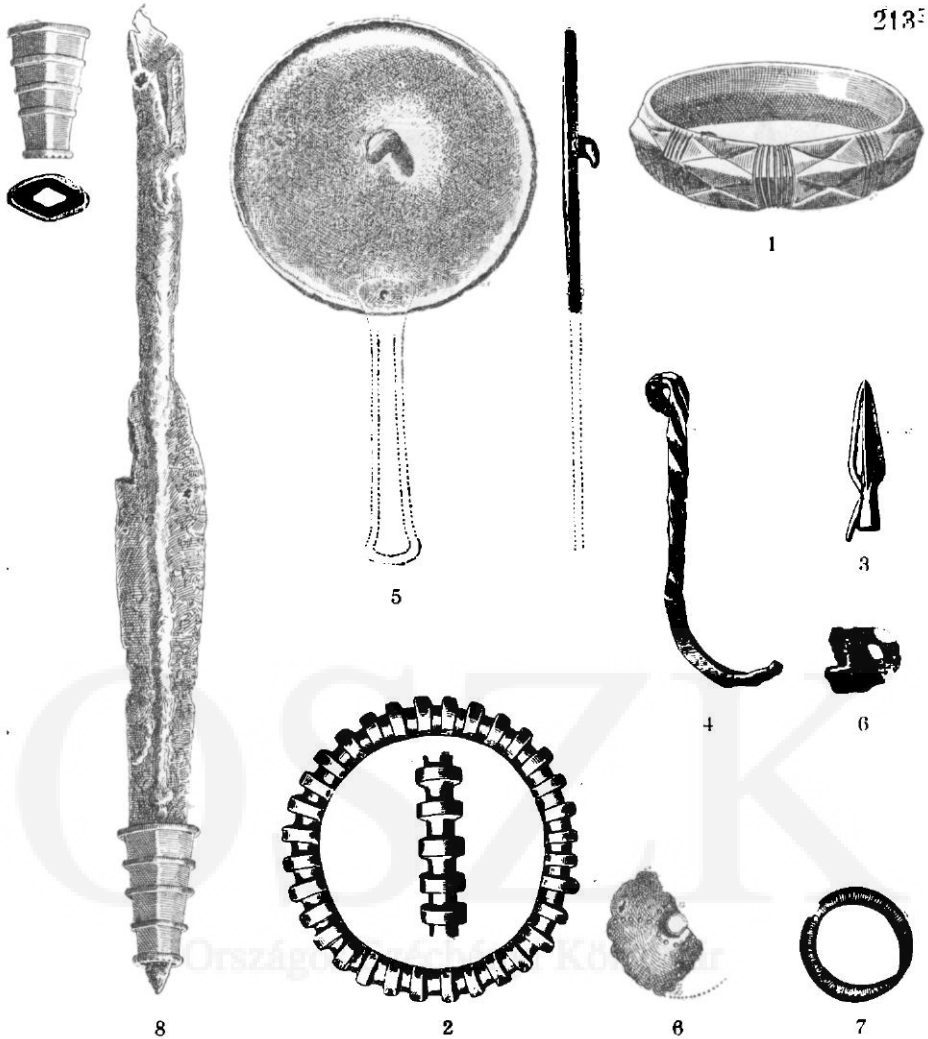
³ Sextus Rufus 8. Translatis unde Romaius, duae Daciae in regionibus Moesia facta sunt.

Hazánk lakói a római uralom megszűnte után a honfoglalás idejéig.

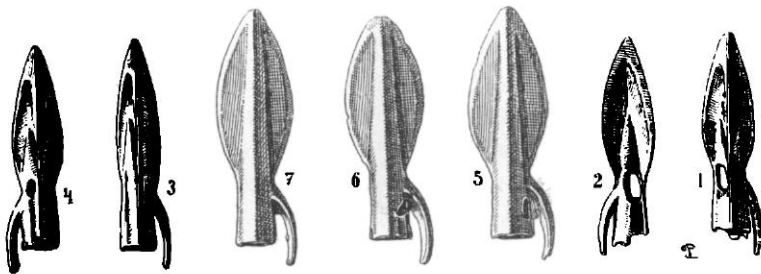
A népvándorlás kora.

1. A sarmaták, germánok népvándorlása. — A visigótok és ostrogótok.

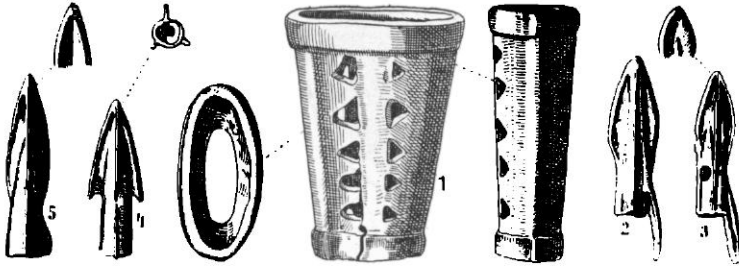
Jordanis hazánk erdélyi részeit *Gothia* neve alá foglalta; később ezeket *Gepidia*-nak nevezték. — A Daciába betódult *gótok*nak a hadakozó dákok maradványaival igen valószínűleg gyakori háborúik lehettek s mikor előbbiek a Dunán átkelvén, egész *Thraciáig* jutottak el, *Probus* császár erős ellentállása meghiúsította hódító szándékukat s őket visszavonulásra kényszerítette. Majd a *gepidák* is megjelentek *Dacia* láthatárán; a *Visztula* torkolatánál kezdődött vándorlásuk, mint a hogy erről *Jordanis* emlékezik s majd egész a gótok keleti birodalmáig jutottak el s tőlük engedelmet kérnek, hogy az általuk birt földrészen megtelepedhessenek. Kérelmükkel elutasítottak, mire a két rokon germán népfaj közt háború üt ki, mely a *gepidák* legyőzetésével végződött. A *gepidák* mindazonáltal tovább folytatták vándorútjokat s végre is a *gót* törzsek közt telepedtek meg Daciában, mely, a mint fennebb mondók, róluk *Gepidianak* neveztetett s itt találjuk őket még az *avar* korszakban, sőt ezután is; utóljára 870-ben történik róluk emlékezet. A dákok egyik törzsét a Duna balpartján *Eginhard* krónikája illető helyén a 824-dik év eseményeiről szólva említi. Az erdélyi részekben se tűntek el egyszerre s végképen a dákok; azon dákok utódai, kikről *Florus* megjegyzi, hogy: *montibus inhaerent*, részben még utóbb is jó ideig pásztorlással tengethették életüket; mígnem az egymásután gyorsan váltakozó középkori népelemek hatalmasabbjai apránként őket is beolvasztották. A *gepidákkal* egyidejűleg *Dacia* nyugati részét a vándalok foglalták el, kik *Jordanis* szerint a *Balti* tenger partvidékeiről a *Marisia* (Maros), *Miliare* (Fehér-Körös), *Gilpiti* (Fekete-Körös), *Grisia* (Sebes-Körös), mellékeire egy év alatt jutottak el s onnan egész az Al-Dunáig terjeszkedtek, tehát a régi Zarándmegye s Hunyadmegye területe is hatalmukban volt. *Jordanis* adata a vándalok egy évi utjáról téves, mert őket már a márkománn háborúik alatt Csehországban említik s onnan jóval később kelnek át a Kárpátokon. Daciában *Geberik* gót király döntő ütközetben véget vetett hatalmuknak s a *legyőzöttek* 335 körül *Pannoniába* vonultak, honnan aztán idő múltával nyugat felé folytatták vándorlásukat s végül

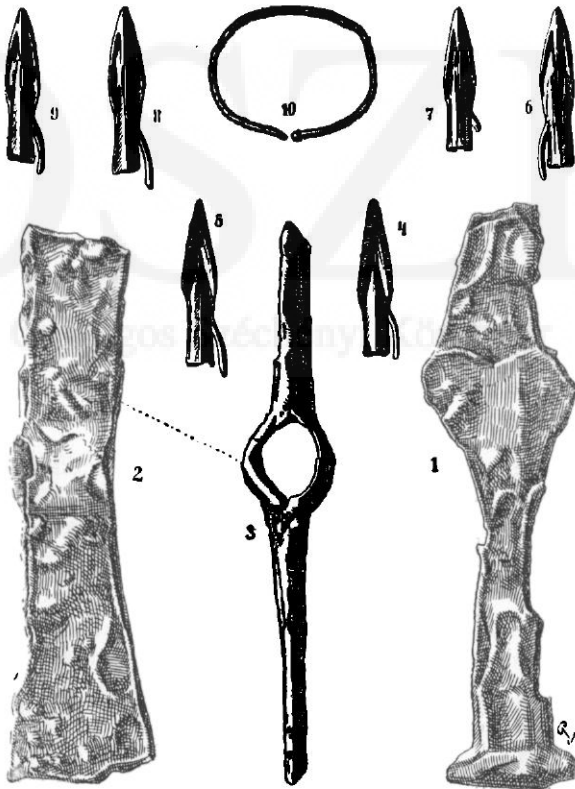
236. rajz. Skythakori leletek Nagyenyeden a *Czienege* telekről, a Bethlen collegium régiség-tárában. 1. domború díszszel ellátott bronz karperecz. 2. bronz karperecz czirádzattal. 3. háromélű bronz nyílhegy. 4. vas halászhorog. 5. bronz tükör. 6. bronz ruhapityke. 7. bronz gyűrű. 8. vaslándzsa bronz hüvelygéggel.

237. rajz. Szárnyas bronz nyílhegyek a nagyenyedi Czienege dombi szarmata vitéz sírjából, a n.-enyedi ev. ref. collegium múzeumában. 1–4. háromélűek szárnyas nyílak, 5–7. laposak és kupások méregtartókkal. Mindannyit Herepen Károly ny. tanár buzgóságának köszönhetjük.

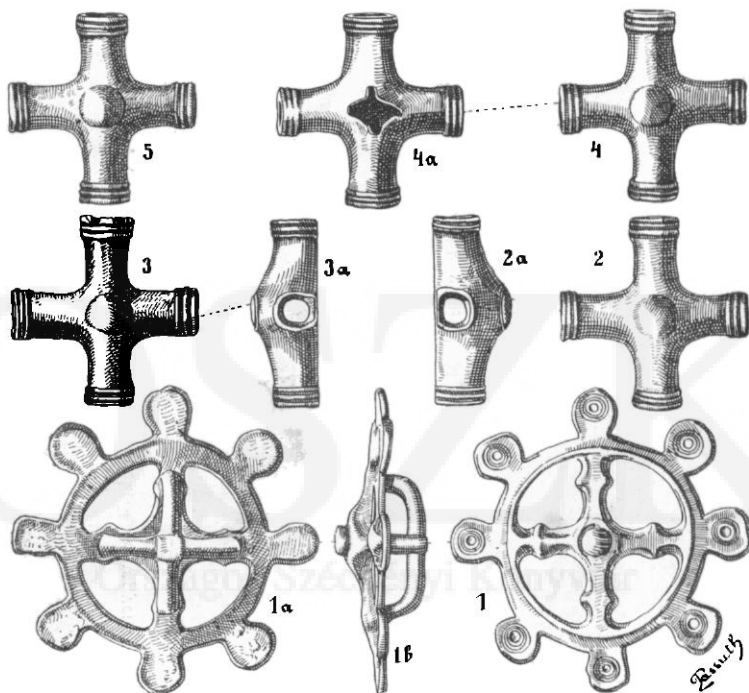

238. rajz. Szarmata vitéz fegyverkészletéből Nyárad-Szent-Benedekről, (Maros-Tordam.) a nagyenyedi collegium múzeumába. Középen egy áttört diszítésű kardtokvég, oldalt 3 db 3 élű nyílcsúcs. Mindezek egy vaslándzsával együtt egy szarmata sírjában találtak

239. rajz. Skythakori leletek Nagy-Enyedről, a Czinege-dombról. 1. vastőr. 2. kétélű vas-szekercze. 3. ugyanaz oldalt nézve. 4—9. háromélű bronz nyílcsúcsok, mindezekből 43 találtak a vitéz térdénél. 10. arany sodrony gyűrű.

Spanyolországból átkeltek Áfrikába. *Gepidák* Alsó-Pannoniában is említetnek, kiket onnan a *hunnok* zavartak ki, mint a hogy a »*Conversio Bagvariorum et Carantanorum*« két helyén olvassuk; az utóbbi helyen mondva van, hogy Pannoniában még ezután is léteztek gepidák: *De Gepidís autem quidam adhuc ibi resident* (VI.) — A Dacia legnyugatibb vidékeit lakó *szármátákon* *Konstantinus* teljes győzelmet vett s ezután velük békét kötött, melyet azonban a *szármátók* nem tartottak meg. A *szármátákról* a legtöbb tudósítás *Ammianus Marcellinus*nál található; a hún korszakig említettnek, a mikor is legnagyobb részt a húnokkal összeelegyedtek.

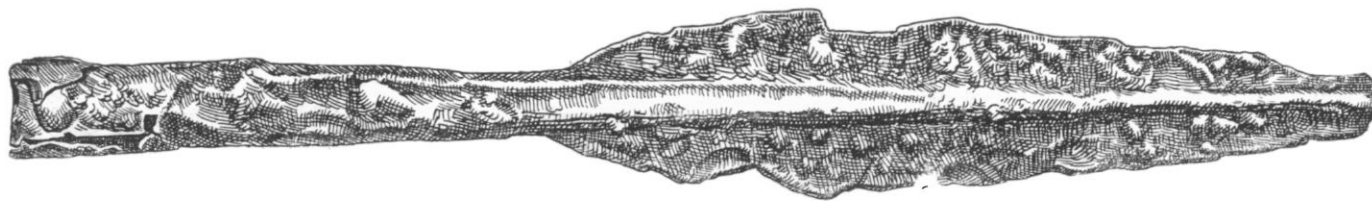

240. rajz. Népvándorláskori kereszt és küllős köralakú ruhadísztagok (boglárok) a nagyenyedi Kakas-domb sírjaiból, a Bethlen-collegium régiséggyűjteményében.

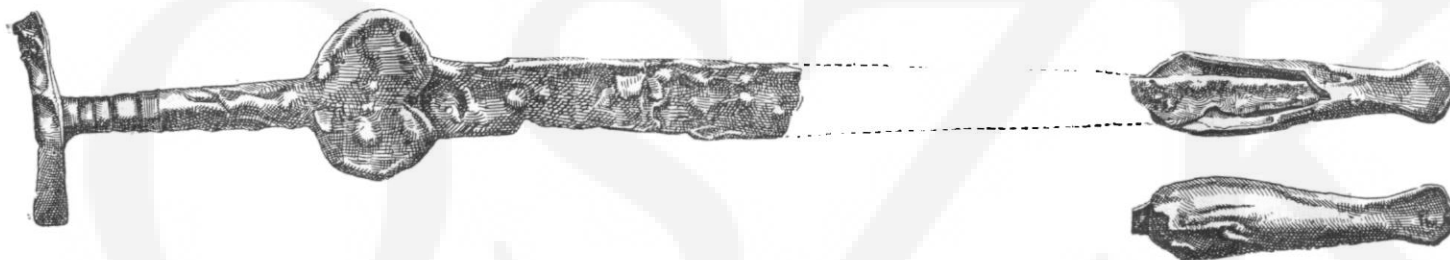
A dák kor maradványai még nincsenek kellőképen összegyűjtve s leírva. Ilyenek a *Téglás Gábor* által feltalált bányászszobrok, melyek a dévai múzeumban őriztetnek, — egy a földön fekvő törpének mellét lábával tipró óriást ábrázoló faragványt márványból, mely a muncseli hegycsoport¹ egyik dák eredetű várának omladványai közül került elő s jelenleg több más ottani lelettel együtt szintén a dévai múzeumban őriztetik, — egy erősen rozsdás dák kard vasból, melyet *Téglás Gábor* közel Szászsebeshez talált. Az az ezüst fibula, melyről *Pulszky Ferencz* tesz említést »*Magyarország Archaeológiája*« első kötetében,² a késő *La Tène* kultúra termékei-

¹ Közel Szászvároshoz.

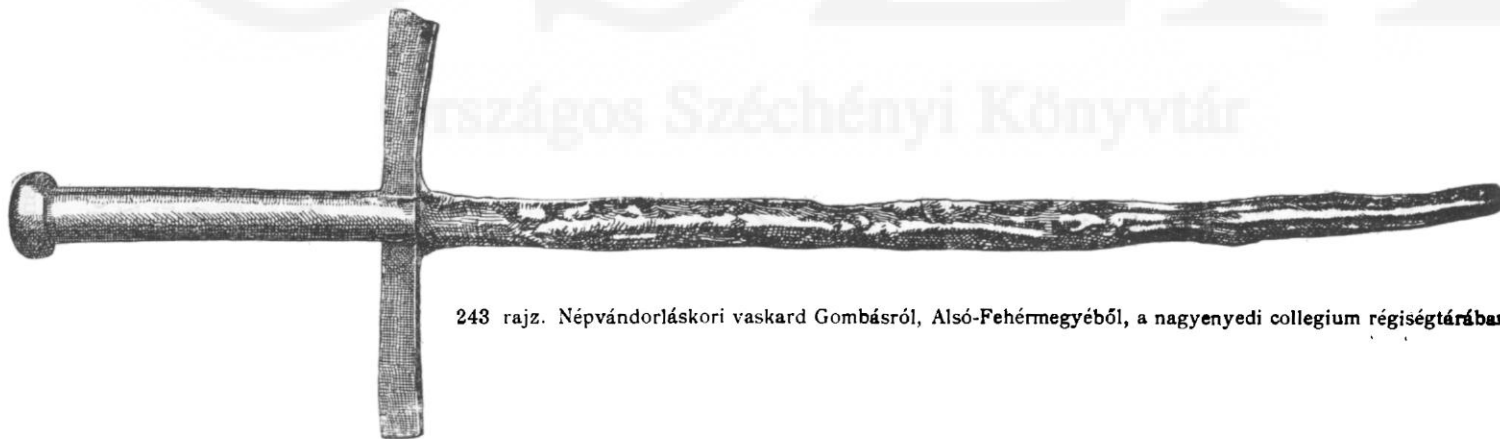
² L. a 232. l.

241. rajz. Népvándorláskori vaslándzsa Nyárad-Szent-Benedekről, a nagyenyedi Bethlen-collegium múzeumában.

242. rajz. Népvándorláskori vastőr a penge tokjának végével. Miriszlói (Alsó-Fehérmegye) sírlelet, a nagyenyedi collegium régiségtárában.

243 rajz. Népvándorláskori vaskard Gombásról, Alsó-Fehérmegyéből, a nagyenyedi collegium régiségtárában.

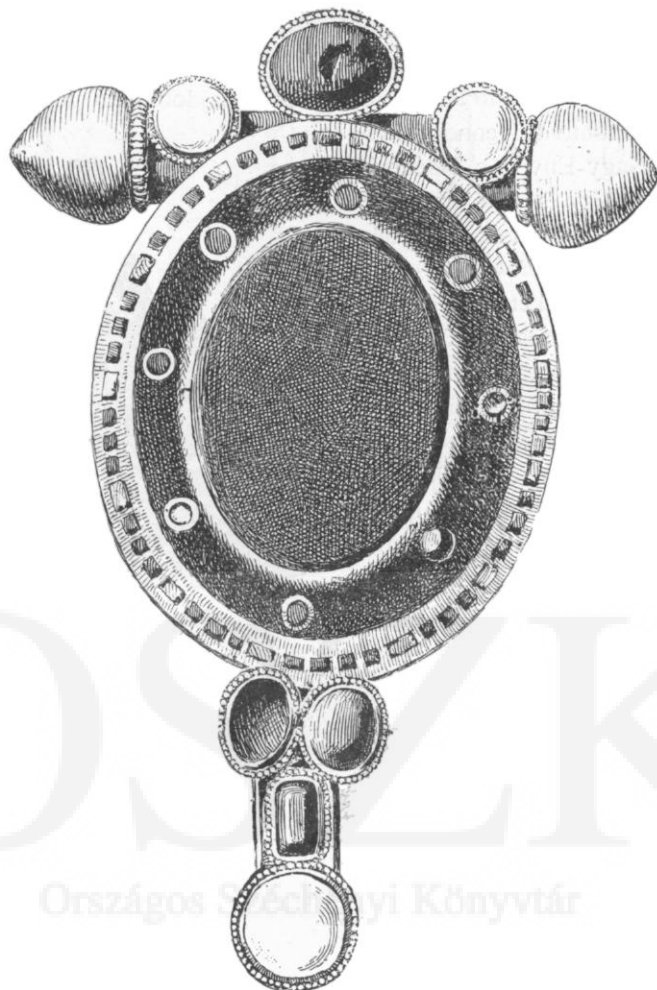
hez tartozik s bár Erdélyből került Budapestre a N. Múzeumba, nagy kérdés, hogy vajjon dáknak minősíthető-e, mint azt id. helyen *Pulszky Ferencz* tette. — A *szármáta* törzseknek tulajdonítható leletek sincsenek kellőképen kimutatva, ilyenek minősíthetők a Nagy-Enyed s vidékéről (236—243. rajz) a Trajan-oszlop *szármáta* töreihez hasonló leletek. (267. rajz) A *visigótok* (244—245. rajz) számos emlékét ismerjük a IV. századból, s ezek közül a két szilágy-somlyói kincs nevezetes. Az első kincs díszláncza, valamint többi tárgya három darab kivételével Bécsbe került s ott a cs. és kir. udvari múzeumban őriztetik. A kincs, mint a vele együtt talált érmekből látjuk, *Valentinianus*, *Valens* és *Gratianus* császárok idejéből valók, kikkel a gótoknak gyakori háborúik voltak. Ezen tárgyak *Pulszky F.* helyes megjegyzése szerint »classicus technikáról tanuskodnak ugyan, de góth ízlésről.«¹ A keretek közül néhány halavány erdélyi aranyból készült s bizonyosággal szolgálhat a helybeli eredetről.² Az ezen kincshez tartozó tárgyak készítői, mint *Pulszky* megjegyzi, »római provinciai ötvösök, kik vagy mint hadifoglyok, vagy mint kalandorok kerültek a góthok közé, vagy a pontusi városokból vándoroltak hozzájuk — — —.« Az első kincset 1797-ben találták a szilágy-somlyói *Magura* hegyen; a második az első lelhelyéhez közel 1889-ben merült fel. Ez huszonnégy nagyobb darab-
ból és négy töredékből áll. A két kincset valamely gazdag gót főember rejtette el a húnok elől, a kik 375-ben rohanták meg az egykori Daciát

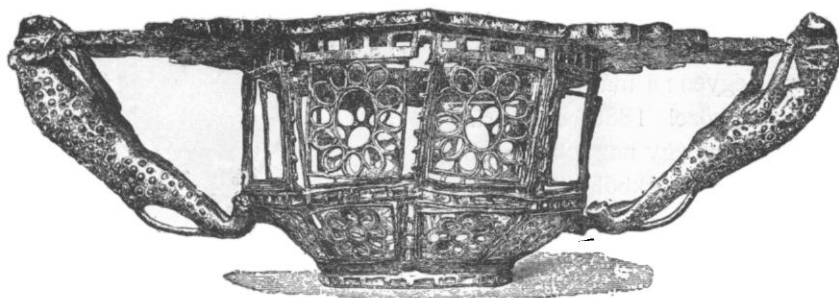
244. rajz. Gót aranyékszer a szilágy-somlyói, 1889-beli újabb leletből a m. n. múzeumban.

¹ L. az id. mű II. kötetét a 23. lapon.

² U. o. a 24. l.

245. rajz. Gót fibula a szilágysomlyói 1889-beli második leletből, nagy almadinokkal és granátokkal ékítve a n. múzeumban.

246. rajz. Gót arany edény, a bodzai szorostól keletre a romániai *Pietroușaból*, a bukaresti múzeumban.

uraló *gótokat* s épen úgy tett, mint királyuk *Athamarik*, a romániai Pietrousa aranykincsének birtokosa, (246. rajz) a ki 380-ban *Konstantinápolyba* menekülve kincsét Moldvában a *Buzeo* völgyén az isztrici hegyoldalban ásatta el.¹ A szilágy-somlyói aranyfibulák (244—245. rajz) a n. múzeumban őriztetnek. Mindezek legnagyobb részt *Pulszky Ferencz* helyes megjegyzése szerint »classikus technikáról, de germán ízlésről« tanuskodnak. A szevillai múzeum egyik domborműve (247. rajz) illusztrálja a nyugati *gótok* és rokontörzsek viseletét. A gránátdísz a rekeszötövösségű ékszereken, mint Pulszky is mondja, kizárólag germán népvándorlási sírokban és elrejtett kincsekben fordul elő. Megyénkből épen Sarmizegethusa (Várhely) szolgáltatott egy kisebb gót fibulát múzeumunkba (248. rajz).² Valamely menekülő visigóté lehetek azon római bélyeges aranyrudak (249. rajz), melyek Háromszékmegyében, Bodzafordulónál, a Bodza szoros *Kraszna* nevű szakaszában találtak, ezek közül három a m. n. Múzeumba került. E becses leletről többen nevezetesen Hampel József, Finály Henrik, Fröhlich Róbert és Téglás Gábor értekeztek, azok korát szintén Valentinianus, Valens és Gratinus uralkodására tűzve. — A *gepida* vagy *gót* korból való³ azon (76 cm.) kétélű vas kard is, mely *Gombáson* (Alsó-Fehérmegyében) báró *Zeyk József* birtokán több csontvázszal, vasnyállal és egyéb vastárggyal együtt találtak. (250. rajz) *Herepei Károly* a lelet mellékleteit a következőkben sorolja fel: három aranyozott bronz karperecz, három ezüst hálántékgyűrű, egy vertművű szivalakú dudoros csüngő ezüsből, egy vas szekercze, több rhomb-alakú hegyes nyélbe futó nyilhegy, vas kés, aczél fenőkő s más apróságok. Lószerszámnak, ló vagy más állati csontoknak semmi nyoma. Majd minden sirban egy-egy durva gyurmájú, fényezett, szabad kézzel gyártott agyagedény volt. A csontvázok koponyái dolikhokephálok s végtagjaiknak méretéi magas egyéniségekre vallanak. *Omharus* gepida fejedelem *apahidai* sírkincse az erdélyi múzeum legbecsesebb gyűjteményeinek egyikét alkotja hazánkban. (251—252. rajz.) Az abba látható domborműves ezüstkorsóról (254—256. rajz), karpereczről fibulával és névbetűs gyűrűről (255. rajz), valamint az almadinos, gyöngydiszes aranycsüngőről és csattokról ítélve az akkori műipar bámulatos fejlettségéről teszen tanúbizonyoságot.⁴

2. A húnok kora.

A húnok 375 és 378 közt áradnak be hazánkba s akkor a mai Magyarország egy nagy része újabb nevet kap s *Priscus Rhetor* által »*Skythike*«-nek neveztetik. A húnok leginkább a *Duna* és *Tisza* közt tanyáztak. Jeles tudósunk *Révész Imre* Attila favárát Debreczen mellé helyezi, Salamon Ferencz szerint ez a vár *Szeged* közelében létezett volna.

¹ L. az id. mű 29-dik lapján.

² L. az id. mű II. k. 34. l.

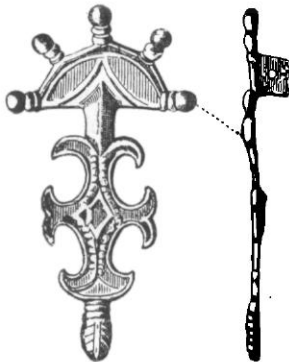
³ A különböztetés néha igen nehéz.

⁴ *Márki Sándor* »A longobárdok hazánkban« (Kolozsvár, 1890.) a 41. l.

Legutóbb *Hódmező-Vásárhely* vindicalja magáénak. — *Attila* húnjai nézetünk szerint török eredetű nép volt. A *hiung-nu* nép uralkodóinak a

247. rajz. Nyugati gót harcosok ruházata és fegyverzete, a sevillái tartományi múzeum körreliefjéről.

248. rajz. Népvándorláskori fibula a megyénkbeli Vásárhelyről, a dévai múzeumban.

249. rajz. Aranyrúd a *kraszai* (Bodzaszoros) leletből. A sirmiumi pénzverőben a nyugati góthok valamelyik fejedelme számára készített és Valentinianus Valeus és Gratianus társaságának mellképével s hivatalos bélyegzővel ellátott újévi ajándék.

khinai történeti művekben számunkra fennmaradt nevei s uralkodásuk sorrendje nagyjában jól egyeznek a *Thúróczi János* krónikájában előforduló neveivel Attila családfájának. A hiung-nuk török voltát pedig

senki sem vonja kétségbe.¹ A nagy világhódító serege azonban különböző nemzetiségekből állott, jelesen a Volga melléki népek nagy számából s ezek közt, úgy vagyunk meggyőződve, a magyarok sem hiányoztak. *Attila* s *Árpád* hadseregének nézetünk szerint egy közös ethnikus tényezője volt, s ez magyarázza meg legjobban azt az elvitázhatatlan tényt, hogy az *Attila* húnjai s a magyarok közt sok szembetünő hasonlatosság van s ennél fogva az is könnyen megérthető lesz, hogy a magyarok közt az Attiláról s húnjairól való hagyomány mély gyökeret vert, melynek egyik bizonyítéka *Attila* őseinek több mint harmincz névből álló, imént említett jegyzéke Thúróczi Jánosnak 1490 körül írt »Chronica Hungarorum«-jában, s hogy a magyar székelyek magukat régi nemzeti hiedelmük szerint a húnok utódainak tartják. *Attila* s a húnok emléke egy udvarhelyszéki dalban e szavakban nyilvánul:

»Azért, hogy én székely vagyok,
minden embert nem uralok;
Attila volt az én apám, szép örök-
ség maradt reám stb.«²

A hún-székely magyar ethnos folytonosságát egy háromszéki közmondás imígy fejezi ki: »székely szülte a magyart.«³

Egy másik ide tartozó háromszéki közmondás szerint a székely s magyar közt az a különbség forog fenn, a mi az ember fia s unokája közt.⁴ — *Cinnamus* byzánti író a magyarokat, valahányszor róluk emlékezik, mindannyiszor húnoknak nevezi, pedig *Cinnamus*, mint *Comnenus Manuel* kísérője s udvari történetírója (1148—1183), a kinek udvarában nevelkedett III. Béla magyar király, a magyarokról nyert ismereteit közvetlen forrásból meríthette.⁵ — Az *Attila* s felhangú társa *Etele* nem fordulnának elő Árpádkori okleveleinkben, ha a magyarokban nem élt volna annak tudata, hogy őseik részt vettek *Attila* hadjárataiban. A dömösi prépostságnak egyik 1138-ról kelt okmányában egy *Attila* nevű majorról van szó,⁶ s egy *Ethelew* nevű birtok Erdélyben még 1366-ban említettik. *Eтеленek* neveztetik egy 1286-beli okmányban a *Sari* nevű birtok tulajdonosa: *Etele, filius Joannis, possessor terrae Sari*. A magyar *Etel*, ó-német *Etsel* név a török *etil*, *itil* »folyó« szóval látszik egyazonnak lenni, l. a görög *Ποταμόν* személynévet (*ποταμός*), mely név *Tiberius* császár idejében használatban volt, l. ö. h. v. a *Foymos* magyar személynévet egy 1273-ban kelt okmányban. Erdélyben, mint Szabó Károlynál olvassuk, még két Attilára vonatkozó helynév fordul elő, az egyik *Etzelsdorf*, ma

¹ *Hírlek* Frigyes »Attila családíja« megj. a »Keleti Szemle« I. évf. 2. számában.

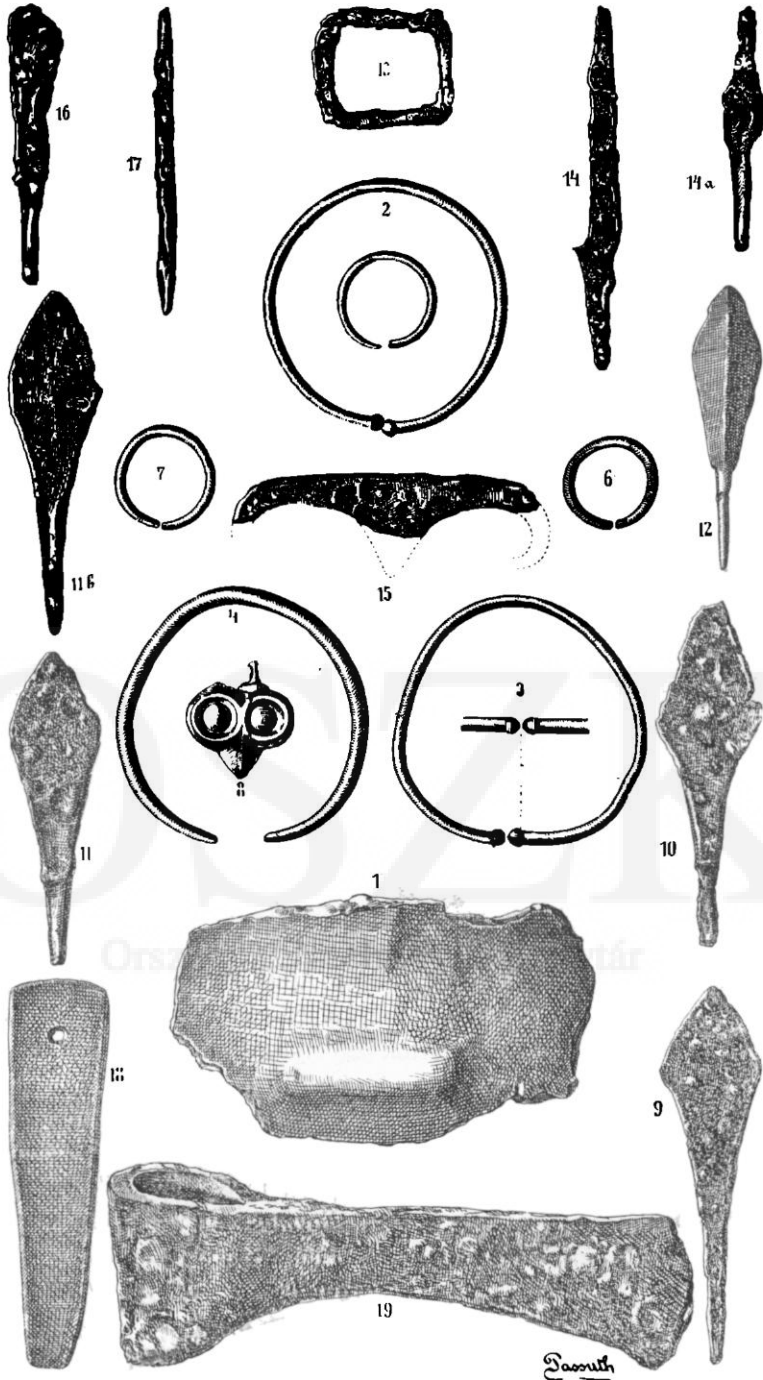
² L. a Kriza gyűjtemény 52-dik számát a »Kriza Album«-ban.

³ A Kriza-album 31-dik lapján.

⁴ Ugyanott.

⁵ *Cinnamus* a régi elnevezéseket szereti, mint a hogy ezt róla Krumbacher a byz. irodalom történetében megjegyzi.

⁶ Cod. dipl. II. 102.

250. rajz. Népvándorláskori germán törzsek fegyver- és ékszerleleteiből, az alsófejérmegyei *Gombásról*, a nagyenyedi Bethlén főgymnasium gyűjteményében. 1. durva agyag bögre töredéke. 2. 3. 4. aranyozott karpereczek egy női sírból. 5–7. ezüst karikák. 8. csüngő. 9–12. vasnyílvégek. 13. vascsatt. 14. vaskés. 15–17. vasár. 18. fenő kő. 19. vasszekercze. 20. vaskard.

szász falú, a másik a múltban létezett *Attila kapúja* (Porta Atilae). A kapú Erdély északkeleti részén a Besztercze városától keletre eső határszéli havasok közt volt; régebben e helyen székely telepések voltak, ma oláhság lakja s a régi név kiveszett.¹ De nemcsak az *Attila* név, hanem a többi hún- s az árpádkori személynevek legnagyobb része török eredetre vall. — A húnok s a magyarok hadseregüket egyformán rendelték el olyaténképen, hogy az idegen nemzetiségek alkották az előcsapatot.² — Az *Attila kardjáról* való emlékezés nemcsak a székelyek egyik gyönyörű szép csillagászati mondájában él, hanem Lambertus Hersfeldensis német krónikaíró reánk maradt feljegyzéseiben is, a ki az 1063-dik év egyik nagyjelentőségű eseményeként említi, hogy ez évben *Anastasia*, *Salamon* magyar király anyja, *Attila* király kardját *Ottó* bajor hercegnek ajándékozta. E kard felfedezéséről szóló hún hagyományt *Priscus* tartotta meg számonkra s megjegyzi, hogy e kardot, mint a hadak istenének jelvényét, még a húnok uralma előtt élt skytha királyok is imádták. *Szabolcsmegyében* a múlt évszáz közepe körül egy oly népmonda létezett s talán létezik ma is, a mely szerint *Árpád Attila* kardjával kezében foglalta el *Magyarországot*. *Dálnokon* Háromszék megyében egy hegy ormán *Herepei Károly* n.-enyedi tanár egy függőlegesen a földbe szúrt kardpengére talált, a mely valószínűleg a húnkorszakból származik; *Herodot* az ilyen kardot ἀκινάκης σιδήρεος-nak nevezi³ s megjegyzi, hogy a szkythák az ilyent galyokból rakott halmokra helyezték. — Háromszék megyében egy messze elnyúló ároknak még ma is közhasználatban levő neve *Hon-Árka* (a »húnok árka«). *Kadicsfalva* Udvarhelyen a húnok egyik főemberének *Kadics*-nak (talán *Kandikh* helyett)⁴ s *Budvára* ugyanott *Attila* testvére *Budának* emlékét őrzi. Békésmegyében Magyarországnak egykor legnagyobb falúját s Szolnok-Doboka megyének egy kis községét *Attila Csaba* nevű fiáról *Csabának* nevezték (a kel. török *csapmak* »rohanni«, »rá rontani« s a m. »csapni«-val egyazon igető),⁵ s ugyanezen *Csabaról* nevezett el a magyar nép egy a saxifragák osztályához tartozó gyógyfüvet »*Csaba* írja«-nak. — A székely egy eltávozottról, kinek visszatértét már nem várja, azt szokta volt mondani: »majd akkor tér haza, mikor *Csaba* Görögországból«. Ezzel a mondással ellentétben áll a »hadak útja«-ról szóló székely mondának *Csabára* vonatkozó része, mely szerint a legnagyobb veszély idejében *Csaba* húnjaival a székelyek segítségére siet. — *Attila* nejét *Priscus Rhetor* töredékei egyik helyén *Reka*-nak nevezi, kiről *Béknő J.* bizonyára valamely népmonda után megjegyzi, hogy a székely földön, a róla nevezett *Rika* erdejében temettetett el: *quam* (Recam *Attila*) *in silva prolixa terrae*

¹ »Jegyzetek Thierry Amadé Attilájára« megj. az »Uj. M. Múzeum« VIII. évf. I. füz.

² A hún hadsereg felállítását Jordanisból tudjuk.

³ IV. 62.

⁴ L. Menandernél a *Kίνδιξ* avar személynevet.

⁵ Ilyen nevű helynév Magyarországon még több van, így Borsodmegyében stb.

251. rajz. Ezüst keneső az apahidai gepida kori kincsből a kolozsvári múzeu

252. rajz. Ugyanaz az ellenkező oldalról nézve.

*Siculicae, cui a Reka seu Reka nomen Rika adhaeserit, sepelivisse traditur.*¹ A vargyasi székelyek Udvarhelymegyében néphagyományaikban szintén tudnak Rikának a Székelyföldön való eltemetéséről. Két *Rékas* nevű község Magyarországon talán szintén *Reka* emlékét őrzik; *Reche* nevű birtok több XIII-dik évszázbeli okmányunkban fordul elő. — A székelyek hat nemzetsége megfelel a hún törzsek hatos felosztásának. De nem folytatom tovább a részletezést. A húnok serege vagyis e sereg maradványai

ép oly kevésbé pusztultak ki teljesen hazánk földéről, mint a *dák* hegyi lakók, *gepidák*, *avarok*. Attilának 453-ban történt halála után egyetlenkedő fiait előbb a *gepidák*, utóbb a *gótok* támadták meg. A döntő ütközet, a melyben a húnok legyőzettek s *Ellak*,² *Attila* legidősebb fia, elesett, Pannoniában a Nedao folyó mellett vívatott. A menekvő húnok legnagyobb része délkeletnek tartva kisebb-nagyobb csoportokra vált, majd szétszórta törzseik a Duna torkolata körül a Fekete tengertől nyugatra állapodtak

meg, honnan aztán egyik részük e tenger északi partvidékein az Azov-tenger mellé-kére vonult. A hún hadsereg magyarjainak egy része pedig a jelenlegi székely megyékbe húzódott, hol aztán később avarokkal elegyült. Nem épen lehetetlen, hogy Hunyad vára s megyénk neve Attila húnjainak nevét s emlékét őrzi. Nem egészen idegen tehát reánk hunyadmegyeiekre Attila képe sem (253. rajz), melyet a bécsi képes krónika initialejával mutatunk be.

A hún-kor legbecesebb archaeol. hagyatékát a nagy-szentmiklósi kincs alkotja, melyet egy szerencsés véletlen 1799-ben hozott napvilágra. A lelet a régi hivatalos

leltár szerint 24 darabból állott s talán csak egy aranycsésze kivételével a bécsi császári régiségtárba került. *Nagy-Szent-Miklós Torontál* megyében fekszik *Szeged*hez keletre 4 mértföldnyire, tehát azon vidéken, hol *Salamou* Ferencz s mások véleménye szerint Priskus Rhetor Attila fapalotáját helyezi. Ez okon, de más okokból is, a kincset hún kincsnek, még pedig Attila kincsének tartjuk, a kinek asztalánál Priskus aranyserlegeket látott, melyekből a vendégek, követek, germán törzsfejedelmek hún főurakkal együtt boroztak. A kincsnek úgy kora (V. évszáz), mint lelhelye arra vall, hogy érthetetlen runabetűi daczára nem gepida vagy gót, hanem valósággal hún kincs volt; különben is a gepida leletek stylje, *Pulszky Ferencz* helyes

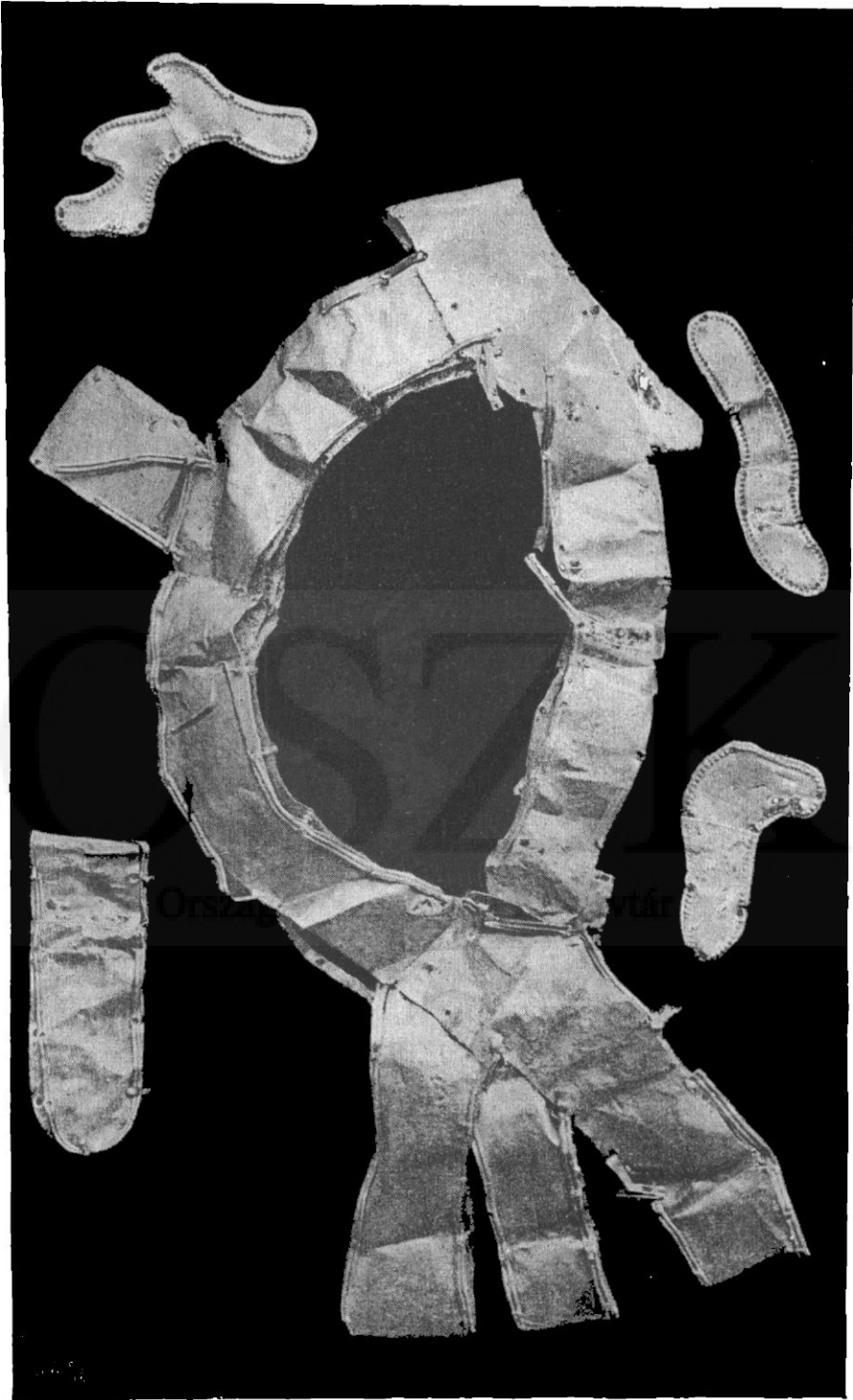

253. rajz. Attila képe. A bécsi képes krónikából.

¹ Imag. Nation. Sicul. 24. 1.

² *Ellak* (Jordanis, 174) talán az *Ilik* török név elferdítéséből lett, l. Vámbéry

»A magyarok eredete« 42. 1.

251. rajz. Arany szalagkoszorú, az apahidai kincsből.

megfigyelése szerint, elűt a nagyszentmiklósi kincstől.¹ Az illető tárgyak aranyműves-technikája kitűnő, de az ornamentika phantastikus túltengése páratlan és sem *Pontus* vidékével, sem *Byzancz*czal, sem *Ktesiphonnal* nem hozható rokonságba. Ezek a hún emlékek azóta lettek nagyobb figyelemre méltatva, hogy 1884-ben a budapesti ötvösműkiállításra bemutatva azokról nagyérdemű régészünk Hampel József az »Arch. Ért.« új folyamának IV. köteében tüzetesen értetkezett.² (258—262. rajz). A keszthelyi *Dobogó* hegy ásatai nemcsak ostrogót leleteket hoztak napfényre, de hún sirokat is fedtek ki; a hún leletek közt kardra is találtak, de a mi leggyakoribb a hún sirokban, az az övtagok, szíjvégek és csattok. »A leírásból, különösen *Lipp* pontos észleletei után, az tűnik ki, írja buzgó tudósunk *Nagy Géza*, hogy a keszthelyi meg a többi IV--V. századbéli barbár lovas népség öve a római katonákéhoz hasonlíthatott s ugyancsak ezek szokása szerint a nyakba volt vetve egy a czombig érő szíj, melyről a férfi-sirokból sohasem hiányzó és többnyire a jobb kéz alatt a czomb hosszában fekvő tőrök csüngött.«³ *Mártélyon Csongrád* megyében, tehát nem messze azon helytől, hol, *Attila* fapalotája állott, és *Nemesvölgyön Moson* megyében *Ausztria* szélén találtak egyenes kardok, *Nemesvölgyön* azonban, mint *Nagy Géza* írja, a kissé meggömbült szablya is előfordúl. A *Dálnokon* talált, igen valószínűleg hún kardról fennebb szólunk. Nyilokra és hosszukás pengéjű csákányokra is találtak a hún-kori sirokban. Igen érdekes a szent pétervári muzeum ezüst csészéjén szemlélhető hún-szarmata fejedelem domborműve. Úgy a hún-avar, mint magyar pogánykori sirokba, jegyzi meg *Nagy Géza* »A hunn-avar és magyar pogánykori sírleletek jellemzése« című becses dolgozatában, a holttestet teljesen felöltöztetve, szokott fegyvereivel s a lovat felszerszámozva temették el.⁴ (263. rajz). Magyarhoni hún sírokkal analog sírok az erdélyi részekben mindeddig nem fedeztetek fel, t. i. olyan sírok, melyekben a holttest teljesen felöltöztetve, szokott fegyverzetével s lovával felszerszámozottan temettetett volna el.

3. A germán törzsek felülkerekedése. — A gepidák uralma a megyénkre is kiterjedt Gepidában.

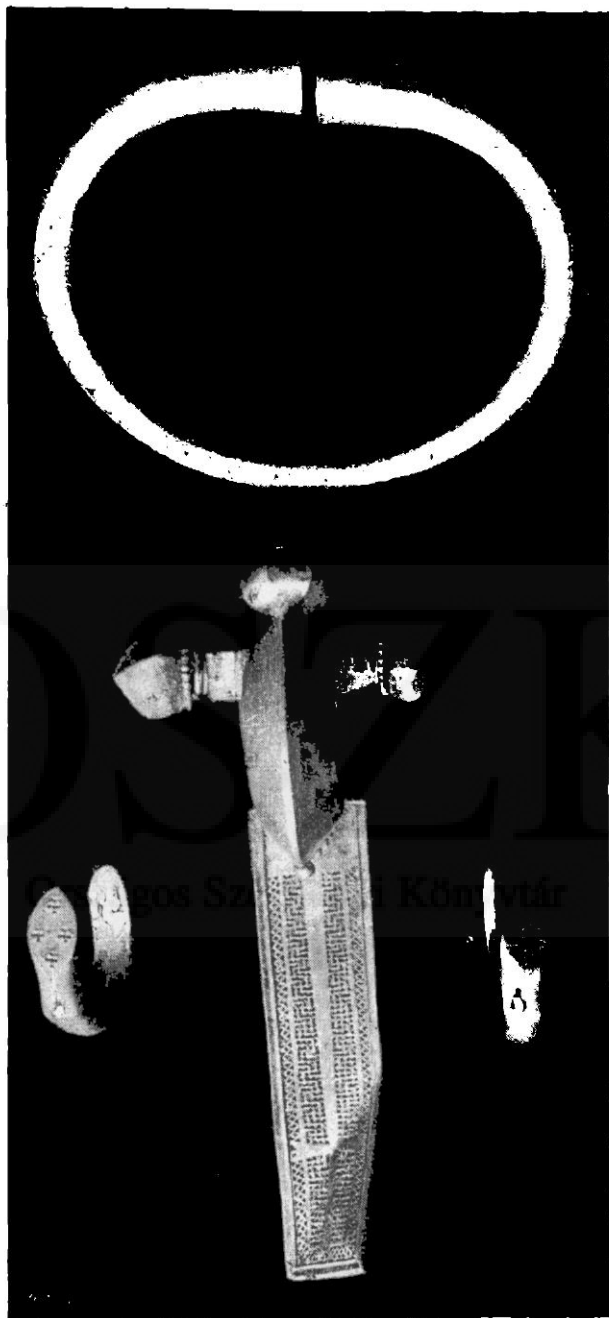
Attila birodalmának szétbomlása után a *gepidák*, mint fennebb mondtuk, elfoglalták egész *Daciát*, mely aztán róluk *Gepidiának* neveztetett. Az ostrogótok továbbra is *Pannoniát* lakták, a melyet még a húnok idejében is birtak *Attilának*, majd a byzánckiaknak fennhatósága alatt s kiterjedtek egészen *Noricumig*, hol a rúgiak laktak. Az ostrogótok a hún birodalom vége felé három fejedelem alatt birták *Pannoniát*; *Valemir*, kit *Attila* különös kegyébe vett, a *Száva* és *Dráva* közt, *Theodimir* a *Balaton* vidékén egész a *Dunáig*, *Vidimir* a mostani *Tolna* és *Baranya* megyék-

¹ L. id. műve II. kötetének 64-dik lapján.

² U. o., az 55. l.

³ L. az »Archaeologiai Értesítő« XIII. k. 4. számát a 314-dik lapon.

⁴ L. az id. helyen.

255. rajz. Arany fibula és tömör arany karperecz, felettük két aranygyűrű. A jobbfelöli gyűrű fejen vagy oldalt egy-egy görög kereszt. A balfelöli gyűrű fejen egy görög kereszt alatt az egykori tulajdonos OMFIARUS neve. A kolozsvári múzeumban látható apahidai aranykincsből,

ben; *Pannonia* keleti részét *suevek* bírták. *Valemir* ütközetben esett el, *Vidimir* Italiába és *Galliába* vezérelt egy csapatot, s illetéknéppen a pannoniái gótok *Theodomirt* ismerték el közös királyuknak, kinek *Jordanis* szerint *Theodorik* fia volt. A *visigótok* még 380 körül hagyták el *Daciát* s keltek át a Dunán a byzáncki birodalom területére, hova keresztény *gót* testvéreik megelőzték. -- A *szármáta-jazygok*¹ a *gepidák* nyugati szomszédai voltak, a kiktől délnyugatra egész a *Dunáig* s az *Ipoly* mentén a *skyrek* tanyáztak, ezek szomszédjai a *Vág-* és *Nyitra* partján a *herulok* voltak, kiknek lakóhelyei szintén egész a Duna északi partjáig terjedtek. A herulok részben a *kvádok* helyeit foglalták el, kik tudvalevőleg régibb időkben Morvaországot s hazánk északnyugati részeit lakták s a *germán sueb* nép² egyik ágát alkották, azonban Észak-Magyarország hegyes vidékeiben még a *hún* korszak után is történik *kvádokról* említés. -- A Duna északi partján lakó *skyrek* az *alamann suebekkel* egyesülve a dunántúli *gótokkal* háborút kezdenek, de azoktól, mint Jordanisnál olvassuk, nagy veszteséggel legyőzettek. A számban és erőben megfogyatkozott *skyrek* segítségére ekkor a *sueb* királyok népeikkel fegyvert fogatnak s e célból még a szármatákkal is szöveteznek, a kiket *Beuka* és *Babai* nevű királyaik vezettek. A döntő ütközet az *Ipoly (Bollia)* partvidékén a *gótok* fényes győzelmével végződött, kiknek *Theodomir* királyuk volt ez ütközetben vezérük.³ A szövetségeseink közt ott látjuk az észak-magyaryarországi *kvádokat* is.⁴ — 488-ban Theodorik az *ostrogótokat* *Italiába* vezeti s ott egy független királyságot alapít. A *gótoknak* Pannoniából való eltávozta után a *gepidák* igyekeznek helyükbe jutni, ezek ellen azonban az 527-ben *Pannoniába* települő *longobárdok* lépnek fel, kiket oda Justinianus császár hívott. A *kvádokról* ekkor már nincs szó, sőt a *herulok* is elhagyták magyarországi lakóhelyeiket s a *longobárdoktól* innen kizavartatva, ketté válnak s míg egyik részük visszaköltözik észak felé, másik részük a császártól *Dunántúlra* telepítettik, a hol aztán idő múltával megsemmisül. A Magyarországba betelepülő *longobárdoknak* a *herulokkal* gyűl meg a bajuk, a kik őket 505 táján visszaszorították a *Morva* mezejére s onnan északfelé körülbelül Olmützig kergették.⁵ Nehány év múlva a kettő közt megújul a háború, most azonban a *herulok* győzettek le s nagy gyorsan tanyáikra menekültek, de itt sem volt hosszú időre maradásuk s a »világ emez egyik legtöbbit koborló népe«, mint *Márki Sándor* találóan mondja róluk, a *Nagy-Alföld* felé vonúlt és letelepedő helyet a *gepidáktól* kért, mit azok meg is adtak neki,

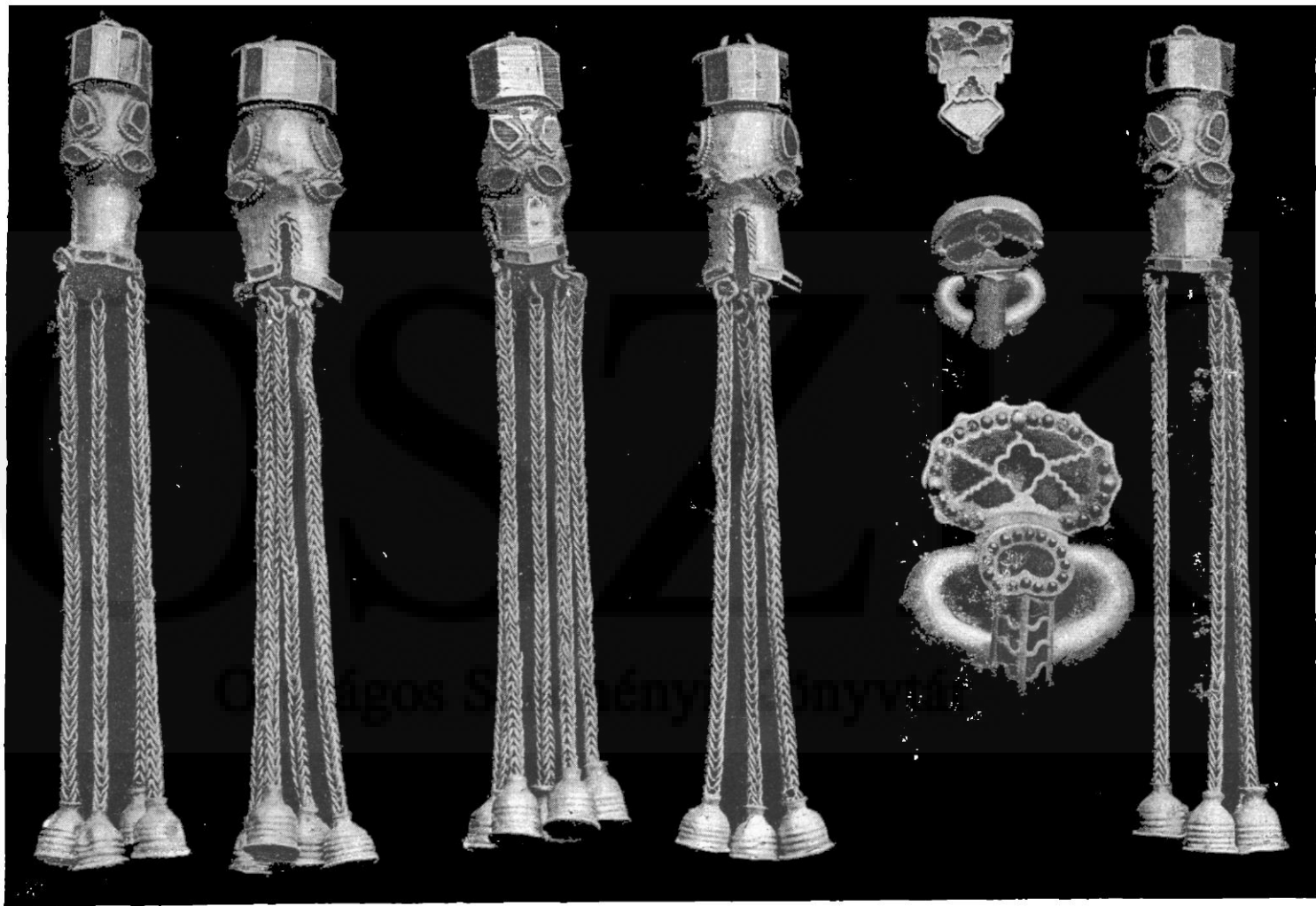
¹ Cf. Ptolemeusnál találjuk először a szármáták *metanasta* nevét. A szármáták közül, mint fennebb látók, sokan a húnokkal egyesültek.

² Jordanisnál *Suavi*, így p. o. az 53-dik fejezetben.

³ L. Jordanis 54-dik fejezetét.

⁴ Bachmann A. »Die Völker an der Donau nach Attilas Tode« megj. az »Archiv für österreichische Geschichte« LXI. k. első felében.

⁵ Márki Sándor. »A Longobárdok hazánkban« (Kolozsvár, 1899), a 12. l.

256. rajz. Öt darab arany esüggő felső tagja 4-4 sodronyba foglalt almadinos gyöngysorkerethe foglalt körte alakú tagdísz, a melynek szélén ismét vékony almadin betét látható. Az apahidai kincsből.

de annyit zaklatták, hogy utoljára is türelmét veszítve átkelt a Dunán s *Anastasius* byzánczi császártól Illyricumba fogadást nyert 512-ben. A *herulok* másik része a morvamezei csata után az őshazába tért vissza.¹

A *gepidák* a *longobardok* ellen a *Maeotis* nyugati partján tanyázó *hún* eredetű *cuturgurok*kal szöveteznek s a mikor ezek *Moesiában* megjelennek, *Justinian* ellenük legközelebbi fajrokonait az *uturgurok*at hívja meg, kik a *Maeotis* keleti partján tanyáztak. A két testvérnép éveken át tartott háborújának a mind a kettőn győzedelmeskedő avarok vetnek véget. E közben a longobardok és gepidák folyton háborúban állottak egymással, míg végre előbbiek az avarok khagánjával *Bajannal* szöveteznek és segítségével a *gepidákat* leverik, kiknek tartományát, jelesen a régi Daciát s hazánk tiszántúli részét a győztes *Baján* elfoglalja. 568-ban *Narses* byzánczi hadvezér meghívására *Alboin longobardjaival* Pannoniát elhagyja s *Italiába* költözik, az *avarok* pedig *Pannoniát* azonnal birtokba veszik. A *gepidák* azonban, mint fennebb mondók, végképen nem tűntek el hazánk láthatáráról. *Priscus* kelet-római vezér 601-ben a Tiszától 4000 lépésnyire három *gepida* falut talált, melyek odaérkezésekor épen valami nemzeti ünnepet ültek s az egész éjjelen át nagyban mulatoztak; »oly sokan voltak, hogy 30,000-et vágott le közülök s oly gazdagok, hogy roppant zsákmányt ejthetett köztük.«² Egy másik csatában 3000 *gepida* esett el és 200 jutott fogságba.³ De ily vérengzések után is laktak gepidák Magyarországon még a IX. század közepén is (l. a névtelen salzburgi Zeussnál, 441).⁴

A keszthelyi sírokban longobárdok is temetkeztek. A Bezenyén (Mosonymegyében) talált két rúnás ezüst fibula longobárd lelet. »A VII—X. századból jellemző longobárd kereszt egyenletes szélességű ágai ösmeretesek a budapesti múzeumnak egyik kétségtelen hazai leletéből s a longobárd keresztre emlékeztet a *dunapataji* (pestmegyei) aranycsat diszítése is.«⁵ Ezek a tárgyak legnagyobb részben az *avar* korban készültek, de a longobárd művészi hagyománya befolyása alatt.⁶

Az avarok *Baján* vezetése alatt tizennégy évvel a longobárdoknak Pannoniából való kivonulásuk után, 582-ben ostromolták meg Sirmiumot s kíséretükben *húnok* és *szlávok* áradtak be hazánkba, mely ettől fogva huzamos időn át az *avarok* uralma alatt állott. *Szlávok* már régebben is laktak hazánk egyes vidékeit, legalább néhány geogr. név a római korszakban szláv eredetre vall, ilyen *Cserna (Dierna)* és *Berzovia* és szláv eredetre mutat a *Nedym* név is Ampelumban;⁷ szlávok külön nem említ-

¹ L. Márki S. id. m. 14—15. ll. A herulok további történetéről Illyricumban Procopiusnál van szó.

² L. Márki Sándor id. m. 35. l., a ki e helyen Theophylactus Simocattat idézi. (VIII. 3.)

³ Anastasius Stritternél Márki által idézve.

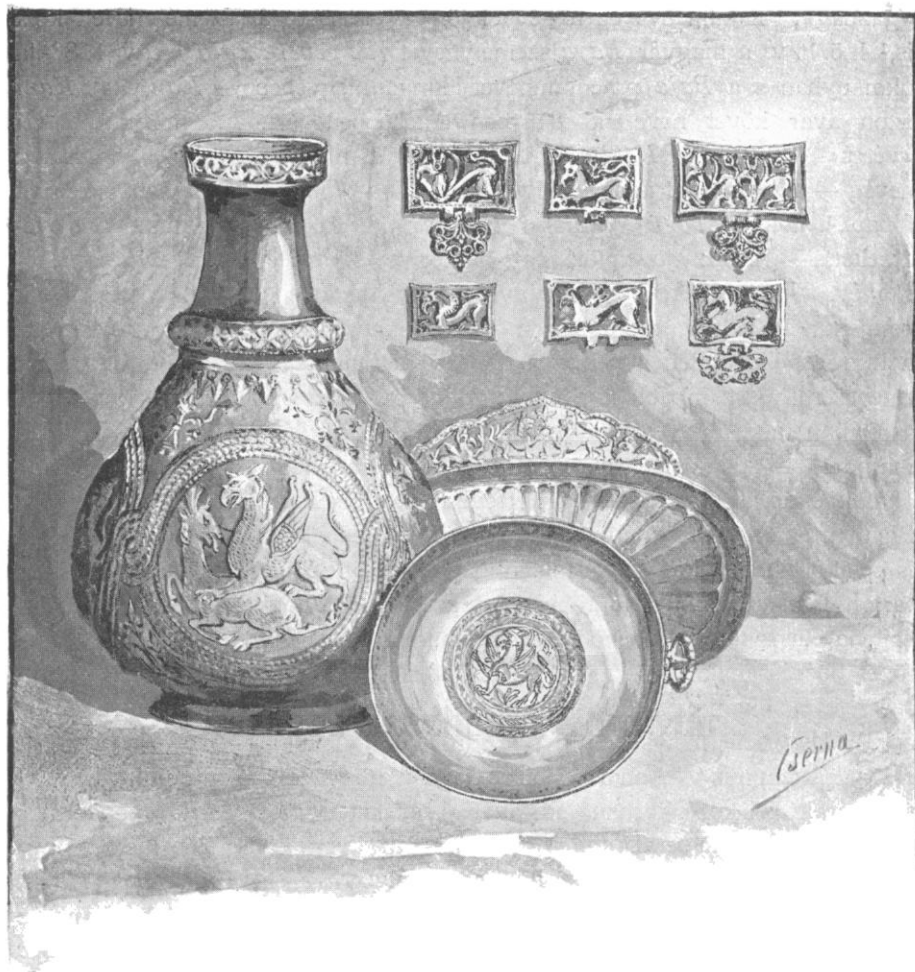
⁴ Márki Sándor id. művében u. o.

⁵ Márki Sándor id. m. 43. l.

⁶ Márki id. m. 44. l.

⁷ C. I. L. III., 1296, l. Király Pál Dacia Provincia Augusti II. k., a 234. l.

tetnek ugyan, de a *sarmata* elnevezés alatt szláv fajú népet is kell értenünk. Erdélyben jóval a magyarok bejövetele előtt szlávok már elég nagy számmal lehettek, mert az erdélyi részekben mindenütt számos szláv eredetű geographiai elnevezéssel találkozunk, ilyen *Lesnek* helynév Hunyadmegyében,

257. rajz. Stylizált griffmadár alakzatok, a bécsi császári kincstárban látható nagyszentmihályi Attila kincsein és népvándorláskori övrészleteken meg-síjívjégeken.

mely erdőt jelent, i. ö. h. v. az ó-szláv *lěšŭ* szavat, ugyanitt *Ponor* helynév aszú-ágy értelmében, i. a szláv *ponorŭ*-t, *Pestény* szintén hunyadm. községnév, i. a szláv *pěsek* szavat, a. m. »durva szemű homok«,¹ *Dobra* község szintén Hunyadmegyében, i. szláv *dobra* »jó«, stb. A szláv népség

¹ L. »A honfoglalás története« írta Borovszky Samu (Budapest, 1894), a 71-ik lapon.

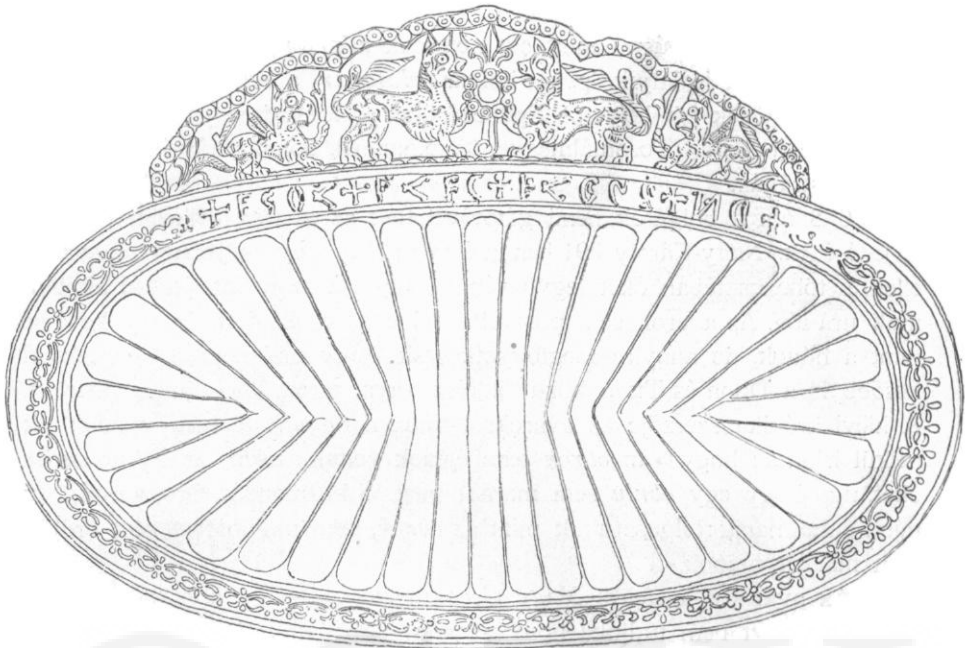
zöme azonban az *avarokkal* együtt áradt be hazánkba s telepedett meg Pannoniában, a Duna s Tisza közti magyar alföldön s Daciában; az említtem erdélyrészi helyneveket legnagyobb részt ezek adták. Az avarok ép úgy mint a húnok a török népcsaládhoz tartoznak, ezt bizonyítják az avar nyelv gyér maradványai, p. o. *Bajan* avar Khagan neve, a keleti-török nyelvben »gazdag«, »hatalmas«; ez a név előjön a *volgabolgár* személynévek közt is,¹ l. ö. h. v. a magyar *Baya* személynévet (*de genere Zalok*) egy 1183-iki okmányban s a *Baja* praediumnevet Hunyadmegyében, — *Kan* vagy *Kani* azon avar követ neve, ki 811-ben Aachenben járt, *kān* törökül, *kānli* »véres« (kel. török *Kānliġh*), l. ö. h. v. a magyar ősrégi *Veér* család nevét, — *Khagān* az avar király czíme, — *bokolavra* Theophylactus szerint főpap, l. a török *bögü* »varázs«, *bögülār* »a varázslás szertása« elnevezéseket, — *jugur* »jövendőlk pap«, l. török *jaurcsi* »jós«, — *tudun* méltóságnév. Úgy látszik, hogy az avarokhoz kúnok is csatlakoztak, ha ezek nem húnok voltak, mert hiszen két águkat *uar* és *chun*-nak nevezték; a húnokat Cl. Ptolemens (III., 5.) *Xoŋvoi*-nak mondja s ezért is a *chun*-ok elnevezése alatt inkább a húnok értendők. Theophylactus az avarokról szólóban még a *zebender* törzsről is megemlékezik, mely az ősz hazában maradt.² — Az avarok, mint *Mauricius* »Strategicon«-jában olvassuk, az általuk elfoglalt földrészen nemzetségek és törzsek szerint telepedtek meg. Baján után az avaroknál gyakoriak voltak a belvillongások s a bolgárokkal is gyakori háborúkat folytattak. Baján híres esküjében, melyet *Menander* tartott fenn számunkra, a többi közt azt mondja, hogy, ha a Száván hídát építene ellenséges szándékból, az ég odafenn s az isten, ki az égben van, tüzet bocsássonak fejükre.³ A szent-galleni szerzetes egy *Adalbert* nevű szerzetesre hivatkozva részletesen leírja az avar gyűrűket, illetőleg Avarország kerítéseit, melyeket a nyugati írók *hringus*-oknak neveznek (a német *Ring*). Aventinus⁴ »Annales Boiorum« IV. könyvéből megtudjuk, hogy a magyarok a középkorban az avar gyűrűket *avarrare*-nak mondták: »unaquaque septa erat aggere militari (az avar *ring*) sine (helyesebben *sive*) fossa, qui (t. i. *agger*, ill. *ager*) *a-varrare*, a Teutonibus *Haga*, *Heccaque* vocari solet«. Budai Ézsajás jegyezte meg először, hogy itt az értelmetlen *a varrare* hibásan van olvasva és nyomtatva a magyar *avararc* (avar árk, avar árok) helyett. Győr városának latinus *Jaurinum*, *Jeurinum* neve, a mint a XII-dik évszázbeli oklevelekben fordul elő, a. m. a török-magyar *jäür* gyök, melyből a m. *gyürü*, csuvas *sjürü*, török *jüzük* névszavak képzettek. Az avarok gyűrűiket a magok nyelvén valószínűleg *jaur*-oknak vagy *jäür*-eknek nevezték vég *r*-rel a megfelelő török névalak

¹ »Relationum Hungarorum stb.« című munkám II. k. 17. l.

² VII., 8.

³ Hunfalvy Pál »Magyarország ethnographiája« (Budapest, 1876), a 151. l.

⁴ Aventinus (Johannes) XV. évszázbeli bajor történész Lengyel- és Magyarországot megutazta, meghalt 1534-ben Regensburgban.

258. rajz. Arany csésze runákkal, a nagyszentmiklósi kincsből.

259. rajz. Arany csésze a nagyszentmiklósi kincsből ökörfejet ábrázoló fogantyúval.

s-e helyett, tehát ép úgy, mint azt nemcsak a magyar, de a volga-bolgár és hún nyelvben is látjuk, p. o. bolgár *vlatavar* a szláv *vladavaz*, hún *kerka* a köztörök *kiz* helyett.¹ Építkezésüket a Hunyadmegye széléről eredő Béga melletti *Arács* (Torontálmegye) templomának domborművei (264—266. rajz) illusztrálják.

678 óta a bolgárok némi gátot vetettek az avarok délkelet felé való terjedésének. Nagy-Károly 791-ben intézte az első nagy hadjáratot az avarok ellen, s több csatában őket legyőzvé, 803-ban a nagy kiterjedésű birodalmuk ura lőn. Az avarok sem pusztultak el e harcok alatt, ép oly kevésbé mint a húnok, de annyira megfogyatkoztak, hogy majdnem egy évszázal később is a Duna és Tisza közti földrész »avar pusztaság«-nak neveztetett. A kievi krónika szerzője az avarokról túlozva ugyan, de nem minden ok nélkül írhatta: hogy »az *obrok* fennhéjázok voltak, miért Isten kipusztítá őket, úgy hogy egy *obrin* sem maradt meg. S közmondás Oroszországban mind e mai napig: elpusztultak mint az *obrok*, sem nagybátya, sem örökös nem maradt utánok.«

Az avar kor leleteiről *Nagy Géza* megjegyzi, hogy ezek kis számban vannak, de azt nem tudjuk, hogy az avar sírokból talált arany és ezüst boglárók, szíjvégek, gombok és pitykék mennyiben díszítették a vitéz ruházatát s mennyiben voltak a lószerszám ékítései: »A fegyverzetnél látjuk — írja *Nagy Géza* — hogy a tőr elmarad s gyakoribb a kard, találtak ugyanis *Kúnágotán*, *Pusztá-Tótin*, *Nagy-Mányokon*, *Német-Sürün* és *Kassán*; az első elkallódott, a második, valamint a német-sürüi csak töredékben került napvilágra, a nagy-mányoki egyenes, a kassai görbe. Jellemző az avar kori síroknál a lándsa, vagy kopjvas, mely a hunn korban csak ritkán fordul elő; találtak ugyanis *Sz.-Endrén*, *Pusztá-Tótin*, *Német-Sürün*, *Nagy-Mányokon* és *Bölcsken* stb.« »A lószerszám már díszesebb mint az előbbi korban; a kengyelvason és a ló fogai között található zablán kívül előfordúlnak hátul peczekkel ellátott gombok és apró bronz pitykék is ónnal beöntve s köröcskéekkel díszítve, melyeket a kantárszárra, csótárra stb. erősítettek stb.«² *Hunfalvy Pál* »Magyarország Ethnographiája« című munkájában három avar leletről emlékezik, u. m. a *kúnágotairól* (Csanádmegyében), a *sz.-endreiről* s az *ozorairól* (Fejérmegyében). Oly sírok, melyek a pusztatói és bölcskei sírokkal analog temetkezési módot tüntettek volna fel, t. i. hogy a vitéz lovára ültetve temettetett volna el s oly módon, hogy feje a felkelő nappal legyen szemben, még Erdélyben nem találtattak. De valljuk meg, nem is eléggé kutatták nálunk az erdélyi részekben a népvándorlási kor emlékeit. A *kúnágotai* sírleletben *Justinianus* császár (527—560), a *szent-endreiben* *Justinus* és *Phocas* aranya (602—610) és

¹ Az *Aventinus* munkájából vett idézetet l. Szabó Károly »Jegyzetek Thierry Arnade avarjaira« cz. dolgozatában, megj. az »Új M. Múzeum« VIII. f. első kötetében.

² *Archaeol. Értesítő* XIII. k. 4. sz. (1893).

a pusztatóiban Constantinus Pogonatus pénze (669—685) biztosítja a kronologiai keltezését. A kúnágotai sírlelet egy része arany, egy része ezüst.¹

A legyőzött avarok egy része Pannoniában maradt, kik közül többeket N. Károly a Duna balpartjára telepített, mások hazánk északi részébe vonultak, a jelenlegi Zemplén-, Bereg- és Ungh megyékbe, hol az *Abara*, *Bajánháza*, *Vaján* és *Avarok-Szállása* helynevek az avarnép s Baján fejedelmük

260. rajz. Aranykancsó a nagyszentmiklósi kincsből, oldalán a sást tápláló Ganymedes-sel. A bécsi császári régiségtárban.

261. rajz. Hunn szármata lovas vitéz foglyot hurczolva. A nagyszentmiklósi egyik arany kancsó domborműve, a bécsi csász. és kir. régiségtárban.

emlékét őrizték meg. *Bajánháza* és *Baján* nevű két magyar falú egymáshoz közel esnek Bereg megyében, ezekhez egy pár órányira Zemplén megye szélén fekszik *Abara* nevű falú s ugyancsak egy pár óra távolra esik tőlük *Avaros-Szállása* nevű helység, melynek mai szláv lakosai e régi nevet elfeledték s az ma *Szalacska* néven ismeretes.² Megint mások kelet

¹ Pulszky Ferencz »Magyarország Archaeológiája« II. k. 90 l.

² Szabó Károly »Jegyzetek Thierry Amadé avarjaira«, megj. az »Új Magyar Múzeum« VII. év. 1. füzetében, az 502-dik lapon.

felé tartottak s a régi Daciában telepedtek meg, hol ötven évvel a magyarok bejövetele előtt még említettnek. »Igen sok nyom mutat arra, — vitatta alelnökünk: *dr. Solyom-Fekete Ferencz* a hunyadmegyei történeti s régészeti társulatunknak Hátszegen 1881-dik évi október hó elsején tartott választmányi ülésén — hogy az a terület, melyet mai napság Hunyadvármegyének nevezünk, az Árpádok idejében és már előbb a magyarok honfoglalásakor a magyar elem, illetve ezzel rokon *avarság* által sűrűbben volt benépesítve, mint gondolnók. A magyarok beköltözését alig 50 évvel megelőzőleg élt és munkálkodott *Ravennai Guido* föld- és néprajzi följegyzéseiből kétségtelen, hogy többek között Hunyadmegye völgyei s ezek sorában *Hátszeg* vidéke szolgáltak utolsó menhelyül az avar maradványoknak, melyek a Duna Maros közé emelt és külföldi felületes utazgatók után helytelenül római sánczoknak¹ nevezett gyűrűikből is kiszoríthatottak.² Ez avar korszakból a *Syl*³ folyó neve, a *Saág*⁴ (mostan Nándorválya), Abló, Babócs, stb. helynév; az *Igech*, *Szerekes*, *Ankos*-féle családnevek, melyekkel okmányokban találkozunk, szállottak reánk. Egyéb emlékek a föld gyomrában avagy fölületén rejtőzhetnek még, maga az avarság pedig ugyannyira beleolvadt a rokon magyarságba, hogy azon időkben, melyekből történeti részletesb adataink vagy épen okleveleink vannak, már csak magyarokról lehetett szó. De éppen e találkozásnak, az egybeolvadásnak róható föl ama jelenség, hogy p. o. Hunyad térein is egész zömökben kellett magyarságnak tanyáznia, ha szabad a gyér adatokat összefogva s a későbbi alakulásokkal egybevetve következtetéseket tenni.«⁵ Az avarok által Pannoniából Daciába hozott helynevek egyike *Zeyk* (*falva*) jól egyezik a pécsváradi apátságnak Szent István által adott alapítólevelében előforduló *Zeych* helynévvel s ez okon igen valószínűnek tartom, hogy hazánk főúri családjainak egyik legjelesbbike, a *Zeyk* család, avar eredetű volt, s hogy azt a honfoglaló magyarok már a *Sztrigv* völgyében találta.⁶ Igaz ugyan, hogy egy *Zeyk* kenézzről történik emlékezés, de az okmányok-

¹ Dácia nyugati római limesétől jól meg kell különböztetni a délmagyarországi avarság sánczeit, ha ilyenek csakugyan léteznek.

² Ravennai Guidó eredeti szövege így hangzik: »Iterum ad partes quasi meridiem, ut dicamus ad spatiosissimam terram, sunt patriae spatiosissimae, quae dicuntur Datia prima et secunda, quae et Gepidia appellatur, ubi modo Uni, qui et Avari, inhabitant.« l. a IV. k. XIV. f.

³ L. a *Syla* folyó- és *Zyler* (talán *Zyl-ér*) pataknevet XIII. évszázbeli magyar oklevelekben és a Jaxartes szkytha elnevezését: *Silis*-t, törökül *Szir*.

⁴ *Saagh* helységnév előfordul több dunántúli megyében, de előjön dunáninneni megyékben is s közvetítő láncszemként a magyarországi s erdélyi *Ságh*-ok közt *Ságh* Temes megyében a Béga csatorna és Temes közt. L. ö. h. v. *Ség* a tihanyi apátság 1055-diki alapítólevelében (későbbi oklevelekben *Seeg*-nek, *Seegh*-nek írva), l. »A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele« írta Szamota István (Budapest, 1895), a 18-dik lapon.

⁵ L. a hunyadm. történelmi és régészeti társulat évkönyveinek II. kötetében (Arad 1884), a 14. lapon.

⁶ L. a »Századok« XXIX. évf. 8. füzetében a 764-dik lapon.

ból tudjuk, hogy magyar kenézek is voltak. — 822-ben a Frankfurtban tartott birodalmi gyűlésen avar követek is jelentek meg s még 27 évvel őseink honfoglalása előtt 870-ben szó van avarokról. A székelység egyik alkotó eleme az avar, mint a hogy azt legutóbb *Thúry József* a székelyek eredetéről írt értekezésében kimutatta. Egy 1158-diki okmányban az *Avarorum Civitas*-ról mondatik, hogy egyházilag a ragusai érsekséghez tartozik. A nyugati krónikáirók helyenként a magyarokat is avaroknak nevezik, így a »chronicon Austriacum«-ban olvassuk, hogy 1174-ben Liopoldus nőül

262. rajz. Hunn szarmata vadászó fejedelem domborműve, a szentpétervári császári Eremitage múzeum ezüst csészéjén.

vette az avar király Béla *Helena* nevű testvérét. Ez a Béla III. Béla magyar király volt. Az avar kornak építészetét képviselik Torontálmegyében, a Hunyadmegye határáról eredő Béga torkolata terén az *Arács* község templom romjainak eredeti díszítései és domborművei (264—266. rajz).

Az avarok által lakott területre velük együtt felesszámú szláv lakóság is települt s mindenfelé elterjedtek hazánk egymástól távol eső vidékeiben, miről hazánk földrajzi nomenklaturája tanuskodik, s a hova megtelepültek, ott leginkább földműveléssel foglalatoskodtak, Innen van, hogy a földművelésre tartozó magyar szavak legnagyobb része szláv eredetű, ilyenek *iga*,

járom, zabola, patkó, taliga, barázda, ugar stb. stb.¹ Pulszky Ferencz ugyan tagadja, hogy Magyarországon szláv leletekről szó lehessen, sőt a szláv ornamentika jellegét kétségbe vonja, pedig a dolog még sem így van,

263. rajz. Lovas vitéz sírja a hunn származata korszakból.

a szláv ornamentika elvitázhatlan s hazánk különböző részeiben s így Erdélyben több szláv lelet jött napfényre. A szláv sírok az erdélyi részekben — írja nekem buzgó régészünk Herepei Károly — sírmezőket nem alkot-

¹ Miklosich Ferencz »Die slavischen Elemente im Magyarischen« (Bécs, 1871) a 14—15. ll.

nak, hanem elszórtan jelennek meg s legtöbbször szegényes mellékletekkel — egy-egy vas kés, egy-egy szakállas vas nyilhegy — s durva agyagból gyártott edényeik díszítése durva hullámos és cik-czak vonalakból álló. A katlan sírok némelyikei *szláv* sírokra vallanak.

A *markomannok* és *kvádok* földjére, hol később a *herulokat* látjuk, cseh- és morva-szlávok települtek, kik előbb az avarok, utóbb Nagy Károly fennhatósága alatt állottak. *Svatopluk*, a morvák fejedelme, hatalmát aligha a Tiszáig terjesztette s az sem valószínű, hogy a Dunántúl a régi Pannonia valamely részét bírta volna. Túl a Dunán *Privina* alapít fejedelemséget, melyhez Pécs is tartozott. *Privina* legelőször 830-ban tűnik fel; morva főnök volt s a jelenlegi Nyitra megye fennhatósága alatt állott. Innen került Dunántúlra, hol Lajos király az általa haszonélvezetben birt tartományt 848-ban neki adományozta. E herczegség egyik legjelentékenyebb része a *Szala* vagy *Zala* folyó melléke volt. Az avarokkal bejött szlávok az ó-szlóven nyelvet beszélték; az ó-szlóven nyelv az, a melyre legelőször fordították a szentírást s ez valamennyi élő szláv nyelv közül csak az egy bolgárral áll szorosabb kapcsolatban.¹

A *germán* elem kétségen kívül a frank uralom alatt gyarapodott hazánk területén, jelesen *Pannoniában*, hol a többi közt *Veszprém* német alapítás (helyén a rómaiak idejében is állott egy város), a mely helynévnek a németországi *Weissenbrunn* felel meg. A honfoglaláskor *Veszprém* várát minden tartozandóságaival *Usubu* nyerte. — Az erdélyi részekben előforduló germán geographiai elnevezések oly vidékeken, hova az erdélyi szászok kimutathatólag nem telepedtek, a gót, gepida és vandál nyelvből volnának megfejtendők, de mert a két utóbbi ismeretlen, az ilyen nevek megfejtésénél csakis a gót szókincsre vagyunk utalva. Borovszky Samu »A honfoglalás története« című könyvében a gót nyelvre való tekintet nélkül (a gót nyelvben a vizet *watō*-nak mondják) a hunyadmegyei *Baczallár* községnevet az ófn. *wazar*, *wazzar* »viz« szótöböl, melyhez aztán *a-lar* fosztó-képző járult, igyekezik megmagyarázni s megjegyzi a *Baczallár* helynév a. m. a Németországban előforduló *Wazarlar* »vizben szegény«, — *Boholt* községnevet pedig szintén az ófn. *bocholt*-ból igyekezik kimagyarázni, mi annyi, mint a középfelnémet *Buschholz* »bükkfa«.²

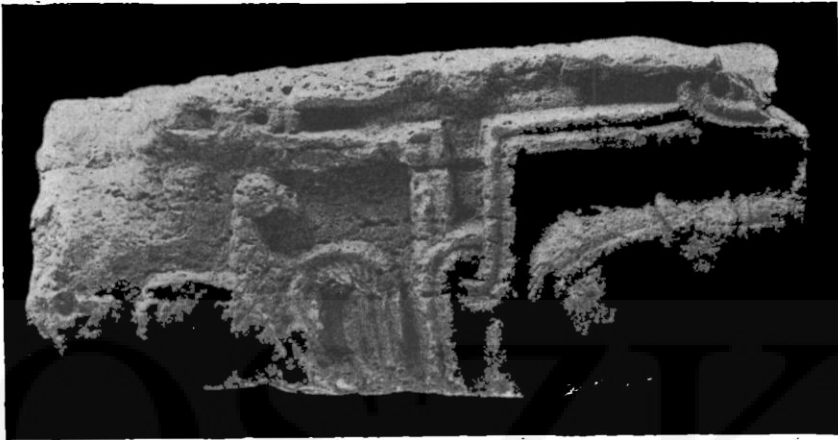
4. Az avarok uralma és pusztulása. — A tiszai bolgárok terjeszkedése megyénkig s velük egyidejű avar maradványok Hunyad megye területén.

A VII. évszázad közepe körül, talán 640-ben, bolgárok vonulnak Pannoniába s ott az avar fennhatóságot elismerik. Az avar birodalom megszűnte után a pannoniai bolgárok az avarok egy részével a Dunán átkelvé,

¹ L. Wolf György cikkét »Ó-szlóven, új-szlóven« megj. a »Nyelvt. Közlemények« XXV. k. 2. füzetében.

² L. az id. k. 88-ik l.

a Tiszamellékre menekülnek s e földrészen a tiszamelléki Bolgárországot megalapítják, hol Árpád s magyarjai bejövetelekor *Zalán* uralkodott. *Zalán* (talán a török *sultan*-ból romlott) emlékét földrajzi névtárunkban a *Szalan-Kamen* («Szalánkő») helynév őrizte meg. Hazai krónikáinkban még egy más bolgár fejedelemségről is van szó, mely a Maros, Tisza s Al-Duna közt terült el, s a melynek fejedelme a honfoglalás idejében *Glad* volt, kinek őst Béla névtelen jegyzője *Keanus*nak nevezi, mely név bizonyára

264. rajz. *Arácsí* dombormű az avar korból. Egyik mezőben kiterjesztett szárnyú sas, másikban felnyergelt ló, melyen a nyereg, a takaró, a farszj, a licsüngő, két kengyel mind kivehető.

265. rajz. *Arácsí* dombormű az avar korszakból.

a régi bolgár, illet. török *kán*-nal egyazon s ép oly kevésbé jelent személynevet, mint *Szalán* (*Zalán*), hanem ezzel együtt méltóságot jelez, t. i. a fejedelem címét. Nagy *Alfréd*, *Anglia* királya (uralkodott 871-től 901-ig), mint jeles tudósunk *Márki Sándor* megjegyezte, »a mindenüvé beférkező normánok révén, kikkel ugyancsak sok baja volt«, értesült a tiszai bolgárságról »az avar- és pannoniai pusztaságon túl«. ¹ De hiszen okleveleink is

¹ I. »Századok« 1890-ik évf. 4. f.-ben, a 324-ik lapon.

tudnak bolgárokról hazánkban a régen múlt időkben, így egy 1231-iki oklevélben, melyben a Fogaras körül eső *Boja* földjének birtoklásáról van szó, a többi közt e szavakat olvassuk: »et a temporibus jam, quibus ipsa terra Blaccorum terra *Bulgarorum*, extitisse fertur«. Ebből világosan

266. rajz. Dombormű az ugynevezett avar korszakból longobárd stylusban faragva a torontálmegyei Arácsról. A felső papi alaktól jobbra négy soros latin felirat. Az alsó mezőben egy női és férfi fej a fundatorok alakjai között ismét latin felirat. A két mezőt elkülönítő ornament négy hármasszalag összefonásából keletkezett s a jobb oldalon a hármasszalag egyik vége oda fonódik az oszlop első tekeréséhez.

látjuk, hogy Fogaras körül még az oláhok első betelepédése előtt bolgárok laktak. Nem kevesebbé fontos III. Endre magyar királynak egy 1294-beli okmányának azon helye, a melyen Benedek erdélyi püspök *Albe Bulgarice* püspökének czimeztetik (*Benedicto Albe Bulgarice*), a ki más okmányok-

ban, így egy 1313-ikban *Benedictus transsilvanus*-nak mondatik.¹ Tehát 1294-ben Gyulafehérvár *Alba Bulgarica*-nak neveztetett, illetve a bolgárok egykori Erdélyben való lakozásának emléke még ekkor el nem enyészett. Oláhul Gyulafehérvárt *Belgrádnak* mondják, ez szláv elnevezés s bizonyára a várt bolgárok nevezték így, l. ö. h. v. Bolgárországban *Bélgradčik* várát,² mely a *Belgrád* név (»Fehérvár«) kisebbítő alakja.

Béla király névtelen jegyzője *Menumarot* kazar fejedelemségét a *Tisza*, *Maros* és *Szamos* folyók közé helyezi. E fejedelemség kazarjaival együtt székelyek is említetnek. Az, hogy a kazar birodalomból elégedetlenek vagy zendülők a mondott földrészre jutottak, az előtt nem fog oly hihetetlennek feltűnni, ki Konstantinos Porphyrogenetosnak az állam kormányzatáról írott könyvéből tudja, hogy ilyen s ehez hasonló okokból történő kivándorlás máskor is megeseett, *Ibn-Foszlan* arab író azon tudósítása, mely szerint a kazar király csakis *meztláb* járulhat a *khakán*, vagyis főkirály elébe megegyezik Béla névtelen jegyzőjének azon szövegével, melyben mondva van, hogy *Menumarut* katonái meztláb (*nudis pedibus*) jelentek meg a magyar sereg vezérei *Usubuu* és *Velec* előtt kegyelmükért esedezve.³ A két tudósításnak egy kazar szokást illető megegyezése Béla névtelen jegyzőjének hitelét nagy mértékben erősíti. Úgy a volgabolgárok, mint az avarok és kazarok, a török népcsaládból valók, még pedig a húnokkal együtt egy külön nyelvjárási csoportot alkottak, melynek egyik megkülönböztető jele, mint a hogy fennebb láttuk, a vég *r* a megfelelő köztörök sziszegőhang helyett, így p. o. a kazar *kender* (*khakan*) a perzsa *kündiz*-zel látszik egyezni, mely régi várt, vagy palotát jelent, s ilyenképpen olyan cím, mint a német *Pfalzgraf*, vagy nálunk a *palatinus* cím volt.

Végül nemzeti krónikánkban még *Gelouról* is történik említés, kinek tartománya a Szamos völgyében terjedt északra, s népe szlávokból s a hegyek közé vonult dákok maradványaiból állott, kiket Béla névtelen jegyzője *Blaciknak* nevez.⁴ *Gelu* emlékét *Gyalú* (oláhul *Zsilen*) kolozs-megyei nagyközség neve őrizte meg számunkra. Végig tekintve mindazon népeken, melyeket Béla névtelen jegyzője felsorol, azt látjuk, hogy nincs egy olyan, mint Marki Sándor »A középkor kezdete Magyarországon« című jeles értekezésében találóan megjegyezte, melynek nyomait meg nem találónk Magyarországon.⁵

A honfoglaláskor tehát a mai Magyarország északnyugati részében s onnan délfelé a Dunáig »Nagy Morvaország« terjedt, kelet felé határos volt vele *Zalán* fejedelemsége. Túl a Dunán németek, avar maradványok

¹ L. Knauz Nándor »Monumenta Ecclesiae Strigoniensis II. k. a 358. és 685. l., s a regestrumban »Transilvania« alatt.

² Constantin Jos. Jiriček »Geschichte der Bulgaren« (Prága, 1876), a 8. l.

³ Lj. de duce *menumarout*.

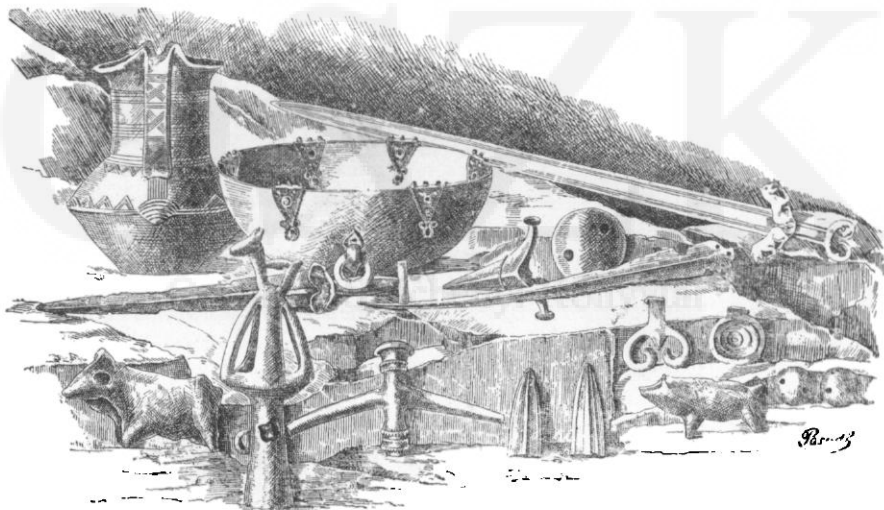
⁴ XXVI. *Quomodo contra Gelu itum est*.

⁵ L. a »Századok« id. füzetében.

s felesszámu szlávok laktak; utóbbiaknak egyik fejedelme *Privina* a Szala mentén uralkodott. A bihari hegységben *Menumarotot* s a Tisza és Maros közt *Glad* bolgár fejedelmet. A székelyek, illetve a hún hadseregnek az avarokkal összeelegyedett maradványai, Erdély keleti részét lakták, a hol most is megtaláljuk őket, északnyugati részében pedig *Gelu* szláv és dák népü fejedelemsége volt; itt-ott a régi Daciában még gepidák is léteztek. Avarok a Dunán innen Magyarország északkeleti s déli területén, s az erdélyi részek déli s keleti vidékein, így a jelenlegi Hunyadmegye több helyén a Sztrigy- és Zsillvölgyben, s talán még másutt is tanyáztak.

Ilyen volt Hunyadmegye területén s a Kárpátok alján az ethnographikus alakulás őseink érkezése, s a honfoglalás idejében, a mikor is a IX-ik évszáz utolsó évtizedét irták.

Gr. Kuun Géza.

267. rajz. Barbar tárgyak a sarmata german korszak kezdetéről, a nemzeti múzeumban

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal.
<i>Előszó.</i> Irta : <i>dr. gróf Kuun Géza</i> , a Hunyadmegyei Tört. Régészeti Társulat elnöke	V
<i>Bevezetés.</i> Rövid vázlat a Hunyadmegyei Történelmi s Régészeti Társulat és a dévai állami főreáliskola tanári testületének idevonatkozó munkásságáról. Irta : <i>Téglás Gábor</i> szerkesztő	VII—XX

ELSŐ FEJEZET.

Hunyadmegye őskora.

Irta : *dr. gróf Kuun Géza.*

Az erdélyi részek őslakói a római uralom előtt, tekintettel Hunyadmegyére	1—7
---	-----

MÁSODIK FEJEZET.

Hunyadmegye őstelepeinek vázlatos áttekintése	8
--	----------

Irta : *Téglás Gábor.*

A karácsonyfalvi Magura barlanglakásai	11
A kisbányai (boiczai) barlanglakások	12
A Fejér Körösvölgy őstelepei	15
A Cserna vagy Egregy mellékének őskori emlékei	15
Sztrigylvölgyi őstelepek	16
Szászváros és környékének ősembertani leletei	17
A Városvölgy őskora	18
Decebál királyi vára a Muncsel-havas vadonjaiban Új-Gredistye felett	19
A Zsilvölgy őstelepei	21
Boli vára (Csetatye Boli) a Boli barlang átellenében Petrozsény mellett	21
A Zsilvölgy praehistoricus aranymosásai	22

A tordosi őstelep.

Irta : *Torma Zsófia.*

<i>Szinte Gábor</i> dévai főreáliskolai tanár rajzaival s a telep térképével	23
--	----

Hunyadmegye őskori védműveinek vázlatos áttekintése	33
--	-----------

Irta : *Téglás Gábor.*

HARMADIK FEJEZET.

Hunyadmegye a dákok és rómaiak idejében.

Irta : *Téglás Gábor.*

<i>Előszó.</i> Dacia meghódításának megyénk területét is érdeklő előzményei és történeti mozzanatai	34
A dákok első szereplése, összeütközése Rómával Traianus felléptéig	34

	Oldal.
Dacia meghódítása. Az első dák háború Kr. u. 101/103-ban	41
A második daciai hadjárat Kr. u. 105/7-ben. Dacia bekebelezése	44
Dacia tartományi felosztása. A kettős és hármás Dacia	49
Dacia lakossága	50
Dacia legrégebb földrajzi adatai	52
A rómaiak úthálózata Hunyadmegye területén	57

Római telepek Hunyadmegyében.

<i>I. Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa. Tribu Poparia</i>	59
Sarmizegetusa középületei	61
A főváros amphitheatruma	64
A vallási állapotok és istenségek Sarmizegetusában	66
A temető	85
Sarmizegetusa helyhatósági élete és szervezete	86
A Sarmizegetusában állomásozott tartományi procuratorok	90
<i>Sarmizegetusa, mint a tartományi helytartóság székhelye.</i> Dacia tartományi kormányzata. A helytartóság. A legatus és annak irodai személyzete	93
1. A Legatus Augusti pro praetore címen ismeretes praetori helytartók	96
2. Dacia consularis helytartói	100
A helytartói iroda személyzete	108
<i>II. Aquae. Pagus aquensis. (Kis-Kalán a szomszédos Pusztá-Kalánnal)</i>	110
A kőbe vágott fürdő, melynek kalán alakjától nyerte a helység mai nevét	111
Feliratok	112
Az őrhely (castrum) a Kőboldogfalvánál látható Gredistye = Váracska. Kiskaláni kőbányászat	113
Helyőrség	113
Aquae külterületei: 1. Sztrigy-Szent-György	114
2. Szent-György-Válya	114
3. Kőboldogfalva	114
4. Sztrigy-Szacsal	115
<i>III. Petris (Arany). Átkelő a Maros jobb partjára. Kőbányászat az Aranyhegyen és Gyertyányosnál</i>	116
<i>IV. Germizara cum thermis Dionísis. Algyógy-Csigmó</i>	119
Germizara hőforrásai	120
Germizara jellemzőbb feliratai	121
A collegium Galatorum és a kőbányászat Germizara területén	123
Germizara helyőrsége	125
<i>V. Blandiana. (Karna, Alsó-Fejér- és Hunyadmegyék határán)</i>	125
<i>VI. Déva (Dava). A Várhegy, mint római őrhely. Mezei jószágok Déva-Haró közt.</i> Római kőbányászat a Kövend patakánál, a régi u. n. Kövendvárán és a Bezsán (Bessenyő) hegyen a Legio XIII gemina kirendeltségével (vexillatiojával)	127
<i>VII. Micia. Maros-Németi és Veczel határszélén</i>	128
A castrum	129
Micia nevének felirati bizonyítékai. Pagus Micia	129
Micia helyőrsége	131
A Legio XIII gemina bélyegei	136
Vallási emlékek. Oltárok, szentélyek	137
Magán téglagyárosok bélyegei Miciában	142
Bronz monogramm	142
Lámpabélyegek	142
A temető	143

	Oldal.
VIII. Felső Városvíz. A római táborhely történeti adatai, helyőrsége	143
IX. Új- vagy Muncselei Gredistye római emlékei	145
1. Az Anyies-völgy római emlékei	146
2. A Vurtope nevű sziklatető régiségei	148

Mellékállomások és mezei lakások Hunyadmegye főbb völgyeiben.

I. Marosvölgy kisebb római telepei. Balparti állomások : 1. Pad. 2. Tordos. 3. Alkenyér.	
4. Lesnyek	149
A Maros-jobbparti kisebb telepek és mezei lakások. 5. Báboina. 6. Nagy-Rápolit.	
7. Maros-Solymos	149
II. Az Egregy vagy Egerügy (mai Cserna) mellékfolyói körül észlelhető római telepek.	
8. Keresztény-Almás. 9. A kerseczi telep és kőbánya	150
III. A pestesi Peták-völgy. 10. Fel-Pestes. 11. Nándor-Válya	152
IV. Az Egerügy (Cserna) völgyének főállomásai. 12. Vajda-Hunyad	152
V. A Sztrigyvölgy őrállomásai. 1. A ponori kis táborhely (castellum). 2. Óralja-Boldogfalva. 3. Rea. 4. Bácsi. 5. Baczalár. 6. Sztrigy-Szent-György. 7. A kitidi őrhely (Zsidovin) és a Sztrigyvölgyről a szászvárosi völgyre szolgáló útkapcsolat	153
A krivadiai őrtorony	158
A Boli vár (Cetatyé Boli) Petroszeny mellett	262

ÖTÖDIK FEJEZET.

A római aranybányászat maradványai Hunyad megyében.

I. A rómaiak aranybányászata a mai Hunyad megyében. Az aranytermő Érczhegység váröve	164
Az aranybányászat helyrajza	165
1. A kishányai (boiczai) bányacsoport	165
2. A körösbánya-kovácsi bányakerület	166
3. A rudai aranybányászat	167
4. Stanizsa-Pojána között a Fericel-tető és a Magyarok-hegyén űzött római aranybányászat	169
5. A Nagymás-vidéki római bányászat és bányatelepek	169
A Bozsevicza-hegy külvájata	170
Római bélyeges bányamécses a Czuczumon hegytetőről	171
Vízvezetéki vagy higanyvontató cső a Rurcu-hegy római bányászatáról	171
Római épületmaradványok a Hanes (János) hegyen	171
Római települések és bányászmaradványok Nagy-Almás külső határterületén	172
Jupiter és Juno szobra, a Dosri-Nyegri területéről	173
II. A rómaiak aranymosásai Hunyad megyében	174
Római aranymosások a Fehér-Körös mellékéről. A körösbányai bányászszobrok	174
III. Albányáigazgatóság (Subprocurator aurariarum) a Fehér-Körös és Gyógyvölgy aranybányáival	176
IV. A rómaiak feldrágakő-bányászata	179
V. Római márványbányászat Sarmizegetusa közelében Bukova határán	179
VI. A rómaiak kőbányászata Hunyad megye területén	183
1. Római kőbányászat Déva határában	183
a) Kövendvár (Petrosa) a Kövendpatak római kőfejtése	183
b) A Bessenyő-hegy (Bezsán) római kőbányája	183
2. Felgyógyi kőbányászat	185
3. Kersecz kőfejtése	185

	Oldal.
4. Arany-gyertyánosi kőfejtés	185
5. Kis-Kalán (Aqua) és vidékének római kőfejtése	185

HATODIK FEJEZET.

A rómaiak vasbányászata Hunyadmegye területén	185
1. Római bányagyarmat, vasbányászat és kohászat Alsó-Felső-Teleknél	186
2. Római vasbányászat Gyaláron	188

HETEDIK FEJEZET.

A római uralom történeti vázlata Dacia elbukásáig	191
--	------------

NYOLCZADIK FEJEZET.

Hazánk lakói a római uralom megszűnte után a hontoglalás idejéig.

Irta : dr. gróf Kuun Géza.

<i>A népvándorlás kora:</i> 1. A szarmaták, germánok népvándorlása. A visigótok és ostrogótok	212
2. A húnok kora	219
3. A germán törzsek felülkerekedése. A gepidák uralma a megyénkre is kiterjedt Gepidiában	228
4. Az avarok uralma és pusztulása. A tiszai bolgárok terjeszkedése megyénkig s velük egyidejű avar maradványok Hunyadmegye területén	241

KÉPMAGYARÁZATOK.

- I. tábla:* 1. Kannarészlet Godinesd felső barlangjából. 2. Ivópohár czirádiszítéssel Godinesd felső barlangjából. 3. Amulette Godinesd felső barlangjából.
- II. tábla:* 4. Godinesd felső barlangja. A—B hosszszelvény.
- III. tábla:* 5. A karácsonyfalva-kisbányai (boiczai) sziklaszoros látképe a barlangokkal együtt. A karácsonyfalvi Magura barlangjai. Középen a Karácsonyfalváról (Krecunesd) Kisbányára (Boicza) vezető sziklaszoros. A kisbányai Csűrök a Magura alatt. Háttérben az Érczhegység gerinze. Háttérben a herczegányi Érczhegyek. A Dobhegy (Duba).
- IV. tábla:* 6. Szabó József barlangja, helyi néven Balogu, a karácsonyfalvi Magura déli falában.
- I. tábla:* 7. Fenyőgaly-cziráda a Szabó J. barlang egyik edényének peremén. (Saját gyűjtésem a dévai museumban 7—29.) 8. Háromféle czirádázat a kisbányai (boiczai) Szabó J. barlangból. 9. Cziráda- és lencse-dísz a Szabó J. barlangból. 10. Czirádás tál a Szabó J. barlangból (Balogu).
- VI. tábla:* 11. Kétfülű csészeféle, kézzel formált edény a Szabó J. barlangból. 12. Ivóedény a Szabó J. barlangból. 13. Merítő-kanál vagy ivó-csésze, esetleg olvasztó-tégely a Szabó J. barlangból.
- VII. tábla:* 14. Graphitos díszítésű körömdiszítéssel, barázda-czirádával és zegzugos mértani díszítéssel ékített edény-töredék a Szabó J. barlangból. 15. Medvegyarból formált ár. 16. Juhbordából, 17. marhabordából alakított ár. Mind a Szabó József barlangból (Balogu).

- VIII. tábla:* 18. Bordacsontsimító a Szabó J. barlangból. 19. Szarvasagancsból alakított simító a Szabó J. barlangból. 20. Jaspis-szilánk a Szabó J. barlangból. 21. Jaspis-szilánk a Szabó J. barlangból. 22. Szarukő-szilánk a Szabó J. barlangból. 23. Amphibolit fejsze a Szabó J. barlangból.
- IX. tábla:* 24. Amphibolit fejsze a Szabó J. barlangból. 25. Amphibolit csákány a Szabó J. barlangból. 26. Hosszú amphibolit csákány a Szabó J. barlangból. 27. Kővésők a Szabó J. barlangból. 28. Amphibolit véső a Szabó barlangból.
- X. tábla:* 29. Simító és őrlő kő a karácsonyfalvi Szabó J. barlangból (Balogu). 30. A karácsonyfalvi Felső elfalazott barlang (Zidu hej din sus) vagy Hunfalvi János barlangja. A török világból származó védő falazat maradványai.
- XI. tábla:* 31. A felső elfalazott barlang vagy Hunfalvi János barlang alaprajza. A homlokzati zárófal alaprajza.
- XII. tábla:* 32. A Szabó J. barlang (Balogu) nyílása Karácsonyfalvától északra a Kisbányára = Boiczára vezető útról nézve.
- XIII. tábla:* 33. A kisbányai Magura mészsirt délnyugati falában látható felső »Csür« = báró Eötvös Loránd barlangja.
- XIV. tábla:* 34. A kisbányai Magura középső Csürje, vagy Dr. Sólyom-Fekete Ferencz barlangja. 35. A kisbányai Magura alsó Csürje, vagy gróf Kuun Géza barlangja.
- XV. tábla:* 36. A csigmoi Magura Besericuta-Templomocska nevű barlang ürege. 37. A »Kő«-alja nevű mésztufa magaslat Algyógy felett gr. Kuun Kocsárd sírhelyeül szolgáló barlanggal.
- XVI. tábla:* 38. Diszített kanna a gróf Kuun Kocsárd sírboltjává alakított barlangból. Algyógnál (Torma Zsófia gyűjteményében).
39. Diszített kanna a gróf Kuun Kocsárd sírboltjává alakított algyógyi barlangból. (Torma Zsófia gyűjteményében.)
- XVII. tábla:* 40. rajz. Az algyógyi Kőalja barlangjából, Torma Zsófia gyűjteményében.
41. Az algyógyi Kőalja barlangjából, Torma Zsófia gyűjteményében.
- XVIII. tábla:* 42. rajz. Diszített kanna a Kuun Kocsárd sírboltjává alakított barlangból Algyógnál. (Torma Zsófia gyűjteményében.) 43. rajz. Diszített kanna a gróf Kuun Kocsárd sírboltjává alakított barlangból Algyógnál. (Torma Zsófia gyűjteményében.)
- XIX. tábla:* 44. rajz. Homokkő fejsze az algyógyi Kőalja barlangjából. 45. rajz. Amphibolit kő-fejsze az algyógyi Kőalja barlangjából. (Torma Zsófia gyűjteményében.) 46. rajz. Quarzit fejsze az algyógyi Kőaljának gr. Kuun Kocsárd sírhelyévé átalakított barlangjából.
- XX. tábla:* 47. rajz. Fibulát öntő minta a Kőalja, gróf Kuun Kocsárd sírboltjává alakított algyógyi barlangjából. (Torma Zsófia gyűjteményében.) 47/b. rajz. Réz szekercze Hunyadmegye határáról, Alvinczről felső és oldalnézetben.
- XXI. tábla:* 48. rajz. A mádai sziklaszoros alsó (déli) nyílása.
- XXII. tábla:* 49. rajz. Az erdőfalvi sziklaszoros (Tyeja) a váracskával (Cetecuja), s a gróf Kuun Kocsárd barlanggal (Scoptye Sirgylor.)
- XXIII. tábla:* 50. rajz. Az erdőfalvi kettős, t. i. alsó és felső sziklaszoros. Az alsó sziklaszorosnál *a*) a Dealu Zsudele nevű leegyengetett előfok, vagyis őrhely, *b*) a váracska (Cetecuja) nevű várfok a hegyélen. A mögött az alsó szirtszoros (Tyeja). A falun felül a Mennyország (Raju) szirthomlokzat és a Glodról jövő patak sziklaszorosa.
- XXIV. tábla:* 51. rajz. Agyagból égetett orsónéhezék az erdőfalvi váracskáról (Cetecuja).
52. rajz. Betüzdelt diszítésű cserép az erdőfalvi barlangból. 53. rajz. Jaspis szilánk az erdőfalvi gróf Kuun Kocsárd barlangból. 54. rajz. Gróf Kuun Kocsárd barlang (Scoptye Sirgylor) Erdőfalvánál az alsó sziklaszorosban (Tyeja).
- XXV. tábla:* 55. rajz. A mennyország Raju nevű szirthomlokzat Erdőfalva felett. A sziklafal barlangjai alatt egy beszakadt barlangüreg. Jobbra az erdőfalva-glodi szirtszoros.
- XXVI. tábla:* 56. rajz. Betüzdelt ékítésű cseréptöredék az erdőfalvi Barlang-szikla (Piatra-Pestere) mellől. 57. rajz. Czirádas edénytöredék Erdőfalván felül a mennyország (Raju) szikla alul. 58. rajz. Amphibolit kővéső Erdőfalva felett a mennyország (Raju) szikla alul. 59. rajz. Piros jaspis szilánk az erdőfalvi Barlangszikláról.

- XXVII. *tábla*: 60. rajz. Nagy kőszekercze az Erdőfalváról Glodig terjedő Muncel tetőről. (Saját gyűjtésem a dévai múzeumban.) 61. rajz. A romoszi (szászvárosi) bronzkocsi. Áldozó edény a bécsi cs. és kir. régiségtárban.
- XXVIII. *tábla*: 60/a rajz. A brádi (eddigyi iróinknál), egy karperecekből, fűlesvéső és lándzsából álló néhai Boross Béni vasúti igazgató által az aradi Kölcsey egyesületnek ajándékozott bronzlelet. 128. rajz. Réz karperecz a tordosi telepről, Torma Zsófia gyűjteményében.
- XXIX. *tábla*: 62—80. rajz. Mythologiai jelek a tordosi edényeken és megyénk népviseleti díszítményein utalással a babyloniai napistenségek ábrázolásaira; 62—66. a napot jelentő kerék, korong, gömb, bogár, háromszögre állított négyszög, kúp-pyramis, obelisk, csillag, elefánt. Ezek közül 62. a napnak, 63. a bolygóknak babyloniai alakjai.
- XXX. *tábla*: 81—104. rajz. 70—80. a babyloniai Venus és a hold jelvényeüül szolgált bagoly, béka, szarvas, félhold, gömbös pyramis alakzatai a tordosi edényeken, hunyad-megyei népviseleti díszítményeken.
- XXXI. *tábla*: 105—129. rajz, 131. rajz. A tordosi őstelep látképe, a Maros partján a vasúti őrház alatt.
- XXXII. *tábla*: 124—127. rajz. Négy réz szekercze Tordosról, Torma Zsófia gyűjteményében. 128. rajz. Réz karperecz a tordosi telepről, Torma Zsófia gyűjteményéből.
- XXXIII. *tábla*: 129. rajz. Bronzkarperecz Tordosról. 130. rajz. Hallstadi jellegű bronzfibula Tordosról, Torma Zsófia gyűjteményében. A tú vasból lehetett.
- XXXIV. *tábla*: 132. rajz. Az ősember által is lakott barlangok a kőrösbányai hegységnek *guraszádai és kajánpatáki* völgyein.
- XXXV. *tábla*: 133. rajz. Az ősembertől is lakott barlangok az Érczegység déli lejtőiről, vagyis a Gyógyvizvölgy környékéről.
- XXXVI. *tábla*: 134. rajz. Nagy Sándor arany statere. 135. rajz. Barbár aranypéNZ. 136—138. rajz. Barbár tetra-drachma. 139. rajz. Ugyanaz még kezdetlegesebb vésetben. 140. rajz. Barbár ezüstpéNZ EVOIVRIX felirattal. 141. rajz. Barbár ezüstpéNZ.
- XXXVII. *tábla*: 142. rajz. Dáciai ezüstpéNZ, olykor vékony bronzból is. 143. rajz. Lysimachos aszure. 144. rajz. Dák király. Tán *Boiribista* mellszobra a vatikáni múzeumban.
- XXXVIII. *tábla*: 145. rajz. Traianus a ráma-palánkai (lederatai) hajóhídon Dacia ellen indul. Az első daciai hadjárat kezdete. A Traianus oszlopáról.
- XXXIX. *tábla*: 146. rajz. A dák háborúban sebesült római katonák ápolása. Egyiknek lábát bekötik, másoknak karját gondozzák. (A Traianus oszlopról.)
- XL. *tábla*: 147. rajz. A dák asszonyok a római fogoly katonákat kínozzák. Egyik katonát fáklyával égetik, másoknak hátába a kardot szurkálják. A Traianus oszlopáról.
- XLI. *tábla*: 148. rajz. Lucius Quietus mór lovassága. 149. rajz. Decebál kegyelemért könyörög. A Traianus oszlopáról.
- XLII. *tábla*: 150. rajz. A *Turnu Severin (Egeta)* és *Kladova* között a második dák háború előtt *Apollodorus* damaskusi építész tervei szerint megépített *Traian*-hid látképe a Traianus oszlopán.
- XLIII. *tábla*: 151. A rómaiakat segítő jazyg ijászok csata közben nyilaikkal célozva. Testöket pikkelyes paizs, fejüket sisak fedi, oldalukon rövid kard. Traianus oszlopáról.
- XLIV. *tábla*: 152. Jazyg harcosok menetközben. A Traianus oszlopáról.
- XLV. *tábla*: 153. Jazyg-sarmáta lovasok, pikkelypánczéiban, vassisakkal a harcba rohanólag. Traianus oszlopáról.
- XLVI. *tábla*: 154. Viaskodó dákok. Balfelől a süveges főnök, jobbról a dák közharcos paizsával, közepén egy sebesült. A Traianus oszlopáról. 155. Dák zászlótartó, a sárkányalakú zászlóval. A Traianus oszlopáról.
- XLVII. *tábla*: 156. Római legionáriusok a dákok váraiban talált faépületeket fáklyákkal felgyújtják. A Traianus oszlopáról. 157. Decebalus kétségbeesésben tört dűf szívébe. A Traianus oszlopáról.
- XLVIII. *tábla*: 158. Decebálus szobrának feje (Londonban a British Museumban.)

159. A szerbiai Cladovától Turnu-Szeverinig Apollodorus által a második dék hadjárat előtt épített Dunahíd emlékérmé	59
160., 161. A nagy közfürdő Sarmizegetusában, külön férfi- és női osztálylyal, hideg és gőzfürdővel	63
162. A budai amphitheatrum alaprajza összehasonlításul	64
163. A hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat költségén 1891/92-ben általam Sarmizegetusában kiásatott amphitheatrum madártávlati képe. Elöl az ülő-székek, a bejáró oroszlánkörmös párkányai ; háttérben Várhely szélső háza, keleti végén a brazovai hegyek. (Szinte Gábor tanár r.)	65
164. Jupiter szobra a Magyar Nemzeti Muzeumban. Hasonló töredéke Várhelyen a Jánza-házban látható	67
165. Apolló dombja Apulumból a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárban	69
166. Silvanus Domesticus Ó-Budáról, Aquincumból. A Magyar Nemzeti Muzeumban	70
167. Nemesis Apulumból. A gyulafehérvári Batthyány-könyvtárban. Hasonlót bír muzeumunk a várhelyi amphitheatrum mellől	71
168. Jupiter Dolichenus a kömlői bronzlemezen. A M. Nemzeti Muzeumban	74
172. A sarmizegetusai Mithra-szentély valószínű homlokzata és fedélzete. Király Pál tervei szerint az általa írt monographiából	75
173. A sarmizegetusai Mithra-templom hátsó földalatti szentélye a főoltárképpel ...	75
175. A sarmizegetusai Mithra-templom főoltára a dévai muzeumban	76
176. Nabarza isten oltára ugyanonnan, ugyanott	78
177. Fáklyás ifjút ábrázoló relief-töredék a sarmizegetusai Mithra-templomból. Szélén a holló, attól balra a hold képe	77
178. A Hosszútelekről (Dorstadt) gróf Teleki Arvéd ajándékából a dévai muzeumba került s eredetileg Apulumból vagy Sarmizegetusából származó nagy Mithra-szoborcsoportozat	79
179. Mithra-tábla az egyes fokozatok próbajeleneteivel Várhelyről a dévai muzeumban	80
180. Mithra-tábla, alul próbajelenetekkel, jobbra s balra fáklyás ifjakkal, felül a sziklából kikelő Mithra (Petrogenes), a nap, hold és holló képén kívül a kereszténység jelével (chrysmá), Sarmizegetusából. Jelenleg a temesvári múzeumban	81
181. Feliratos márványoszlop a sarmizegetusai Mithra-templomból	83
182. Fogadalmi oltárkő a sarmizegetusai Mithra-templomból	83
183. Áldozati tál a sarmizegetusai Mithraeumból. Mindhárom a dévai muzeumban ...	85
184. Fedélcserépekből összerakott sirláda	85
185. A kis-kaláni (Aquae) római kőfürdő felülről tekintve. (Szinte Gábor tanár rajza)	110
186. A kis-kaláni római kőfürdő keresztmetszete	111
187. A kis-kaláni római kőfürdő alaprajza	111
188. A Kis-Kalán községben látható római kőbánya lépcsős lefejtésü maradványai ...	112
189. Diogenes aquaei kőfaragó (lapidarius) czégtáblája a dévai muzeumban	113
190. Pan szobra Miciából, gróf Kuun Géza marosmenti parkjában	116
191. A gróf Kuun Géza által reconstruált római siremlék Miciából a marosnémeti parkban	117
192. Ugyanazon siremlék jobb fele az apa, anya és fia domborképével. Fenn a párkányon és a földön a daciai oroszlán szobrai	118
193. Ugyanazon siremlék bafele	119
194. Római őrtorony Krivádia felett, a mint Petrozsény felől, vagyis a merisori állomásról érkezőleg szemünkbe tűnik. Jobbra a merisori patak szirtszorosa, szemben a Sztrigy felső völgyzorosát követő petroszi mészsziklák	159
195. Földszintes római őrtorony a Traianus oszlopáról	160
196. Emeletes római őrtorony a Traianus oszlopáról jelző fáklyával és vívó folyosóval	160
197. Római őrtorony ugyanonnan. Mindhárom összehasonlításul	160

	Oldal.
198. A római őrtornyok mellett jelzési esetekre készletben tartott szalmakazlak	161
199. Őlfa-raltságok a római őrtornyok mellett, szintén jelzési czélokra. Mindkettő Traianus római emlékoszlopáról	161
200. Stanicza nevű őrház megfigyelő őrtoronnyal az oroszországi határszélről, a Kubán mellől	162
201. Kozák őrház a Kubán mellől	162
202. Bányász-kalapács diorit kőzetből. Találtatott a Karács-hegyen, Kőrösbánya mellett. Jelenleg a nagy-enyedi ev. ref. Bethlen-collegiumban	167
203—209. Római aranybányász-eszközök Verespatak és Zalatna mellől és pedig 203., 205., 207. bányászcsákányok, 204., 206., 208. kisebb bányavésők, mind Verespatak római bányáiból; 209. bányászcsákány a Dumbrava római higanybányászatából Zalatna mellett	168
210. Jupiter és Juno szobra Nagy-Almás felett a Dosu negri római aranybányából. A dévai muzeumban	173
211. Római bányászszobrok a kőrösbányai aranymosásból, a Hunyadmegyei Tört. Régészeti Társulat dévai muzeumában. A legnagyobb homlok- és oldalnégyzetben. Talapzata földbe ásatásra volt idomítva. A középső szobor elő- és oldalnézetben. Az utolsó hátnézetben. A két utolsó szobornak fejét, sőt talpát is letörték a rómaiak után Daciába nyomult visigóthok	175
212. A Várhelyről (Sarmizegetusa) a bukovai római márványbányákhoz vezető út vázlata	180
213. Részlet a bukovai római márványbányából a Bisztra víz jobb partján, a levéselt bányafal barlangüregesedéseivel	181
214. A »Fal« (La Parete) nevű római márványbánya Bukova határában a Bisztra víz bal partján. Mindkét rajtot Szinte Gábor tanár készítette	182
215. Kéthegyű római bányászszekőz a dévai Bessenyo- (Bezsan) hegyről	184
216. Fejszeforma kőbányaeszköz ugyanonnan. Mindkettőt a dévai muzeumnak gyűjtöttem	184
217. Római vasbányavéső Felső-Telekről	187
218. Római vasbányászcsákány ugyanonnan	187
219. Római vasbányászfűrő Alsó-Telekről	187
220. Római vasbányászkapu Felső-Telekről	187
221. Római bányászvéső Gyalárról. Mindmegannyi a dévai muzeumban	187
222. Római vasbányaeszköz Gyalárról, homlok- és oldalnézetben	189
223. Római bányászcsákány Gyalárról, oldal- és homloknézetben. Mindkettő egy elszerecséltenedett római bányász műhelyéről került a dévai múzeumba	189
224. A rómaiak ellen szövetkező germán törzsek. Az Antoninus oszlop domborműve Rómában	194
225. A rómaiakkal küzdő jazygok	195
226. Zizais jazyg király nevével díszített ezüst lemez a bécsi császári régiségtárban	196
227. Jupiter pluvius esőt küld a quadokkal küzdő rómaiaknak. Az Antoninus oszlopról	196
228. Az Antoninus oszlop Rómában	197
229. Nádasba menekülő quad-markomanok	198
230. Quad pénz	199
231. Rómaiakkal viaskodó quadok. Az Antoninus oszlopról	199
232. Antoninus Pius nagy bronzemlékérmé. Marcus császár a quadok királyának békejobbot nyújt	200
233. A carp háborúk befejezésének emlékérmé VICTORIA CARPICA körirattal	201
234. Philippus apulumi pénzverőjében készült nálunk Hunyad megyében gyakori bronzérem	205
235. Aurelianus mellszobra a vaticáni muzeumban	209

236. Skythakori leletek Nagy-Enyeden a Czinege-telekről a Bethlen-collegium régiség-tárában: 1. domboru díszszel ellátott bronz karperecz; 2. bronz karperecz ékítményekkel; 3. háromélű bronz nyílhegy; 4. vas halászhorog; 5. bronz tükör; 6. bronz ruhapityke; 7. bronz gyűrű; 8. vas lándzsa bronz hüvelyszeggel... .. 213
237. Szárnyas bronz nyílhegyek a nagy-enyedi Czinege-dombi sarmata vitéz sirjából az ev. ref. Bethlen-collegium muzeumában; 1—4. háromélű szárnyas nyilak, 5—7. laposak és kúposak méregtartókkal. Mindannyit Herepey Károly ny. tanár buzgóságának köszönhetjük 213
238. Szarmata vitéz fegyverkészletéből Nyarád-Szent-Benedekről (Maros-Tordán) a nagyenyedi collegium muzeumában. Közepén egy áttört díszítésű kardtokvég, oldalt 3 drb 3-élű nyilcsúcs. Mindezek egy vaslándzsával együtt találtattak egy szarmata sirjában 214
239. Skythakori leletek Nagy-Enyedről, a Czinege-dombról. 1. vastőr. 2. kétélű vasszekercze. 3. ugyanaz oldalt nézve. 4—9. háromélű bronz nyilcsúcsok, mind-ezekből 43 találatott a vitéz térdénél. 10. arany sodronygyűrű... .. 214
240. Népvándorláskori kereszt és küllős köralakú ruhadísztagok (boglárok) a nagy-enyedi Kakas-domb sirjaiból a Bethlen-collegium régiség-tárában 215
241. Népvándorlási vaslándzsa Nyarád-Szent-Benedekről, a nagyenyedi Bethlen-collegium muzeumában 216
242. Népvándorláskori vastőr a penge tokjának végével. Miriszlói (Alsó-Fehérmegye) sírlelet, a nagy-enyedi collegium régiség-tárában 216
243. Népvándorláskori vaskard Gombásról, Alsó-Fehérmegyéből, a nagy-enyedi Bethlen-collegium régiség-tárában 216
244. Gót aranyékszer a szilágysomlyói 1889-beli újabb leletből a M. N. Múzeumban 217
245. Gót fibula a szilágysomlyói 1889 második leletből, nagy almadinokkal és granátokkal ékítve, a M. N. Múzeumban 218
246. Gót arany edény, a bodzai szorostól keletre a romániai Pietroaszázból, a bucaresti muzeumban 218
247. Nyugati gót harcosok ruházata és fegyverzete a sevillai tartományi muzeum köreliefjéről 220
248. Népvándorláskori fibula a megyénkbeli Várhelyről, a dévai muzeumban 220
249. Aranyrúd a krasznai (Bodzaszoros) leletből. A sirmiumi pénzverőben a nyugati góthok valamelyik fejedelme számára készített és Valentinianus, Valens és Gratianus társcaeszárok mellképével s hivatalos bélyegzővel ellátott újévi ajándék 220
250. Népvándorláskori germán törzsek fegyver- és ékszerleleteiből, az alsófehérmegyei Gombásról, a nagyenyedi Bethlen-főgimnásium gyűjteményében. 1. durva agyag bögre töredéke. 2., 3., 4. aranyozott karpereczek egy női sírból. 5—7. ezüst karikák. 8. csüngő. 9—12. vasnyílvégek. 13. vascatt. 14. vaskés. 15—17. vas ár. 18. fenő kő. 19. vasszekercze. 20. vaskard 222
251. Ezüst kancsó Apahidáról Omharus gepida fejedelem kincséből a kolozsvári muzeumban 224
252. Ugyanaz az ellenkező oldalról nézve 225
253. Attila képe. A bécsi képes krónikából, melyet a bécsi képes krónika in' tialejával mutatunk be 226
254. Arany szalagkoszorú, az apahidai kincsből 227
255. Arany fibula és tömör arany karperecz, felettük két aranygyűrű. A jobbfelelő gyűrű fején vagy oldalt egy-egy görögkereszt. A balfelőlő gyűrű fején egy görög kereszt alatt az egykori tulajdonos OMHARVS neve. A kolozsvári muzeumban látható apahidai aranykincsből 229
256. Öt darab arany csüngő felső tagja 4—4 sodronyba foglalt almadinos gyöngysor-

	Oldal.
keretbe foglalt körtealakú tagdísz, a melynek szélén ismét vékony almadin betét látható. Az apahídei kincsből	231
257. Stílizált griffmadár-alakzatok a bécsi császári kincstárban, láthatók a nagyszentmiklósi Attila kincsein és népvándorláskori övrészleteken meg szíjvégeken	233
258. Arany csésze runákkal, a nagyszentmiklósi kincsből	235
259. Arany csésze ökörfejet ábrázoló fogantyúval a nagyszentmiklósi kincsből	235
260. Aranykancsó a nagyszentmiklósi kincsből, oldalán a sast tápláló Ganymedessel. A bécsi császári régiségtárban	237
261. Hunn-szarmata lovas vitéz foglyot hurczolva. A nagyszentmiklósi egyik arany kancsó domborműve, a bécsi csász. és kir. régiségtárban	237
262. Hunn-szarmata vadászó fejedelem domborműve, a szentpétervári császári Eremitage-múzeum ezüst csészéjén	239
263. Lovas vitéz sirja a hunn-szarmata korszakból	240
264. Kőből faragott dombormű az avar korból. Egyik mezőben kiterjesztett szárnyú sas, másikban felnyergelt ló, melyen a nyereg, a takaró, a farszj, a lecsüngő két kengyel mind kivihető. Torontálmegye Arács községéből	242
265. Arácsi dombormű az avar korszakból	242
266. Dombormű az úgynevezett avar korszakból longobárd stylusban faragva a torontálmegyei Arácsról. A felső papi alaktól jobbra négy soros latin felirat. Az alsó mezőben egy női és férfi fej, a fundatorok alakjai között ismét latin felirat. A két mezőt elkülönítő ornament négy hármasszalag összefonásából keletkezett s a jobb oldalon a hármasszalag egyik vége oda fonódik az oszlop első tekeréséhez	243
267. Barbar tárgyak a sarmata-germán korszak kezdetéről, a nemzeti múzeumban ...	245

